

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YENİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

DOKTORA TEZİ

**OSMANLI İDÂRÎ SİSTEMİ İÇERİSİNDE PALU
HÜKÛMETİ**

**MURAT ALANOĞLU
2502100473**

**TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. FERİDUN M. EMECEN**

İSTANBUL, 2017

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YENİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

DOKTORA TEZİ

**OSMANLI İDÂRÎ SİSTEMİ İÇERİSİNDE PALU
HÜKÛMETİ**

**MURAT ALANOĞLU
2502100473**

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Feridun M. EMECEN

İstanbul, 2017

Bu doktora tezi İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından 53088 nolu proje kapsamında desteklenmiştir.

ÖZ

OSMANLI İDÂRÎ SİSTEMİ İÇERİSİNDE PALU HÜKÛMETİ

Murat ALANOĞLU

Sultan Selim'in 1514'te Çaldıran Savaşı'nda Safevileri mağlup etmesinin akabinde Osmanlı hâkimiyeti altında giren Diyarbekir, beşinci eyâlet olarak idârî teşkilatta yerini aldı. Ancak Diyarbekir diğer eyâletlerden siyasî, sosyal ve iktisadî yönlerden farklılık arz ediyordu. Nitekim buradaki yerel unsurların ve aşiret yapısının kendine has özelliklerinin bilincinde olan Osmanlı yönetici elitleri, bölgenin yerel şartlarını dikkate alarak timar sisteminin kısmen farklı tarzını uygulamaya koydular. Diyarbekir eyâletinde idârî teşkilat kurulduktan sonra her sancağa; coğrafi durumuna, sosyal yapısına, nüfusuna, verdiği hizmete, itaat ile sadakatine ve nihayet tarihi geleneğine göre farklı statü verilmişti. Bunlar üçe ayrılmıştı: Klasik Osmanlı sancakları, yurtluk-ocaklık sancaklar ve hükûmet sancaklar. Bu çalışmada Diyarbekir eyâletinde yer alan ve idârî devamlılığı ile statüsünü Tanzimat'a kadar değişmeden devam ettiren Palu hükûmeti örnek olarak seçilmiştir. Osmanlı'nın merkezden uzak taşra idâresinin teşkilatlanma biçimini ve esnek yönetim anlayışını gösteren bu tür sancakların kuruluş sebepleri, sistem olarak yerleşmesi, değişim-dönüşüme uğramaları ve Tanzimat reformları neticesinde merkezi ve modern devletin kuruluşuyla ilgâ süreci Palu'daki uygulamalar üzerinden anlatılmıştır. Böylece sistem olarak yurtluk-ocaklık ve özellikle hükûmet sancakların imparatorluk yönetimi içindeki mahiyeti tartışılmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Eyâlet, Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet, Palu, Diyarbekir.

ABSTRACT

HÜKÛMET OF PALU IN THE OTTOMAN EMPIRE'S ADMINISTRATIVE SYSTEM

Murat ALANOĞLU

Following the defeat of Safavids by Selim I in 1514 at Çaldıran Battle, Diyarbakir entered Ottoman rule, taking its place in the administrative organization as the fifth province. However, Diyarbakir differed from other provinces in political, social and economic aspects. Thus, the Ottoman ruling elites, who were conscious of the local elements and the special features of the tribal structure, put into practice a partially different type of the timar system, taking into account the local conditions of the region. After the establishment of the administrative organization in Diyarbakir province, each sanjak was given a different status, which was classified based on geographical situation, social structure, population, service, obedience and loyalty, and finally historical tradition. These were divided into three groups: classical Ottoman sanjaks, yurtluk-ocaklık sanjaks and hükûmet sanjaks. In this study, the hukümet of Palu, which is located in Diyarbakir province and continued its administrative continuity and status until the Tanzimat, was chosen as an example. These sanjaks demonstrating flexible governance approach and organizational structure of rural governance, their reasons of foundation, their entrenchment as a system, their evolution and transformation, and their abolishment process as a result of the establishment of central and modern state after Tanzimat reforms are explained over the practices in Palu. Thus, the nature of yurtluk-ocaklık and in particular hukümet sanjaks as a system in the governance of empire will be discussed.

Key Words: Ottoman, Province, Yurtluk-Ocaklık and Hukümet, Palu, Diyarbakir.

ÖNSÖZ

Osmanlı İmparatorluğu, üç kıtaya yayılan sınırlarıyla farklı etnik grupları, dilleri ve dinleri bir arada uzun süre yaşatma becerisi göstermiş birkaç siyasal organizasyondan biridir. İmparatorluklar ve özelde Osmanlı İmparatorluğu yönetimine dair neşriyatta, Osmanlıların idâri becerileri ve bunun uygulamadaki esnekliği imparatorluğun uzun ömürlülüğündeki temel etmenlerin başında gelmektedir. Uzak coğrafyaları hâkimiyet altına almak, imparatorluğun farklı yönetim tarzları geliştirmesini ve kendini yeni karşılaştığı durumlara adapte edebilmesini gerektiriyordu. Dolayısıyla Batı Anadolu'daki küçük bir uç beyliğinden Avrupa'nın kuzey uçlarına, Kafkasya'nın dağlık bölgelerine, İran içlerine, Arabistan çöllerine, Afrika'nın kuzeybatı köşesine kadar gitmek sistematik bir fetih ve idâri organizasyon kabiliyetine bağlıydı. Bu kabiliyetin sınanma alanlarından biri de Diyarbekir eyâletiydi. Zira merkezden uzak bir coğrafyada yer alan sosyal ve siyasal kültürü farklı bir etnik grubu ve dili yönetim altına almak gerekiyordu. Diyarbekir'in çevresinde dağınık şekilde yerleşmiş Kürt beyleri ve aşiretleri Osmanlı idâresine dâhil edilecekti. Erken modern imparatorluğun gereği olarak Osmanlılar, yerel unsurların geleneksel yapısını bozmadan imparatorluğun bünyesine almayı çalıştı. Bu yapıları Diyarbekir beylerbeyliği altında yurtluk-ocaklık ve hükûmet şeklinde düzenlendi. Bu tez çalışmasında klasik Osmanlı idâri düzenini oluşturan timar sisteminin farklı şekilde uygulanmasını ifade eden hükûmet sancaklar, Palu hükûmetindeki uygulamalarla ele alınmıştır.

Palu hükûmetini inceleyen elinizdeki çalışma, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Girişte zaman, mekân ve muhtevaya değinildikten sonra problem olarak görülen meseleler vurgulanmıştır. Daha sonra tezin yöntem ve içeriği ile birlikte bugüne kadar oluşmuş literatürün değerlendirmesine yer verilmiştir.

Birinci bölümünün ilk başlığında cihanşümul bir imparatorluk olarak Osmanlı yönetim sistemine değinilmiş, taşra teşkilatı ve eyâlet düzeninin nasıl organize edildiği izah edilerek bir sonraki başlıkta ele alınan Palu hükûmetinin de yer aldığı Diyarbekir eyâletine zemin hazırlanmıştır. İkinci başlıkta ise Çaldıran Savaşı sonrası gelişmeler, İdris-i Bidlisî'nin bölgedeki faaliyetleri, Diyarbekir'in fethi ve beşinci eyâlet olarak Diyarbekir'de taşra idâresinin teşkiline yer verilmiştir. Kuruluşuna

kısaca değinildikten sonra buradaki sancak türleri, sayıları ve sancak idârecileri listeler şeklinde verilerek değışimler, nitelik ve nicelik bakımından yorumlanmıştır. Birinci bölümün üçüncü başlığında ise yurtluk-ocaklık ve hükümet sistemi taşra yönetim biçimi olarak ele alınmıştır. Bu sistemin ortaya çıkışı, hukukî metinlerdeki teorik yapısı ve yereldeki uygulamalarına değinilmiştir. Böylece yurtluk-ocaklık ve hükümet sancakların kendine has hususiyetleri belirlenmiştir.

İkinci bölüm, konuyu detaylı şekilde ele almak üzere örnek seçilen Palu'ya hasredilmiştir. Dolayısıyla öncelikle Palu'nun adı ve coğrafyası ile Palu'nun Osmanlı öncesi siyasî yapısı, tarihsel perspektiften yansıtılmıştır. Daha sonra Osmanlıların hâkimiyetine geçmesinin ardından şehrin imarı, fiziksel ve demografik yapısında meydana gelen değışme ve gelişmeler incelenmiştir. Böylelikle Palu hükümetinin üzerine kurulduğu siyasal ve sosyal yapı belirtilmiştir. Bir sonraki başlıkta Palu beylerinin ait olduğu Mirdasî Aşireti ve Cemşid Bey'in soyuna değinilerek Palu hükümetini ortaya çıkaran gelişmeler aktarılmıştır. Kurucu lider olarak XVI. yüzyıla yayılan altmış yıllık uzun idâresi ile Cemşid Bey, Palu'da adını taşıyacak bir hanedan oluşturdu. Kendisinden sonra belgelerde "Cemşid Bey evladı" olarak geçen bir ocak bırakmıştı. İki başlık altında önce XVI. yüzyıl, daha sonra da "kriz ve değışim" başlığıyla XVII. asır Palu hâkimlerinin siyasal, sosyal ve iktisadî gelişmelerine yer verilmiştir. Bunların yanı sıra Palu hükümetinde toplumsal yapı, görevliler, vergi düzeni ve şehrin sosyal yapısına katkıda bulunan vakıflar ele alınmıştır.

Değışim başlığı taşıyan üçüncü bölümde, XVIII. asır ortasında teşkil edilen Maden-i Hümâyûn Emâneti'ne bağlanan Palu hükümetinin idârî ve iktisadî yapısında meydana gelen temel değışimler ele alınmıştır. Bu bölümün diğer başlığında ise geleneksel devlet yapısından kopuşu ve modern devlete geçişi temsil eden Tanzimat reformlarıyla, yurtluk-ocaklık ve hükümet şeklindeki "aile yönetimlerine" son verilme süreci Palu hükümetindeki gelişmeler tahtında irdelenmiştir.

Taşradan Payitaht'a uzanan bir serüvenin neticesinde ortaya çıkan bu çalışmaya birçok kurum ve kişinin katkısı olmuştur. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nun araştırma bursu ve İstanbul Üniversitesi'nin Bilimsel Araştırma Projeleri kapsamındaki maddi destekleri tez konum ile ilgili araştırma yapma imkânı sundu. Ayrıca Yüksek Öğretim Kurumu verdiği yurtdışı araştırma bursu ile çalışmanın bir yılını İngiltere'de geçirmemi sağladı. Farklı kaynaklara ve kişilere

ulaşarak çalışmanın zenginleşmesini sağlayan bu desteklerinden dolayı adigeçen kurumlara ve yöneticilerine müteşekkirim.

Muhtelif arşiv ve kütüphane sağladıkları materyal ve çalışma imkânı ile tezin gelişmesinde etkili oldular. Özellikle Başbakanlık Osmanlı Arşivi bunların başında gelmektedir. Fuat Recep, Ali Toköz, Salih Kahrıman ve Ayten Ardel'in şahsında bütün çalışanlara teşekkürlerimi arz ederim. Süleymaniye, Beyazıt Devlet, Ali Emiri ile İsam Kütüphaneleri çalışanlarına sağladıkları ortam ve imkânlar dolayısıyla ayrı bir teşekkür borcum var.

Bu çalışmanın bu aşamaya gelmesinde en fazla emek sarf eden kişi şüphesiz tez danışmanım, bilgi birikimi ve nezaketiyle benzersiz bir hoca olan Prof. Dr. Feridun M. Emecen'dir. Çalışmanın başından sonuna kadar takibi, müdahale etmeden engin bilgisi ve kendine has üslubuyla iknası ve gerçek manada "bilimsel rehberlik" yapmasından dolayı hocama minnet ve şükranlarımı sunarım.

Doktora süresince gerek derslerde gerek mesai sırasında çok şey öğrendiğim ve bilgilerine başvurduğum hocalarım Prof. Dr. İdris Bostan, Prof. Dr. Mahmut Ak, Prof. Dr. Abdülkadir Özcan, Prof. Dr. Fikret Sarıcaoğlu, Prof. Dr. Ömer İşbilir ve Yrd. Doç. Dr. Yusuf A. Aydın'a teşekkürden fazlasını borçluyum.

Tez çalışmasının önemli bir dönemini geçirdiğim Tarih Bölümü'nün 320 numaralı odası, Yeniçağ Kürsüsü'nün "merkezi" işlevini görmektedir. Burada görev yaptığımız ve beraber zaman geçirdiğimiz Özgür Kolçak, Özgür Oral, Miraç Tosun, Esen Salarcı ve Ahmet Tekin hem akademik hem de entelektüel belleğimde iz bıraktılar, her birine hassaten teşekkür ederim.

Arşiv taramaları sırasında birçok konuda yardımlarını gördüğüm, çalışma konumla ilgili kimi belgeleri benimle paylaşan ve bölge tarihi konusunda bilgilerinden istifade ettiğim Abdullah Demir, Vural Genç ve Salih Değirmenci'ye şükranlarımı bildiririm.

Son olarak doktora tez sürecinde kendilerine vakit ayıramadığım ve uzak kaldığım ailem ve doktora çalışmaları sırasında hayatımızı birleştirdiğimiz ve tezin bittiği günlerde dünyalar tatlısı Serra Hüma'yı hediye eden müverrihe eşim Zeynep Alanoğlu, çalışmalarına katkısı, sıkıntılı dönemlerdeki teşvik ve yardımları için en büyük teşekkürü hak ediyor elbette. Kendilerine en kalbi şükranlarımı arz ederim.

İstanbul 2017

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	iv
TABLolar LİSTESİ.....	x
ÖNSÖZ.....	v
KISALTMALAR.....	xi
GİRİŞ.....	13-52

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI'DA EYÂLET YÖNETİMİ VE PALU'NUN YER ALDIĞI DİYARBEKİR'İN EYÂLET İDÂRESİ

1.1. Osmanlı'da Eyâlet Yönetimi ve Taşra Teşkilatı	53
1.2. Palu'nun Bulunduğu Bölgenin Osmanlı İdâresine Girişi ve Diyarbekir Eyâletinin Teşekkülü.....	62
1.2.1. Çaldıran Savaşı ve Sonrası: İdris-i Bidlîsî'nin Faaliyetleri.....	64
1.2.2. Diyarbekir Eyâletinin Kuruluşu.....	70
1.2.3. Diyarbekir Eyâleti'nin Teşkilatlanması ve Sancak Tevcihâtı.....	73
1.3. Klasik Dönem Taşra Yönetim Biçimi Olarak Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet Sistemi.....	97
1.3.1. Kavramlar: Yurtluk, Ocaklık ve Hükûmet.....	97
1.3.2. Eyâlet'ten Hükûmet'e Kürt Beylerinin İdarî Düzeni.....	106
1.3.3. Kanunnâme Metinlerinde Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet Sancakların Statüsü.....	109
1.3.4. Uygulamada Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet Sancaklar	117
1.3.4.1. Yurtluk-Ocaklık Niçin Verilirdi?.....	133
1.3.4.2. Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet Sancaklarda Merkezi Otorite	135
1.3.4.3. Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet Sancakların Merkezi Hükûmete Karşı Sorumlulukları	140

İKİNCİ BÖLÜM

HÜKÛMET SANCAK OLARAK PALU

2.1. Cemşid Bey'in Yurdu ve Hükûmet Merkezi: Tarihi Coğrafyada Palu	166
2.1.1. Palu Adı	166
2.1.2. Osmanlı Öncesinde Palu.....	170
2.1.3. Osmanlı Döneminde Palu Şehri: Fizikî ve Demografik Yapı.....	180
2.2. Mirdasî Aşireti ve Palu Hükûmetinin Teşkili.....	194
2.3. Palu Hükûmetinin Kurucusu Cemşid Bey ve Ocağı	197
2.4. Osmanlı Seferlerinde Palu Hâkimleri.....	215

2.5. Kriz ve Değişim Çağında Palu Hükûmeti ve Hâkimleri	219
2.6. Beylerbeyleri ile Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet Sancakların İdarî ve İktisadî Çatışması	232
2.7. Palu Hâkimlerinin İktisadî Krizi: Borç İlişkileri ve Şikâyetler	235
2.7.1. Palu Halkının Osmanlı Divânında Duyulan Sesi: Arz-ı Şikâyetler	240
2.8. Palu Hükûmetinde Sosyal ve İktisadî Yapı	245
2.8.1. Palu Hükûmetinde Toplumsal Tabakalaşma	245
2.8.2. Palu Hükûmetinde Görevliler	250
2.8.3. Vergiler	259
2.8.4. Palu Hâkimleri ve Timar	273
2.9. Palu Hükûmetinde Vakıflar	274

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PALU HÜKÛMETİNDE DEĞİŞİM DÖNEMİ: MADEN-İ HÜMÂYÛN EMÂNETİ VE TANZİMÂT

3.1. Maden-i Hümâyun Emâneti	284
3.1.1. Yurtluk-Ocaklık Sisteminde Değişim: Maden Hizmetine Bağlanan Hâkimlik	284
3.1.2. Maden Hizmetiyle Gelen Yeni Görevler	287
3.1.3. Maden Hizmeti Karşılığında Bazı Vergiler ile Seferlerden Muafiyet	294
3.1.4. Keban-Ergani Maden Eminliği'nin Kuruluşu ve Yurtluk-Ocaklık Bürokrasisinde Değişim	296
3.1.5. XVIII. Yüzyılda Palu Hâkimleri ve Atamalarına Ait Kayıtlar	306
3.1.6. XVIII. Yüzyılda Palu'da Şikâyetler, Aşiret ve Eşkîyalık	313
3.1.7. Palu Halkının Beylerine Siyasal ve Ekonomik Muhalefeti	321
3.1.8. Tanzimât Öncesinde Palu'da Arazi Tasarrufu ve Tapu	322
3.2. Tanzimât ve Palu'da Modern-Merkeziyetçi Devlet	326
3.2.1. XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Palu İdâresi ve İdârecileri	326
3.2.2. Modern Devlete Doğru	328
3.2.3. Tanzimât ve Uygulanması	330
3.2.4. Palu'yu "Dâire-i Tanzimât'a" Almak: Palu Beylerinin Yurtluk-Ocaklığının İlgâsı	334
SONUÇ	346
BİBLİYOGRAFYA	356
EKLER	384
ÖZGEÇMİŞ	398

TABLolar LİSTESİ

Tablo-1: 1520 Yılına Tarihlenen Diyarbekir Vilayet Tevcihât Listesi	75
Tablo-2: 1520 Yılına Tarihlenen Cemaat-i Kürdân Listesi	76
Tablo-3: 1522 Tarihli Diyarbekir Vilayeti Tevcihâtı.....	77
Tablo-4: 1522’de Elviye-i Diyarbekir ma‘a Kürdistan	78
Tablo-5: 1526 Tarihli Diyarbekir Vilayeti Tevcihâtı.....	79
Tablo-6: 1526’da Tafsil-i Ümerâ-i Kürdistan.....	80
Tablo-7: 1526/7 Tarihli Diyarbekir’e Tabii Vilâyet-i Kürdistan Listesi.....	82
Tablo-8: 1545 Tarihli Mühimme Kaydında Ümerâ-i Kürdistan-ı Diyarbekir	84
Tablo-9: 1550-1551 Tarihli Vilâyet-i Kürdistan-ı Diyârbekir.....	86
Tablo-10: Vilâyet-i Diyarbekir (1578-1585)	88
Tablo-11: Kanunî Dönemi Kanunnâmesi ve Ayn Ali Efendi Kanunnâmesi (1608) Eyâlet-i Diyarbekir.....	91
Tablo-12: 1627 Yılı Diyarbekir Eyâleti İdarî Taksimatı.....	92
Tablo-13: 1632-1642 Yıllarında Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet Sancaklar	93
Tablo-14: XVII. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Hükûmet Sancaklar	96
Tablo-15: Palu Nahiyeleri ve Köy Sayıları.....	193

KISALTMALAR

A. AMD.	: Bab-1 Asafi Amedi Kalemî
A. DFE. RZ. d.	: Timar Ruznamçe Defterleri
A. DVNS. AHK. DB. d.	: Diyarbakır Ahkam Defterleri
A. DVNS. HADR. d.	: Hadariye Defterleri
A. DVNS. NŞT. d.	: Bab-1 Asafi Nişan ve Tahvil Kalemî Defteri
A.DVN.	: Sadaret Divân (Beylikçi) Kalemî Belgeleri
A.DVNS. MHM. d.	: Bab-1 Asafi Mühimme Defterleri
A.DVN. ŞKT.	: Bab-1 Asafi Divan-ı Hümayun Şikâyet Kalemî
A.g.e.	: Adı Geçen Eser
A.g.m.	: Adı Geçen Makale
A.MKT. MVL.	: Meclis-i Vâlâ Yazışmalarına Ait Belgeler
A.MKT.	: Sadaret Mektubî Kalemî Belgeleri
A.RSK. d.	: Bâb-1 Âsafi Ruus Kalemî Defterleri
AE.	: Ali Emiri Tasnifi
AE. SABH. I.	: Ali Emiri, I. Abdülhamid
AE. SAMD. III.	: Ali Emiri, III. Ahmed
AE. SOSM. III.	: Ali Emiri, III. Osman
AE. SMRD. IV.	: Ali Emiri, IV. Murad
AE. SMST.	: Ali Emiri, I. Mustafa
AE. SMST. II.	: Ali Emiri, II. Mustafa
A.Ü.	: Ankara Üniversitesi
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BEO.	: Bâbîâlî Evrak Odası Evrakı
C. ADL.	: Cevdet Tasnifi, Adliye
C. ML.	: Cevdet Tasnifi, Maliye
c.	: Cilt
C.DH.	: Cevdet Tasnifi, Dâhiliye
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DH. MKT.	: Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri
DİA	: Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DTCF	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
hk.	: Hüküm
İ.DH.	: İrade Dâhiliye
İ.MSM.	: İrade Mesâil-i Mühimme
İ.MVL.	: İrade Meclis-i Vâlâ
İ.ŞD.	: İrade Şûra-yı Devlet
İA	: İslam Ansiklopedisi (MEB)
İE. AS.	: İbnü'l-Emin Tasnifi, Askeri
İE. SM.	: İbnü'l-Emin Tasnifi, Saray
İÜEF	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

KK.	: Kamil Kepeci Tasnifi
KKA. TT.	: Kuyud-ı Kâdime Arşivi Tapu Tahrir Defteri
MAD.	: Maliyeden Müdevver Defterler
ML. VRD.	: Maliye Nezareti Vâridat Muhasebesi Defterleri
MVL.	: Meclis-i Vâlâ Evrakı
MZD	: Mühimme Zeyli Defteri
NFS. d.	: Nüfus Defterleri
No/Nr.	: Numara
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma
Merkezi Dergisi	
s.	: Sayfa
sy.	: Sayı
TD	: Tapu Tahrir Defteri
TSMA. d.	: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri
TSMA. e.	: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Belgeleri
TSMK	: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi
vr.	: Varak
Yay.	: Yayınları
YKY	: Yapı Kredi Bankası Yayınları

GİRİŞ

Zaman olarak “klasik çağı” esas alan bu çalışmanın tarihi süreci, geniş anlamıyla “klasik dönemi” yani XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla uzanan periyodu kapsamaktadır. Modern öncesi dönem dâhilinde düşünülerek ele alınan konu buna göre temellendirilmiştir. Bununla hem Osmanlı düzeninin, yani geleneksel yapının devamı olan “kanun-ı kadîmin” sürekliliği hem de yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancakların bu çerçevedeki devamlılığı düşünülmüştür. Bu süreç haddizatında XVII. yüzyıldaki değişimi, XVIII. yüzyılın büyük dönüşümünü ve XIX. yüzyıldaki keskin kopuşu içinde barındırmaktadır.¹ Batı literatüründe benzer bir kavram olarak ifade edilen “erken modern çağ” ifadesi de nispeten bu dönemin yapısını yansıtan zaman aralığını karşılamaktadır.² Zira Osmanlı kurumsal yapısında, Tanzimat’ın uygulanmasına kadar bildiğimiz anlamda modern devletten bahsetmek güç görünmektedir. Nitekim F. Emecen, bunu şöyle ifade etmektedir: “Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluş ve yükseliş çağı, ‘klasik’ olarak tanımlanacak olan temelleşmiş ve yerleşmiş siyasî, bürokratik, dinî vb. düşünce sistemiyle genel Osmanlı tarihi içinde farklı bir hüviyete sahiptir. Bu dönem esas itibariyle XIX. asırda yoğunlaşan Avrupa’nın gücü karşısında bir kırılma olduğu ve Osmanlı

¹ Klasik çağ üzerine eleştirel bir okuma yapan O. Özel, dönemlendirme olarak klasik çağın birkaç farklı tarih taşıdığı ifade etmektedir. Bunlardan ilki Fatih’ten Kanunî dönemi sonuna kadar, diğeri de İnalçık’ın eserine isim olan 1300-1600 arası, bir diğeri ise kuruluştan Tanzimat’a kadar uzanan süreçtir. Oktay Özel, “Modern Osmanlı Tarih Yazımında “Klasik Dönem”, **Dün Sancısı, Türkiye’de Geçmiş Algısı ve Akademik Tarihçilik**, Kitap Yayınevi: İstanbul 2009, s. 91, 93-97; Bu dönemin Tanzimat’a kadar uzanan bir süreç olduğunu Mehmet Genç’in çalışmalarına dayandırarak ifade eden bir diğer çalışma ise Erol Özvar, “Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü”, **Divân**, 1999/2, sy. 7, s. 150-151.

² Avrupa tarihini esas alan Merry E. Wiesner-Hanks, kendi çalışmasında erken modern dönem için 1450-1789 tarihini kullanmakla birlikte, bu tarihlendirmenin farklılık taşıyabileceğini de ifade etmektedir. Merry E. Wiesner-Hanks, **Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789**, Çev. Hamit Çalışkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul 2016, s. 1-6; İncelemekte olduğumuz dönem Osmanlı Devleti’nin kendisini bilinçli olarak cihan fatihi bir imparatorluk olarak görmeye başladığı tarih olan Bizans İmparatorluğu’nun fethedilmesiyle (1453) açılır ve Osmanlıların bilerek ve isteyerek Batı’ya öykünmeye başladığı Tanzimat’ın ilanı (1839) sona erer. Tarihçiler bu dönemi genellikle “erken modern” veya “premodern” olarak adlandırır. Bu dönemlendirme kendi içinde “Avrupamerkezi” bir anlam da taşımaktadır. Bkz. Virginia H. Aksan-Daniel Goffman, **Erken Modern Osmanlılar, İmparatorluğun Yeniden Yazımı**, Çev. Onur Güneş Ayas, Timaş: İstanbul 2011, s. 12.

tarihinde bir kopuşun yaşandığı zamana kadar uzanır. İşte bu kopuş, geleneksel ve modern olmak üzere iki büyük kategoriye ayrılır”.³

Çalışmada Osmanlı taşra idârî yapısının bir yönünü yansıtan yurtluk-ocaklık ve hükûmet sisteminin ortaya çıktığı 1515 yılı başlangıç olarak ele alınmış ve kendi içindeki dönüşüm ve değişimler irdelenerek kopuş noktası olarak görülen modern devlet uygulamaları ile konu sonlandırılmıştır. Burada kast edilen zaman aralığı kronolojik bir dönemlendirme olmayıp, dönemin içindeki süreklilik ve kopuşları izlemeyi amaçlayan tematik bir süreç analizidir. Böylece idârî, siyasal ve iktisadî bir vaka olarak sistemi “anlamak ve anlamlandırmak” mümkün olabilecektir.⁴

1514 yılı, Yakındoğu ve Anadolu’nun kaderini değiştiren tarihi bir gelişmeye sahne oldu.⁵ Anadolu’yu merkeze alan, Sünnî dünyanın temsilcisi, Osmanlılar ile İran merkezli Şii mezhebinin temsilcisi Safeviler, esasında “siyasî” bir çekişme ve mücadeleyi dinî bir kontekse çekerek taraftarlarını karşı karşıya getirdiler. Bu siyasal meydan okumayı Palmira Brummett, “Avrasya’da hegemonya kurma” şeklinde tarif eder.⁶ Çok geçmeden meydana gelecek olan Sultan ile Şah’ın “hegemonya kurma” mücadelesinden galip çıkan Sultan Selim olacaktır. Sultan Selim, uzun süredir kendisine en tehlikeli rakip gördüğü Safevileri ve Şah İsmail’i tarihten silmek niyetindeydi. Ancak Tebriz’e kadar ilerlemesine rağmen, gelişen olaylar buna imkân vermedi. Fakat bu galibiyet bile Anadolu’nun kaderini geri dönülmez şekilde değiştirdi. Zira Safevi tehlikesini bertaraf eden Osmanlılar, Mısır seferinden de başarı ile çıkınca İslam’ın ve özellikle Sünnî dünyanın tek temsilcisi haline geldiler. Bu misyon ile “siyasal ve mezhebî düşman” Safevileri Anadolu’dan uzak tutmanın yöntemlerini aradılar. Bunlardan biri, Kürt beylerini “istimâlet” ile “irsî idârelerini”

³ Feridun M. Emecen, **Osmanlı Klasik Çağında Siyaset**, Timaş: İstanbul 2009, s. 15-17; Feridun M. Emecen, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul 2016, s. 3.

⁴ J. Hathaway, dönemlere ayırarak incelemenin potansiyel tehlikeler taşıdığını, zira büyük dönüşümlerin uzun sürece yayılan hazırlık aşamaları olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla bu tehlikenin ancak sürekliliklere vurgu yapılarak bertaraf edilebileceğine ve sürecin doğru anlaşılabilmesine işaret etmektedir. Bkz. Jane Hathaway, “Problem of Periodization in Ottoman History: Fifteenth through the Eighteenth Centuries”, **The Turkish Studies Association Bulletin**, vol. 20/2 (Fall 1996), pp. 25-37.

⁵ Halil İnalçık, **Devlet-i ‘Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I**, Türkiye İş Bankası Yayınları: İstanbul 2009, s. 139.

⁶ Palmira Brummett, **Osmanlı Deniz Gücü, Keşifler Çağında Osmanlı Deniz Gücü ve Doğu Akdeniz’de Diplomasi**, Çev. Nazlı Pişkin, Timaş: İstanbul 2009, s. 22-24.

devam ettirmek vaadiyle yanına çekmek ve aşılması güç dağlık bölgeyi “tampon” olarak kullanmaktı. Nitekim bu politikanın uygulayıcısı olarak seçilen İdris-i Bidlisî, Sultan Selim’den her türlü desteği almıştı. Bu şekilde harekete geçen Bidlisî, zaten Şah tarafından toprakları ve yerel idâreleri elinden alınmış Kürt beylerini ikna etmekte zorlanmadı. Kısa bir süre içinde Osmanlılara iltihâk eden beyler, Osmanlı kuvvetlerinin Diyarbakir’e hâkim oluşunu kolaylaştırdılar ve Safevi güçlerini bölgeden uzaklaştırdılar. Safevilerce ele geçirilmiş topraklarına ve yönetimlerine kavuşmuş oldular. Fethedilen Diyarbakir, Osmanlıların beşinci eyâleti olarak teşkilatlandırıldı. Ancak burası, mevcut dört eyâletten farklı şekilde organize edilecekti. Çünkü Diyarbakir diğer eyâletlerden siyasî, sosyal ve iktisadî yönlerden farklılık arz ediyordu. Buradaki Kürt beylerinin ve aşiret yapısının kendine has özelliklerinin bilincinde olan Osmanlı idâreci kadroları, yerel şartları dikkate alarak timar sisteminin kısmen farklı tarzını denediler. Buna göre Diyarbakir’de üç tür sancak oluşturuldu: Birincisi imparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi, timar sistemi uygulanan normal Osmanlı sancaklarıydı. İkincisi, klasik Osmanlı sancaklarından kimi yönleriyle farklı olan yurtluk-ocaklık sancaklarıydı. Üçüncüsü ise hem klasik Osmanlı hem de yurtluk-ocaklık sancaklardan birkaç bakımdan farklılık arz eden hükûmet sancaklarıydı. Sistemin hukukî bir muhtevaya kavuştuğu XVI. yüzyıl ortasında, Diyarbakir eyâletinde bu tarz idârî üniteler; Cizre, Eğil, Genç, Hazzo ve Palu hükûmetleri olmak üzere beş taneydi. Bu çalışmanın konusu ise bu beş hükûmet sancaktan biri olan Palu’dur. Fakat Palu’nun durumunu kavrayabilmek için birinci bölümde ele alındığı üzere Diyarbakir, Van, Bağdad ve Erzurum eyâletlerine yayılan yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklardan bahsedilmiştir. Yeri geldikçe bunlardan örnekler verilmiş, karşılaştırma yapılarak benzerlik ve farklılıklar belirtilmiştir.

Çalışmanın temel mekânı, ilk dönemde periferide yer alan ancak Osmanlı sınırlarının doğuya doğru genişlemesi ile sınır hattından uzaklaşan Diyarbakir eyâletindeki Palu hükûmetidir. Palu bölgesi, Osmanlı öncesinde uzun süre Akkoyunlu hâkimiyetinde kalmıştı. Akkoyunluların yıkılmaya yüz tuttuğu yıllarda Eğil’i merkez edinen yerel güçlerden Mirdasî beyleri tarafından ele geçirilmişti. Akkoyunluları ortadan kaldıran Safeviler, çok geçmeden Tebriz merkezli İran

coğrafyasını ele geçirdikten sonra Akkoyunluların mirası üzerinden hareket ederek onların ilk kuruluş coğrafyası Diyarbekir ve çevresini de topraklarına katmak üzere harekete geçtiler. 1507 yılında Zülkadiriye ve Diyarbekir bölgesine yapılan seferle buralar Kızılbaş liderlerce ele geçirildi. Böylece Akkoyunlu inhitatı sonrası oluşmuş yerel idârelere son verildi ve bölge doğrudan Tebriz'den tayin edilen Kızılbaş şeflere bırakıldı. Diyarbekir valiliğine getirilen Ustaclu Mehmed, bütün Diyarbekir ve çevresinin tek sorumlusu oldu. Bu sırada Palu'da beyliğini sürdüren Cemşid Bey de hâkimiyetini kaybederek aşiretleri ile birlikte Safevilere tabi olmak zorunda kaldı. Yaklaşık yedi yıl süren bu mecburi tabiiyet, 1514'te Çaldıran seferiyle son bulacaktı. Zira idâresini ve topraklarını Safevilere kaptıran Cemşid Bey, Sultan Selim'in gelişini fırsat olarak değerlendirip emrindeki askerleri ile Karaman'a kadar giderek Sultan'a tabiiyetini bildirdi ve sefer boyunca yanında yer aldı. Bu itibarla Kürt beyleri arasında Osmanlılara ilk iltihâk eden bölge Palu'ydu. Çaldıran Savaşı'nda Osmanlıların yanında savaşan Cemşid Bey, dönüş yolunda padişah ile Amasya'ya geldi. Bu sırada Osmanlı yanlısı politika izleyen diğer Kürt beylerinin yaptığı gibi bölgelerindeki Safevi güçlerini çıkarmaya girişti. Cemşid Bey de Palu'nun Safevi idârecisi Arapşah'ı yenilgiye uğratarak topraklarını geri aldı. Bunun üzerine padişah tarafından 1515 Haziranında Palu bölgesi kendisine “eyâlet” olarak tevcih edildi. Zira bu tarihte verilen belge “eyâletnâme” adını taşımaktaydı. Palu ile çevresindeki geniş bir alan “mülkiyet tarikiyle” kendisini verildi. Bu şekilde Osmanlılara sadakatle hizmet etmesi şartıyla ailesinin elinde kalmak üzere “yurtluk ve ocaklık” olarak tahsis edildi. Belgede Palu'nun meşru idârecisinin Cemşid Bey olduğu ve bölge halkı ile aşiretlerin kendisine itaat etmeleri gerektiği bildirilmekteydi.⁷ Böylece Cemşid Bey ailesinin üç asırdan fazla devam edecek “Palu hâkimliği/beyliği” başlamış oldu.

Bu tez, 1515 yılında başlayıp 1850'e kadar devam eden Palu beyliği ile beylerinin serencamını anlatmayı amaçlamaktadır. Bu şekilde Palu hükümetini merkeze alan çalışma, Diyarbekir eyâletindeki diğer yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklara da değinmektedir. Yeri geldikçe diğer sancakların benzerlikleri ve farklılıkları ile idârî statülerine vurgu yapmaktadır. Böylece merkez-taşra ilişkisi ile

⁷ Beyazıt Devlet Kütüphanesi, **Kanunnâme Mecmuası, Veliyüddin Efendi**, No: 1969, vr. 107b.

yerel elitlerin yönetim tarzı çerçevesinde Osmanlı idârî yöntemleri, timar ve timarın farklı versiyonlarının uygulanma biçimleri görülmüş olacaktır. İstanbul'daki merkezi idârenin yanında, yerelde işleyen düzen ve bunun yürütücülerinin karmaşık ilişkileri öne çıkarılacaktır. Merkezi hükûmetin kendilerine bıraktığı alanı kullanan yerel elitlerin, sancaklarındaki halkla ilişkilerinin ne yönde seyrettiği anlaşılmalıdır. Ayrıca uzun erimli bu “aile idârelerinin” ne şekilde evrildiğine bakılarak, geçirdikleri dönüşüm ve değişim, Osmanlı siyasal, toplumsal ve iktisadî sistemindeki dönemlere paralel olarak incelenmiş olacaktır. Dolayısıyla çalışma, “longue durée” ile “bütüncül bir tarih yaklaşımını” takip etmektedir. Konu bu şekilde incelenirken, aynı zamanda merkezileşme yönüne değinilecektir. Zira mevcut literatürde bu tarz sancakların adem-i merkezîyetçi yönüne de vurgu yapılmıştır. Hatta kimi ideolojik bakışlarda bu idârelerin bağımsız ve başına buyruk hareket ettiği de literatürde yerini bulmuştur. Buna karşı bir refleks olarak gelişen devlet merkezli tarih yazımında ise bu tip sancaklardan ya hiç bahsedilmemiş, ya da bunların tamamen merkezi idâre içinde olduklarını belirten anlayışın peşinde koşulmuş, haliyle ayırt edici hususiyetleri göz ardı edilmiştir. Bu tür yayınların 1980'lerden sonra yapılmaya başlandığı ve 90'lardan sonra arttığı belirtilmelidir. Bu nedenle her iki tür açıklama tarzının, “akademik” nitelikli olmaktan ziyade yaşanan süreçlerin “siyasal ve ideolojik” izlerini taşıdıklarını söylemek mümkündür.

Bu çalışmanın temel amacı; ana kaynakları esas alıp, tarihçilik yöntem ve kuramlarını kullanarak konuyu “tarihsel zeminde” akademik kriterlere uygun şekilde ortaya koymaktır. Bu şekilde salt bir tarihçilik vakası olarak meselenin izah edilmesi hedeflenmektedir. Böylelikle çalışma, Osmanlı idârî düzeninde yurtluk-ocaklık ve hükûmet sisteminin küçük bir resmini yansıtacak, imparatorluğun büyük manzarasına oturtulmaya çalışılacaktır. Nihayetinde imparatorluğun merkezden uzak bir bölgesinde oluşturduğu idârî ünitelerin şekli ve rengi daha da belirginleşmiş olacaktır.

Bu tez çalışması, daha ziyade ampirik bir tarih yazımını önelemektedir. Zira bütün belge koleksiyonlarının taranması, tahlili, tasnifi ve bunları metne dönüştürmenin zor ve uzun soluklu ameliyesinin neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu nevi sancakların her birinin ayrıca ele alınıp ana kaynaklarının ortaya dökülmesinden

sonra yapılacak okuma ve yukarıdan bakışla yeni teorik çözümlere ulaşılabilir. Ancak o şekilde her bir sancağın farklılığı, kendine has özellikleri ve toplamda sistemin işleyişi ile değişimi anlaşılabilir. Bunun neticesinde bu türden yönetimlerin imparatorluk idârî düzeninin neresinde durduğu ve ne anlam ifade ettiği görülebilir. Yoksa birkaç örnekle sosyal bilimlerin çeşitli kavramlarının esiri olarak ve ideolojik görüşlerin ve hatta yerleşmiş paradigmalardan etkisi altında kalarak genel çıkarımlar yapmak gibi bir tuzağa düşülmesi tehlikesi ortadadır. Bu durumu Emecen, şöyle eleştirmektedir: “Siyasî tarihi bugünün siyaset teorileriyle ve yaygın varsayımlarıyla açıklamak, geçmişteki olayın kendisi için şüphesiz bir anlam ifade etmez; bu olsa olsa zamanımız tarihçiliğinin ilgilendiren yeni yaklaşımlara yol açması bakımından önemlidir”.⁸ Başka bir çalışmada ise klasik dönem tarihçiliğinde yapılan yanlışlıkları şöyle ifade etmektedir: “Yakın zamanlarda ‘arşiv kaynaklarını kullanan ve kullanmayan’ tarihçiler ayırımında birbirlerinin tarihçilik anlayışlarını tenkit etme yolundaki tartışmalar kabaca şu iki noktada toplanmıştır. Bunlardan biri, olay anlatıcılığı, nakilcilik yapıp daha ziyade siyasî tarihe yönelerek millî mefâhiri vurgulama; diğer ise Batılı veya Amerikanvari teorilere mesnet olabilecek türden verileri zorlama yoluyla, kaynak yığınına bir tarafa bırakıp arşiv malzemesinden ve temel kaynaklardan bi-haber olarak, sosyal-iktisat tarihine yönelip bunları yaygın ideolojik düsturların ve anlayışların tesirinde kalarak yorumlamadır”.⁹

Bir diğer problem olarak Osmanlı tarihçisinin en büyük handikapı, tarihi vakalara “Osmanlı belgelerinin gözüyle” bakmasıdır. Zira İmparatorluğun “düzenli ve sınırsız” belgeleri arasında kendini bulan tarihçi, doğal olarak “hayranlık ve daha sonra teslim olma” duygusuna kapılacaktır.¹⁰ Dolayısıyla Osmanlı belgelerini kullanarak konuyu inceleyenler genel itibarıyla olaylara devlet merkezinden bakarlar ve devletin tahakküm ifade eden “buyurgan” diline kendilerini kaptırırlar. Merkezden yazılan her fermanın hemen bütünüyle uygulandığını kabul ederler. Merkezin dışında kısmen serbest hareket eden yerel güçlerin varlığından hiç

⁸ Feridun M. Emecen, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)**, s. 13.

⁹ Feridun M. Emecen, **Osmanlı Klasik Çağında Siyaset**, s. 13-14.

¹⁰ Oktay Özel, “Modern Osmanlı Tarih Yazımında ‘Klasik Dönem’”, **Dün Sancısı, Türkiye’de Geçmiş Algısı ve Akademik Tarihçilik**, Kitap Yayınevi: İstanbul 2009, s. 103. Ayrıca aynı kitapta yer alan “Bir Tarih Okuma ve Yazma Pratiği Olarak Türkiye’de Osmanlı Tarihçiliği” makalesinde benzer görüşler ifade edilmiştir.

bahsedilmez. Bu durumu G. Ágoston şöyle ifade etmektedir: “Klasik çağ tartışmasında sıklıkla kullandığımız kaynakların kurbanı olmaktayız. XVI. asır ortalarında İstanbul’dan eyâletlere gönderilen fermanlara bakıldığında en ücra serhad alanlarında bile buyruğu yürüten bir Osmanlı merkezi idâresinin varlığı izlenimi edinilir. Ancak daha sonra birçok belge ve kaynağın ortaya çıkmasıyla, özellikle yerelden haber veren malzemenin de kullanılmasıyla geçmişte tarihçilerin tasvir ettiği tek taraflı ‘emret-uygulansın’ ilişkisinin çok ötesinde, karmaşık bir ilişki sürdürüldüğü görülmektedir”.¹¹ Bu çalışmada kullanılan birçok belgenin, özellikle XVII. asır sefer emirlerinin, “buyurgan dilinin” taşrada karşılığını bulmadığı da görülmüştür. Bunun yanında taşradan merkeze yazılan birçok belgede ise olayların farklı seyrettiği tespit edilmiştir. Bu nedenle belgenin “buyrulduğu şekilde” sonuç vermeyebileceği ve “kesin doğruluk” ifade etmeyebileceği varsayımı ile hareket edilerek bağlamı içinde yorumlanması ve dönemselleşmelere dikkat edilmesi gerekmektedir.

Belgelerin kullanımını konusunda benzer eleştiriyi dile getiren Abou-el-Haj, şu ifadeyi kullanır: “Osmanlı belgelerini ve onların gerisindeki etkenleri değerlendirmedeki yetersizliğimiz basit bir ihmale atfedilemez”.¹² Yani belge kullananlar, istedikleri sonucu çıkarmak amacıyla “belgeye istediklerini söyletmek” için bilinçli çabanın içine girebilmekte veya bazı konuları sessizce geçiştirebilmektedir. Hatta kendi ideolojik çıkarımlarına uygun belge tahrifi bile yapabilmektedir. Aynı şekilde P. Veyne, milliyetçi yazım için şu tenkidi getirir: “Tarihsel gerekçeler milliyet duygusunu üretmez, milliyet duygusu tarihsel gerekçeleri var eder. Önce milliyet duygusu gelir, topraktan ve ölümlerden medet ummak onun organizasyonundan başka bir şey değildir. Vatanseverliğin var olmak için hakikati tahrif etmeye ihtiyacı olmadığına göre, en şoven tarih yazımı bile fazla zahmete girmeden kendini nesnel gösterebilir; yalnızca kendisini haklı çıkararakla

¹¹ Gábor Ágoston, **Osmanlı’da Savaş ve Serhad**, Çev. ve Haz. Kahraman Şakul, Timaş: İstanbul 2013, s. 156.

¹² Rıfa’at Ali Abou-El-Haj, **Modern Devletin Doğası, 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu**, Çev. O. Özel-C. Şahin, İmge: Ankara 2000, s. 8.

ilgilenir, gerisini olduğu gibi bırakır”.¹³ Tabii ki bunun tam tersi revizyonist zorlamalarla benzeri tuzağın içine düşenler için de söylenebilir.

Tarih yazımında bir diğer problem ise “retrospektif” okuma biçimidir. Bu duruma çalışma alanımızdaki birçok eserde tesadüf edilmektedir. XIX. yüzyıl veya XX. yüzyılda meydana gelmiş olaylar sanki XVI. ve XVII. yüzyıllarda yaşanmış gibi kabul edilmektedir. Oysa her bir dönemin kendine özgü şartları ve dolayısıyla tarihsel vakaların incelenme yöntemi vardır. Bu anlamda Kürt tarihi ve XVI. yüzyılda ortaya çıkan yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklar da payını almaktadır. Zira XIX. yüzyılda ortaya çıkan gelişmeler ve daha sonra XX. yüzyılda kavramlaştırılan “merkeziyetçilik”, “özerklik” “otonomi” ve “sorun” gibi yeni kavramlarla önceki yüzyılları yaftalamak büyük handikaplara yol açmaktadır. Ayrıca bu şekilde yapılacak bir inceleme ile hem meselenin anlaşılması güçleşir hem de “tarihi hakikatın” dışında bir sonuç elde edilir. Nitekim Kürt tarih yazımı ve tarihçilikteki yeni eğilimlerin incelendiği bir makalede, Kürt tarih yazımının “sorun” ve “özerklik” bağlamından çıkarılarak modern tarih yöntemleri ve konu alanlarıyla incelenmesini önermektedir. Bunun yanı sıra tarih yazıcılığında hem Türk hem de Kürt milliyetçi tarihçiliğinin bir kenara bırakılarak, erken modern ve Tanzimat döneminin sosyal ve ekonomik yapısına dair çalışmalar yapılması salık verilmektedir.¹⁴ Böylelikle bu tarz kısır tartışmalar yerine, “özerk veya özerk olmayan yapıların -günümüz siyasî görüşlerine doğrudan hasretmeden- nasıl işlediğinin araştırılması erken modern Osmanlı devlet aygıtına yönelik bilgi verilebilecek ve Kürt beylerinin de dâhil olduğu on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı taşra vilâyetlerindeki dönüşüme değerli bir temel arz edecektir”.¹⁵ Bunun yanında klasik dönem ele alınırken mümkün mertebeye dönemin kavramlarını kullanmak gerekmektedir. Kimi zaman XVI. yüzyıla ait olaylar bile XX. yüzyılın ulus-devlet mantığıyla değerlendirilmektedir. Buna dair çarpıcı bir örnek veren Abou el-Haj şu ifadeyi aktarır: “Ulus devletin temellerinin henüz atılmadığı on altıncı yüzyılın ikinci

¹³ Paul Veyne, **Tarih Nasıl Yazılır?**, Çev. Nihan Özyıldırım, Metis: İstanbul 2014, s. 113; Osmanlı tarihçiliğinde milliyetçi tarih yazımına dair kimi değerlendirmeler için bkz. Suraiya Faroqi, **Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul 2003, s. 13-14.

¹⁴ U. B. Bayraktar-Y. T. Cora, “Sorunlar” Gölgesinde Tanzimat Döneminde Kürtlerin ve Ermenilerin Tarihi”, **Kebikeç**, 42 (2016), s. 7-48.

¹⁵ U. B. Bayraktar-Y. T. Cora, “**Sorunlar Gölgesinde**”, s. 26.

yarısında yaşanan yolsuzluğu günümüzün kavramlarıyla karşılaştırmak, ancak olguların araştırılmasından sonra mümkün olabilir. Bununla birlikte erken modern dönemin anlaşılabilirliği ancak ulus-devletin ötesinde kavram ve kuramsallaştırmalar ile anlaşılabilir”.¹⁶ Nitekim yakın dönemde yaygınlaşan “otonomi” ve “özerklik” kavramları tarihsel metinlerde yer almayan ve bugün farklı bir anlam ifade eder hale gelmiş örneklerdir. Bu nedenle çalışmada dönemin belgelerinde “ber-vech-i serbestiyet” ifadesinde anlamını bulan serbestiyet kavramı kullanılmıştır.

Literatür Değerlendirmesi

Yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklar konusundaki kısıtlı literatürde kalem oynatanlar, temelde iki döneme yoğunlaşmıştır. Birincisi “altınçağ” olarak adlandırılan ve devletin merkezileşmiş ve her yönüyle mükemmelleşmiş bürokratik sisteme sahip olduğu düşünülen XVI. yüzyıldır. Bu dönemde hem mühimme defterlerinin ulaşılabilirliği hem de tahrir ve sair defteroloji verilerinin yoğunluk göstermesi bu tercihte rol oynamış görünmektedir. Zira sistemin ortaya çıkışı, gelişmesi ve hukuki bir muhtevaya oturması da bu dönemdedir. Dolayısıyla mevcut çalışmalarda bu tür idârî birimlerin sistem içindeki yeri ve yönetsel statüsüne değinildikten sonra listeler şeklinde bu sancakların sayıları aktarılmıştır. Bunun dışında her bir sancağı spesifik olarak derinlemesine ele alan analitik bir çalışmaya rastlanmamaktadır.¹⁷ Nitekim XVI. yüzyıl ile başlayan çalışmalar, Osmanlı tarih yazımına paralel şekilde, XVII. ve XVIII. yüzyılları atlayarak Tanzimat sürecine geçmiştir. Dolayısıyla bu arada kalan iki yüz yıllık süreç tamamen boş kalmıştır. XIX. yüzyılı kaleme alanların sayısının bir elin parmaklarını geçmediğini ve bu çalışmaların da 2010 yılı ve sonrasında gerçekleştirildiğini eklemek gerekir.¹⁸

¹⁶ Rıfa’at Ali Abou-El-Haj, **Modern Devletin Doğası, 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu**, s. 32.

¹⁷ Hakkâri hükûmetine hasredilen ve XVIII. yüzyıla uzanan gelişmelere de değinen Orhan Kılıç’ın makalesi bu değerlendirmenin dışında tutulabilir. Orhan Kılıç, “Klasik Dönem Osmanlı İdari Sisteminde Hükûmet Sancaklar: Hakkâri Hükûmeti Örneği”, **XIV. Türk Tarih Kongresi (9-13 Eylül 2002), Kongreye Sunulan Bildiriler**, c. II, I. Kısım, TTK: Ankara 2005, ss. 703-720.

¹⁸ Alandaki tezler şunlardır: Fatih Gencer, **Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010; Cabir Doğan, **Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802-1869)**, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar 2010; Ömer Toraman, **Tanzimât’ın Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet Sancaklarında Uygulanması (1839-1864)**, Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2010; Nilay Özok-Gündoğan, **The Making of the Modern Ottoman State in the Kurdish Periphery: The Politics of**

Aşağıda bu konuyu doğrudan ve dolaylı olarak işleyen “akademik” çalışmalar ele alınmış ve bunların alana katkıları incelenmiştir.

Klasik dönem Osmanlı Doğu ve Güneydoğu Anadolu’suna dair çalışmalarının öncüsü şüphesiz Nejat Göyünç’tür. Bu alandaki ilk çalışması *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı* başlığıyla 1969’da yayımlandı.¹⁹ Kitap, Çaldıran sonrası Diyarbakir ve çevresinin Osmanlı hâkimiyetine geçmesi ve Diyarbakir eyâletinin teşkili ile başlar. Daha sonra çoğunlukla tahrir defterleri ve şer’iye sicillerindeki bilgiler ile Mardin’in sosyal, iktisadî ve demografik yapısını ortaya koyar. Göyünç’ün konumuz açısından önemli çalışmalarından biri de 1969’da Tarih Dergisi’nde yayımlanan “*Diyarbakir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı*” adlı makalesidir.²⁰ Bu çalışmada yazar, İdris-i Bidlîsî’nin raporlarındaki ve Selim Şah-nâmesindeki bilgilerle Çaldıran Savaşı sonrasındaki durumu izah edip Diyarbakir beylerbeyinin teşkilatına değinir. Daha sonra Topkapı Sarayı’nda bulunan D. 9672 ve D. 5246 numaralı listelerde Diyarbakir vilayetine tabii Kürdistan eyâletlerindeki sancakların ve yöneticilerinin listesini sıralar ve listeler arasındaki farklılıklar ile değişen yöneticileri belirtir. Bunun yanında 1518 ve 1526 tarihli Diyarbakir tahrir defterlerindeki veriler ile mukayeseler yapar. Ancak yazar, tahrir defterlerinde “Kürdistan veya cemaat-ı Ekrad” başlığı taşıyan Kürt sancaklarını isimlerini göremediğinden Topkapı Sarayı’ndaki defterleri “muhtıra” kabilinden hazırlanan raporlar olarak değerlendirir ve bunların resmi belge olarak değerlendirilemeyeceği sonucunu çıkarır. Hâlbuki tahrir defterinde Kürt sancaklarının yer almamasının sebebi bu sancaklarda tahrir yapılmamasıydı yani buralar daha sonra kanunnâme metinlerinde geçen “*mefrûzü’l-kalem ve maktû’ü’l-kadem*” yerlerdi. Dolayısıyla bu listeler doğru bilgiler taşımaktaydı ve Diyarbakir’in fethinden sonra eyâletin teşkilatını organize etmek üzere hazırlanmıştı. Tabi birkaç yıl içinde bazı sancakların

Land And Taxation, 1840-1870, Unpublish Doctoral Dissertation, Binghamton University, New York 2011; Uğur Bayraktar, **Yurtluk-Ocaklıks: Land, Politics of Notables and Society in Ottoman Kurdistan, 1820-1890**, Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015.

¹⁹ Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, İ.Ü Edebiyat Fakültesi Yayınları: İstanbul 1969. TTK tarafından 1991’de tekrar basıldı.

²⁰ Nejat Göyünç, “Diyarbakir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı”, **İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi**, c. 23, sy. 23, İstanbul 1969, ss. 23-34.

statüsü değişecekti, bazı sancakların beyleri vefat ettiğinden veya yaşlandığından yerlerini oğullarına bırakacaklardı.

Göyünç'ün bunların dışında Diyarbekir eyâleti ile ilgili birçok makalesi yayımlandı: *Kanunî Devri Başlarında Güney-Doğu Anadolu, XVI. Yüzyılda Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da Yönetim ve Nüfus, XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu (Kanunî Süleyman ve II. Selim Devri), XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir*. Konumuzu teşkil eden yurtluk-ocaklık sancaklara dair ilk çalışmayı da Nejat Göyünç yapmıştır. 1990 yılında düzenlenen XI. Türk Tarih Kongresi'ne sunduğu “*Ocaklık Deyimi Hakkında*” başlıklı bildiri, bu alandaki ilk adımdır. Burada Göyünç, ocaklık kavramının dönemin kaynaklarında ve modern dönemden birkaç çalışmada nasıl geçtiğini belirtir. Ocaklık tabiri; ilki Kürt beylerinin idâresinde olan sancakların babadan oğula geçen irsî intikali tarif eden şekli, diğeri de sarayın mutfak giderleri ve ihtiyaçlarından hükümdar cep harçlığına, Tersâne'nin her türlü malzeme ikmalinin karşılanmasına ve askerlerin mevâciblerinin sağlanmasını ifade eden iki anlamda kullanılmaktaydı.²¹ Aynı çalışmayı bir yıl sonra biraz daha genişleterek “*Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında*” başlığıyla Bekir Kütükoğlu'na Armağan Kitabı'nda yayımladı. Bu çalışmada “yurt” ve “ocak” kelimelerinin sözlük anlamlarına da dikkat çeker. Sözlüklerde yurt ve ocak tabirlerinin birbirlerinin yerine kullanıldıklarını belirtir. Yerli ve yabancı birkaç kaynaktan yapılan alıntıyla yurtluk-ocaklığın; aile mülkü veya veraset yoluyla idâre olunan özerk bölge olarak ifade eder. Bu çalışmada Göyünç, yurtluk-ocaklık ifadesinin 8'i Diyarbekir ve 4'ü Çıldır eyâletinde olmak üzere 12 sancakta kullanıldığını Ayn Ali Efendi'yi kaynak göstererek belirtir. Bunun yanında Ayn Ali'nin ifadeleriyle yurtluk-ocaklık statüsünü açıklar. Bunun dışında “ocaklık tarîkiyle” verilen sancakların sadece Diyarbekir ve Çıldır'da değil, aynı zamanda Lahsa'ya bağlı Katif ve başka bazı yerlerde verildiğini de ekler. Neticede yurtluk ocaklığı şöyle ifade eder: “Devlete sadakat gösteren ve hizmet eden bir kısım mahallî beylere de eski ülkelerini, belirli şartlarda bağışlanması da bu zihniyetin eseri olarak görülebilir. Çoğunluğu Doğu Anadolu'da yurtluk-ocaklık sistemi ile yönetilen

²¹ Nejat Göyünç, “Ocaklık Deyimi Hakkında”, **XI. Türk Tarih Kongresi (5-9 Eylül 1990), Kongreye Sunulan Bildiriler**, c. III, TTK: Ankara 1994, ss. 873-877.

sancak ve hükûmetler bu tür idârî bölgelerdir. Bunlar, gayri merkezi yönetim örnekleridir”.²²

Diyarbakir’in 1518 tarihli ilk tahriri üzerine²³ Manchester Üniversitesi’nde doktora tezini 1977 yılında tamamlayan Mehdi İlhan, bölgenin tarih literatürüne önemli katkılar sağlamıştır. Bu minvaldeki çalışmaları *Diyarbakır Fatihi ve Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa*²⁴, *Diyarbakır Tarihi Hakkında Kaynak ve Araştırmalar*²⁵, *Onaltıncı Asırda Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Mahallelere Dağılımı*²⁶, *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar*²⁷ başlıklarıyla yayımlandı. Görüldüğü üzere daha ziyade Diyarbakir’in merkez sancağı olan Amid’in XVI. asır sosyal, ekonomik, demografik ve dinî yapısı üzerine yoğunlaşmıştır. İlhan, Diyarbakir’in yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklarına dair çalışma yapmamıştır.

Diyarbakir eyâletindeki sancakların idârî statüleri ile ilgili çalışma yapanlardan biri de Mehmet Ali Ünal’dır. Ünal’ın ilk eseri doktora tezi olarak hazırladığı ve 1989’da yayımlanan *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*’dır.²⁸ Yazarın konumuz ile alakalı bir çalışması da *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakir Eyâletine Tâbi Sancakların İdarî Statüleri*²⁹ başlığı taşıyan makalesidir. Bu makalede yazar, Topkapı Sarayı’ndaki listeler ile tahrir defterleri, sancak tevcih defterleri ve Ayn Ali Risalesi’nde yer alan bilgileri karşılaştırarak 1518’den XVII. yüzyıl başlarına kadar eyâletteki sancakların idârî statüleri ve miktarlarına dair bilgiler vermiştir. Kısaca sancakları; klasik Osmanlı sancağı, yurtluk-ocaklık ve hükûmet olmak üzere üçe ayırır. Her birinin kendine has özelliklerine değinerek sayıların artış ve azalış

²² Nejat Göyünç, “Yurtluk-Ocaklık Deyimi Hakkında”, **Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan**, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları: İstanbul 1991, ss. 269-278.

²³ M. Mehdi İlhan, **Amid (Diyarbakır) 1518 Tarihli Defter-i Mufassal**, TTK: Ankara 2000.

²⁴ M. Mehdi İlhan, “Diyarbakır Fatihi ve Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa”, **Atatürk ve Diyarbakır**, Diyarbakır 1981, ss. 137-162.

²⁵ M. Mehdi İlhan, “Diyarbakır Tarihi Hakkında Kaynak ve Araştırmalar”, **Belleten**, LIII/206, Ankara 1989, ss. 232-236.

²⁶ M. Mehdi İlhan, “Onaltıncı Asırda Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Mahallelere Dağılımı”, **Ziya Gökalp**, 62 (1991), ss. 49-72.

²⁷ M. Mehdi İlhan, “XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, XVI/26, ss. 45-113.

²⁸ M. Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, TTK: Ankara 1989.

²⁹ M. Ali Ünal, “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakir Eyâletine Tâbi Sancakların İdarî Statüleri”, **X. Türk Tarih Kongresi’ne Sunulan Bildiriler**, (1986), Ankara 1994, ss. 2211-2220.

nedenlerini devrin siyasal gelişmelerine bağlı olarak değerlendirir. Yazar sonuç kısmında Ayn Ali Efendi'nin yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklar ile ilgili verdiği bilgilerin “muhtariyet” çağrıştırdığını, bunun teorik olarak doğru olduğunu fakat uygulamada farklılık arz ettiğini belirtir. Burada Osmanlı “merkeziyetçi devlet” yapısını temel alır, klasik dönemde uygulanmış bu sistemin “devlet otoritesi” açısından bir mesele teşkil etmediği görüşünü ileri sürer.

M. Ali Ünal, “*XVI. Yüzyılda Palu Hükûmeti*”³⁰ başlığını taşıyan bildirisini yayımlayarak bu alanda ilk ciddi çalışmayı yapmıştır. Nitekim hükûmet sistemini ele alan ilk çalışma olarak kendisine referansta bulunulmuştur. Bu makalede Ünal, XVI. yüzyılın temel kaynaklarından mühimme defterlerindeki veriler ile Şeref Han Şerefnâmesi'ndeki bilgileri birleştirerek kronolojik sıra ile Palu hâkimliği yapan beylere ve kayda geçen tarihi vakalara yer vermiştir. Ayrıca Palu'da Cemşit Bey ailesinin elinde bulunan şecere ile I. Ahmed dönemine ait bir temliknâmedeki kayıtları, Kanunî döneminde verilen temliknâme ile karşılaştırarak idârî statü ile ilgili yorumlar yapmıştır. Yazar, dönemin sınırlı kaynak ve bilgisi nedeniyle vergilendirme konusunu haliyle eksik değerlendirmiş görünmektedir. Bu noktada belirtilmesi gereken hususlara ileride temas edilmiştir.

M. Ali Ünal'ın bu minvaldeki bir diğer önemli çalışma alanı Çemişgezek Sancağı'dır. 1992'de “*XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı -İdâri Yapı-*”³¹ başlığıyla yayımlanan makalesi daha sonra genişletilerek *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*³² başlığıyla 1999'da kitap olarak yayımlamıştır. Bu makalesinde yazar, Çemişgezek'in idârî yapısını ortaya koyar. Burada hükûmet sancakların özelliklerini anlatırken kanunnâmelerde geçen “*maktû'ü'l-kadem*” yani Osmanlı ümerâsından bir ferd bulunmadığı ifadesinin uygulamada farklı işlediğini Palu örneği ile açıklar. Harput Şer'iyeye Sicilinde bulunan bir fermana göre Palu hükûmetinde “altı bölük” halkının olduğunu, bunun da hükûmet sancaklarda Osmanlı askeri garnizonunun bulunduğunu kanıtlamaya yeterli olduğunu ifade eder. Fakat bu ferman Palu dışında başka bir

³⁰ M. Ali Ünal, “XVI. Yüzyılda Palu Hükûmeti”, **XI. Türk Tarih Kongresi (5-9 Eylül 1990), Kongreye Sunulan Bildiriler**, c. III, TTK: Ankara 1994, ss.1071-1095. Bu makale 1992'de On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi dergisinde de yayımlandı.

³¹ M. Ali Ünal, “XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı -İdari Yapısı-”, **Osmanlı Araştırmaları**, 12 (1992), ss. 367-390.

³² M. Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı**, TTK: Ankara 1999.

hükûmeti zikretmemektedir. Bu hususta yaptığımız tespitler ve ortaya çıkan yeni bilgiler, yerleşmiş kanaatlerin mahiyetini muhtemelen değiştirecek önemdedir.

M. Ali Ünal'ın bu konuyla ilgili bir diğer çalışması *XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek, Sağman Sancakbeyileri -Pir Hüseyin Bey Oğulları-*³³ başlığıyla 1991'de yayımlanmıştır. Çalışmada temel olarak Pir Hüseyin Bey'in vefatının ardından Çemişgezek'in klasik Osmanlı sancağına dönüştürülmesi ve daha sonra oğullarının merkeze şikâyetleri nedeniyle Pertek, Mazgirt ve Sağman'ın sancak haline getirilerek oğullarına tevcih edilmesi, diğer kardeşlere de timar ve ze'âmet verilmesi konu edilir. 1541'den sonra Mazgirt, Pertek ve Sağman yurtluk ocaklık sancaklar haline getirildiklerinden 1566'da Çemişgezek'te yapılan tahrir dâhil edilmemişlerdi. Bunların gelirleri 1541 tahririne istinaden hesaplanmıştı. Çemişgezek ise klasik Osmanlı sancağı olarak merkezden atanan beylere verilmiş ve timar sistemine devam edilmişti. Ünal, tahrir defterleri ve timar ruznamçe kayıtlarıyla bu üç sancaktaki has, ze'âmet ve timar miktarları ile bunları tasarruf eden kişileri ortaya koymaktadır. Böylece daha önce Çemişgezek sancağına bağlı nahiye iken 1541'den sonra sancak olarak tevcih edilen Mazgirt, Pertek ve Sağman çevresinin Pir Hüseyin Bey'in oğulları arasında nasıl paylaştırıldığı görülebilmektedir. Bununla birlikte yine aynı kayıtlar ile Şerefnâmedeki bilgileri birleştirerek sancakbeyliği yapan idâreciler de tespit edilmiştir. Ünal'a göre XVII. yüzyılda Safevi tehlikesinin ortadan kalkması ile Osmanlı yönetimi merkezi hâkimiyetini güçlendirmek üzere yurtluk ocaklıklara son vermeye başlamıştır. Bunun bir örneği ise 1663 yılında Mazgirt ve Sağman sancakbeylerinin halka zulüm etmeleri gerekçe gösterilerek buraların statüsünün ref edilerek mukataa haline getirilmesi ve voyvodalar tarafından yönetilmesiydi.³⁴ Ünal'ın, Çemişgezek aşiretlerini konu alan makalesi³⁵ ve yine *Osmanlı Devleti'nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı*³⁶ başlıklı çalışması konumuz açısından önem arz etmektedir. Yazarın en son çalışması 2014'te TTK tarafından düzenlenen Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu'na sunulan *İstimalet Siyaseti Çerçevesinde Osmanlı*

³³ M. Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek, Sağman Sancakbeyileri Pir Hüseyin Bey Oğulları", **OTAM**, sy. 2, Ankara 1991, ss. 239-265.

³⁴ **TD** 332, s. 76a'dan aktaran M. Ali Ünal, **A.g.m**, s. 263.

³⁵ M. Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı'nda Aşiretler ve Cemaatler", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 6 (1991), ss. 303-317.

³⁶ Mehmet Ali Ünal, "Osmanlı Devleti'nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı", **Osmanlı**, c. VI, YTY: Ankara 1999, ss. 111-121.

İmparatorluğu'nun Kürd Politikası başlıklı makalesiydi. Bu çalışmada daha önceki yayınların sonuçlarının iyi bir derlemesi yapılarak daha sistematik hale getirilmiştir.³⁷

Yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancak çalışmalarına diğerlerinden sonra girmesine rağmen en çok eser veren akademisyen şüphesiz Orhan Kılıç'tır. Doktora tezinde Van sancağını çalışan Kılıç, daha sonra Diyarbakir ve Van eyâletindeki yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancakların idârî statüleri üzerine birçok makale yayımladı. Çalışmamız açısından önem arz edenlerden biri, 1990 yılında yayımlanan *Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler*³⁸ başlıklı makaledir. Burada Kılıç, daha önce yapılan çalışmaların yeterli olmadığını belirterek, yurtluk-ocaklık ve hükûmet kavramlarının kanunnâme metinlerindeki hukuki-teorik izahı ve uygulamadaki yönetim tarzıyla uyuşup uyuşmadığını ortaya koymaya çalışır. Kanunnâmedeki ifadeleri aktardıktan sonra yedi madde altında yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancakların özelliklerini sıralar. Daha sonra Kanunî dönemi kanunnâmesi ve 1631-1632 yıllarına ait sancak tevcih listesine göre eyâletlerdeki yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancakların sayılarını verir. Bir sonraki başlıkta ise yazar uygulamada sistemin nasıl işlediğini birkaç örnekle açıklayarak, esasen kannunâme metinlerinde belirtildiği üzere bu sancakların “serbest bir idârî statüye” sahip olmadıklarını kanıtlamaya çalışır. Burada devletin menfaatleri ve merkezi otoritenin kesin tesisi konusunda “ödün vermez” bir tavır sergiler. Hâlbuki klasik dönem Osmanlı zihin dünyasında rahatça uygulanan ve “devletin esnekliğini” gösteren pragmatik yaklaşımların göz önüne alınması, meseleye şüphesiz farklı bir bakış açısı kazandıracaktır.

Orhan Kılıç'ın bu meyandaki diğer bir makalesi *Van Eyâleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdarî Statüleri (1558-1740)*³⁹ başlığını taşımaktadır. Bu çalışmada, Van'ın Osmanlı hâkimiyetine geçişi ve eyâlet olarak teşkilatlanmasını açıkladıktan

³⁷ M. Ali Ünal, “İstimalet Siyaseti Çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Kürd Politikası”, **Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu Bildirileri (09-10 Ocak 2014)**, c.1, TTK: Ankara 2014, ss. 141-159.

³⁸ Orhan Kılıç, “Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler”, **OTAM**, sy. 10, Ankara 1999, ss. 119-137.

³⁹ Orhan Kılıç, “Van Eyâleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdarî Statüleri (1558-1740)”, **Osmanlı Araştırmaları**, 21 (2001), ss. 189-210.

sonra sancakların statülerini inceler. Bunların içinde yurtluk-ocaklık ve hükûmetlerin sayıları ve idârî uygulamalarını ortaya koyar. XVI-XVII. yüzyılda Van eyâletindeki sancak sayısı on üç ila otuz dört arasında değişmektedir. Bu değişimin sebebi Safevi savaşları ve Tebriz eyâletinin kurulmasından sonra bazı sancakların buraya bağlanması olmalıdır. Ayrıca bu dönemde aşiretlerin de dâhil olduğu toplam elli üç sancak adı kaydedilmiştir. Kılıç, genellikle sancak tevcih defterleri ile mühimme defterlerinde idârî taksimatı gösteren listelerden yararlanmıştır. Ancak, sancak tevcih defterlerinde XVI. yüzyılda ocaklık ve yurtluk kelimelerinin geçmemesinden dolayı, sadece Bitlis'in ocaklık olduğunu ifade eder. Aslında Ayn Ali Risalesi'nden (1608) önce yurtluk-ocaklık ve hükûmet tabirlerine sancak tevcih defterlerinde rastlanmamaktaydı. Bu sancaklar için eyâlet, ülkâ ve liva (sancak) tabirleri kullanılmaktaydı. Ayrıca Osmanlıların eline geçtiğinden itibaren Mahmudi, İspayird, Şırvî, Hakkâri vb. sancaklar bölgenin yerli beyleri tarafından idâre edilmişlerdi. Bazılarında tımar sistemi uygulanmış, bazılarında uygulanmamıştı. “Ocaklık” ibaresi ve benzer şekilde “an Ekrâd” kavramı ise 1631-1632 kayıtlarında görülebilmektedir.⁴⁰

Orhan Kılıç'ın konumuz açısından önemli bir makalesi ise hükûmet sistemini incelediği *Klasik Dönem Osmanlı İdari Sisteminde Hükûmet Sancaklar: Hakkâri Hükûmeti Örneği*⁴¹ başlıklı çalışmasıdır. 2002'de XIV. Türk Tarih Kongresi'ne sunulan bildiri metni 2005'te yayımlanmıştır. Burada Kılıç, yurtluk-ocaklıktan ziyade hükûmet sisteminin işleyişine dair bilgiler verir. Daha önceki çalışmalar XVI. yüzyılla sınırlı kalırken, bu çalışmada XVIII. yüzyıldaki değişim ve dönüşümleri gösteren değerlendirmeler de yer almaktadır. Makalenin ikinci bölümünde ise Hakkâri beylerinin Osmanlı hâkimiyetine girişi ve XVI. yüzyıl boyunca meydana gelen aile içi rekabet, hükûmet sancak olarak Hakkâri'nin Osmanlıların doğu serhadinde izlediği politikadaki rolü incelenmiştir. Bu konuların temel kaynağı yine XVI. yüzyıl mühimme defterleri ile Şerefnâme'dir. Orhan Kılıç'ın Osmanlı taşra teşkilatına dair önemli bir çalışması da *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı*

⁴⁰ Şerafettin Turan, *XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdari Taksimatı*, s. 218-221.

⁴¹ Orhan Kılıç, “Klasik Dönem Osmanlı İdari Sisteminde Hükûmet Sancaklar: Hakkâri Hükûmeti Örneği”, *XIV. Türk Tarih Kongresi (9-13 Eylül 2002), Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. II, I. Kısım, TTK: Ankara 2005, ss. 703-720.

*Devleti'nin İdarî Taksimâtı -Eyâlet ve Sancak Tevcihâtı-*⁴² başlığını taşıyan kitabıdır. Kitapta sancak tevcih defterleri, tahvil ve ruus kayıtlarını kullanarak tüm imparatorlukta idârî üniteleri incelemiştir. Bu çalışmanın bir özeti daha sonra *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyâlet ve Sancak Teşkilatlanması* başlığıyla Osmanlı Ansiklopedisi'nde yayımlandı.⁴³ Bu yayının farklı ve daha geliştirilmiş versiyonu 2002 yılında Türkler Ansiklopedisi'nde *Klasik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilâtı: Beylerbeylikler/Eyâletler, Kaptanlık, Voyvodalık, Meliklikler (1362-1799)* başlığıyla yer aldı.⁴⁴ Bunlarında dışında Kılıç'ın kaleme aldığı “Ocaklık”⁴⁵ ve “Yurtluk”⁴⁶ maddeleri Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde yayımlandı. Özellikle “Yurtluk” maddesinde yurtluk kelimesinin kökeni ve Türk-Moğol idârî geleneğindeki kullanımına değinilmiştir. Bundan önceki çalışmalarda hem ocaklık hem de yurtluk kelimelerinin ayrıntılı bir izahı yapılmamıştı. Kılıç'ın konuyla ilgili son çalışması *Kürdistan Tabirinin Osmanlı Uygulamasındaki Muhtevası Üzerine Bazı Tespitler (16-18. Yüzyıllar)* başlığıyla 2014'te yayımlandı.⁴⁷ Kılıç, bu çalışmada esas olarak XVI. yüzyıl başına ait Topkapı Sarayı'nda bulunan sancak tevcih listeleri ile tahrir defterlerinden yola çıkarak Diyarbekir vilayeti altında teşkilatlandırılan ve bazen “cemaat-i Kürdan bazen de Kürdistan vilayeti veya Kürdistan eyâleti” şeklinde adlandırılan birimlerin mahiyetini açıklar.

Diyarbekir eyâleti ve yurtluk-ocaklık sancaklarla ilgili çalışma yürütenlerden birisi de Alpay Bizbirlik'tir. Doktora tezini XVI. Yüzyılda Diyarbekir Eyâletinde Vakıflar⁴⁸ başlığıyla tamamladıktan sonra, *16. Yüzyılda Kulp Sancağı Hakkında Sosyal ve Ekonomik Bir Araştırma*⁴⁹, *16. Yüzyılda Tercil Sancağı Üzerine Notlar*⁵⁰,

⁴² Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimâtı -Eyâlet ve Sancak Tevcihâtı-*, Elazığ 1997.

⁴³ Orhan Kılıç, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyâlet ve Sancak Teşkilatlanması”, *Osmanlı*, c. 6, YTY: Ankara 1999, ss. 89-110.

⁴⁴ Orhan Kılıç, “Klasik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilâtı: Beylerbeylikler/Eyâletler, Kaptanlık, Voyvodalık, Meliklikler (1362-1799)”, *Türkler*, c. 9, YTY: Ankara 2002, ss. 887-897.

⁴⁵ Orhan Kılıç, “Ocaklık”, *DİA*, c. 33, İstanbul 2007, ss. 317-318.

⁴⁶ Orhan Kılıç, “Yurtluk”, *DİA*, c. 43, İstanbul 2013, ss. 416-417.

⁴⁷ Orhan Kılıç, “Kürdistan Tabirinin Osmanlı Uygulamasındaki Muhtevası Üzerine Bazı Tespitler (16-18. Yüzyıllar)”, *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu Bildirileri (09-10 Ocak 2014)*, c.1, TTK: Ankara 2014, ss. 167-208.

⁴⁸ Alpay Bizbirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, TTK: Ankara 2002.

⁴⁹ Alpay Bizbirlik, “16. Yüzyılda Kulp Sancağı Hakkında Sosyal ve Ekonomik Bir Araştırma”, *Osmanlı Araştırmaları*, XIII (1993), ss. 137-162.

16. Yüzyılın Ortalarında Atak Sancağı ve Sancak Beyleri Üzerine Notlar⁵¹ adını taşıyan seri makaleler yayımladı. Makalelerin üçü de aynı yöntem, kaynak ve kalıp ifadeler kullanılarak yazılmıştır. Tahrir defterindeki veriler ile sancakların demografik ve iktisadî yapısı, Şerefnâme’de yer alan bilgiler ile siyasal yapı aktarılmıştır. Ancak hiçbirinde yurtluk-ocaklık sancakların idârî ve hukukî statüsünün ayrıntısına girilmemiştir.

Diyarbakir eyâletinin siyasî, idârî ve sosyal yapısını dair çalışma yapanlar içinde İbrahim Yılmazçelik’i anmak gerekir. Doktora tezi *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*⁵² başlığıyla kitap olarak 1995 yılında yayımlandı. Bu çalışmada daha ziyade şer’iyye sicillerini kullanarak 1790-1840 yılları arasında Diyarbakir şehrinin idârî, sosyal ve ekonomik yapısını irdeler. Daha sonra kaleme aldığı makalelerle XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Diyarbakir’in idârî, sosyal ve iktisadî yapısını ortaya koymaya çalışır. Çalışmaları *Amid Sancağı (1567 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre)*,⁵³ *Diyarbakır Eyâletinin Yeniden Teşkilatlandırılması (1848-1864)*,⁵⁴ *Tarihi Dönemler İçerisinde Kürt Tarihinin Gelişimi Üzerine Bazı Tespitler*,⁵⁵ *Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eyâleti Valileri (1516-1838)*,⁵⁶ *XVIII. Yüzyılda Diyarbakır Eyâletinin İdari Yapısı*,⁵⁷ *Malî ve İdarî Bir Birim Olarak Diyarbakır Voyvodalığı*⁵⁸ başlıklarıyla yayımlandı. Çalışmalar genellikle belge eksenli tespitlere dayanmaktadır. Ayrıca yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancakların idârî statülerine fazla değinilmemektedir.

⁵⁰ Alpay Bizbirlik, “16. Yüzyılda Tercil Sancağı Üzerine Notlar, **Osmanlı Araştırmaları**, 16 (1996), ss. 85-120.

⁵¹ Alpay Bizbirlik, “16. Yüzyılın Ortalarında Atak Sancağı ve Sancak Beyleri Üzerine Notlar, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, sy. 14, İzmir 1999, ss. 109-133.

⁵² İbrahim Yılmazçelik, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır 1790-1840 (Fizikî, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapı)**, TTK: Ankara 1995.

⁵³ İbrahim Yılmazçelik, “Amid Sancağı (1567 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre)”, **Osmanlı Araştırmaları**, XVI (1996) ss.121-162.

⁵⁴ İbrahim Yılmazçelik, “Diyarbakır Eyâletinin Yeniden Teşkilatlandırılması (1848-1864)”, **Osmanlı**, c. 6, YTY: Ankara 1999, ss. 221-237.

⁵⁵ İbrahim Yılmazçelik, “Tarihi Dönemler İçerisinde Kürt Tarihinin Gelişimi Üzerine Bazı Tespitler”, **Türkler**, c.10, YTY: Ankara 2002, ss. 406-412.

⁵⁶ İbrahim Yılmazçelik, “Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eyâleti Valileri (1516-1838)”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c.10, sy. 1, Elazığ 2000, ss. 233-287.

⁵⁷ İbrahim Yılmazçelik, “XVIII. Yüzyılda Diyarbakır Eyâletinin İdari Yapısı”, **Askeri Tarih Bülteni**, 36 (1994), ss.135-142.

⁵⁸ İbrahim Yılmazçelik, “Malî ve İdarî Bir Birim Olarak Diyarbakır Voyvodalığı”, **XIII. Türk Tarih Kongresi, 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. III, Kısım: 3, Ankara 2002, ss. 1209-2047.

Modern Kürt çalışmaları denilince akla gelen ilk isimlerden biri şüphesiz Martin van Brinessen'dir. 1978 yılında bitirdiği doktora çalışması *Ağa, Şeyh Devlet* adıyla 1993'te İngilizce, 2003'te Türkçe olarak yayımladı.⁵⁹ Bu kitap Kürtler üzerine yazılan ilk sosyolojik-antropolojik eser kabul edilir. Kürt toplumsal yapısını incelemeye girişen yazar, ağırlıklı modern dönem Kürt aşiret yapısına dair sistematik bir çalışma yürüttü. Alan araştırması ve birebir görüşmeler ile güçlendirilmiş veriler kullanan Brinessen, daha sonraki araştırmalarda başvuru kaynağı olacak bir eser bıraktı. Kitabının üçüncü bölümünü oluşturan aşiretler ve devlet başlığında Safevilerden başlayarak Osmanlı döneminin sonuna kadar Kürt beylerinin idâresini içermektedir. Bruinessen, kitabının bu bölümünde Kürt aşiretlerinin özerk birimler olmayıp, onları çevreleyen devletlerin ürünü olduklarına dair tezini tarihi kaynaklarıyla anlatır. Ancak buradaki anlatı sınırlı sayıda kaynak ve araştırma esere dayanılarak yazılmıştır. Yazarın da birçok yerde belirttiği üzere yayımlanan arşiv malzemesinin sınırlı olmasından bazı konular eksik ve dağınık anlatılmıştır. Nitekim XVI. yüzyıl için Şerefname, XVII. yüzyıl için de Evliya Çelebi'yi kullanmıştır. Bunun dışında birkaç kronik, seyahatnâme ve araştırma eser ile konuları takviye etmeye çalışmıştır. Kaynaklarının sınırlı olmasına rağmen, sosyolojik kuramlar ile zenginleştirilmiş yorum ve çıkarımlarda bulunur. Yazar ocaklık ve hükûmet sancakları irdelerken çoğunlukla konuya otonomi, bağımsız devletçikler gibi ifadeler kullanmakta ve bu bölgelerin Osmanlı düzeninin dışında işleyen müstakil yapılar gibi anlatmaktadır. Hâlbuki alıntı yaptığı kanunnâme metinleri ve uygulamadaki politikalar bu sonuçlara imkân vermemektedir. Bruinessen, kullandığı kaynakların yönlendirmesi veya kaynaklara yaptığı yorumlar nedeniyle fahiş hatalar da yapmıştır. Örneğin Çıldır eyâletinde Gürcü beylerine yurtluk ve ocaklık olarak tevcih edilen sancakları Kürt beyleri zannetmiş ve bunların sayılarına dair çıkarımlardan bağımsız hareket eden yapılara dair ilginç (!) yorumlar yapmıştır. Bu hatanın sebebi Osmanlıca yazılışları birbirine benzeyen Gürcistan ile Kürdistan kelimelerinin karıştırılmış olmasıydı.⁶⁰ Hâlbuki yurtluk ve ocaklık sadece Kürt beylerine has bir sistem değildi, Kafkasya'da Gürcü beylerine, Adana'da Ramazanoğulları'na, Katif'te

⁵⁹ Martin van Brinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, Çev. Banu Yalkut, İletişim: İstanbul 2003.

⁶⁰ *Ağa, Şeyh Devlet*, s. 243-244. Bu maddi hatanın sebebi Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Telhisü'l-Beyân'ında yer alan bilgidir.

Arap aşiretlerine de uygulanmıştır. Öyle ki bu politikaların benzerleri kısmi farklarla önce Batı Anadolu beyliklerine daha sonra Balkanlardaki ortaçağ mirası yerel unsurlara da uygulanmıştır.

Bruinessen'in diğer eseri, Hendrik Boeschoten ile hazırladıkları, 1997'de İngilizce, 2003'te Türkçe yayımlanan *Evliya Çelebi Diyarbekir'de* adlı kitaptır.⁶¹ Bu çalışmada birkaç bölüm Bruinessen tarafından kaleme alınmıştır. Genel itibarıyla Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi değerlendirilmekle birlikte, Bruinessen'in yazıları Diyarbekir'in coğrafî, siyasî, idarî ve iktisadî yapısı da konu edilmiştir. Özellikle ikinci bölümdeki "Osmanlıların Diyarbekir'i Fethi ve 16. ve 17. Yüzyıllarda Vilayetin İdarî Organizasyonu" konumuz açısından önemlidir. Ancak yukarıda belirtildiği üzere yazar her ne kadar farklı bakış açıları getirmiş ise de kısmen bilgi eksikliği bazen de metodik hatalar ve ideolojik bakış nedeniyle verileri yanlış yorumlamaktadır. Kitabın üçüncü bölümünde yer alan "Diyarbekir Nüfusu: Etnik Yapı ve Diğer Demografik Veriler" başlığında yazar, XVI. yüzyıldan başladığı değerlendirmelere, XVII. ve XVIII. asırları atlayarak XIX. yüzyıla geçmiştir. Bu şekilde bir yol izlenmesi ise alanda araştırma yapılmamasına bağlanmıştır.

Osmanlı'da Kürt aşiretlerinin toplumsal ve siyasal düzenine dair teorik anlamda katkı yapan çalışmalardan biri Hakan Özoğlu tarafından kaleme alınmıştır. Esasında Kürt milliyetçiliğinin gelişim evrelerini incelediği eserinin üçüncü bölümünde yer alan "Osmanlı Devleti ve Kürt Aşiret Yapısı" başlıklı makalesi önem taşımaktadır. Zira Özoğlu, Bruinessen'in çalışmalarını daha da ileriye götürerek, "Osmanlıların dağınık Kürt aşiretlerini yönetilebilir bir hale getirdiğini" savunur: "Bölgede hâkim siyasî ve askerî güç olan Osmanlı Devleti'nin Kürt aşiretlerinin sınırlarını yeniden şekillendirmek suretiyle aşiretlerin iç dinamiklerini etkilediğini gösterir. Osmanlı Devleti bunu, daha güvenilir ve kendi isteklerine cevap vermeye daha hazır siyasî bir Kürt ortamı oluşturmak ve Kürdistan'dan daha fazla vergi elde etmek amacıyla birbirinden farklı ve çok biçimli Kürt emirliklerini daha türdeş hale getirerek gerçekleştirdi".⁶² Yazar, ikinci bölümde ayrıntılı biçimde ele aldığı konuyu

⁶¹ Martin van Bruinessen-Hendrik Boeschoten, *Evliya Çelebi Diyarbekir'de*, Çev. Tansel Güney, İletişim: İstanbul 2009.

⁶² Hakan Özoğlu, *Osmanlı'da Kürt Milliyetçiliği Kimlik, Evrim, Sadakat*, Çev. N. Ö. Gündoğan-A. Z. Gündoğan, İletişim: İstanbul 2016, s. 42. Adı geçen bölüm s. 85-121'de yer almaktadır.

şöyle özetler: “Hiçbir zaman durağan bir Kürdistan ve Kürt kimliği olmamış, Kürdistan’ın kesin sınırları hep bir değişim içinde olagelmıştır ve Kürtlerin algılanan kimliği de Kürdistan’ın sınırlarındaki değişikliklere kısmen tekabül edecek şekilde sürekli değişmiştir”.⁶³ Benzer değerlendirmelerle olayı tarihsel boyutlarıyla ele alan çalışmada Baki Tezcan, “Kürdistan terimini coğrafi bir tabir olarak inceler ve bunun dönemler içinde değişen bir görüntü arz ettiğini” belirtir. Daha sonra bölgenin Osmanlı hâkimiyetine geçmesiyle meydana gelen siyasal ve demografik dönüşüme değinir.⁶⁴

Osmanlı taşra teşkilatını konu alan önemli çalışmalardan biri Metin Kunt’un “*Sancaktan Eyâlete*”⁶⁵ kitabıdır. Bu çalışmada Kunt, sancak tevcih defterlerini inceleyerek XVI. ve XVII. yüzyıllardaki beylerbeyi ve sancakbeyi atamalarını takip etmiş ve böylece sistemde meydana gelen değişikliğe yoğunlaşmıştır. Yazar, beylerbeylerinin XVII. yüzyılda güç kazandığını belirterek, artık gücün sancaktan eyâlet merkezine geçtiği ve beylerbeyinin etkinliğinin arttığı çıkarımında bulunur. Bunun yanında XVI. yüzyılda beylerbeyi ve sancakbeylerinin saraydan çıkan kul kökenli kişiler iken XVII. yüzyıldan itibaren bunun değiştiği ve kul kökenlilerin sayısının azaldığı ve Anadolu’da yöneticilerin kapı halkından kişilerin bu makamlara geldiği sonucunu çıkarır. Kitabında, incelediği sancak tevcih defterlerinden derlediği listeler ile 1550-1650 yılları arasındaki bir asırlık Osmanlı eyâlet ve sancak düzenini ortaya koyar. Giriş kısmında yurtluk-ocaklık sancakların teşekkülüne dair kimi değerlendirmelerde bulunur. Birkaç sancağın ilk dönem listelerde Kürt sancağı/eyâlet iken daha sonra normal Osmanlı sancağına çevrildiğini belirtir. Bunu Halil İnalçık’ın Osmanlı fetih yöntemlerindeki, “bazı bölgelerin önce vassal olarak idâre edildiği ve daha sonra merkezi gücün artmasıyla direkt idâre edilen bölgeler haline getirildiği” savıyla paralel olduğunu iddia eder. Kunt’a göre Osmanlılar, Kürt bölgelerini ele geçirdikleri ilk dönemlerde yönetme kudretleri olmadığından buraları yerel güçlere

⁶³ Hakan Özoğlu, **Osmanlı’da Kürt Milliyetçiliği Kimlik, Evrim, Sadakat**, s. 41.

⁶⁴ Baki Tezcan, “The Development of the Use of Kurdistan as a Geographical Description and the Incorporation of the Region into the Ottoman Empire in the 16th Century”, **The Great Turk Civilisation**, in Kemal Çiçek (ed.), *The Great Ottoman-Turkish Civilization*, Vol 3, Yeni Türkiye: Ankara 2000, pp. 540-553.

⁶⁵ Metin Kunt, **Sancaktan Eyâlete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi**, Boğaziçi Üni. Yay: İstanbul 1978. Giriş bölümü kısmen genişletilmiş İngilizce edisyonu için bkz. I. Metin Kunt, **The Sultan’s Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650**, Columbia University Press: New York 1983.

yurtluk-ocaklık olarak vermişler ve daha sonra fırsat buldukça bunları ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. XVI. yüzyıl ortalarında merkeziyetçi bir devlet yapısının bunu öngördüğünü, ancak bu yüzyıl sonu ile XVII. yüzyılda ise imparatorluk planlarının uçlara kaymasından olacak içerdeki bu tür sancakların daha özerk hareket edebildiklerini ifade eder. Neticede yazar, merkezi idârenin dışında gördüğü bu sancakların, XVI. yüzyılda daha sonra kaldırılmak üzere kurulduğunu, ancak XVII. yüzyılda meydana gelen gelişmeler nedeniyle devletin güç kaybetmesi sonucu kaldırılmayarak yaygınlaştığını ve XIX. yüzyıla kadar devam ettiği sonucuna varır. Kunt'un ifadelerinin aksine, aradan 30-40 yıl geçtikten sonra bazı sancakların idârî statüsünde değişiklikler meydana gelmişse de bunlar, planlı bir eylemden ziyade dönemin şartlarının gerektirdiği vakalardı. Örneğin Çemişgezek sancağının dörde bölünmesi ve normal Osmanlı sancağına çevrilmesi, Pir Hüseyin Bey'in çocukları arasındaki çekişmenin sonucunda olmuştur. Kısa bir süre sonra çocukların merkeze başvurması ile irsî statüleri tanındı ve ocaklıkları devam ettirildi. Bazı sancakların normal sancaktan yurtluk-ocaklık veya hükûmete dönüştüğünü Kunt da yazmaktadır.⁶⁶ Çalışmamızda, çok önemli bir problem meydana gelmedikçe yurtluk-ocaklık ve özellikle hükûmet sancakların klasik dönemden Tanzimat'a kadar devamlılığını koruduğu saptanmıştır. Bu devamlık kısmen devletin kuruluştan itibaren meşru bir düzene tabi kılmak üzere oluşturduğu kanunnâme ve beylerle aralarındaki ahidnâme uymasına bağlıyken, kısmen de Kürt beylerinin idârî statülerini korumak için gösterdikleri "direnc ve meşru hak arama" politikalarıyla ilgili olduğu görülmektedir.

Yurtluk-ocaklık konusunda akademik çalışma yapanlardan biri de Japon araştırmacı Kumiko Saito'dur. Doktora tezinde yurtluk-ocaklık sisteminin uygulanmasına eğilen yazar, tezin özeti sayılabilecek "Ottoman Governing System in Eastern Anatolia from 16th to 17th, the Case of Two Province",⁶⁷ "Establishment of the Yurtluk ve Ocaklık and the Hükûmet in Eastern Anatolia from 16th to 17th",⁶⁸

⁶⁶ Metin Kunt, *Sancaktan Eyâlete*, s. 36-37.

⁶⁷ Kumiko Saito, "Ottoman Governing System in Eastern Anatolia from 16th to 17th, the Case of Two Province", *AJAMES*, No:22/1 (2006), pp. 63-86. (Japonca)

⁶⁸ Kumiko Saito, "Establishment of the Yurtluk ve Ocaklık and the Hükûmet in Eastern Anatolia from 16th to 17th", *Bulletin of the Society for Near Eastern Studies in Japan*, 48/2 (2006), pp. 47-65. (Japonca)

“From Tribe to Province: Process of Formulating a Sancak in the Ottoman Anatolia”⁶⁹ başlıklı makaleler yanında Bitlis’te uygulanan timar sistemi ve Hizan bölgesine odaklanan çalışmalar da yürütmüştür. Ancak Saito, bütün çalışmalarını Japonca yayımladığından dolayı bunlardan yararlanmak pek mümkün olmamıştır.⁷⁰

Merkez-taşra bağlamında konuya yaklaşan çalışmalardan biri de Jane Hathaway’ın *Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları*’dır. Hathaway, 1516 yılında başlayan Osmanlı idâresinin XIX. yüzyıla kadar devam eden sürecini işlemiştir. Arap toprakları olarak Kahire, Şam, Halep ve Bağdad şehirlerinin merkeze alındığı bu çalışma, siyasî tarihten ziyade toplumsal ve ekonomik yapıya odaklanmış ve yerel güçlerin yükselişini incelemiştir. Osmanlı idâresinin, Arap milliyetçi tarih yazımının aksine, bölgeye pozitif yönde katkısı olduğunu ve bölgenin gelişmesini sağladığını belirtir. Gerileme paradigmasının hayli zamandır geçerliliğini kaybettiğini belirterek, XVII. yüzyılı değişim ve dönüşüm kavramlarıyla anlatır. Osmanlı taşra teşkilatının genel yapısını kısaca belirttikten sonra Arap vilayetlerinde taşra düzeninin nasıl organize edildiğini izah eder. İlk birkaç bölümde kronolojik anlatıdan sonra tematik konu anlatımına geçilir. XVII. yüzyıl Osmanlı siyasî ve iktisadî dönüşümünden, XVIII. yüzyılda ayanlık düzeninin bölgedeki etkisi ile kapı halkından bahseder. Bunun yanı sıra bölgedeki dinî ve tasavvufî hayat, kentsel yaşam ve ticaretten bahsederek, her bir şehirdeki yapıyı ayrıntılı ortaya koyar. Kırsal yaşamı anlattığı bölümde toprak düzeni, köy yaşamı ve aşiret etkinliğini anlatır. Son bölümde ise XIX. yüzyılda merkezileşme sonucu ortaya çıkan değişim ve dönüşümü tüm boyutları ile ifade ederek bunun Arap vilayetlerindeki etkisini açıklar.⁷¹

Dina Rizk Khoury, Musul taşra toplumunu ele aldığı eserinde devlet ve taşra toplumu arasındaki ilişkilerin 1540-1834 arasındaki kesitinde meydana gelen dönüşümünü, devlet merkezinden ziyade taşra toplumunun aynasına yansıyan şeklini ortaya koymuştur. Özellikle XVIII. ve XIX. yüzyıla odaklanan çalışma, timardan

⁶⁹ 齋藤久美子 Kumiko Saito, 2012. 「部族から県へ：オスマン朝アナトリア辺境地域におけるサンジャク形成の一事例」 From Tribe to Province: Process of Formulating a Sancak in the Ottoman Anatolia. 鈴木董 (編) Tadashi Suzuki (ed.), 『オスマン帝国史の諸相』 東京：東京大学東洋文化研究所 (Japonca)

⁷⁰ Kazuaki Sawai ve diğeri birkaç Japon arkadaşın yardımları ile Japonca’dan kısmi çeviriler ile bu çalışmaların genel mahiyeti hakkında bilgi edinilmiştir.

⁷¹ Jane Hathaway, **Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları**, Çev. Gül Ç. Güven, Türkiye İş Bankası: İstanbul 2016.

iltizama, iltizamdan malikâneye dönüşümün Musul taşra toplumunda oluşturduğu iktisadî ve sosyal değişimi irdeler. Bu dönüşüm sırasında güçlenen Celilzâde hanesi ve onların karşısında yer alan diğer büyük birkaç hane arasındaki hizip ve iktisadî kazanç çekişmesinin ayrıntılarını serdeder. Yazar, özellikle XVIII. yüzyıl tarih yazımında genel kabul gören, XVIII. yüzyılın adem-i merkezîyetçi bir yapıda olduğu savını red ederek, Musul taşrasında tam aksi şekilde, iltizam ve daha sonra malikâne sistemiyle Musul idâreci zümresi ile halkının gittikçe devlet aygıtının içini çekildiği ve bunun sonucunda Osmanlılaştığı tezini ortaya atar. Ayrıca Musul'da Tanzimat sürecinin de tepeden inme bir hareket olmadığını, bilakis Celilî hegemonyasına karşı harekete geçen Ömeriler liderliğindeki tüccar, zanaatkâr ve diğer halk grubunun reform destekçisi bir isyan hareketi olduğunu ifade eder.⁷²

Alana katkı yapan önemli çalışmalardan biri de Osmanlı-Macar serhaddine dair birçok çalışmaya imza atmış olan Gábor Ágoston'un "A Flexible Empire: Authority And Its Limits on the Ottoman Frontiers" adlı makalesidir.⁷³ Bu çalışmada Ágoston, Osmanlıların XVI. yüzyıldaki azılı düşmanları olan Habsburg ve Safevi serhadlerindeki Osmanlı idârî stratejilerinin ve uygulamalarının sınırlarını inceler. Bu dönemde ortaya çıkan ve merkezîyetçi yönetimden sapma olarak görülen bazı uygulamaların aslında daha XV. yüzyılda örneklerine rastlanan esnek idâre tarzının ve fetih yöntemlerinin devamı olduğuna işaret eder. Bunlara, Arap eyâletlerinde salyane sistemi, Kürt bölgelerinde yurtluk-ocaklık sistemi ve Avusturya serhaddinde voyvodalık şeklinde ortaya çıkmıştı. Ágoston, bütün bu idârî düzenlemeleri devletin büyümesi ve sınırların genişlemesi karşısında kendini yeni durumlara ve coğrafyalara uydurabilme esnekliği olarak görür.

Osmanlı tarihçiliği denilince akla gelen ilk isim olan Halil İnalçık, eserlerinde Kürtlere ve onların yönetim sistemine pek fazla değinmemiştir. Ancak 2006'da yayımlanan makalesinde İslam devletlerinde sultanın fermanıyla özel mülk olarak

⁷² Dina Rizk Khoury, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplum: Musul 1540-1834**, Çev. Ülkün Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul 1999.

⁷³ Gábor Ágoston'un "A Flexible Empire: Authority And Its Limits On The Ottoman Frontiers", **International Journal of Turkish Studies**, Summer 2003, Volume 9, Nos. 1&2, pp. 15-30. Bu makale Kahraman Şakul tarafın çevrilerek "Esnek Bir İmparatorluk: Sultan Buyruğu ve Osmanlı Serhatlerindeki Sınırları" başlığıyla **Osmanlı'da Savaş ve Serhad** kitabının 155-177. sayfalarında yayımlanmıştır.

verilen toprak ve görevlere dair ayrıntılı çalışmasında yurtluk-ocaklık sistemine de yer vermiştir. İnalçık; bu çalışmada temlik, soyurgal, yurdluk-ocaklık, malikâne-mukataa ve vakıfları ele alarak bunların sultan tarafından bazı kimselere görev karşılığı ve sâir sebeplerle mülkiyet yoluyla verildiğini belirtir.⁷⁴

Palu'nun Tanzimat dönemi idâresine hasredilmiş ilk doktora çalışmasına imza atan Nilay Ö. Gündoğan, Amerika'da hazırladığı çalışmasını, Osmanlı belgelerini kullanmakla birlikte, sosyolojik kuramların egemen olduğu bir tarih yorumuyla kaleme aldı. Tanzimat'ın yurtluk-ocaklık sancaklardaki uygulamasına örnek olarak Palu'yu seçen Gündoğan, olayın idârî-iktisadî yönünün dışında toprak paylaşımına dayanan bir mücadele olduğuna vurgu yapar. Olayı, merkezi hükûmet, yerel idâreciler ve toprağı işleten köylüler arasındaki karışık mülkiyet ilişkileri bağlamında değerlendirir ve merkez-taşra ilişkilerinin dışına çıkarır. Böylece Tanzimat'ın idârî ve askerî merkezleşmenin dışındaki yönlerine vurgu yapar.⁷⁵ Gündoğan, daha sonra tezinin özeti sayılabilecek biri Türkçe, diğeri İngilizce olarak kaleme aldığı iki makale yayımladı.⁷⁶ Makalelerde de yoğunlukla meseleyi sınıf çatışması ve mülkiyet bölüşümü gibi bir zemine çekerek tarihsel bir vakadan ziyade sosyolojik yorumlarla bezenmiş *case-study* niteliğine büründürür.

Yurtluk-ocaklık sisteminin ortadan kaldırılma sürecini işleyen çalışmalardan biri de Ömer Toraman tarafından doktora tezi olarak hazırlandı. Araştırmacı, Diyarbakır ve Van eyâletindeki yurtluk-ocaklık sancakların Tanzimat reformlarının uygulanmasıyla nasıl ortadan kaldırıldığını arşiv belgeleriyle izah etmiştir. Tarihçilik dışından gelmenin dezavantajıyla sistemin idârî boyutuna yoğunlaşan Toraman, bölgedeki her bir sancağı ayrı ele almış ve bunların ilgâ süreçlerini ortaya koymuştur. Konumuz açısından önem taşıyan kısmı ise Palu ve Eğil beylerinin Tanzimat'a dâhil

⁷⁴ Halil İnalçık "Autonomous Enclaves in Islamic States: Temliks, Soyurghals, Yurdluk-Ocaklıks, Mâlikâne-Muqâta'as and Awqâf", **History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East: Studies in Honor of John E. Woods**, Eds. Judith Pfeiffer and others, Harrassowitz: Wiesbaden 2006, pp. 112-34.

⁷⁵ Nilay Özok-Gündoğan, **The Making of the Modern Ottoman State in The Kurdish Periphery: The Politics Of Land And Taxation, 1840-1870**, Unpublish Doctoral Dissertation, Binghamton University, New York 2011.

⁷⁶ Nilay Özok-Gündoğan, "Sınırı Vergilendirmek "Gerikalmış"ı Yönetmek: Kürdistan'da Modern Osmanlı Devleti'nin İnşası 1840-1860", **Diyarbakır Tebliğleri**, Çev. Altuğ Yılmaz, Hrnt Dink Vakfı: İstanbul 2013, s. 92-101; Nilay Özok-Gündoğan, "Ruling the Periphery, Governing the Land: The Making of the Modern-Ottoman State in Kurdistan, 1840-70", **Comparative Studies of South Asia Africa and the Middle East**, 34/1 (2014), pp.160-177.

edilme süreci ve daha sonra yurtluk-ocaklığın kaldırılması sırasında yaşanan gelişmelerdir. Her ne kadar yazar, konuya yönetim bilim açısından eğilip idârî değişime odaklansa da kıymetli bilgi ve yorumları da muhtevidir.⁷⁷

Akademik olmamakla birlikte Mirdasî aile üyesi bürokrat kişiler tarafından Palu ve Eğil merkezli iki eser kaleme alınmıştır. Palu beyleri soyundan gelen Feyzullah Demirtaş, *Mirdasi Hükümdarları*, “*Palu ve Eğil Hükûmetleri*” ve *Çermik Beyleri*, isimli eserinde, Mirdasî Aşiret’inden neşet eden Palu, Eğil ve Çermik beylerinin tarihi serencamını kaleme almıştır. Özellikle Palu beylerinin Osmanlı dönemi tarihi geçmişine değinen yazar, Şerefname ve diğer birkaç sınırlı kaynağa dayanmaktadır. Ayrıca kullanılan metod, kaleme alış tarzı ve dili nedeniyle amatör bir çalışma denilebilir. Bununla birlikte ailenin elinde bulunan bazı belgeleri ve seçeriye kullanması ve Palu beylerinin sözlü belleğine de temas etmesi açısından değer taşıdığı söylenebilir.⁷⁸ Eğil beyleri soyundan olan Nusret Aydın, Demirtaş’ın çalışmasına nispetle daha iyi bir eser hazırlamıştır.⁷⁹ *Diyarbakir ve Mirdasîler Tarihi*, *Piran-Gil-Çermog-Pale* adını taşıyan kitap, Şerefname’nin yöntemini takip ederek Mirdasi Aşiret’inin hâkimiyet elde ederek beylikler kurduğu Eğil, Palu, Çermik ve Piran’ın tarihi ve buradaki beyliklerin idârî geçmişlerine yer vermiştir. Aydın, beyliklere geçmeden bölgenin tarih öncesinden başlayarak Osmanlılara kadar devam eden tarihi sürecini inceler. Ancak tarihçilik ve akademi dışından gelmesi nedeniyle yöntem, anlatım ve kurgusal eksiklikler barındırmaktadır. Sınırlı arşiv belgesine yer vermesine ve mahdut kaynağa dayanmasına rağmen, ailenin elindeki birçok evrak ile şecere gibi ana kaynakları aktarması ve bölgenin tarihi eserleri hakkında bilgi vermesi nedeniyle alana katkı sağlamaktadır.

Yukarıda belirtilen akademik literatür incelendiğinde yurtluk-ocaklık ve hükûmet sisteminin ve bu sisteme dahil olan sancakların çok az çalışmaya konu olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Palu konusunda, XVI. yüzyılı ele alan M. Ali Ünal’ın makalesi ve XIX. yüzyılda Tanzimat’ın uygulama sürecini toprak mülkiyeti üzerinden yaklaşan Nilay Ö. Gündoğan’ın tezi ve bu tezin özeti olan iki makale

⁷⁷ Ömer Toraman, **Tanzimat’ın Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet Sancaklarında Uygulanması (1839-1864)**, Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2010.

⁷⁸ Feyzullah Demirtaş, **Mirdasi Hükümdarları, “Palu ve Eğil Hükûmetleri” ve Çermik Beyleri**, Sena Ofset: İstanbul 2005.

⁷⁹ Nusret Aydın, **Diyarbakir ve Mirdasîler Tarihi, Piran-Gil-Çermog-Pale**, Avesta: İstanbul 2011.

dışında başka çalışma bulunmamaktadır. Böylelikle alanın ne kadar bakir olduğu ve çalışılması gerektiği açıkça ortadadır. Dolayısıyla çalışma bu zemin üzerinde gelişmiştir denilebilir.

Ana Kaynaklara Dair Birkaç Söz

Osmanlı arşivleri, merkez-taşra ve devlet-toplum ilişkilerini araştırmak için oldukça kullanışlı malzeme sunmaktadır. Bu arşivler, yerelde pek bilinmeyen yakınmaları ve toplumsal hayatın incelenmesini sağlayan belgeleri muhtevirdir. Osmanlı arşivlerindeki tüm belge türlerinin taranması ve birincil kaynaklarla yeniden inşa edilmesini amaçlayan bu çalışmada, hem referanslarda hem de bibliyografyada görüleceği üzere neredeyse arşivlerdeki bütün defter türleri ve belge katalogları taranmıştır. İncelenen bu kaynakların nitelik ve nicelik bakımından ehemmiyetli olanlarına kısaca konu bağlamında değinilecektir.

Mühimme Defterleri: XVI. yüzyılın temel kaynakları mühimme defterleri, merkezden taşraya gönderilen fermanların birer sureti mahiyetinde olan belgelerdir. Burada siyasi, ekonomik, toplumsal ve dinî alanların tamamını ilgilendiren konular yer almaktadır. Çalışmamızda kullanılmak üzere XVI-XVIII. yüzyılda ait bütün mühimme defterleri ve zeyilleri sistematik olarak taranmıştır. Ancak mühimme defterleri XVII. yüzyıl ortasından itibaren muhtevanın zenginliğini kaybetmişti. Zira bu dönemde artan şikâyetler nedeniyle daha önce mühimme defterine kaydedilen şikâyet konuları ayrı bir deftere kaydedilmeye başlanmış ve böylece toplumsal yapıyı ve bölgesel gerilimlerin daha iyi takip edildiği şikâyet defterleri koleksiyonu ortaya çıkmıştır.⁸⁰

Atik Şikâyet Defterleri: XVII. yüzyılın ortasından itibaren şikâyetlere yönelik kayıtların mühimme defterleri dışında, ayrı bir kalemde toplanıp, vilayetlere ait ahkâm defterlerinin ve ahkâm-ı şikâyet türü defterlerin ortaya çıkması dikkat çekici bir gelişme olarak mütalaa edilir. Muhtemelen bu durum mahalli olarak artık meselelerin çözümünün tıkanması ve çarenin hükümet merkezinde aranmaya

⁸⁰ Feridun M. Emecen “Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mirî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet”, *TALİD*, 3 (5), İstanbul 2005, ss. 107-139; Emel Soyer, **XVII. yy. Osmanlı Divan Bürokrasisi’ndeki Değişimlerin Bir Örneği Olarak Mühimme Defterleri**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

başlanmasından meydana gelmiştir.⁸¹ 1649 yılından itibaren taşradan merkeze yansıyan şikâyet konuları ayrı bir deftere kaydedilmiş ve böylece şikâyet defteri denen bir fonun ortaya çıkması sağlanmıştır. Bu şikâyetler halkın istek ve şikâyetlerini yansıtması bakımından önemli bir sosyal ve hukuk tarihi kaynağı olduğu belirtilmelidir.⁸²

Diyarbakir Ahkâm Defterleri: XVIII. yüzyılda konumuza önemli katkılar yapan yeni bir defter serisi, bölgesel her türlü konunun işlendiği ahkâm defterleriydi.⁸³ Atik şikâyet defterleri'nin yanında 1742'den itibaren, dönemin reisülküttâbı Ragıb Mehmed Efendi tarafından şikâyetlerin vilayetlere göre tasnif edilmesi ile oluşturulmuş "Vilâyet Ahkâm Defterleri" tutulmaya başlanmıştır. Bu minvalde tutulan Diyarbakir eyâletine ait ahkâm defterleri dokuz adet olup H. 1155-1292/M. 1742-1875 yılları arasında kapsamaktadır. Eyâletin bütün kazalarının yanı sıra yurtluk-ocaklık sancaklar ile hükûmet sancaklardan Palu, Eğil, Hazzo, Cizre'ye ait hükümleri de içermektedir. Defterlerin incelenmesi ile bölgenin toplumsal, siyasal, iktisadî, dinî ve hukuki tarihini ait önemli veriler elde edilmiştir. Ahkâm defterleri, Palu gibi şer'îye sicili bulunmayan kentlerin sosyal tarihi için vazgeçilmez bir veri kaynağı mahiyeti taşımaktadır.⁸⁴

Tahrir, Avâriz ve Cizye Defterleri: Bölgenin sosyo-ekonomik tarihi için önemli kaynak ise XVI. yüzyılın vergi ve nüfus verilerini içeren tahrir defterleridir. Bu defterler içerdikleri zengin muhteva nedeniyle iktisadî ve toplumsal tarihi açığa çıkarmayı sağlamaktadır. Ancak XVII. yüzyıla gelindiğinde timar sistemi önemini kaybettiğinden tahrir uygulamasına da son verildi. Bu yüzyılda tahrir defterlerinin yerini, önem kazanan avâriz ve cizye defterleri aldı. Bunlar tahrir defterleri kadar ayrıntılı veriler sunmamakla birlikte demografi, iktisat ve toplumsal yapıya dair

⁸¹ Halil İnalçık, "Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar", **Osmanlı Araştırmaları**, 7-8 (1988), s. 33-54; Feridun M. Emecen, **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi**, s. 288.

⁸² Necati Aktaş, "Atik Şikâyet Defterleri", **DİA**, c. 4, İstanbul 1991, s. 68; Saliha O. Gümrükçüoğlu, "Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Teb'asının Şikâyetleri", **A. Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi**, c. 61, sy. 1, Ankara 2012, ss. 175-206.

⁸³ Halil Sahillioğlu, "Ahkâm Defteri", **DİA**, c. 1, İstanbul 1988, s. 550-551; Nahide Şimşir, "Ahkâm Defterleri'nin Tarihi Kıymeti ve 107 No'lu Anadolu Ahkâm Defteri'ndeki İzmir İle İlgili Hükümler", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, sy. 9, İzmir 1994, ss. 357-390.

⁸⁴ **BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 1-9.**

önemli bilgiler içermektedirler.⁸⁵ Palu hükûmetinde tahrir yapılmadığından elimizde bu neviden bir defter bulunmamaktadır. Dolayısıyla yakın coğrafyada yer alan diğer yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklardan Çapakçur, Çemişgezek, Tercil, Çermik, Kulp ve Bitlis tahrir defterleri ve sancak kanunnâmeleri incelenmiş ve ilgili konularda kullanılmıştır. Bunun yanında bölgedeki sancakların XVII. yüzyıla ait avâriz ile XVIII. yüzyıla ait cizye defterleri de gözden geçirilmiştir.⁸⁶

Timar Ruznâmçe Defterleri: Timar ruznâmçe defterleri, Osmanlı timar sisteminde iki tahrir arasındaki timar tevcih kayıtlarının gün gün işlendiği defterlere verilen addır. İlk dönem defterler birçok vilayet ile birkaç yılı içine alacak şekilde iken, zamanla timar sisteminin gelişmesi ve genişlemesiyle defter bir eyâlet veya sancağın tezkirelerinin kaydedildiği cüzler bir araya getirilerek daha dar kapsamlı defter halini aldı.⁸⁷ Timar ruznâmçe defterlerinden ait olduğu eyâletin idârî yapısı, timarların dağılımı, bölgede timar tasarruf eden sipahiler, timar tevcih sebepleri, timardan azl sebepleri, terakki tevcih sebepleri gibi bilgilerin yanında has veya zeâmet tasarruf eden vezir, beylerbeyi, sancakbeyi ve defterdar gibi yüksek rütbeli devlet adamları hakkında biyografik bilgilere ulaşılabilmektedir.⁸⁸ Bu defterlerden Osmanlı malî sistemine ait detaylı sayılabilecek verilere ulaşılabildiği gibi sosyal hayat ve sosyal hayatı oluşturan tabakalar hakkında da önemli bilgiler elde edilebilmektedir.⁸⁹ Yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancak konularında çalışanların neredeyse hiç başvurmadığı bu kaynak, esasen çok önemli bilgiler barındırmaktadır. Kürt beylerinin ve aile üyelerinin tasarruf ettikleri sancaklar ve bu sancaklardaki timar ve zeâmetler kaydedilmiştir. Dolayısıyla hakkında bilgi bulunmayan birçok yöneticiye buradan ulaşılabilmektedir. Ayrıca bu defterlerin incelenmesi sonucu yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklarda farklı bir timar sisteminin işlediği de ortaya çıkmaktadır.

⁸⁵ Feridun M. Emecen, “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri”, **Tarih ve Sosyoloji Semineri**, İstanbul 1991, ss. 143-156; Mehmet Öz, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, **Vakıflar Dergisi**, sy. XXII, Ankara, 1991, ss. 429-439; Oktay Özel, “Avâriz ve Cizye Defterleri”, **Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik**, Haz. Halil İnalçık - Şevket Pamuk, TODĒ: Ankara 2000, ss. 35-50.

⁸⁶ Zülfiye Koçak, “1691 Tarihli Cizye Defterine Göre Pertek, Mazgirt, Çemişgezek ve Sağman Kazaları”, **OTAM**, sy. 41, Bahar/2017, ss. 191-218.

⁸⁷ Erhan Afyoncu, “Ruznamçe”, **DİA**, c. 37, İstanbul 2008, s. 277.

⁸⁸ Nejat Göyünç, “Timar Ruznamçe Defterleri’nin Biyografik Kaynak Olarak Önemi”, **Belleten**, LX/227, Ankara 1996, ss.127-138.

⁸⁹ Mehmet İpçioğlu, “Ruznamçe Defterlerinin Osmanlı Sosyal Tarih Çalışmaları Açısından Yeri ve Önemi”, **SÜEFD**, sy. 14, Konya 2003, ss. 297-299.

Bundan daha önemlisi tahrir sisteminin uygulanmadığı bazı sancaklarda, tahrir defterinde adı bulunmayan nahiye, köy ve mezralar tespit edilebilmektedir. Bunun yanında Kürt beylerinin merkez ile yaşadığı iktisadî problemler ve merkezden istekleri çoğunlukla buraya kaydedilmiştir. Nitekim birçok defterde bu tür sancakların idârî ve malî statüsüne vurgu yapılmış ve daha önceki berat ve temliknâmelerin suretleri bu defterlere kaydedilmiştir. Bu itibarla timar ruznâme defterlerinin önemli bir kaynak olduğu belirtilmelidir. Diyarbakir, Erzurum, Van eyâletlerine ait timar ruznâme defterlerinden XVI.- XVIII. yüzyıla ait defterler taranmıştır.

Sancak Tevcih, Tahvil ve Ruus Defterleri: Osmanlı idârî teşkilatının temel kaynağı olan sancak tevcih defterlerinin erken prototipleri Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan 1520'li ila 1530'lu yıllara tarihlenen listeler şeklinde oluşturulan defterlerdir.⁹⁰ Kanunî döneminde bürokrasideki gelişmeler ile yeni defter formları oluştu ki bunlardan biri de sancak tevcih defterleriydi. Bunlar daha önceki listeler ise tahvil ve ruus ruznâmelerinin birlikte düzenlenmesi ile oluşturulmuş tertipli kayıtlardı. Bu tip defterlerin ilk örneği Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mahfuz A.RSK 1452 numaralı ve 1550-1551 tarihli defterdir.⁹¹ Sancakbeyi tayinlerinde tayin tarihi, yeni sancakbeyinin önceki görevi, ne miktar hasla tayin edildiği ve berat tarihi veriliyordu. Böylece bir eyâletteki idârî düzen ile birlikte idârecilerin kimlikleri de ortaya çıkıyordu. Bu defterlerin konumuz açısından hususiyeti ise sancak statülerini belirten ibarelerin kullanılmasıdır. İlk defterlerden itibaren Diyarbakir eyâletindeki normal Osmanlı sancaklarının yanında vilâyet-i Kürdistan başlığı altında eyâlet-i Palu, Eğil, Cizre gibi başlıklarla Kürt beylerine ait sancaklara yapılan atamalar görülebilmektedir. XVI. yüzyıl sonuna kadar eyâlet adı altında kaydedilen bu sancaklar, bir sonraki yüzyılda artık yurtluk-ocaklık ve hükûmet diye iki kategoride kaydedilmişti. Bu durum çalışmanın birinci bölümünde ayrıntılı olarak incelenecektir.

⁹⁰ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA) d. 9772; 10057; 5246; 8303

⁹¹ Defterde 1538 yılı gibi erken tevcihler de yer almakla birlikte genellikle 1550-1551 yıllarında dair kayıtlar işlenmiştir. Bkz. Feridun M. Emecen-İlhan Şahin, "Osmanlı Taşra Teşkilatının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri I ", **Belgeler**, c. XIX, sy. 23, Ankara 1998, ss. 53-122.

Sancak tevcih defterleri farklı muhteva ve yazım tarzı ile XIX. yüzyıla kadar tutulmaya devam edildi. Yukarıda belirtilen ilk örnekten sonra 1568-1574 yıllarında yapılan tevcihleri içeren MAD 563, 1578-1588 yıllarını kapsayan KK 262 numaralı defter,⁹² 1632 yılı kayıtlarını ihtiva eden C. DH. 6095, 1636-1640 yılları tevcihâtını içeren KK 266, 1640-1648 eyâlet tevcihâtı için A. RSK 1512 numaralı defterler kullanılabilir. 1700-1718 sancak tevcih listeleri ve beylerbeyi ile sancak beylerinin atanma tarihleri ile şartları için bu defterlerden takip edilebilmektedir: A. RSK 1551, A. RSK 1560, A. RSK 1564, A. RSK 1573, A. NŞT 1355, A. RSK 1568. 1717-1730 tarihleri arasındaki sancak beylerinin atama dönemleri ve şartları KK Mükerrer 523 numaralı defterde kayıtlıdır. Bu defter Fahameddin Başar tarafından yayınlanmıştır.⁹³ 1719-1740 yılları arasındaki sancak tevcihleri ve sancak beylerinin atanma tarihleri ile atanma şartları için A. RSK 1572 numaralı defter kullanılabilir. 1795-1799 dönemimdeki sancak tevcihleri, sancak beyleri atanma tarihleri ve atanma şartları için A. RSK 1593 numaralı defter, hemen hemen aynı tarih aralığında tutulan Tahvil Defteri (A. DVNS. NŞT. d.) 16, 1755-1800 tarihlerindeki sancak tevcihâtına dair kayıtları içermektedir.

Süleymaniye Kütüphanesi Arslan Kaynardağ No: 1'de 1220/1805 yıllarına ait eyâlet ve sancak düzenini içeren liste bulunmaktadır. Bu kısım yazmanın 8-22 ve 90-101 numaralı sayfaları arasındadır. 1831 tarihindeki idârî taksimat için ise Fazıla Akbal'ın Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Yazmalar Kataloğunda bulunan Anadolu Vilâyeti Taksimatı No: 35 ve Eyâlat defteri No: 9 defterlerini kullanarak hazırladığı makale önemlidir.⁹⁴

Vakfiyeler: Kent ve imar konularında temel malzemeler vakfiyelerdir. Palu hükûmetinde kurulan onlarca vakıf ile cami, medrese, tekke, han vs. birçok kamusal bina inşa edilmişti. Bu kamusal binaların faaliyetlerine dair veriler Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde mahfuz vakfiyeler ve belgeleri incelenerek ortaya çıkarıldı. Vakıfların işlemleri ve muhasebelerine dair kimi kayıtlar da Başbakanlık

⁹² Bu iki defterin tarihlendirmesi hakkında bkz. Metin Kunt, **Sancaktan Eyâlete**, s. 45-46.

⁹³ Fahameddin Başar, **Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)**, TTK: Ankara 1997.

⁹⁴ Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus", **Bellekten**, XV/60, Ankara 1951, ss. 617-628.

Osmanlı Arşivi'nde yer almaktadır. Her iki arşivdeki vakfiyeler tespit edilerek çalışmanın ilgili bölümünde kullanılmıştır.

Şer'îye Sicilleri: Osmanlı kadısının sahip olduğu çok geniş yetki alanı, dava kayıtlarının tutulduğu sicillere de yansımaktadır. Bu itibarla bunlar sosyal tarih kaynağı olarak “sessiz büyük halk tabakalarının dilini ve dünyasını” yansıtır. Eyâletlere ait arşivlerin kullanımı, son elli yıldır taşra sosyal tarihi araştırmalarında devrim yapmıştır. Şer'îye sicilleri; seçkin olmayanların, en çok da orta sınıf tüccar, zanaatkâr ve köylülerin tarihinin ortaya çıkarılmasında özellikle değerli olmuştur. Bu tür kayıtlar, şeriata göre hüküm verilen ticari ortaklıklar, mülk anlaşmazlıkları, çeşitli sözleşmelerin tanıklığı, evlilik ve boşanma, miras ve tereke dağıtımını gibi konuların yanı sıra, para veya mal hırsızlığı gibi cezai davaları da içeren çok geniş bir yelpazedeki davaların, genellikle özetlenmiş tutanaklarından oluşur.⁹⁵ Maalesef konu sahamız olan Palu hükûmetine ait kadı sicilleri günümüzde mevcut değildir. Bu belgelerin akıbeti hakkında elimizde bilgi bulunmamaktadır. Ancak bunların ortaya çıkma ihtimali hâlâ vardır. Zira uzun süre mevcudiyetinden haberdar olunmayan XVII. yüzyıl Harput Şer'îye Sicilleri, özel bir koleksiyondan çıkmıştır. Palu'nun yanı sıra hükûmet sancaklardan Eğil, Genç, Bitlis, Hakkâri, Cizre ve Mahmudî gibi sancakların şer'îye sicil kayıtları da maalesef kayıptır. Şer'îye sicillerinin eksikliği kırsal kesimdeki toplumsal tabakalaşma ve kırsal kesim halkının nasıl vergilendirildiğini kavramada eksikliğe neden olmaktadır. Lakin bu kaynakların açıkları Diyarbakir, Harput ve Mardin şer'îye sicillerinden nispeten kapatılabilmektedir. Bunun yanında XVII. yüzyılda şikâyet ve XVIII. yüzyılda ahkâm defterleri de muhtevaları itibariyle şer'îye siciline benzerlik göstermektedir. Dönemin şikâyet ve ahkâm defterleri kayıtlarından yerelde meydana gelen davalar ile toplumsal olaylardan haberdâr olunabilmektedir.

Anadolu Kazasker Ruznâmçe Defterleri: Anadolu Kazaskeri'nin kadı tayin işlemlerinin düzenli şekilde not edildiği defter serisidir. Bunların incelenmesi ile bir kazaya atanan kadının adı, önceki görevi ve yeni görevindeki maaşı

⁹⁵ Jane Hathaway, *Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları*, s. 7.

belirlenebilmektedir.⁹⁶ Anadolu'daki diğer kazalar gibi Palu'ya yapılan kadı atamalarının takip edileceği ilk kaynak İstanbul Müftülüğü Meşihât Arşivi'nde yer alan Anadolu Kazasker Ruznamçe Defterleri'dir.⁹⁷ Buradaki ilk defter 1665 tarihli olup, 1688 yılına kadar yapılan atamalar mevcuttur. Bu tarihten sonra Palu kadılığına yapılan atamaları takip edilecek bir diğer kaynak Süleymaniye Kütüphânesi Nuruosmaniye fonunda bulunan Anadolu Kazasker Ruznamçe Defterleri'dir.⁹⁸ Bu defterlerde 1669-1818 yılları arasındaki atamalar kayda geçmiştir.

Nüfus Defterleri: III. Selim'in başlattığı Nizam-ı Cedid ve akabinde II. Mahmud ile devam eden modernleşme çabalarının gereği olarak 1831 tarihinde modern denilebilecek ilk nüfus sayımı yapılmıştır. Bu ilk nüfus sayımı ülkenin batısından başlamış, müteakiben Anadolu vilayetleri de sayım işlemine tabi tutulmuştur. Batıdan doğuya gidildikçe bu bölgelerdeki nüfus sayımlarının ertelendiği görülmektedir. Nitekim Diyarbekir eyâletinde 1840'lı yıllarda ancak yapılabildiği. Zira Maden-i Hümâyûn'a bağlı Palu kazasında ilk nüfus sayımı 1841 yılında tamamlandı. Böylece bölgedeki asker sayısı ve vergi miktarı kayıt altına alınmaya çalışılmıştır. Bunu gösterecek şekilde şahısların yanına redif, mansure, mülâzım ve topçu gibi notlar konulmuştur. Bu sayıma ait mufassal defter iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım Palu merkezindeki Müslüman nüfusun kaydedildiği NFS. d. 2687 numaralı ve 1256/1841 tarihli defterdir.⁹⁹ Diğer kısım ise Palu'ya bağlı nahiyeler ile köylerde yerleşik Müslüman nüfusun kaydedildiği NFS. d. 2688 numaralı 1256/1841 tarihli defterdir.¹⁰⁰ Aynı sayımda gayrimüslim nüfus için ayrı bir defter de tutulmuştur. Bu kayıt NFS. d. 2689 numaralı 1256/1841 tarihli Palu kazası reâyâ defteriydi. Bu defterde Palu merkezinde ve köylerinde yerleşik gayrimüslim

⁹⁶ Levent Kuru, **Kazasker Ruznâmçelerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli'de Kadılık Müessesesi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2016, s. 17-26.

⁹⁷ Orhan Gültekin, **İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi Tarihi Belgelerinin Dijital Ortama Aktarılması ve Kullanıma Sunulması**, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul 2006, s. 5.

⁹⁸ İsmail E. Erünsal, "Nuruosmaniye Kütüphânesinde Bulunan Bazı Kazasker Ruznamçeleri", **İslâm Medeniyeti Mecmuası**, IV/3, İstanbul 1980, ss. 3-15.

⁹⁹ "Kasaba-i Palu Ehl-i İslam Nüfus Defteri" başlığı taşımaktadır. Bu defterin aynı zamanda bir icmal de bulunmaktaydı. İcmal defter de 1841 yılına ait olup NFS. d. 2710 numara ile kaydedilmiştir. Bu mufassal defterler Süleyman Yapıcı tarafından yayımlanmıştır. Bkz. Süleyman Yapıcı, **Palu 1841: Nüfus ve Toplum Yapısı**, Elazığ 2016.

¹⁰⁰ "Palu Kazası Kurâ ve Nahiye Ehl-i İslam Nüfus Defteri" başlığı taşımaktadır.

nüfus kayıt altına alınmıştır. Bu ilk sayımdan sonra 1846 yılında kefalet defteri olarak tanzim edilen ancak esasen bir nüfus yoklama defteri hüviyeti taşıyan ve Müslim nüfusun kaydedildiği iki defter mevcuttur.¹⁰¹ Bir sonraki yıl, yani 1847 tarihi taşıyan defterde ise gayrimüslim reâyâ kaydedilmiştir.¹⁰² Her iki tür defterin incelenmesi ile Palu'nun demografik, sosyal ve ekonomik yapısına dair önemli veriler elde edilmiştir.

Kanunnâmeler

Kavânin-i Âl-i Osman Der-Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân: Ayn Ali Efendi'nin kaleme aldığı bu risale, Osmanlı taşra teşkilatı, eyâletler, timar düzeni, maliye ve askerî teşkilata dair bilgiler sunmaktadır. Ayn Ali Efendi, I. Ahmed döneminde hazine kethüdâsı olarak görev yaptığı sırada Sadrazam Kuyucu Murad Paşa'nın isteği üzerine timar ve zeâmet sistemine dair kanun metinlerini toplayarak yeniden düzenlemiştir. Topladığı bu metinleri Kavânin-i Âl-i Osman der Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divan adı altında 1609 yılında Kuyucu Murad Paşa'ya sunmuştur. Bu risalede yurtluk-ocaklık ve hükûmet tabirleri ayrıntılı şekilde geçmektedir. Dolayısıyla konumuz açısından hayli önemli bir metindir. Daha sonra IV. Murad'a sunulmak üzere hazırlanan Koçi Bey Risâlesi'ndeki bilgiler de Ayn Ali Efendi'den alınmıştır.¹⁰³

Timar ve Taşra Teşkilatı Kanunnâme-i Hümayûnu: Bu kanunnâmenin Sultan Süleyman dönemine ait olduğunu iddia eden Ahmet Akgündüz; üçü tam, ikisi eksik olmak üzere toplam beş nüshasının olduğunu ifade etmektedir. Bu kanunnâme nüshalarından ilki *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi* olarak bilinen ve 1064/1653 yılında Sofyalı Ali Çavuş tarafından istinsah edilen nüshadır. Akgündüz'e göre bu yeni bir kanunnâme değil, Kanunî döneminde hazırlanan Timâr Kanunnâme-i Hümayûnu'nun Ali Çavuş tarafından kendi çalışma yerine götürmek üzere istinsah edilen ve kendi dönemindeki bilgiler ile tadil edilen tam nüshadır. Zira metnin dört

¹⁰¹ Müslim defteri: BOA, NFS. d. 2690, 2691.

¹⁰² Gayrimüslim defteri: BOA, NFS. d. 2692.

¹⁰³ Aynî Ali Efendi, *Kavânin Al-i Osman Der-Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân*, İstanbul 1280; Ayn-ı Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osman der Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divan*, Haz. M. Tayyib Gökbilgin, Enderun Yayınları: İstanbul 1979. Metnin tam çevirisi: Ahmet Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, 9/1 Kitap, I. Ahmed Dönemi Kanunnâmeleri, 9/II. Kitap II. Osman Dönemi Kanunnâmeleri, Osmanlı Araştırmaları Vakfı: İstanbul 1996, s. 25-86.

bölümü de mevcuttur ki diğerlerinde bu dördüncü kısım eksiktir. Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi birçok çalışmaya konu oldu. Bunlardan ilki, 1947’de Hamid Hadzibegić tarafından Bosna’da bulunan nüshası esas alınarak Sırpça tercümesi ve Osmanlıca metni matbu olarak yayımlandı.¹⁰⁴ Daha sonra 1992’de Mithat Sertoğlu tarafından Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi başlığı altında tam metin çevirisiyle geniş açıklamaların yer aldığı kitap yayımlandı. Kitabın girişinde yazar; bunun müstakil bir çalışma değil, Kanunî döneminde ait bir nüshanın tadil edilmiş bir versiyonu olduğunu belirtir.¹⁰⁵ Bu kanunnâmenin diğer bir nüshası ise İlhan Şahin tarafından “*Timar Sistemi Hakkında bir Risâle*” başlığıyla yayımlanan makaledir. Bu makalede Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Bölümü No: 3514, vr. 101a-113a’da bulunan nüsha esas alınmıştır. Burada İlhan Şahin, bu metnin orijinal olmadığını ve Kanunî dönemine ait bir kanunnâmenin müstensih tarafından kaleme alınan ve kendi dönemindeki değişikliklerin eklendiği yeni bir nüsha olduğunu belirtir. Zira bu nüsha ile Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi’ndeki bütün kısımlar aynı iken sadece eyâlet, eyâletlerin sancak sayıları ile timar sayıları farklılık göstermektedir. Bu nüsha bir yıl sonraya ait olduğundan dolayı, bir yıllık sürede meydana gelen değişiklikler de kaydedilmişti.¹⁰⁶ Kanunnâmenin üçüncü bir nüshası da Süleymaniye Kütüphanesi Antalya Tekelioğlu bölümünde No. 806, vr. 42a-61a’daki *Kanunnâme-i Hümayun*’dur. Bu nüsha Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâme’sindeki bilgileri aynen içerir. Bu nüshayı da Ahmed Akgündüz, Kanunî dönemi kanunnâmelerinde metnin çevirisini notlarla yayımlamıştır.¹⁰⁷ Kanunnâmenin dördüncü nüshası ise Evliya Çelebi Seyahatnâmesi’nde yer alan ve Kanunî dönemine ait olduğu belirtilen metindir. Burada Evliya Çelebi; Sultan Süleyman dönemine ait nüsha üzerinde, kendi dönemindeki değişimleri göz önüne alarak eyâlet sayısı, eyâletteki sancak türleri ve miktarları, timar sahiplerinin sayısı ve tımarlı sipahi adedi gibi bilgileri

¹⁰⁴ Hamid Hadzibegić, “Rasprava Ali Čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII stoljeću”, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu II*, 1947, pp. 139-206.

¹⁰⁵ Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi: *Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak Tasarruf Sisteminin Hukukî ve Mali Müeyyede ve Mükellefiyetleri*, Haz. Mithat Sertoğlu, Marmara Üniversitesi Yayınları: İstanbul 1992.

¹⁰⁶ İlhan Şahin, “Timâr Sistemi Hakkında Bir Risâle”, *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy. 32, İstanbul 1979, ss. 905-935.

¹⁰⁷ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, 4. Kitap Kanunî Devri Kanunnâmeleri, I. Kısım Merkezî ve Umumî Kanunnâmeler*, Fey Vakfı: İstanbul 1992, ss. 453-497.

yeniden düzenlemiştir. Ancak sancak düzeni hakkındaki bilgiler güncel olmakla birlikte, verdiği has miktarları Kanunî dönemine ait olmalıdır. Zira Evliya Çelebi döneminde timar sistemi işlevsiz kalmış ve artık tahrir yapılmamıştı.¹⁰⁸ Kanunnâme-i Hümâyûn'un beşinci bir nüshası ise Avni Ömer Efendi'nin 1641 yılında kaleme aldığı "*Kanun-ı Osmanî Mefhûm-ı Defter-i Hâkânî*" isimli risâledir. Bu metin, Tekelioğlu nüshasının ikinci kısmının genişletilmiş halidir. Diğer nüshadaki birinci, üçüncü ve dördüncü kısımlar burada yer almamaktadır. İ. Hakkı Uzunçarşılı, bu risalenin kendi şahsi kütüphanesindeki eksik bir nüshasını yayımlanmıştır.¹⁰⁹ Ayrıca bu risalenin diğer bir tam nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Yahya Tevfik Bölümü No. 278 numarada bulunmaktadır. Bu nüsha tarafımızdan incelenmiştir. Bütün bu kanunnâme metinleri incelendiğinde konumuz olan yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancakların idârî statüsü tamamen aynı ifadeler ile kaydedildiği görülmektedir. Ancak her bir kanunnâme ve risalede eyâlet düzeni ve sancak sayıları yazarının yaşadığı döneme göre uyarlanmıştır. Akgündüz'ün de belirttiği gibi bütün bu nüshalara kaynaklık eden metin Kanunî dönemde hazırlanan, ancak tarihi kesin bilinmeyen ve divanda saklanan bir kânunnâmeydi. Akgündüz ve başka birkaç araştırmacının¹¹⁰ işaret ettiği üzere, *Ayn Ali Efendi Risalesi* ve Hezarfen Hüseyin Efendi'nin *Telhisü'l-Beyân* adlı eserindeki ilgili kanun hükümleri de bu tarihi ve muhtevası tam bilinmeyen I. Süleyman dönemi Kanunnâme-i Hümâyûn'undan alınmıştır.

M. Akif tarafından TOEM ilave cildinde (1329/1913) neşredilmiş bir Sultan Süleyman Kanunnâmesi bulunmaktadır. Kâtip Çelebi'nin Cihannümâ'sında XVII. yüzyıla ait bir sancak listesi yer almaktadır. Bu listelerin Ayn Ali ve Celalzâde'nin *Tabâkatü'l-memâlik*'inden alındığını Kâtip Çelebi, Van eyâletindeki sancakları

¹⁰⁸ "Kânunnâme-i âyîn-i kavâ'id-i tertîb-i Sultân Süleymân'ı ayân u beyân eder". Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, I. Kitap (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini)*, Haz. R. Dankoff-S. A. Kahraman -Y. Dağlı, YKY: İstanbul 2006, ss. 79-93.

¹⁰⁹ Avni Ömer Efendi, "Kânûn-ı Osmanî Mefhûm-i Defter-i Hâkânî", Nşr. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Bellekten*, XV/59, Ankara 1951, ss. 381-399.

¹¹⁰ Ayn Efendi Risalesi'nin 1609'dan 30-40 yıl önceye dayandığına dair bkz. Ö. L. Barkan, "Timar" *İA*, c. XII/1, s. 290.

sıralarken belirtmektedir. Feridun Bey'in Münşeatü's-selâtin'inde bulunan sancak listesinin XVII. yüzyıl sonlarına ait olduğu düşünülmektedir.¹¹¹

Seyahatnâmeler: Kanunnâmeler dışında canlı bir gözlemci olarak seyyahların eserleri, incelediğimiz bölge için önemlidir. Bunlar içinde hiç şüphe yok ki Evliya Çelebi özel bir önemi haizdir. Seyahatnâme'de Evliya'nın Diyarbekir ve Van eyâletine yaptığı gezilerde eyâlet merkezi ile birlikte yurtluk ve ocaklık sancakların idârî, coğrafi ve toplumsal yapısına dair ayrıntılı gözlemleri yer alır. Onun Diyarbekir, Van, Erzurum, Bağdad ve İran seyahatleri sırasında verdiği bilgiler, bölgedeki Kürt beylerinin idâresindeki kentlerin tarihi, coğrafyası, kültürü, lisanı, yemekleri, giyimleri gibi birçok alanda benzersiz veriler sunmaktadır. Evliya, kendisinden önce hiç kimsenin yapmadığını yaparak dağlık ve çok geniş coğrafyasıyla Kürdistan'ı tasvir eder. Kürtlerle Osmanlı merkezi hükûmeti arasındaki zorlu ilişkileri anlatır. Kürtçenin insanlık tarihinin en eski dillerinden biri olduğunu kaydeder. İyi eğitilmiş biri olmamasına rağmen Evliya, yaşadığı dönemde Kürtlerin kültürünü en bariz şekilde belgeleyerek çok önemli bir miras bıraktı. Böylelikle seyahatnâme Kürt seçkinlerinin yanında Kürtlerin günlük yaşamları konusunda bize ışık tutan sınırlı kaynaktan birisidir.¹¹² Evliya Çelebi, bu bölgelere üç defa seyahat yaptı. Bunlardan ilki 1646 yılında Erzurum'dan Gürcistan'a kadar uzandı. Bir diğeri ise 1649-50 yılında önce Şam, Halep'ten Urfa Mardin'e olan; daha sonrasında ise Arapgir, Harput, Pertek, Palu, Bingöl, Genç ve Muş'a yaptığı seyahattir. Bu seyahatte bölgede yaşayan çeşitli topluluklar yanında Kürtlerin sosyal, toplumsal ve ekonomik hayatına dair ayrıntılı verileri üçüncü ciltte yer aldı.¹¹³ Üçüncü seyahatini ise 1655-56'da Van beylerbeyi atanan Melek Ahmed Paşa ile Diyarbekir ve Bitlis üzerinden Van'a yaptı. Bu kısımlar ise seyahatnâmenin dördüncü ve beşinci cildinde yer almaktadır. Evliya'nın Diyarbekir ve Van'a tayin edilen yüksek düzeydeki Osmanlı görevlilerine yakın bir konumda olması, Kürt aşiretleri ve emirlikleri ile devlet arasındaki ilişkilerin nasıl yürütüldüğünü ilk elden gözleme fırsatını ona

¹¹¹ Feridun Ahmed Bey, *Münşeatü's-selâtin*, c. II, İstanbul 1274, ss. 403-407.

¹¹² Martin van Bruinessen, *Kürdolojinin Bahçesinde: Kürdologlar ve Kürdoloji Üzerine Söyleşi ve Makaleler*, Çev. Mustafa Bal, İletişim: İstanbul 2012, s. 11-12.

¹¹³ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, III. Kitap (Topkapı Sarayı Kütüphânesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini), Haz. S. A. Kahraman-Y. Dağlı, YKY: İstanbul 2006.

vermişti.¹¹⁴ Evliya Çelebi, kısa bir süre kaldığı Palu hükûmeti ile ilgili de bilgiler verir. Tabii bunlar tek başına pek önemli görünmese bile, arşiv belgeleri ile birlikte okunduğunda seyahatnâmedeki bilgiler kullanışlı bir hal alabilir.

Seyahatnâmeye benzer bir diğer kaynak Osmanlı coğrafyacısı *Kâtip Çelebi'nin Cihannümâ'sı*dır. Kâtip Çelebi'nin yazdıkları Rumeli tarafını içermekteydi. Ancak daha sonra coğrafyacı Ebubekir ed-Dımaşkî, bazı eklemeler yaparak Diyarbakir, Erzurum ve diğer Anadolu eyâletlerine ait bilgiler vermiştir. Bu ikinci telifi Basmacı İbrahim, 3 Temmuz 1732'de Mütferrika Matbaası'nda basmıştır. Evliya'dan birkaç yıl öncesini anlatmakla birlikte, kitabın birçok edisyonu olduğundan Kürtler ile ilgili kısımlar Dımaşkî tarafından 18. yüzyılda eklenen kısımlardır. Kâtip Çelebi'nin kendisi de 1629'da İran'a ve Irak'a Hüsrev Paşa'nın yaptığı seferde yer aldı ve bölgenin coğrafyasına dair ayrıntılı veriler sundu. Ancak Evliya'nın Seyahatnâmesindeki ayrıntılı toplumsal hayat gözlemlerine bu eserde rastlamak mümkün değildir.¹¹⁵

Seyahatnâme örneklerden biri de Osmanlı öncesinde Akkoyunlu idâresindeki Palu'yu ziyaret eden İtalyan seyyah Barbaro'ya aittir.¹¹⁶ Bir diğer seyyah ise Evliya Çelebi'den kırk iki yıl önce Palu'da bir hafta kaldıktan sonra Muş'a kadar olan bölgeleri gezen Ermeni Polonyalı Simeon'dır. Çalışmalarını ve gözlemlerini Ermeni ve diğer Hristiyan grupların yaşam ve kültür varlıklarına yoğunlaştırmakla birlikte gezdiği yerler hakkında ilginç bilgiler vermektedir.¹¹⁷

Seyahatnâmeler dışında konumuz için bir başka esas kitabi kaynak *Şeref Han'ın Şerefnâmesi*'dir. Bruinessen'in de belirttiği üzere Şerefnâme'deki detaylı betimlemeler Kürt yöneticilerinin politik yaşamını ve kendilerini çevreleyen güçlü devletlerle olan ilişkilerinin canlı bir resmini çizmektedir.¹¹⁸ Bununla birlikte Şerefnâme, genel bir Kürt tarihi değildir, Kürt emirlikleri ve beyliklerinin tarihidir. Bu yönüyle sadece egemen sınıfa önem verir, eserde "Kürt halkı" yani sıradan

¹¹⁴ Martin van Bruinessen, *Kürdolojinin Bahçesinde*, s. 133.

¹¹⁵ *Kitâb-ı Cihannümâ li-Kâtip Çelebi*, c.1, Tıpkıbasım, Haz. Fikret Sarıcaoğlu, TTT: Ankara 2009, s. 422.

¹¹⁶ Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Çeviri ve Notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe: İstanbul 2009, s. 103.

¹¹⁷ *Polonyalı Simeon Seyahatnâmesi*, Haz. Hrant Andreasyan, İstanbul 1964.

¹¹⁸ Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh Devlet*, s. 22.

köylülerin hayatından bahsedilmez.¹¹⁹ Şeref Han ve Ehmede Xani, ilk Kürt ulusalcıları olarak kabul edilir. Ancak Şerefnâme’de yukarıda da ifade edildiği üzere Kürtlük bilinci veya Kürt ulusundan bahsedilemez, Xani’de Kürt halkı ve Kürtler geçse de modern anlamda Kürt ulusundan bahsettiği söylenemez.¹²⁰ Zira bu iki eser de erken modern anlayışın ve dünyasının ürünüdür.¹²¹ Ulus ve milliyetçilik kavramlarından bahsetmek için XVIII. yüzyılın son çeyreğini beklemek gerekecekti. Hatta Kürt milliyetçiliği belki de en geç milliyetçilik olarak XX. yüzyıla sarkacaktı.¹²²

Şerefnâme’nin birçok edisyon ve tercümesi bulunmaktadır. Bu tercümelerden biri de Palu hâkimi Yensur Bey’in kâtibi Şem’î tarafından yapılmıştır. Birisi Topkapı Sarayı Kütüphânesi’nde, diğeri de İngiltere’de British Library’de olmak üzere iki nüshası mevcuttur.¹²³ Şerefnâme’nin 1597’de biten Palu beyleri kısmı, Şem’î tarafından Farçadan Osmanlı Türkçesine çevrilmiştir. Ayrıca Palu, Eğil ve Çermik beyleri kısmında anlatılan tarihi sürece zeyl yapılarak 1682 yılına kadar uzatılmıştır. Burada Palu Beyleri ve Palu’da inşa edilen eserler hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Özellikle Palu’da bulunan Murad köprüsü, IV. Murad’a izafe edilmiştir fakat Zeyl’deki kayıttan bu köprünün 1661 yılında Palu Bey’i İbrahim tarafından on gözlü olarak yaptırıldığı belirtilmiştir. Ayrıca Palu Kalesi’nde halen bir kısmı mevcut olan Bey Sarayı’nın da 1681 yılında Yensur Bey döneminde inşa edildiği belirtilmiş ve ebed hesabıyla inşa tarihi yazılmıştır. Bunların yanı sıra Şem’î, XVII. yüzyılda Palu beylerinin siyasî, idârî ve imarî faaliyetlerine dair başka bir yerde bulunmayan birçok ayrıntı aktarmıştır.

Şerefnâme dışında Palu bölgesindeki tarihi olaylara sıklıkla temas etmeseler de Osmanlı kroniklerinin tamamı taranarak ilgili bilgiler çalışmaya dercedilmiştir.

¹¹⁹ Martin van Bruinessen, **Kürdolojinin Bahçesinde**, s. 152.

¹²⁰ **A.g.e.**, s. 153-154.

¹²¹ Şerefnâme’nin bir erken modern dönem kaynağı olduğu ve milliyetçi bir anlam taşımadığına dair eleştirel bir okuma için bkz. Djene Bajalan, “Erken Modern Dönem Etno-Politikası: Şerefnâme’nin Şerefnâme’si ve Kürt Beyleri”, **Toplum ve Kuram**, sy. 1, Mayıs 2009, ss. 239-249.

¹²² Bajalan, bunun için 1918 tarihini verir. Erken Modern Dönem Etno-Politikası: Şerefnâme’nin Şerefnâme’si ve Kürt Beyleri, s. 247; Benzer şekilde Kürt milliyetçiliğinin geç geliştiğine dair yorumlar için bkz. Hakan Özoglu, **Osmanlı’da Kürt Milliyetçiliği Kimlik**, Evrim, Sadakat, s. 129-152.

¹²³ Şem’î, **Tercüme-i Tevârih-i Şeref Han**, TSMA Revan 1369; Şem’î, **Şerefnâme Tercümesi ve Zeyli**, British Library Add. 18547.

İstanbul merkezli bir bakış açısını ve olaylar zincirini yansıtan bu tür eserlerde doğuya yönelik seferler, çeşitli askerî hazırlıklar veya bazı talepler yanında vuku bulan çeşitli siyasî ve sosyal olaylar vesilesiyle Palu bölgesine dair bilgilerden yararlanılmıştır.

Bu başlıkta değerlendirilmemesine rağmen, konunun hem teorik hem de metinsel gelişimine etki eden çeşitli arşiv malzemesi, seyyahatnâmeler ve resmi görevli raporları, coğrafya eserleri ile araştırma-inceleme eserler bulunmaktadır. Bunlar metin içindeki alıntılarda yerini almıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI'DA EYÂLET YÖNETİMİ VE PALU'NUN YER ALDIĞI DİYARBEKİR'İN EYÂLET İDÂRESİ

1.1. Osmanlı'da Eyâlet Yönetimi ve Taşra Teşkilatı

Batı Anadolu'da Bizans hududunda kurulmuş Türkmen beyliklerinden biri olan Osmanlılar, diğer komşu beyliklere nispetle, müsait coğrafi ve stratejik mevki, manevi ve dinî ideoloji (gaza), sınır boylarındaki yerli asilzâdeler ve halkla yakın temas, onları kendi sistemine ısındırma siyâseti çerçevesinde kısa sürede büyüme ve devletleşme sürecini sağlamıştı.¹²⁴ Devletten imparatorluğa giden süreç, Yıldırım Bayezid devrinde (1389-1402) Toroslardan Tuna'ya kadar merkezî hâkimiyetin kurulmasıyla başladı.¹²⁵ Ancak bu merkezi idâre 1402'de Ankara Savaşı'nın yenilgiyle sonuçlanması ve fetret devrinin yaşanmasıyla akim kaldı. İstanbul'un fethinden sonra Fatih'in hudutsuz bir otorite kazanması ile merkezi ve mutlak İmparatorluk kesin olarak tesis edildi.¹²⁶ İstanbul Fâtihî, Osmanlı Devleti'ni merkezi ve mutlak devlet esaslarına göre teşkilatlandırdı. Osmanlı Devleti, küçük bir uç beyliğinden kısa sürede devlete ve kuruluşundan bir buçuk asır sonra da Fatih Sultan Mehmed liderliğinde imparatorluğa dönüştü. Bu gelişmeye paralel olarak devlet idâresinde ve müesseselerde gelişme ve değişimler oldu. Devlet, daha merkeziyetçi bir karakter kazandı, hükümdarlık, divân-ı hümâyûn, ordu ve hukuki müesseseler olgunlaşmaya başladı. Yavuz'un doğu seferleriyle İslam coğrafyasının hâkimi olan ve dinî hamisi haline gelen imparatorluğun idârî düzeni Kanunî Sultan Süleyman

¹²⁴ Feridun M. Emecen, "Beylikten Sancağa: Batı Anadolu'da İlk Osmanlı Sancaklarının Kuruluşuna Dair Bazı Mülâhazalar", *Belleten*, c. LX, sy. 227 (1996), s. 84; Halil İncılık, **Osmanlı Tarihi Yeniden Yazmak: Kuruluş**, Hayykitap: İstanbul 2010, s. 41-65.

¹²⁵ Halil İncılık, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, Eren: İstanbul 1996, s. 325; F. Emecen, kitapta Yıldırım Bayezid'in konu alındığı IV. bölüme "Merkezî Devlet Modelinin Ortaya Çıkışı ve Çöküşü" başlığını vermiştir. Bkz. Feridun M. Emecen, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi**, s. 77-93.

¹²⁶ Halil İncılık, "Mehmed II", *İA*, c. VII, s. 507-535.

hükümdarlığında tekâmül ederek en olgun şeklini aldı ve devlet cihanşümül bir imparatorluğa dönüştü.¹²⁷

Fransız tarihçi André Raymond'a göre XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Akdeniz'in Roma İmparatorluğu'ndan beri tanıdığı en geniş siyasî yapı Osmanlı İmparatorluğu'ydu.¹²⁸ Dolayısıyla XVI. yüzyıl ortasından itibaren cihanşümül imparatorluk Osmanlı ve etrafındaki dünyada hiçbir önemli mesele yoktu ki Osmanlı politikasıyla ilgili olmasın veya Osmanlılar ağırlığını hissettirmesin. İmparatorluk bürokrasisi, Orta Avrupa'dan Uzak Doğu'ya, Kırım'dan Yemen'e, Kafkaslardan Kuzey Afrika'ya kadar uzanan coğrafyada doğrudan veya dolaylı olarak faaliyet göstermekteydi. Osmanlı merkez ve taşra teşkilatı bu şekilde genişleyen bir dünya gücünün özelliklerine göre şekillendi. Böylece yeni tanışılan ve hâkimiyet kurulan alanlarda imparatorluğun bünyesine uygun müesseseler meydana getirildi.¹²⁹ Bu durumu Macar tarihçi Gábor Ágoston şöyle ifade eder: "Osmanlı İmparatorluğu, XVI. ve XVII. yüzyıllarda tayin edici bir dünya gücüydü. İmparatorluk, modern deyişle, bir süper güçtü. Bu konumuna, jeopolitik duruma, muazzam toprakları ve nüfusu, zengin iktisadî kaynakları kadar bu etkenleri devletin amaçlarına koşmaya muktedir olan merkez ve taşra idâresi sayesinde ulaşmıştı".¹³⁰ Peki, bu merkez ve taşra idâresi nasıl organize edilmişti. İmparatorluk Karen Barkey'in dediği gibi bu emperyal çeşitlilik, çok dinli, dilli, kültürlü halita nasıl hoşgörü ve düzen içerisinde bir arada yaşamıştı? Bu sorunun cevabını yine kendisi: "İmparatorluğun uzun bir süre boyunca iktidarı koruma; geniş, birbirinden farklı etnik gruplar ve nüfuslar üzerinde kontrol sağlama konusundaki idârî ve örgütsel becerisini anlamada yatmaktadır" cümlesiyle verir.¹³¹ Osmanlı İmparatorluğu üç kıta Asya, Avrupa ve Afrika'yı birbirine bağlıyor; bir kültürler, diller, halklar, iklimler, çeşitli sosyal ve

¹²⁷ Feridun M. Emecen, "Sultan Süleyman Çağı ve Cihan Devleti", **Türkler**, Ed. H. C. Güzel, c. 9, Yeni Türkiye: Ankara 2002, s. 501-520; Feridun M. Emecen, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi**, s. 234-235; Jane Hathaway, **Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları**, Çev. Gül Ç. Güven, Türkiye İş Bankası Yayınları: İstanbul 2016, s. 75.

¹²⁸ André Raymond, **Osmanlı Döneminde Arap Kentleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul 2000, s. VII.

¹²⁹ Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kültür ve Teşkilat", **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara 1976, s. 974-990.

¹³⁰ Gábor Ágoston, **Osmanlı'da Savaş ve Serhad**, Çev. ve Haz. Kahraman Şakul, Timaş: İstanbul 2013, s. 79.

¹³¹ Karen Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Perspektiften Osmanlılar**, Çev. Ebru Kılıç, Versus: İstanbul 2011, s. 13.

siyasal yapılar yelpazesi oluşturuyordu. Romalılara benzer biçimde Osmanlı İmparatorluğu, “yalnızca Müslümanlara değil, evrensel imparatorluklarının Hristiyan ve Yahudi tebaasına da nispeten barış, emniyet ve hoşgörü sığınağı sunuyordu”.¹³² Benzer şekilde D. Goffman, Osmanlı idârî tarzının esnekliğine vurgu yapar: “Osmanlı’nın uzun ömürlü ve imparatorluğun uçsuz bucaksız ve karma karışık topraklar toplamı üzerinde egemen olabilmesinin sırrı dillere destan ordusu, sadık bürokratları, işinin ehli birçok yöneticisi ya da kendi özgü toprak mülkiyeti sistemi değildi. Bu sır çeşitlilikler barındıran bu topluma yaklaşımındaki esneklikte yatıyordu”.¹³³ Osmanlı İmparatorluğu’nun sınır bölge ve eyâletleri, aslında merkezi konumdakilere göre dikkat çekici bir çeşitlilik ve karmaşıklık göstermekteydi. Osmanlılar yerel koşullara ve iktidar ilişkilerine dair okumalarla sistemlerini kurmuş görünmektedirler. İlk vilâyetlere, imparatorluğa yapmaları muhtemel malî, topraklarla ilgili ya da kültürel/sembolik katkıları dikkate alarak değer biçmişlerdi. Örneğin Mısır, açıkça ekonomik değer taşıırken, Macaristan kesimi gibi bazıları ise askerî ve stratejik açıdan önemliydi. Osmanlılar yerel yönetim sistemlerinin başına geçmiş, devlet-bölge sözleşmelerini müzakerelerine girmiş ve yerel bilgilere yaslanmayı öğrenmişlerdi. Birleşecekleri veya asimile edecekleri bölgeler (Örneğin Balkanlar) ile kaynakların merkeze akışına izin verildiği ölçüde ılımlı bir bütünleşme halinde tutulabilecek bölgeler arasında ayırım yapmışlardı. Genel olarak bakıldığında Osmanlılar muazzam bir esneklik ve kolaylık göstermişler; yerel kurumları, dilleri, örgütleri kabul etmişlerdi.¹³⁴

Osmanlı İmparatorluğu’nda esnek idârî yapının en fazla görüldüğü yerlerin merkezi çekirdek dışındaki eyâletler olması son derece tabiidir. Genel olarak bakıldığında eyâletler taşra teşkilatı oluşturacak derecede organize edilmişti. Osmanlı taşra teşkilâtı uzun ve çeşitli merhalelerden geçtikten sonra XVI. asırda Rumeli, Anadolu, Arabistan ve Kuzey Afrika’da en gelişmiş şekline ulaşmıştı. Osmanlı eyâlet idâresinin daha önceki Türk-İslâm ve İran devletlerine ait idârelerden ve

¹³² Karen Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu**, s. 17.

¹³³ Daniel Goffman, **Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700**, Çev. Ülkün Tansel, Kitap Yayınevi: İstanbul 2008, s. 116.

¹³⁴ Karen Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu**, s. 118; Bitlis’te benzer uygulama için bkz. Mehmet Öz, “Ottoman Provincial Administration in Eastern and Southeastern Anatolia: The Case of Bidlis in the Sixteenth Century”, **International Journal of Turkish Studies**, IX/1-2/Summer 2003), pp. 144-156.

etkileşime girdiği diğer yerel unsurlardan birçok temel ögeyi alıp kendine has katkılarla bu teşkilâtı geliştirdiği bilinmektedir. İdâri taksimatta taşra idâresi, klasik dönem itibariyle timar sistemi ile hukukî/kazaî sisteme göre bir teşkilatlanma göstermiştir. Bu anlamda bu ikili sistemin idârî birimleri timar sistemi içinde nahiye, sancak ve beylerbeylik olurken kazaî birim “kaza” adı altında terminolojik olarak yerini bulmuştur.¹³⁵ Bu bakımdan aşağıdan yukarıya köy (karye), nahiye, kaza, sancak (livâ) ve eyâlet şeklinde teşkilatlanma olduğu, nahiyelerin birleşmesiyle kazaların, kazaların birleşmesiyle sancakların, sancakların birleşmesiyle ise en büyük idârî ünite olarak eyâletin ortaya çıktığı şeklindeki genel bilgi,¹³⁶ ayrıntılar ve dönemler itibarıyla tam olarak gerçeği yansıtmamaktadır.

Bu umumi çerçeve içinde konumuz açısından burada “eyâlet” terimi üzerinde durmak ve aslında ne anlama geldiğini tespit etmek özel bir anlam kazanır. Eyâlet terimi Arapça “idâre etme, icra” anlamındaki iyâle kelimesinden gelir. Osmanlılarda en büyük idârî birim karşılığında bu tabirin yaygın kullanılışı muhtemelen XVI. yüzyıl sonlarında olmuştur. Bu döneme kadar belgelerde “eyâlet” tabiri yerine daha çok “vilâyet” ve “beylerbeylik” tabirleri kullanılmıştı. Ancak vilâyet terimi küçük ve büyük herhangi bir idâri birimin özel terimi niteliği taşıırken, muhtemelen 1591’de onun bu idârî özelliğini yansıtmak üzere eyâlet kelimesi daha çok benimsenmiş, beylerbeylik tabirinin de bir beylerbeyinin makamı anlamında kullanımı sürmüştür.¹³⁷ Haddizatında XIV. ve XVI. asırlarda eyâlet tabiri, daha ziyade vilâyetten küçük birim olan mıntukaları karşılamaktaydı. Aynı zamanda eyâlet, vilâyet, livâ, kazâ ve nahiye tabirlerinin birbirinin yerinde kullanıldıkları çok defa vakidir.¹³⁸

Terminoloji üzerinde durduktan sonra kısaca Osmanlı sancak/beylerbeylik teşkilatının ortaya çıkış süreçlerine göz atmak gerekir: Bilindiği üzere Orhan Gazi

¹³⁵ Feridun M. Emecen, **Osmanlı Klasik Çağında Hanedan Devlet ve Toplum**, Timaş: İstanbul 2011, s. 7.

¹³⁶ Yusuf Halaçoğlu, **XIV ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, TTK: Ankara 2003, s. 83; Mehmet İpşirli, “Klasik Dönem Devlet Teşkilâtı”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Ed. E. İhsanoğlu, c. 1, IRCICA: İstanbul 1994, s. 222.

¹³⁷ Halil İnalçık, “Eyâlet”, **DİA**, c. 11, İstanbul 1995, s. 548.

¹³⁸ M. Tayyip Gökbilgin, **XV-XVI Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı, Vakıflar Mülkler ve Mukataalar**, Üçler Basımevi: İstanbul 1952, s. 7-8; P. L. İnciciyan-H. D. Andreasyan, “Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası”, **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, sy. 2-3, İstanbul 1974, s. 11-12.

(1324-1362) oğlu Şehzade Murad'ı lalası Şahin'le Rumeli'ye göndermiş (1357) ve sonraları orada sancak beyleri ortaya çıkmıştı. Rumeli'de fethedilen bütün topraklar Lala Şahin'in sorumluluğuna verilince kendisi beylerbeyi unvanını almıştı.¹³⁹ Böylece beylerbeylik teşkilatı ortaya çıkmıştı. Rumeli'de kurulan bu beylerbeylikten sonra 1393 yılında Batı Anadolu'yu içine alacak şekilde kurulan Anadolu beylerbeyliği ile teşkilat dengelendi. Bu tarihte Yıldırım Beyazid, Rumeli'ye geçerken Timurtaş Paşa'yı Anadolu'daki beylerin amiri olarak bıraktı ve böylece Anadolu beylerbeyliği doğdu.¹⁴⁰ Ardından 1413'te Amasya ve Sivas bölgesini kapsayan Rum beylerbeyliği kuruldu. 1467 yılında Karamanoğullarının Osmanlı idâresine girmesinden sonra Karaman beylerbeyliği teşkil edilince, beylerbeyliklerin sayısı dörde çıktı. Bu son iki beylerbeyliğin teşkiliyle beylerbeylik terimi tamamen bölgesel bir anlam kazanmış oldu.¹⁴¹ Uzun süre bu dört beylerbeylik ile devan eden idârî düzen I. Selim'in Çaldıran Savaşı'nı kazanmasına müteakiben Doğu Anadolu'daki birçok merkez Osmanlı hâkimiyetine geçti. Daha sonra çıkılan Memluk seferi sonucunda Halep, Şam ve Mısır'ı ele geçirilmesi yeni beylerbeyliklerin kurulmasını gerektirmişti. Buna istinaden 1515'te Diyarbekir, 1517-1520 yılları arasında ise Şam ve Mısır Beylerbeylikleri de kuruldu.¹⁴² Böylece beylerbeyliklerin sayısı gibi bunlara bağlı sancak sayısı da artmaktaydı. II. Selim ve III. Murad döneminde beylerbeyliklerin sayısı otuz beşti.¹⁴³ Sınırların en geniş olduğu 1595 yılına gelindiğinde ise Osmanlı Devleti'nde beylerbeylik/eyâletlerin sayısı kırka kadar yükselmişti.¹⁴⁴

Beylerbeyiler ilk dönemlerde askerî amir iken zamanla idârî/mülkî amir konumuna da geldiler. Böylece eyâletleri altındaki sancakların da en üst yöneticisi

¹³⁹ Halil İnalçık, "Eyâlet", s. 548; Tayyib Gökbilgin, "Kanuni Devri Başlarında Rumeli Eyâleti", s. 247-248.

¹⁴⁰ M. Çetin Varlık, "Anadolu Eyâletinin Kuruluşu ve Gelişmesi", **Osmanlı**, c. 6, Yeni Türkiye Yayınları: Ankara 1999, s. 123.

¹⁴¹ Nejat Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilâtı (Tanzimât'a Kadar)", **Osmanlı**, c. 6, Yeni Türkiye Yay: Ankara 2002, s. 77; İlhan Şahin, "XV ve XVI. Yüzyılda Osmanlı Taşra Teşkilâtı", **XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler**, Ensar Neşriyat: İstanbul 2003, s. 234.

¹⁴² Orhan Kılıç, "Klasik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilâtı: Beylerbeylikler/Eyâletler, Kaptanlıklar, Voyvodalıklar, Meliklikler (1362-1799)", **Türkler**, c. 9, Yeni Türkiye Yayınları: Ankara 2002, s. 887.

¹⁴³ Beylerbeyliklerin adı ve kuruluş tarihleri liste şeklinde bkz. Nejat Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilâtı (Tanzimât'a Kadar)", s. 77-78.

¹⁴⁴ Orhan Kılıç, "Klasik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilâtı", s. 888; Şerafettin Turan, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimâtı", **Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı**, Ankara 1963, s. 201.

oldular. Dolayısıyla eyâlet teşkilatı XVI. yüzyılda klasik şeklini aldı.¹⁴⁵ Beylerbeyi, idâre ettikleri eyâletteki bütün siyasî konularda padişahın temsilcisi olarak, beylerbeyi divânında askerî meseleleri çözmek, memleketin güvenliğini sağlamak, timar tevcihi ve terakkileri işlemlerini yürütmekle mükellefti.¹⁴⁶ XVII. yüzyılda eyâlet yöneticisi olan beylerbeyinin nüfuz ve otoritesi ile gelirleri arttı. Bu durum onlara merkezi otoriteye karşı daha rahat hareket etme imkânı sağladı. Bu durumu değerlendiren Metin Kunt, “eyâlet” teriminin XVI. yüzyılda daha geniş bir alanı ihtiva ettiğini ve beylerbeyine daha bağımsız hareket etme imkânı verildiğinden il idâresinde merkezin sancaktan eyâlete kaydığını belirtir. Zira XVII. yüzyılda eyâlet valileri idârî-malî güç kazanarak sancakbeylerinin atanma ve azillerinde etkili olmaya başlayacaklardı.¹⁴⁷ Bu durum sancakbeylerinin veya sancakbeyi adaylarının daha fazla eyâlet valilerinin (beylerbeyi) otoritesi altına girmesi sonucunu doğurdu.¹⁴⁸

Eyâletler, statü bakımından haslı/timarlı ve salyaneli olmak üzere iki kısma ayrıldığından sancaklar da bağlı oldukları eyâletlerde söz konusu statü içindeydi. Coğrafi bakımdan Anadolu ve Rumeli bölgelerinde yer alan haslı eyâletlerin en önemli özelliği Osmanlı toprak sisteminin esasını teşkil eden timar sisteminin uygulanmış olmasıydı. Salyane ile idâre edilen eyâletler ve bu eyâletlerdeki sancaklar genellikle Osmanlı Devleti'nin güney uç bölgelerinde yer almaktaydı. Bunları Mısır, Habeş, Yemen, Basra, Lahsa, Bağdad, Trablusgarp, Cezayir-i Garb ve Tunus gibi eyâletler teşkil etmekteydi. Salyaneli eyâletlerdeki sancakların özelliği gelirlerin timar şeklinde dağıtılmamasıydı. Diğer bir ifade ile timar sisteminin mevcut olmadığı bu eyâletlerdeki ve dolayısıyla sancaklardaki gelirlerin tamamı devlet adına toplanırdı. Toplanan gelirlere askerle eyâletteki idârecilerin maaşları

¹⁴⁵ M. Ali Ünal, **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Fakülte Kitapevi: Isparta 2007, s. 216.

¹⁴⁶ **Fatih Sultan Mehmed, Kanunnâme-i Âl-i Osman (Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin)**, Haz. Abdülkadir Özcan, Kitabevi: İstanbul 2007, s. 13.

¹⁴⁷ **BOA, C. DH. 6095 ve KK. 266** numaralı defterde artık beylerbeylerinin sancak beyleri atamalarında etkili oldukları ve onların tavsiyelerine uyulduğu tespit edilmektedir.

¹⁴⁸ Metin Kunt, **Sancaktan Eyâlete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerâsı ve İl İdaresi**, Boğaziçi Üni. Yay: İstanbul 1978, s. 28-29.

verildikten sonra kalanı devlet hazinesine gönderilirdi. Bu eyâletlerde maaşların yıllık olarak ödenmesinden dolayı buna “yıllık” anlamına gelen “salyane” denirdi.¹⁴⁹

Osmanlı İmparatorluğu bünyesini teşkil eden çok farklı memleketlerin değişik karakteri gereği olarak az çok adem-i merkeziyet yönetimi ile yönetiliyordu.¹⁵⁰ Osmanlı İmparatorluğunun, hâkimiyeti altına aldığı yerlerde, mutlak bir merkeziyetçilik fikrinden tamamıyla uzak bir düşünce ile zapt edilen bölgelerin hususiyetlerine göre çeşitli bir idâre tarzı tatbik ettiği malûmdur. Bunun tabii bir neticesi olarak, Osmanlı idârî teşkilatının en karakteristik taksimatı olan *eyâletlerin* yanı başında “*hükûmet*” adını taşıyan fakat *beğlerbeyliklere* bağlı olan irsî bir nevi sancakbeylikleri ile himâye altında olup devlete vergi veren hanlık ve voyvodalıklar da bulunmaktaydı.¹⁵¹

Osmanlı Devleti’ne bağlı hanlıklar, emirlikler, voyvodalıklar, meliklikler ve kaptanlıklar da idârî taksimat açısından eyâletlere eş değer olarak nitelendirilebilir. Bunların eyâlet olarak anılmamasının sebebi bölgesel isimlerle zikredilmeleri veya sıkça kullanılan bir ifade ile imtiyazlı statülerinden dolayıdır.¹⁵² Osmanlı İmparatorluğu çeşitli dönemlerde sınırları içine alınan bölgeler dolayısıyla, ayrı idârî sistemleri uygulamaya gitmiştir. İmparatorluğun Fâtih zamanında merkeziyetçi kuruluş döneminde Tuna ile Fırat nehirleri arasındaki bölge, ilk çekirdek bölge olarak kabul edilebilir. Bu bölgede, imparatorluğun ilk kanûnları, bu arada timar sistemi hâkim bir rejim olarak yerleşti. Bu çekirdek bölge dışında devletin yüksek egemenliğini haracgüzâr olarak tanıyan voyvodalıklar, dârü’l-’ahd bölgesinde ikinci halkayı teşkil etmekteydi. Bunlar Eflak, Boğdan, Dubrovnik haracgüzâr eyâletleridir. Bununla beraber yine Fâtih zamanında Kırım Hanlığı, Giraylar hânedânının egemenliği altında kalmak şartıyla, Osmanlı İmparatorluğu’na bağlanmıştır. Bir Müslüman devlet olarak Kırım, Giraylar hânedânı idâresinde serbest bir statüye

¹⁴⁹ Salih Özbaran, “Some Notes on the Salyane System in the Ottoman Empire as Organised in Arabia in the Sixteenth Century”, **Osmanlı Araştırmaları**, sy. 6, İstanbul 1986, s. 39-45; İnalçık, Klâsik Çağ, s. 109-110; İlhan Şahin, “Sancak”, s. 98.

¹⁵⁰ Ayn-ı Ali Efendi, **Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân**, Haz. M. Tayyib Gökbilgin, Enderun Yayınları: İstanbul 1979, s. 8.

¹⁵¹ Şerafettin Turan, “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimatı, (H. 1041/M.1631-32 tarihli bir idarî taksimat defteri)”, **Atatürk Üniversitesi 1961 Yılığ**, Ankara 1936, s. 201.

¹⁵² Orhan Kılıç, **Klasik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilâtı**, s. 887.

sahipti. Osmanlı pâdişahı çoğu zaman, Kırım kabile aristokrasisi ile anlaşarak Kırım hanını tayin ederdi.¹⁵³

Eyâletler'in alt birimi olarak telakki edilen sancaklar ise Osmanlı taşra idâresindeki temel idârî birimdir. Sancak tabirinin idârî birim olarak ilk ne zaman kullanıldığı belli değildir. Bununla birlikte 1326 yılında Bursa'nın fethinden sonra özellikle Anadolu beyliklerinin ilhâk edilmeye başlandığı XIV. yüzyıl ortalarında ortaya çıktığı ileri sürülür. Böylece XV. yüzyılda idâre ve kumanda manalarının yanında, artık yaygın olarak idâri bölge manası kazanmıştır.¹⁵⁴ Sancaklar, timar sistemine göre nahiye, hukukî sisteme göre ise kaza denilen bölgeleri kapsardı. Sancakbeyinin askerî/idârî birimin başındaki şahıs olmasının yanında kazaî birimler kadı ile temsil edilirdi. Tahrir defterlerinde görüldüğü üzere her bir sancağın kendi kanunnâmesi vardı. Sancağın iç işleyişi ve sosyo-ekonomik faaliyetleri buna göre belirlenirdi.¹⁵⁵ Sancakbeyi, sancağın en büyük mülkî amiri olması dolayısıyla geniş yetki ve sorumluluklara sahipti. Bu görevler askerî ve idârî olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Esasen sancakbeyliği görevi ilk dönemde askerî vazife icra etmek ve kapı halkı ile tımarlı sipahilerin başında sefere katılmak üzere kurgulanmıştı. Ancak ilerleyen zamanlarda askerî vazifesi yanında idârî görevleri de ifa ederek yönettikleri bölgelerin güvenlik ve nizâmını da sağladılar.¹⁵⁶ N. Göyünç, sancakları görevleri ve idârî statüleri itibariyle üçe ayırmaktadır: *Klasik Osmanlı Sancakları*, timar sisteminin uygulandığı ve merkezi otoritenin kesin şekilde tesis edildiği idârî ünitelerdi. Buraların idârecileri olan sancakbeyleri merkezden atanır ve belli bir süre görev yaptıktan sonra değiştirilirdi. Diğer bir sancak türü de *Piyade ve Müsellem Sancakları*ydı. Kapıkulu ve yeniçeri ocağı kurulmadan önceki askerî hizmetler, piyade ve müselleme adı verilen birlikler tarafından yürütülmüştü. Bu askerî birlikler de ayrı sancaklar altında kaydedilmekteydi. Bir diğer de *Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet* şeklinde idâre edilen sancaklardı. Bu sancaklar da daha ziyade Doğu ve Güneydoğu

¹⁵³ Halil İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar II*, c. 2, Türkiye İş Bankası: İstanbul 2016, s.15.

¹⁵⁴ Metin Kunt, *Sancaktan Eyâlete*, s. 15-20; İlhan Şahin, "XV ve XVI. Yüzyılda Osmanlı Taşra Teşkilatı", *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler*, Ensar Neşriyat: İstanbul 2003, s. 233-234; İlhan Şahin, "Sancak", *DİA*, c. 36, İstanbul 2009, s. 97-99.

¹⁵⁵ Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, İstanbul 1943; Nejat Göyünç, "*Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilâtı*", s. 84.

¹⁵⁶ Metin Kunt, *Sancaktan Eyâlete*, s. 20-26.

bölgesindeki Kürt beylerinin Osmanlı öncesi idârî teşkilatının devamı niteliğinde olan ve sadakat, vergi ve asker vererek devletin yüksek hâkimiyetini kabul eden yönetim sistemiymiş.¹⁵⁷

Özet olarak Osmanlı imparatorluğunun toprakları Anadolu, Rumeli ve Arabistan olmak üzere başlıca üç ana bölgeden oluşmaktaydı. Buralarda temel idârî birim eyâletti. Ancak üç kıtada geniş topraklara sahip olan Osmanlı Devleti'nde eyâlet dışında özel statüsü olan yerler de bulunmaktaydı. Haremeyn terimiyle ifade edilen Mekke ve Medine, eyâlet statüsü ile doğrudan merkeze bağlı olmayıp emirlik (emâret) olarak Hz. Muhammed'in soyundan gelenler tarafından idâre edilmiştir.¹⁵⁸ Kırım, Osmanlı Devleti'ne tâbi bir hanlık olarak yönetilmiş; Kuzey Afrika'da eyâlet statüsünde olan Tunus ve Cezayir ise önceleri beylerbeyiler daha sonra da Tunus beyleri, Cezayir dayılar tarafından idâre edilmiştir. Eflak ve Boğdan ise voyvodalıkla idâre edilmekte olup stratejik öneme sahip bu yerlerin yöneticileri topladıkları voyvodalık divânı ile kendi bölgelerini idâre eder ve burada dava dinleyerek idârî, malî kararlar alırlardı. Buraların yöneticileri halkın güvendiği yerli Hıristiyan ailelerden seçilirdi.

Yukarıda genişçe anlatıldığı üzere imparatorluğun genel teşkilatı içinde merkeze uzak sınır bölgelerinde timar sisteminin yerine yerel unsurların öne çıktığı bir tarzın, pratik gerekçelerle tercih edilmiş olması tezimiz açısından önem arz etmektedir. Zira bu kesimlerde idârî ve sosyal geleneklerin devam ettirildiği düzenler kurulmuştur. Bu farklı yönetim tarzlarından birisi yurtluk-ocaklık ve hükûmet sistemi olarak Osmanlı taşra teşkilatındaki yerini almış görünmektedir. Bu tarz bir idârî yapılanmanın kendi içinde de farklılıkları olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir. Bunlar kendilerine has özellikler taşısa da kimi yönleriyle salyaneli sisteme, kimi yönleriyle voyvodalık idâresine benzer bir görünüş sunarlar. Bundan dolayı Palu hükûmeti bağlamında burada daha çok bu sonuncu sistemin mahiyetini doğru şekilde vaz etmek gerekmektedir. Bunun için öncelikle Palu'nun da dâhil

¹⁵⁷ Nejat Göyünç, “Osmanlı Devleti’nde Taşra Teşkilâtı”, s. 84-85.

¹⁵⁸ Feridun M. Emecen, “Hicaz’da Osmanlı Hâkimiyetinin Tesisi ve Ebu Nümeys”, TED, sy. 14 (1994), ss. 87-120.

olduğu Diyarbekir eyâletinin durumunu ortaya koyma, idâri sistemdeki yerini gerçek zeminde belirleme zarureti hâsıl olmaktadır.

1.2. Palu'nun Bulunduğu Bölgenin Osmanlı İdâresine Girişi ve Diyarbekir Eyâletinin Teşekkülü

Palu'nun içinde yer aldığı Diyarbekir eyâleti altında teşkilatlandırılan yurtluk-ocaklık hükûmet sancakların kuruluş gerekçesi olarak bunların başında bulunan aşiret reislerinin “hîn-i fetihde/gazâda”¹⁵⁹ gösterdikleri yararlılık belirtilmektedir. Özellikle bölgedeki Kürt beylerinin Osmanlı savaşlarında ilk faaliyetleri, Çaldıran Savaşı ve sonrasında Diyarbekir çevresinden Safevilerin çıkarılması sürecine rastlar. Peki, Kürt beylerinin Çaldıran Savaşı'nda Osmanlı ile müttefik olup Safevilere karşı savaşmalarının nedeni neydi? Konuyla ilgili olarak o sıralarda Yavuz Sultan Selim tarafından bölgedeki Kürt beylerinin Osmanlı tarafına yöneltme yolunda yoğun faaliyetleri icra eden çağdaş bir tarihçi olarak İdris-i Bidlîsî'nin raporlarına bakmak gerekir. Ona göre bunu sağlayan temel etmen Kürtlerin Sünnî Müslüman olmasıydı.¹⁶⁰ Kendisi güvenilir bir din adamı olarak onları rahatça taraf değiştirmeye ikna etmişti. Şüphesiz dönemin algıları itibariyle bu açıklama makul görünebilir, fakat durumun bu kadar basit olmadığı da açıktır. Yani bu gerekçe işin belki de kısmen etkili olan kısımlarından birini oluşturuyordu denebilir. Çünkü Çaldıran Savaşı öncesinde Şah İsmail kısa sürede elde ettiği başarılar ve etrafta uyandırdığı şiddet dalgası ile Kürt beylerini kendi tarafını kabule zorlamıştı.¹⁶¹ Bunun dışında Melik Halil'e kızını vererek akrabalık yoluyla ittifak kurmuştu. Yine Dulkadir ve Harput seferi dönüşünde Bitlis emiri Şeref, Şah İsmail'i Ahlat'ta ağırılarak ona itaatini bildirmişti. Bunun üzerine Şah da Bitlis ve çevresinin yönetimini Emir Şeref'e bırakmıştı.¹⁶² Ancak bir süre sonra Emir Şeref, elde ettiği bu yakınlık ile Hısnıkeyfa hâkimi Melik Halil'in akrabalığına güvenerek, Cizre hâkimi Şah Ali Bey

¹⁵⁹ “*Hîn-i fetihde hidmet ü itâ'atleri mukâbelesinde ashâbına tevfiğ ü temlik olunmuşdur*”.

¹⁶⁰ İdris-i Bidlîsî'nin, Kürt beylerinin katı Sünnî olduğu yönündeki vurgularının sebebi Osmanlı'ya sadakatini ortaya koymak olabilir. Zira Kürtler içinde Sünnî çoğunluk yanında, Safevi yanlısı Şiiler ile birlikte Yezidi ve Ehl-i Hak gibi inanca sahip heterodoks gruplar da mevcuttu.

¹⁶¹ Şah İsmail doğrudan yönetim kurmak istediği, Yavuz Sultan Selim ise otonomi vadettiği için, çoğu Kürt beyleri, Çaldıran Savaşı'ndan sonra Osmanlı safına geçmiş ve İran askerlerini bölgeden çıkarmıştı. **Evliya Çelebi Diyarbekir'de**, s. 40.

¹⁶² Şeref Han Bitlisî, **Şerefnâme, Kürt Tarihi**, 1. Cilt, Çev. Abdullah Yegin, Nubihâr: İstanbul 2013, s. 171, 439-440.

Bohtî, Hizan hâkimi Davud, Sason hâkimi Ali Bey'in dâhil olduğu on iki Kürt beyi ile Hoy'da kışlayan Şah İsmail'e kesin itaatlerini bildirmeye gittiler. Şah, ilk başta onları güzel karşılayıp ağırladı. Fakat kısa bir süre sonra hepsini hapsedirdi. Bu beklenmedik hareket, bölgeyi Osmanlı kontrolü altına sokacak gelişmelerin belirleyicisi olacaktır. Nitekim bazı araştırmacılar bunu Safevi askerî sistemine ve bürokrasisine hâkim Türkmenler ile Kürtler arasında gerilime bağlamaktadır. Bazılarına göre ise yüzyıllardır Doğru Anadolu yaylası üzerindeki yaylak elde etme mücadelesinin bir neticesiydi. Bu olağandışı gelişme Şerefnâme'de Safevilerin Diyarbekir valisi olan Ustaclu Mehmed Han'ın, iftira ve yalanlarla Şah'ı kışkırtmasına bağlanmaktadır:

*“Bütün Kürd beyleri Şah'ın sarayına gittiklerinde Muhammed Han Ustaclu, Diyarbekir'den gönderdiği mektupta şöyle dedi: Sarayda bulunan Kürt beylerinin yakalanarak hemen tutuklanmaları konusunda emir verir ve bana yeterli askerî desteği sağlarsanız kadîmden beri sultanların hâkim olamadığı Kürdistan beldelerinin çoğunu ele geçirmeyi taahhüt ediyorum”.*¹⁶³

Bu ifadeler aslında Safevi yönetim politikalarının değiştiğini göstermektedir. Şeref Han'ın belirttiği üzere bu bölgeler kadîmden beri hükümdarlar tarafından buranın “irsî sahipleri” beylere yönetilmek üzere tevcih edilirdi. Ancak Ustaclu Mehmed Han'ın girişimleri ile bu yöntem yerine Şah'ın merkezden göndereceği Kızılbaş emirler eliyle yönetilecekti. Bunun için Kürt toprakları birer birer şahın saray görevlileri tarafından ele geçirildi.¹⁶⁴ Merkezi yönetim çerçevesinde Cizre Ustaclu Mehmed'in kardeşi Ulaş Bey'e, Eğil Kalesi Kızılbaş komutanlardan Mansur Bey'e,¹⁶⁵ Palu Kızılbaş Arapşah'a, Atak Ahmed Bey'in elinden alınarak Kaçar Aşiret'ine,¹⁶⁶ Çabakcur Aykutoğlu'na,¹⁶⁷ Çemişgezek Rüstem Bey'den alınarak Nur Ali Halife'ye verildi. Şah ile görüşmeye giden Kürt beylerinden Sasonî Beyi Ali ve Şirvan Beyi Şah Muhammed tutuklanmadılar. Bunlar Şah'a Kızılbaş olduklarına dair

¹⁶³ Şerefnâme, c. 1, s. 441-442.

¹⁶⁴ Şerefnâme, c. 1, s. 442.

¹⁶⁵ Şerefnâme, c. 1, s. 227.

¹⁶⁶ Şerefnâme, c. 1, s. 286.

¹⁶⁷ Şerefnâme, c. 1, s. 296.

güven vermiş ve bölgelerinin idâreciliğini devam ettirmişlerdi.¹⁶⁸ Ancak Çemişgezek'te Rüstem Bey, Safevi ordusuyla gelen Nur Ali Halife'ye hiçbir karşılık vermeden şehri teslim ettiği halde Rüstem Bey ve Çemişgezek aşiretleri buradan kaldırılarak İran'a göç ettirildi. Şah İsmail'in uyguladığı bu politika Kürt beyleri ile arasının iyice açılmasına sebep oldu. Şah İsmail esasen Sünnî olan Kürt beylerinin bağlılıklarına inanmıyordu, Kürt beyleri de şahın şiddet politikasıyla görünüşte bir bağlılık gösteriyorlardı.¹⁶⁹ Neticede meydana gelen bu merkezileşme politikası aradaki bağları kopardı. Bu noktadan bakıldığında Çaldıran Savaşı, Kürt beylerinin dört gözle beklediği gelişme oldu. Savaştan hemen sonra yurtlarından edilmiş bu beyler, İdris-i Bidlîsî ile ittifak kurarak topraklarını Safevilerin elinden kurtarmaya çalıştılar.¹⁷⁰ Yani Bidlîsî'nin dinî kontekste oturtmaya çalıştığı bu bağlaşıklık, esasen stratejik, siyasal ve iktisadî gerekçelere dayanıyordu. Nitekim Osmanlı idâresi kurulduktan sonra Bidlîsî'nin belirttiği üzere Diyarbakir'de: "*Bazı vilâyetler büyük ümerâya, bazıları da Kürdistan ve diğer ümerâya bağışlanacaktı*".¹⁷¹ Bidlîsî aracılığıyla Osmanlı merkezi, bu beylerin mülk-i mevrûslarını ve kadîm idârî düzenlerini kabul etti ve her bir aşiret beyine topraklarını yönetmek üzere ellerine berat ve mülknâmeler verdi. İlk dönemde Diyarbakir beylerbeyliği altında Vilâyet-i Kürdistan veya Cemaat-ı Kürdan başlığında "eyâlet" adı verilen bu idârî üniteler daha sonra bir kısmı yurtluk-ocaklık, bir kısmı da hükûmet sancak olarak adlandırılacaktı. Konunun ayıntısına sonraki bölümde girilecektir.

1.2.1. Çaldıran Savaşı ve Sonrası: İdris-i Bidlîsî'nin Faaliyetleri

II. Bayezid döneminde Doğu Anadolu'da Safevi propagandası dolayısıyla bölgeyi takip eden Osmanlı merkezi, İran sınırındaki Kürt beylerinden Şah İsmail'in faaliyetleri hakkında bilgi almaktaydı.¹⁷² Bölgedeki durumu dikkatle takip etmesine

¹⁶⁸ Mir Muhammed, Kızılbaş gibi hareket edip güven kazandı ve Küfre hâkimliğini geri alıp orayı uzun süre yönetti. **Şerefnâme**, c. 1, s. 274.

¹⁶⁹ "Kürtlerin hepsi diğer İranlılara nazaran bütünüyle serkeş Müslümanlardır. Çünkü İranlılar, Safevilerin mezhebine inanırlar; ama Kürtler bu mezhebi kabul etmemişlerdir. Her ne kadar kızıl başlıklar giyseler de onlara karşı gönüllerinde şiddetli nefret beslerler". **Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar**, Haz. Tufan Gündüz, Yeditepe: İstanbul 2012, s. 143; Benzer ifadeler Hısnıkeyfa Meliki Halil için de kullanılmıştı bkz. s. 137.

¹⁷⁰ **Şerefnâme**, c. 1, s. 201.

¹⁷¹ **TSMA**, e. 1019.

¹⁷² II. Bayezid ile Kürt beylerinden Rüstem Mukrî'nin 1497'deki mektuplaşması için bkz. **Münşeatü's-selâtin**, c. 1, s. 301-303, 353-354.

rağmen XVI. yüzyıla kadar Osmanlıların siyasal hâkimiyeti Fırat'ın doğu tarafına geçememişti. Safevi Şah İsmail'in 1501'de ortaya çıkıp kısa sürede İran, Irak, Horasan ve Doğu Anadolu'yu ele geçirmesiyle Osmanlılar için tehlike çanları çalmaya başladı. II. Bayezid bu gelişmeleri takip ettiyse de fiziki bir müdahalede bulunamadı. Gelişen olayları bizzat fark eden Trabzon valisi Şehzade Selim'di. Bölgenin ahvalinin ve Safevilerin hızlı yayılmalarının farkına varan Selim, şehzadeliği döneminde bile karşı faaliyette bulunmuştu. Ancak yeterli desteği ve gücü bulamadığından ancak padişah olduktan sonra tehlikenin büyüklüğüne işaret ederek, çözüm arayışına girmişti. Osmanlıların ilk “şark meselesi” bu dönemde ortaya çıkan Safevilerin siyasî ve mezhebî tehdidi olmuştu.¹⁷³ Bu tehdidi ortadan kaldırmak üzere harekete geçen Sultan Selim, 23 Ağustos 1514'te Çaldıran'da Şah İsmail'in ordusuyla karşılaştı ve onu yenilgiye uğrattı.¹⁷⁴

Halil İnalçık'ın Anadolu tarihinde bir dönüm noktası olarak belirttiği Çaldıran Savaşı'ndan galibiyetle ayrılan Sultan Selim, Şah İsmail'i takip ederek Tebriz üzerine yürüdü.¹⁷⁵ Tebriz'in 6 Eylül 1514'te teslim alınmasıyla nihai hedefe ulaşılmıştı; bu sırada askerin ve komutanların geri dönmek istemesi, lojistik ve erzak sıkıntıları ile sâir hadiseler nedeniyle Selim, bölgede kışlayıp baharda Şah İsmail'i takip ederek ortadan kaldırma planından vazgeçmek zorunda kaldı. 14 Eylül 1514'te ordusuyla beraber kışı geçirmek üzere Amasya'ya doğru harekete geçtiğinde, yeni bir planı devreye soktu. Yanında bulunan ve uzun süre Akkoyunlu hizmetinde görev yapması dolayısıyla İran ve Kürdistan ahvaline vâkıf olan İdris-i Bidlîsî'yi Urmiye'den başlayarak Diyarbakir ve Malatya bölgesine kadar olan coğrafyaya Çaldıran zaferi fetihnâmesini iletme ve buralarda yerleşik Kürt beylerinin Osmanlı tarafına geçmeleri ve Şah İsmail kuvvetlerini bölgelerinden uzaklaştırmaları için ikna etmeye gönderdi. Zira fetih sadece kılıç ile yapılacak bir iş değildi, bunun yanında gönüllerin de kazanılması gerekirdi. Bu politika eskiden beri kullanılagelen istimâlet

¹⁷³ Feridun M. Emecen, **Yavuz Sultan Selim**, Kapı Yayınları: İstanbul 2016, s. 92-97.

¹⁷⁴ Şehabeddin Tekindağ, “Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi”, **Tarih Dergisi**, sy. 22, XVII, İstanbul 1968, s. 49-78; Feridun M. Emecen, **Yavuz Sultan Selim**, s. 124-152. Vural Genç, **İranlı Tarihçilerin Kaleminden Çaldıran Savaşı (1514)**, Bengi: İstanbul 2011.

¹⁷⁵ Halil İnalçık, **Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I**, Türkiye İş Bankası Yayınları: İstanbul 2009, s. 139.

ile yanına çekme, meylettirme faaliyetiydi.¹⁷⁶ Bidlîsî, Sultan Selim'in kendisini "siyasî bir proje" için görevlendirdiğini şöyle ifade etmektedir:

"... Mansur orduların Tebriz şehrinden hareketi sırasında bu kul, âlem padişahının [Sultan Selim] işareti ve istişaresi uyarınca yüce dergâhtan Kürdistan memleketlerinin melik ve hâkimlerinin kalplerini kazanmak ve onların yüce makamlı eşiğe olan kulluğa ve hizmetkârlığa dair ahit ve imanlarını teşvik etmek ve muhaliflerin muhâlefetlerine karşı koymak amacıyla Urmi ve Uşni'den Amid ve Malatya'ya kadar Kürd beldelerine gitmek üzere ayrılmak durumundaydı. Kutlu emir uyarınca bu değersiz kul, Urmi tarafına yöneldi, bu hakir kula olan irsi bağlarından ve yakınlıklarından kaynaklanan eski ilişkiler ve dostluk yoluyla arada tam bir irtibat söz konusuydu. Müjdeler dolu menşurlar ve İslam Sultanının fetihnâme hükümleriyle Kürdlerin ve Diyarbekir'in büyük beylerine yaptığı daveti bildirdim".¹⁷⁷

Kürt beylerine fetihnâmeleri iletip onları Osmanlılara iltihâka ve biat etmeye teşvik etti. Ayrıca padişahın 1515 baharında İran'a sefer yaparak "Şah İsmail'i ve Safevi mühlitlerini" ortadan kaldıracığına dair teminat verdi.¹⁷⁸ Hakikaten Sultan Selim'in hedefi de 1515 yazında Şah İsmail'i tam olarak ortadan kaldırmak üzere tekrar İran üzerine yürümekti. Ancak Amasya'da gelişen olaylar buna imkân vermedi.

Dinî vurgularla süslediği "siyasî planı" için harekete geçen İdris-i Bidlîsî, faaliyetine 1515 kışında Urmiye'den başladı, Emir Sarim oğulları, Soran Hâkimi Emir Seyyid Han Bey, Nasır Bey Ustunî ve Baban Kürt beylerini, Bradost ümerâsından Yusuf İskender ve Yusuf Sultan Ahmed,¹⁷⁹ İmadiye hâkimi Sultan

¹⁷⁶ Mücteba İlgürel, "İstimâlet", *DİA*, c. 23, İstanbul 2001, s. 362-363; M. Ali Ünal, "İstimalet Siyaseti Çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Kürt Politikası", *Tarihte Türkler ve Kürdler Sempozyumu Bildirileri (09-10 Ocak 2014)*, c.1, TTK: Ankara 2014, s. 141-159.

¹⁷⁷ İdris-i Bidlîsî, *Selim Şah-nâme*, Haz. Hicabi Kırlangıç, Hece: Ankara 2016, s. 285.

¹⁷⁸ *Selim Şah-nâme*, s. 290.

¹⁷⁹ *TSMA*, e. 8333/2; İdris-i Bidlîsî üzerine önemli bir çalışma yapan Vural Genç, Bidlîsî'nin Çaldıran'dan sonra Kürt beylerine yönelik faaliyetleri için "Sultan'ın Gönüllü Propagandisti" başlığını kullanır. Bkz. Vural Genç, "Acem'den Rum'a": *İdris-i Bidlîsî'nin Hayatı, Tarihçiliği ve Heşt Behişt'in II. Bayezid Kısım (1481-1512)*, İ.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2014, s. 260.

Hüseyin ve Cezire hâkimi Şah Ali Beylerle yaptığı görüşme ve haberleşme sonucunda onları Osmanlı padişahı ile ittifak etmeye ikna etti.¹⁸⁰ İmadiye üzerinden Hizan'a ve oradan Bitlis'e ulaştı. Bu sırada güvenilir adamları ve casuslarıyla bölgedeki ahvali takip etmekte ve gelen bilgileri padişaha bildirmekteydi.¹⁸¹

Bidlîsî'nin Selim Şah-nâmede verdiği bilgilere göre İmadiye ve Cizre üzerinden Hısnıkeyfa, Siird, Hizan ve Bitlis bölgesindeki beylerin itaatini alarak, Osmanlı tarafına çekmeye ve Safevi karşıtı koalisyona katmaya çalışmıştı. Kürt beylerinden yirmi beş kişi ve özellikle isimlerini zikrettiği Hısnıkeyfa hâkimi Melik Halil Eyyubî, Bidlis hâkimi Emir Şerefüddin, Hizan hâkimi Emir Davud, Sason hâkimi Ali Bey, Nemran hâkimi Abdül Bey ve İzeddin Şir Bey'in oğlu Emir Melik Abbas'ın iştirak ettiği bir toplantı düzenledi. Osmanlı padişahına itaat edileceği ve Safevi güçlerine karşı savaşılacağı fikrinde birleşildi. Bölgedeki güçler Bidlîsî'ye tam destek verirken, Kürt beyleri, birbirlerinin hâkimiyeti altında idâreyi kabul edemeyeceklerinden Bidlîsî aracılığıyla padişahın kendilerini yönetecek bir "Rumî (Osmanlı)" idârecinin atanmasını talep ettiler.¹⁸² Bu toplantının ardından bölgedeki Kürt beyleri Safeviler tarafından işgal edilmiş toprakları geri almak üzere harekete geçeceklerdi.¹⁸³

İlkin, Tebriz'de padişaha sadakatini sunup, Rojeki Kürtlerinin vatani olan Bitlis ve çevresini Osmanlılara tabi kılan ve kendisine meliklik beratı verilen Emir Şeref, hızla Safevileri memleketinden çıkararak egemenliğini tekrar tesis etti. Benzer şekilde Melik Halil Eyyubî, kendisine miras kalan Siirt'i zapt etti. Muhammed Ustaclu'nun kardeşi Selman Bey'in muhafazasında olan Hısnıkeyfa'da ise asker topladı ve fethe girişti. Sasoni Ali Bey, Kızılbaş elinde bulunan Erzen Kalesi'ni ve

¹⁷⁹ TSMA, e. 8333/1; Bu belgelerin Farsçadan Türkçeye ilmî çevirisi yakın zamanda yapılmıştır. Çalışmamızda bu çeviri esas alınmıştır. Bkz. Vural Genç, "İdris-i Bidlîsî'nin II. Bayezid ve I. Selim'e Mektupları", *Osmanlı Araştırmaları*, XLVII (2016), s. 172-181.

¹⁸⁰ TSMA, e. 8333/1

¹⁸¹ TSMA, e. 8333/2.

¹⁸² "Kürd taifesi, hatta dağlı insanlar, görüş bağımsızlığını ve kendi akralarıyla emsallerine karşı muhalefeti huy haline getirdiklerinden, savaşlarda ve çarpışmalarda bütün kulların bir araya gelmelerini sağlamak bakımından yüce huzurdan Rumi (Osmanlı) şiarlı mücahitler ordusundan ve ünlü büyük beylerin arasından emir ve yasakları uygulayıp olaylarda ve savaşlarda ordunun birlik içinde olup başarı kazanmasını sağlayacak bir şahsı onların arasına tayin etmek lâzımdır". *Selim Şah-nâme*, s. 287.

¹⁸³ *Selim Şah-nâme*, s. 288.

çevresini ele geçirdi. Melik Bey de Vestan topraklarına bağlı Ahtamar Adası'nı zabtetti. Ahmed Bey Zırıkî, Atak Kalesini ve Meyyafarikin'i Kızılbaş baskısından kurtardı. Kasım Bey Mirdasî, Eğil Kalesi ile birlikte Hani'yi Amid halkının desteğini alarak savaşa ele geçirdi. Palu Kalesi'ni ve bağlı yerleri, Bidlîsî'nin desteğiyle, Mirdâsi Cemşid Bey, Kızılbaş ordusuyla yapılan birkaç vuruşmadan sonra egemenliği altına aldı. Bohti ve Cizre hâkimi de Musul'da hüküm süren Kızılbaş kuvvetlerini sürdürdü. Soran hâkimi Seyyid Bey, Erbil ve Kerkük'ü ele geçirdi. Böylece “Diyarbakir ve Kürdistan etrafında Kürt büyüklerinin çoğu, kendi atalarından kalma kalelerini ve şehirlerini iktidarları altına aldılar”.¹⁸⁴

Kürt beylerinin sadakat ve itaatini alarak padişaha bağlılığını kesinleştiren Bidlîsî, 1515 kışını Amasya'da geçiren Sultan Selim'i kendi yaptıklarıyla ve Acem Şah'ından aldığı haberlerle bilgilendiriyordu.¹⁸⁵ Çevre beylerin itaatini alınıp, Safevilere karşı birlikleri sağlandıktan sonra yapılacak önemli bir iş vardı. Diyarbakir'in merkezi yani Amid'in alınması ve Safevilerin bölgeden çıkarılmasıydı. Buranın alınmasını önemini anlatırken Bidlîsî, ilginç bir benzetmede bulunur: “Padişahlara (Akkoyunlu) başkentlik etmiş bu şehrin alınması, İstanbul'un fethini tamamlayacak adımdır. Zira burası alınırsa Arap ve Acem memleketlerinin fethi için bir anahtar ve merkez üssü elde edilecekti”.¹⁸⁶ Hakikaten Diyarbakir'in alınması ve eyâlet olarak teşkilatlandırılmasıyla, doğuya ve güneye yapılacak seferler için askerî ve lojistik üs olarak kullanılması sağlandı.

Amid'in fetih harekâtında Bıyıklı Mehmed Paşa idâresindeki kuvvetlerin önemli payı olduğu bilinmektedir. Bu faaliyetler sırasında Palu'da bir bakıma anahtar rol üstlenmiştir. Nitekim Bayburt'ta Bıyıklı Mehmed Paşa'ya Sultan'ın görev emri ulaştığında, Amid'i fethetmek için İdris-i Bidlîsî ile birlikte Eğil hâkimi Kasım, Palu hâkimi Cemşid Bey ve Genc hâkimi Sultan Ahmed'i birçok Kürt emiriyle birlikte Palu'ya göndermişti. Diğer bütün Kürt beyleri de askerleriyle birlikte “gaza” için davet edildi. 1515 Eylül'ünün son on günü içinde Bıyıklı Mehmed Paşa yola çıktı. Bu sırada Dulkadir, Kayseri ve Sivas ile birlikte yakın bölgedeki birkaç beylerbeyi

¹⁸⁴ Selim Şah-nâme, s. 288, 304-305.

¹⁸⁵ Selim Şah-nâme, s. 288.

¹⁸⁶ TSMA, e. 1019.

ve sancakbeyi de savaşa katılmak üzere çağrılmıştı. Bu kuvvetler de Ergani ve Harput civarında Kürt beylerine katılacaktı, bu kuvvetlerin birleşmesi ile Amid halkı kuşatmadan kurtarılacak ve Amid'in ele geçirilmesi ile diğer Diyarbekir beldeleri rahatlıkla geri alınacaktı. Bidlîsî, Amid alındıktan sonra Bağdad ve Musul'a kadar ilerleyeceği umudundaydı.¹⁸⁷

Bidlîsî'nin 1515 Eylül ayı başlarında yazdıklarına göre Diyarbekir seferi başlatılmıştı. Osmanlı tarafında olaylar bu şekilde seyrederken, Şah'a tabi Kürt beyleri de harekete geçerek Amid'i kuşatmak ve Diyarbekir bölgesine hâkimiyet altına almak üzere Çapakçur'a geldi ve kısa sürede burayı kontrol altına aldılar. Buna karşın Bidlîsî, yanında bulunan Kasım Bey, Cemşid Bey ve Çemişgezek beyleriyle Kiği'dan Çapakçur üzerine yürüyerek Safevilere bağlı Kürt kuvvetlerinin önünü kestiler ve Çapakçur'u kurtararak Diyarbekir'e doğru yöneldiler. Rum beylerbeyi Şadi Paşa ve yanındaki beş sancakbeyinden oluşan daha büyük bir kuvvetle bölgeye gelen Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Karaköprü civarına yetişmesiyle Kara Han, Amid kuşatmasını bırakarak Mardin'e doğru kaçtı.¹⁸⁸ Kara Han'ın kaçtığını gören Amid halkı, kapılarını açarak Osmanlı kuvvetleri ve Kürt beylerini içeriye aldı. Böylece 1515 Eylül ortasında (Evâil-i Şaban 921) Amid'in fethi tamamlanmış oldu. Ancak bu fetih haberinin padişaha ulaşması 22 Ekim 1515 (14 Ramazan 921) tarihindedir, nitekim Haydar Çelebi Ruznâmesi'nde Amid Kalesi fethi haberinin bu tarihte toplanan Divân-ı Hümâyün'a ulaştığı kayıtlıdır.¹⁸⁹ On iki gün sonra 3 Kasım 1515'te Çavuş Küçük Ahmed'in getirdiği haberle Diyarbekir çevresindeki kale ve şehirlerin de fethedildiği öğrenilmiş, hemen sonraki gün 4 Kasım 1515'te Diyarbekir beylerbeyliğine Bıyıklı Mehmed Paşa'nın ataması yapılmıştı.¹⁹⁰ 19 Kasım 1515'te Küçük Ahmed, Diyarbekir'e gönderilen biri beylerbeyi yirmi ikisi sancakbeyi berati

¹⁸⁷ TSMA, c. 1019.

¹⁸⁸ Selim Şah-nâme, s.314-319.

¹⁸⁹ Haydar Çelebi Ruznâmesi, Münşeâtü's-selâtin, c. I, s. 470.

¹⁹⁰ Haydar Çelebi Ruznâmesi, Münşeâtü's-selâtin, c. I, s. 470-471; Diyarbekir Beglerbegiligi Mehmed Beg'e virilüb Âmid-i mahrûse taht oldu. Ve Diyarbekir'den yigirmi üç pâre sancak virildi. Ve İspir sancak oldu. Biranlı (Beyranlı) oğluna virildi ki Trabzon alay begisiydi. Ve Bayburd ve Trabzon ve Erzincan altı yüz elli bin ile Kızıl Ahmed oğlu Mirzâ Beg'e virildi. Bkz. Ali Sarıkaya, **Yavuz Sultan Selim'in Sefer Menzîlnâmeleri (Çaldıran, Kemah, Dulkadiroğlu Ve Mısır Seferi Menzîlnâmeleri)** ve Haydar Çelebi Ruznâmesi, s. 133.

ve istimâletnamelerden oluşan 30 tuğralı kâğıdı Bıyıklı Mehmed Paşa ve İdris-i Bidlîsî'ye ulaştırmak üzere harekete geçti.¹⁹¹

1.2.2. Diyarbekir Eyâletinin Kuruluşu

Amid'in fethedilmesinin akabinde Diyarbekir beylerbeyliğine 4 Kasım 1515'te Bıyıklı Mehmed Paşa'nın ataması yapılmıştı.¹⁹² “*Diyarbekir vilâyeti ve çevre eyâletleri*”¹⁹³ Bıyıklı Mehmed Paşa'nın idâresine verildi, genel emir ve yasakları uygulamada saltanat vekili, *ilave edilen ülkeleri* idârede paşalık mevkiine getirildi”.¹⁹⁴ Bidlîsî'nin ifadelerine göre Kürtler aşiretler halinde ayrı taifelere ayrıldıklarından birbirlerine tabi olmazlardı, bundan dolayı başlarına Osmanlı ümerâsından bir genel yönetici tayin etmek gerekiyordu.¹⁹⁵ Nitekim bu görevi Diyarbekir beylerbeyi atanan Bıyıklı Mehmed Paşa icra edecekti. Zira Kürt beylerinin sancakları Diyarbekir beylerbeyliği altında teşkilatlandırıldı ve sorumlulukları Bıyıklı Mehmed Paşa'ya verildi.¹⁹⁶

1515'te merkezi Amid olarak teşkil edilen beylerbeylik; Diyar-ı Bekir, Diyar-ı Rebia, Diyar-ı Mudar, Musul ve Bitlis'e kadar geniş bir alanı ihtiva etmekteydi.¹⁹⁷ İlk teşkilatlanmaya bakıldığında neredeyse günümüz Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgesinin tamamı bu eyâlet altında toplanmıştı. Bu teşkilatın

¹⁹¹ Ali Sarıkaya, **Yavuz Sultan Selim'in Sefer Menzîl-nâmeleri (Çaldıran, Kemah, Dulkadiroğlu Ve Mısır Seferi Menzîl-nâmeleri) ve Haydar Çelebi Ruznâmesi**, s. 134.

¹⁹² Haydar Çelebi Ruznâmesi, **Münşeâtü's-selâtin**, c. I, s. 470-471; Şerefnâme'nin XVII. yüzyıl sonlarında Türkçe tercümesini yapan Şem'i, İdris-i Bidlîsî'nin, Diyarbekir bölgesinde Kürd beylerinin itaat edeceği birini istediğinde Sultan Selim, güvendiği yakın adamlarından biri olan Bıyıklı Mehmed'i görevlendirmiş ve kendisine Diyarbekir Beylerbeyliğini vaad etmişti. Bkz. Şem'i, **Şerefnâme Tercümesi ve Zeyli**, British Library Add. 18547, vr. 119b.

¹⁹³ Bu sırada “eyâlet” tabiri Kürt beylerinin yönettiği coğrafi bir bütünlüğü olmayan sancaklar için kullanılmaktaydı. Vilâyet ise beylerbeyinin idâre ettiği coğrafi bütünlüğe sahip birçok sancağı içine alan geniş bir bölgeyi kapsıyordu.

¹⁹⁴ Celâlzâde Mustafa Çelebi, **Selim-nâme**, Haz. Ahmet Uğur-M. Çuhadar, Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara 1990, s. 399.

¹⁹⁵ “Kürdler zayıf ve birleşme konusunda isteksiz olduklarından Şah'a karşı koyamazlardı. Aynı zamanda beldelerinde çeşitli taife reisleri ile çeşitli kavimler ve aşiretler bulunmaktadır. Allah'ın sünneti, tevhit kelimesinde ortak bulunmak ve yüce peygamberin ümmeti olmak dışında onların hiçbir işte ittifak etmeleri konusunda cari değildir”. **Selim Şah-nâme**, s. 313.

¹⁹⁶ “... Bıyıklı Mehmed diye tanınan Çavuşbaşı Muhammed Ağa'nın, Diyarbekir eyâleti beylerbeyi ve eyâleti yabancıların elinden geri alıp egemenlik altına almayı amaçlayan “Kürdistan orduları genel komutanı” tayin edilmesi hakkında bir emir-nâme çıktı.” **Şerefnâme**, c. 1, s. 446-447.

¹⁹⁷ M. Halil Yinanç, “Diyarbekir”, **İA**, c. 3, İstanbul 1966, s. 623; Nejat Göyünç, “Diyarbekir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı”, **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, sy. 23, İstanbul 1969, s. 23-34.

kurulmasında Safevilerin örnek alındığı söylenebilir.¹⁹⁸ Zira Topkapı Sarayı'nda muhafaza edilen Osmanlı öncesinde bölgedeki Safevi idârî teşkilatını gösteren “tiyul” listesine bakıldığında benzerlik hemen göze çarpacaktır.¹⁹⁹ Nitekim bu belgede tiyul atanan ve Safevi merkezi yöneticilerince idâre edilen şehirler, Osmanlı idâresinde Diyarbekir eyâletinde birer sancak olarak belirlenmişti.²⁰⁰ Ancak Osmanlılar, Safevilerden farklı olarak bölge idâresinde bazı değişiklikler yapmıştı. Öncelikle Diyarbekir eyâletini iki kısma ayırmıştı. Birincisi Vilâyet-i Diyarbekir, Osmanlı merkezi idâresince beylerinin atandığı ve timar sisteminin uygulandığı kısımdır. Vilâyet-i Kürdistan denilen ikinci kısım ise sancakbeylerinin Kürt aşiret beylerinden atandığı ve irsen intikal eden “eyâlet” adı verilen sancaklara bölünmüştü. Bu idârî düzen esasen İdris-i Bidlîsî'nin Çaldıran Savaşı'ndan sonra Kürt beylerini Osmanlı tarafına çekmek için faaliyette bulunduğu 1515 kışında belirlenmişti. Bidlîsî, Şah İsmail tarafından toprakları ellerinden alınarak Kızılbaş komutanlara verilmesinden rahatsız olan Kürt beylerinin durumunu iyi biliyordu. Nitekim her birine Çaldıran ve Tebriz fetihnâmesini götürdüğünde onlara, Sultan Selim'in istimâletnâmesi ile birlikte, Osmanlı idâresinde kendi topraklarını yönetme hakkının verileceği vaadinde bulunmuştu. Bu durumu Selim Şah-nâme'de şöyle ifade etmektedir:

“... Sultan Halil, Mısırlı ve Şamlı kutlu adlı sultanların [Eyyubî] ve mücahit meliklerin neslindedir. Mülkü onun kudret elinden çıkmıştı, bu konuda ona yardımda bulundum. Böylece Kızılbaş'tan Siirt şehrini aldı ve düşmanın boğazını kopardı. Biat elini elime koyunca düşmanın elinden ve zilletinden kurtuldu. Yüce dergâha şöyle arz etti: Düşmana karşı cihat arzusundayım. Düşmanın boğazına kılıcı sürmek için Hısnıkeyfa mülkünü talep etti. Sultan'a eylediğim arzdan soyunun

¹⁹⁸ Nejat Göyünç, “**Diyarbakir Beylerbeyliğinin İlk İdâri Taksimatı**”, s. 28-30.

¹⁹⁹ **TSMA. e. 1071** numaralı belgenin çevirisi ve yorumları için bkz. Kioumars Ghereghlou, “Cashing in on Land and Privilege for the Welfare of the Shah: Monetisation of Tiyül in Early Safavid Iran and Eastern Anatolia”, **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**, 68/1 (Budapest 2015), p. 117.

²⁰⁰ Bu dönem Safevilerin idâre ettiği şehirlerin listesi ve yönetimi için bkz. Kioumars Ghereghlou, “Cashing in on Land and Privilege for the Welfare of the Shah: Monetisation of Tiyül in Early Safavid Iran and Eastern Anatolia”, p. 100-102.

*Eyyubilerden olduğu anlaşıldı. Sultan, atalarının mülkünde yerinde kalsın diye âlem fatihi bir menşur gönderdi”.*²⁰¹

Diğer bir yerde ise yine “İslam sultanı, Hısnıkeyfa eyâletinin ve bağlı yerlerin Melik Halil’e, ataları zamanındaki kanuna göre kendisine teslim edilmesine dair hüküm gönderdi” demektedir.²⁰² Bu sırada diğer Kürt beylerinin Safevilerin elinden topraklarını almasını “*kutlu sabah mutlulukla açılınca hüzüün gecesi, yiğit Kürdlerin mülkünden kayboldu*” cümlesiyle ifade eder. Benzer şekilde Şeref Han’ın Çaldıran’dan sonra Osmanlı’ya bağlılık bildiren ilk Kürt beyi olduğunu, bu sebeple padişah “sancak ve tuğ ile onu şerefendirerek eski mülküne *eyâlet* ekledi” ifadesini kullanır.²⁰³

Mardin’deki zaferden sonra Safevilerin kesin mağlubiyeti ve Diyarbakir çevresindeki varlıklarının temizlenmesi sonucu padişah, İdris-i Bidlîsî ve Kürt beylerine ödül ve ihsanla hilatler gönderdi. Bidlîsî’nin ifadesine göre, Diyarbakir beylerinin gönüllerini okşamak ve onları onurlandırmak için yirmi beş yük tam ayar altın ile altın işlemeli beş yüz hilat, savaşçı yiğitler adına da âlemi donatan on yedi sancak hazineden bağışlanıp gönderildi. Bunun yanında Bidlîsî’ye hitaben yazılan bir ferman bulunmaktaydı. Bu metin Selim Şah-nâme’de olduğu gibi aktarılmıştır. Buradaki ifadeye göre Bidlîsî’ye Diyarbakir’in fethinden dolayı takdir ve tebrik ifadeleri sunulmaktaydı. Şevval ayından beri olan ulufe için iki bin flori ve birkaç kürk ile müzehhep kılıç gönderilmişti. Bunun dışında Diyarbakir eyâletinin teşkilatı ve taksimi kendisine tevdi edildiği şu ifadelerle bildirilmişti:

“Diyarbakir cânibinde size ittibâ idüb gelen beylerin mukâbele-i hıdemât ve muhâfazât-ı hıdemât ve ihtisaslarına göre ol vilâyetlerde tevcih ve ta’yin olunan sancaklarının ve beylerinin ahvâl ve elkâbı ve mekâdiri senin malumun olduğu ecilden, Diyarbakir Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa’ya beyaz ahkâm-ı şerife irsâl olundu. Gerekdir ki ol cânibde her beye tevcih olunan vilâyetin ahvâli ne vecihle tevcih olunup ve ol beylerin elkâbı ve mekâdiri (miktarları) ne üslûb ile olmak münâsib ise beratları inşâ olunub yazıveresiz ve mufassalan ol yazılan beravatın

²⁰¹ Selim Şah-nâme, s. 293.

²⁰² Selim Şah-nâme, s. 337.

²⁰³ Ona dedi ki sırf kulperverlikten dolayı eski mülküne serverlik edesin. Mirasla sahip olduğu mülkünde müstakil olunca gönül huzuruyla devletten nasibini aldı. Bkz. Selim Şah-nâme, s. 293-294

*suretleri ve timarın mikdarlarını dahi ber-suret-i defter idüb südde-i saâdetime dahi irsal idesiz ki bunda dahi hıfz olunub her husus mefhum ve malum ola ve her beye ne sancak verildiği ve ne vecihle tevfiż olunduğu ve elkâbları nice yazıldığı ve re'ayetleri ve in'amları ne vecihle olduğu ber-sebîl-i tafsil i'lâm olunup amma bir vecihle tertib ve ta'yin oluna ki biri biri arasında olan esâs-ı irtibât tezelzül ve tahallül bulmak ihtimali olmaya”.*²⁰⁴

Yukarıda ifade edilen durum Haydar Çelebi Ruznâmesi'nde de aktarılmaktadır. Buna göre Bıyıklı Mehmed Paşa'ya gönderilen boş ahkâm kâğıtlarının toplam sayısı otuz idi. Birisi beylerbeyi beratı olan yirmi iki berat, diğerleri ise yukarıda belirtildiği üzere istimâletnâme idi.²⁰⁵

1.2.3. Diyarbekir Eyâleti'nin Teşkilatlanması ve Sancak Tevcihâtı

Daha önce ifade edildiği üzere 4 Kasım 1515'te gönderilen ferman ile Bıyıklı Mehmed Paşa, Diyarbekir beylerbeyi olarak atanmıştı. Ancak bazı kaynaklarda, Sultan Selim'in onu Diyarbekir'i kuşatmadan kurtarmak üzere görevlendirdiği Haziran 1515'te beylerbeyi atadığı veya bu görevin kendisine vaad edildiği de ifade edilmektedir.²⁰⁶ Bıyıklı Mehmed Paşa'nın resmi atamasının yapıldığı Kasım 1515'te ayrıca Paşa'ya, İdris-i Bidlîsî refakatinde dağıtılmak üzere beratlar ve “tuğralı boş kâğıtlar” gönderilmişti. Kasım sonunda İdris-i Bidlîsî'ye yazılan mektupta, gönderilmiş olan kâğıtların kendisinin belirlediği sancakbeylerine ve aşiret beylerine dağıtmasını ve kimlere hangi şekilde verildiğini miktarları ve elkapları ile merkeze bildirilmesi istenmişti. Bunun üzerine İdris-i Bidlîsî, Bıyıklı Mehmed Paşa ile birlikte Diyarbekir beylerbeyliğindeki sancakların idârî statülerini belirlediler. Bu statü belirlenirken buraların etnik, sosyal, coğrafi, iktisadî ve aşiret yapısı göz önüne alındı. Güçlü Kürt aşiretlerinin olduğu bölgelerin statüsü fetih sırasındaki hizmetleri ve bölgede yüzyıllardır devam eden yönetim gelenekleri dikkate alınarak “Kürdistan

²⁰⁴ 1515 yılı Kasım sonunda (18-28 Kasım) Edirne'den gönderilen nâme-i humâyûn sureti. Bkz. **Selim Şah-nâme**, s. 341-342. Bu alıntıda son cümle ile Kürt beyleri arasında bir silsile-i merâtib olacağından bunların uygun şekilde yapılması ve kendi aralarında kargaşaya sebebiyet verilmemesi emredilmekteydi.

²⁰⁵ Haydar Çelebi Ruznâmesi, **Münşeâtü's-selâtin**, c. I, s. 470.

²⁰⁶ Palu hâkimi Cemşid Bey'e verilen eyâletnâmede, Haziran 1515'te Diyarbekir beylerbeyliğinden bahsedilmesi bu durumu göstermektedir. Bkz. **Kanunnâme Mecmuası**, Veliyüddin Efendi, No: 1969, vr. 107b.

eyâletleri” veya “Ekrad ümerâsı” adı verilen sancaklara ayrıldı. Bu tür sancaklarda Kürt beyleri kayd-ı hayat şartıyla atandıklarından nispeten merkezin müdahalesine kapalı olacaktı. Tabii Kürt beylerinin idârî düzeni tedrici olarak belirlenecekti. Bu durum listelerdeki sayıların değişmesinden anlaşılabilir. Zira devlet bürokrasisi de bu duruma geç adapte olacaktı. Bu sancakların isimleri ile yöneticilerinin adları, sancakbeylerine nasıl hitap edileceği, sancaklar arasındaki hiyerarşik düzen tedricen gelişmişti.

Bunun dışında kalan alanlar, özellikle aşiret etkinliğinin az ve Kürt nüfusunun nispeten düşük olduğu, tarıma ve şehir yapısına uygun alanlarda “klasik Osmanlı sancağı” denilen timar sisteminin uygulandığı ve sancakbeyinin merkezden belli bir süre için atandığı idârî üniteler oluşturuldu. Bu iki tür ünite, başında Osmanlı ümerâsından beylerbeyinin olduğu Diyarbekir vilâyetine bağlandı. İdarî, malî ve askerî olarak bütün sorumluluk Diyarbekir beylerbeyinin elindeydi. Vilâyet-i Kürdistan, sadece Kürt beylerinin idârî statülerini belirtmek üzere kullanılan bir başlıktır. Yoksa Diyarbekir beylerbeyliği gibi ayrı bir paşa sancağı olan, başında beylerbeyi görevi yapan paşa rütbeli bir yönetici yoktu. Buna göre 1515’teki fethin ardından Diyarbekir’in tahriri ve idârî sistemi oluşturma çalışmaları yürütüldü. İdris-i Bidlîsî ve Bıyıklı Mehmed Paşa’nın oluşturdukları sistemin listelerinin yer aldığı ilk belge 1520 yılına tarihlenen TSMA d. 9772 numaralı defterdir. Bu defter her ne kadar 1520 veya 1522 yıllarına tarihlendirilse de buradaki listeler yukarıda ifade edilen İdris-i Bidlîsî’nin dağıtması istenen 22 berat ve tuğralı istmaletnâmelere göre düzenlenmiş vilâyet düzeniydi. Yani bu çalışmanın 1516 yılı içinde yapıldığı söylenmelidir. Zira İdris-i Bidlîsî, 1516 yılı sonunda Sultan Selim ile Mısır seferine katılacaktı. Belgenin içeriğine bakıldığında ilk tevcihâtın izlerini görmek mümkündür. Nitekim birçok aşiret ve küçük yerleşim birimi sancak olarak kaydedilmişti. Sonradan bu durumun tedricen değiştiği ve makul bir sistemin yerleştirildiği belgelere yansyacaktı. 1520 yılına tarihlenen belgede ilk tevcihâta Diyarbekir vilâyeti iki kısma ayrılmıştı. Birincisi kısımda vilâyet-i Diyarbekir başlığında dokuz “klasik Osmanlı sancağı” listelenmiştir.

Tablo-1: 1520 Yılına Tarihlenen Diyarbekir Vilayeti Tevcihât Listesi ²⁰⁷		
Livâ	Yönetici	Hasılat (Akçe)
1-Kemah	Kara Yahya oğlu Ahmed Beğ	400.000
2-Harput	Çavuş Ahmed Beğ	400.000
3-Kara Hamid	Beylerbeği Mehmed Beğ	-
4-Ruha	Baltaoğlu Piri Bey	400.000
5-Arapgir	İskender veled-i Yularkısdı	300.000
6-Erğani	Yiğit Ahmed Bey	-
7-İspir	Mahlûl	-
8-Kiğı	Diyarbekir beğlerbeği Mehmed Beğ, zikr olunan sancağı Mehmed Beğ nâm kimseye tevcih eylemiş amma berat verilmemiş.	-
9-Bayburd	Mahlûl	-

(Kaynak: TSMA d. 9772)

Yukarıda görüldüğü üzere Diyarbekir vilâyetine bağlı olmaması gereken Kemah, Bayburt ve İspir buraya kaydedilmişti. Bu durumu N. Göyünç, Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Diyarbekir fethine memur edilmeden önce Bayburt ve Erzincan valisi olmasına bağlamaktadır. Hakikaten ifade edilen fikir doğru görünmektedir, bununla birlikte bu listenin 1520 değil 1518'den önceki bir tarihte hazırlandığını da göstermesi bakımından önemlidir. Çünkü 1518 yılında tamamlanan Diyarbekir Tahrir Defterinde²⁰⁸ Kemah, Bayburt ve İspir sancaklarının isimleri yoktu.²⁰⁹ Yukarıdaki listede yer almalarının sebebi Bıyıklı Mehmed'e Diyarbekir beylerbeyliği yeni verildiğinden buralara hâlâ bir yönetici atanmamış olmasındandır. Zira bu sancakların karşısına "mahlûl" kaydı da düşülmüştü. Belki de bu geçici dönem içerisinde bölgelerin idâresi Bıyıklı Mehmed Paşa tarafından sağlanmıştı. Nitekim ilk idârî teşkilatında Diyarbekir beylerbeyliği Musul, Bitlis, Sincar, Ruha ile günümüz

²⁰⁷ TSMA d. 9772. Bu defter Ö. L Barkan tarafından yayımlanmıştır. Barkan'a göre 1520, Metin Kunt'a göre Eylül 1521- Haziran 1522'i tarihlidir. Bu listelerin ilk tevcihâtı göstermesi nedeniyle 1516-18 yılları arasındaki teşkilatlanmayı gösterdiği fikrindeyiz.

²⁰⁸ BOA, TD No: 64, 1-862: Diyarbekir Vilâyeti: Amid, Mardin, Sincar, Berriyecik, Ruha, Siverek, Çermik, Ergani, Harput, Arapgir, Kiğı ve Çemişgezek olmak üzere toplam 12 sancaktan oluşmaktaydı.

²⁰⁹ 1516-1518 tarihli TD No: 60'da Erzincan ve Bayburt idârî taksimatında Kemah ve Bayburt iki ayrı vilâyet olarak kaydedilmiş. İspir sancağı ise 1520-1523 tarihli TD No: 387'de kaza olarak Bayburd sancağına bağlanmıştı. Bkz. İsmet Miroğlu, **Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)**, TTK: Ankara 1990, s. 17-20.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'sunu kapsayan yerleşik ve göçebe birçok aşiret ile ulusu kapsayan geniş sınırlara sahipti.²¹⁰

Defterin ikinci kısmı ise “Cemaat-i Kürdân” başlığı taşımakta ve 28 livâyı kapsayan bir gruptan oluşmaktaydı. Burada Diyarbekir fethine katılmış ve Osmanlı'ya iltihâk etmiş büyük Kürt beylerinin yanında küçük yerleşim yerlerini idâre eden aşiret beylerinin de yer aldığı görülmektedir. Bu listeye bakıldığında idârî düzenin ilk teşebbüsü olduğu ve çalışmanın gelişigüzel yapıldığı görülmektedir. Belki de küçük yerleşimlerin sancak şeklinde düşünülmesinin nedeni Diyarbekir ve Mardin savaşlarına katılmış bütün aşiret liderlerine yöneticilik bahşedilmesi idi. Bu düzenin İdris-i Bidlîsî tarafından oluşturulduğu açıktır. Ancak ilerleyen yıllarda bu düzenin realiteye uymadığı ve yeniden gözden geçirilmesi gerekliliği ortaya çıkacaktı. Nitekim Cere, Fesul, Hilvan, Berdenç, Puşadi (Boşat) ve Heysen kısa bir süre sonra livâlıktan çıkarılarak, yakın sancakların nahiyeleri olarak kaydedileceklerdi.²¹¹ Burada dikkati çeken bir husus da sancakbeylerinin yıllık gelirlerini gösteren “hasılat” kısmının boş bırakılmasıydı. Oysa 1518 tahririnden sonra hangi sancakbeyinin ne kadar hası olduğu kaydedilecekti. Cemaat-i Kürdân başlığı altındaki livalarda tahrir yapılmadığından ve sancağın gelirleri sancakbeyi tarafından toplandığından olacak ki hasılat kaydı işlenmemişti.

Livâ	Yönetici	Hâsılı (Akçe)
1-Çemişgezek	Hüseyin Bey	-
2- Hazzo	Mehmed Bey	-
3- Atak	Ahmed Bey	-
4-Palu	Cemşid Bey	-
5-Süleymaniyân	Şah Veled-i Süleymanî	-
6-Birecik	Durali Bey-Oruçlı	-
7-Eğil	Kasım Bey	-

²¹⁰ Göyünç, “Diyarbakir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı”, s. 29; Ancak burada problem olduğu söylenmelidir. Haydar Çelebi Ruznamesi'nde, 3 Aralık 1516'da Bayburt Beylerbeyliğinin Erzincan ve Tercan ile birlikte Mirza Bey'e verildiği kayıtlıdır. Bu durumda 1520 yılı olarak belirtilen listenin Aralık 1516'dan önce hazırlanmış olması gerekmektedir.

²¹¹ BOA, TD. No: 998.

8-Çermuk	Şah Ali Bey	-
9-Hısmkeyfa	Melik Halil Bey	-
10- Cere?	Kaya Bey	-
11-Çapakçur	Sultan Ahmed Bey	-
12-Fesul?	Hacı Bey	-
13-Hilvan	Şah Bey	-
14-Bidlis	Şeref Bey	-
15-Sason	Mehmed Bey	-
16-Cezire	Mîr Bedreddin	-
17-Hizan	Davud Bey	-
18-Siverek	Mir Muzaffer oğlu	-
19- Berdenç	Şah Ali Bey	-
20- Hitan (Heysem)	Bekir Bey Bohti	-
21-Zırîkî	Mehmed Bey	-
22-Musul	Seydi Ahmed Bey Bohti	-
23-Çüngüş	Halil Bey	-
24-Puşadi	Saruhan Bey	-
25-Haçuk/Hancuk	Sultan Ahmed Bey	-
26-Sincar	Feyzi Bey	-
27-Genc	İsfahan Bey	-
28-Aşiret ve Ulus	Yadigâr Bey	-

(Kaynak: TSMA d. 9772, v. 4a-5a.)

Bu tarihten sonraki idârî düzeni yansıtan veriler yine 1522 yılına tarihlenen Kanunî dönemine ait bir kanunnâmeyi ihtiva eden mecmuada yer almaktadır. Burada da Diyarbekir'in idârî teşkilatı iki kısma ayrılmıştır. Birinci kısımda “Elviye-i Vilâyet-i Diyarbekir” başlığında 12 livâ listelenmiştir. İkinci kısımda “Elviye-i Diyarbekir ma‘a Kürdistan” başlığıyla on sekiz sancak kaydedilmiştir.

Tablo-3: 1522 Tarihli Diyarbekir Vilayeti Tevcihâtı		
Sancak/Livâ	Sancakbeyi	Hâsılı
1-Âmid ma‘a Mardin	Hüsrev Paşa	2.500.000
2-Çemişgezek	Mîr Hüseyin Bey	1.700.000
3-Ergani	veled-i (...) Muhammed Paşa	200.000

4- Harput	Yiğit Ahmed Bey	353.000
5- Kiğı	Muhammed Bey	160.000
6- Arabgir	Kara Mustafa Bey	218.000
7- ‘Anâ ve Hit	Nasuh Bey	220.000
8-Musul	Hacı Bey	200.000
9- Ruha	Üveys Bey birâder-i Muhammed Paşa	200.000
10- Ulus (Aşâir-i Ulus)	Mahmud Çelebi	100.000
11- Bire (Berriyecik)	Yayabaşı Sinan Bey	130.000
12- Deyr u Rahba	Abdurrahman Bey	200.000

(Kaynak: Kanunnâme Mecmuası, Veliyüddin Efendi, No: 1969, vr. 121a.)

Diyarbakir’deki 12 Osmanlı sancağı listelendikten sonra başka bir listede ise “Elviye-i Diyarbakir ma‘a Kürdistan” başlığında, daha sonra eyâlet veya yurtluk-ocaklık olarak tasnif edilecek olan 18 sancak listelenmiştir. Bunlar livâ başlığı ile verilmekle birlikte kimin idâresi altında olduğu belirtilmemiştir.

Tablo-4: 1522’de Elviye-i Diyarbakir ma‘a Kürdistan					
1-Çermik	2-Eğil	3-Hısnıkeyf	4-Sincar	5-Siverek	6-Bidlis
7-Atak	8-Hizân	9-Ziriki	10- Gence	11-Çüngüş	12-Ha(n)çuk
13-Soran	14-İmadiyye	15-Cezire	16-Sason	17-Palu	18-Çapakçur

(Kaynak: Kanunnâme Mecmuası, Veliyüddin Efendi, No: 1969, vr. 121b)

Burada kaydedilen Sincar ve Siverek hariç tutulursa, Kürt beyleri tarafından idâre edilen 16 livâ kayıtlıdır. Bir süre sonra Çüngüş de Ergani’ye bağlı bir nahiyeye dönüşecektir. Bu kanunnâmede ayrıca “Kazâhâ-yı tâbi‘-i Vilâyet-i Diyarbakir” başlığında Diyarbakir vilâyetindeki kadılar ve aldıkları ücretler de listelenmiştir. Bu listede daha önce livâ olarak kaydedilen bazı küçük yerleşim yerlerinin nahiye olarak adlandırıldığı ve kaza merkezindeki kadıya bağlı oldukları görülmektedir.²¹²

1522’den sonraki idârî teşkilatı yansıtan kayıtlar TSMA d. 10057 numaralı defterde olup 1526 yılına tarihlenmektedir.²¹³ Bu kayda göre birinci kısımda “Elviye-i Vilâyet-i Diyarbakir” başlığıyla on sancak kaydedilmiştir. Mardin, Diyarbakir beylerbeyine has olarak tayin edildiğinden buraya sancakbeyi tayin edilmemiştir.

²¹² Kanunnâme Mecmuası, Veliyüddin Efendi, No: 1969, vr. 117-118a.

²¹³ N. Göyünç, 1526, M. Kunt ise Nisan 1526-Kış 1527 Mohaç sonrası tarihlerini vermektedir.

Benzer şekilde daha önce sancakbeyi olan Deyr u Rahbe²¹⁴ de has olarak tayin edilmiş ve sancakbeyi atanmamıştır. Bu tevcihatta Çemişgezek sancağı normal Osmanlı sancağı olmaktan çıkarılarak, “ümerâ-i Kürdistan’a” kaydedilmiştir. Burada Mir Zahid Veled-i İzzedin Şîr’in idâre ettiği eyâlet ilk defa kayda geçmiştir. İdris-i Bidlîsî’nin raporlarında ve Selim Şah-nâme’de kendisinden çokça bahsettiği Vastan ve Ahtamar idârecisi Mir Zahid, Safevi tarafında yer alarak Osmanlı ittifakına katılmamıştı. Ancak bir süre sonra Osmanlı tarafına geçmiş ve atasından kalan topraklar Hakkâri ile birlikte kendisine tevcih edilmiştir. Burada adı yazılmayan sancak Hakkârî olmalıdır. Sonraki yıllarda Zahid Bey’in oğulları arasındaki beylik çekişmeleri Osmanlı kaynaklarında yoğun şekilde geçmektedir.²¹⁵

Tablo-5: 1526 Tarihli Diyarbekir Vilayeti Tevcihâtı

Sancak/Livâ	Sancakbeyi	Hâsılı
1-Âmid ma’a Mardin	Hüsrev Paşa	2.500.000
2- Harput	Gazıkıran Bey	400.000
3- Arabgir	Elvend Bey	200.000
4- Ruha	Mustafa Bey	200.000
5- Kığı	Mustafa Bey	200.000
6- Ergani	Mehmet Bey Menteşelu	168.000
7- Musul	İskender Bey b. Aranid	338.000
8- ‘Anâ ve Hît	Abdurrahman Bey veled-i Öksüz Hacı Bey	225.000
9- Bire	Haliya hasdır.	-
10- Ulus (Aşâir-i Ulus)	Haliya hasdır.	-

(Kaynak: TSMA d. 10057)

Kürt beylerinin idâresinde olan sancaklar toplam 18 tane olup 17’si eyâlet, Siverek ise livâ başlığıyla kaydedilmiştir. Siverek ve Sincar sancakları muhtemelen Kürt beylerinden olan Şefkat Bey ve Seyyîd Ahmed Bey’e verildikleri için bu

²¹⁴ Deyr u Rahbe yeni kurulan Şam vilâyetine bağlanmıştır. Bkz. Metin Kunt, **Sancaktan Eyâlete**, s. 129.

²¹⁵ Hakkâri yöneticileri ve aralarındaki çekişmeler için bkz. Orhan Kılıç, “**Hakkâri Hükûmeti**”, s. 711-715.

kategoride yer almıştır. Ancak daha sonraki atamalarda klasik Osmanlı sancağı olarak tevcih edilecek ve timar sistemine dâhil edileceklerdir. Bu itibarla Kürt beylerinin irsen idâre ettikleri ve aile üyelerine miras olarak bıraktıkları sancak sayısı her iki listede görüldüğü üzere 16 olarak ortaya çıkmaktadır. Buradaki bir diğer yenilik ise beylerin idâresindeki sancakların “eyâlet” kavramıyla ifade edilmesiydi. Aşağıda eyâlet adı verilen sancaklar listelenmiştir.

Tablo-6: 1526’da Tafsil-i Ümerâ-i Kürdistan

Sancak/Eyâlet	Sancakbeyi/Hâkim
1-Eyâlet-i Cezire	Benâm-ı Mîr Bedir Bohti
2-Eyâlet-i Bitlis	Benâm-ı Şeref Bey
3-Eyâlet-i Hısnkeyf	Haliya kal’asını Diyârbekir beglerbegisi zabt idüb vilâyetden altı kere yüz bin akçe ile Melik Halil oğlu Süleyman Bey sancak tasarruf eder ²¹⁶
4-Eyâlet-i Soran	Benâm-ı Mîr Seyyid
5-Eyâlet-i ... [Hakkâri] ²¹⁷	Mîr Zâhid veled-i İzzeddîn Şîr
6-Eyâlet-i İmadiye	Benâm-ı Mîr Hasan
7-Eyâlet-i Çemişgezek	Benâm-ı Mîr Hüseyin Bey
Bu yedi nefer Kürd beyleri Kürdistan’ın ümerâ-i ‘izâmından olup bunlara yazılan âhkâm-ı şerîfenin âhîrinde ‘alâmet-i şerîfe i’timâd idesiz deyü yazılmaz ve hitâb olundukda siz deyü hitâb olunur ri’âyet olunagelmışlerdir.	
Bunlardan aşağı olan beyler bunlardır ki hükm-ü hümâyûn sâyir sancak beyleri gibi yazılır	
Eyâlet	Sancakbeyi/Hâkim
1-Eyâlet-i Hizan	Davud Bey Hizanî
2-Eyâlet-i Sason	Benâm-ı Mehmed Bey Sasonî
3-Eyâlet-i Palu	Benâm-ı Cemşid Bey
4-Eyâlet-i Çapakçur	Benâm-ı Sultan Ahmed Bey
5-Eyâlet-i Eğil	Benâm-ı Murad Bey
6-Eyâlet-i Sincar	Benâm-ı Seyyid Ahmed Bey
7-Eyâlet-i Atak	Ahmed Bey Atakî
8-Eyâlet-i Çermik	Şâh Ali Bey
9-Eyâlet-i Hazzo	Benâm-ı Mîr Mehmed Bey

²¹⁶ Hısnkeyfa sancağı, Melik Halil’in ölümünden sonra devlet merkezince ailenin elinden alınmış Diyarbekir beylerbeyinin idâresine verilmiştir. Melik Halil’in oğullarına başka yerde normal sancakbeyliği verilmiştir. **BOA, TD.** No: 998’de Hısnkeyfa ile Siird’in Diyarbekir beylerbeyinin hası olduğu görülmektedir. **BOA, TD.** No: 998, s. 40-42.

²¹⁷ Geç tarihli bir kayıta İzzeddin Şîr’in Hakkâri hâkimi Zeynel Bey’in cedit olduğu yazılıdır. Bkz. **BOA, Mühimme Defteri,** No: 14, s. 586/760

10-Eyâlet-i Zırıkî	Benâm-ı Şahkuli Bey veled-i Mehmed Bey Zırıkî
11-Livâ-i Siverek	Benâm-ı Şefkat Bey

(Kaynak: TSMA, d. 10057)

Yukarıdaki listede not edildiği üzere Kürt beyleri arasında silsile-i merâtib olduğu görülmektedir. Aslında bu durum 1522 tarihli Kanunî dönemi kanunnâmesinde belirtilmiştir.²¹⁸ Buradaki kayıta beylere nasıl hitap edileceği ve elkâblarının nasıl olduğu kaydedilmiştir. Bu kaydın listelere yansımaları 1526 tarihli bu defterde mümkün olmuştu. Buna göre Kürt beylerinin büyüklerinden olduğu belirtilen Cizre, Bitlis, Hısnıkeyf, Soran, Hakkâri, İmadiye ve Çemişgezek olmak üzere yedi beylik, mertebe olarak daha sonra sıralanan Hizan, Sason, Palu, Çapakçur, Eğil, Sincar, Atak, Çermik, Hazzo ve Zırıkî beylerinden daha yüksekdiler. Bunlara yazılan fermanlarda “alamet-i şerîfe i‘timâd idesiz” yazılmayacak ve kendilerine “siz” diye hitap edilecekti. İkinci grupta yer alan beylere yazılan fermanlarda ise sâir Osmanlı sancakbeylerine yazıldığı gibi hitap edileceği belirtilmiştir. Birinci gruptakilerin üstünlüğü muhtemelen İdris-i Bidlîsî’nin notlarına göre alınan bir karardı. Zira bu beylerin daha önceden kendi topraklarında yönetim geleneğine sahip oldukları ve kendi adlarına para bastıran ve hutbe okutan mîrlikler olduğu belirtilmişti.²¹⁹ XVII. yüzyıldaki silsile-i meratibe yer veren Evliya Çelebi; Hükûmet-i Cezîre, Hükûmet-i Eğil ve Hükûmet-i Genc ve Hükûmet-i Palu ve Hükûmet-i Hazzo için “bir eyâlet kadar büyük olan Kürdistan hükûmetleridir” ifadesini kullanır.²²⁰ Bir diğer yerde ise hükûmet sayıları ile bunların statüsünü açıklar:

“... Diyârbekir eyâletinde mefrûzü'l-kalem ve maktû‘u'l-kadem olan beş aded hükûmetlerdir kim, biri hükûmet-i Cezîre'dir ve biri hükûmet-i Eğil'dir ve biri hükûmet-i Palu'dur ve biri hükûmet-i Hazzo'dur ve biri dahi bu hükûmet-i Genç'dir.

²¹⁸ “Elkâb-ı Melik Halil Eyyûbî ve Pir Hüseyin Bey, Mehmed Bey Sasoni ve Şeref Bey, ümerâ-i Diyârbekir; cenâb-ı emâret-meâb eyâlet-nisâb devlet-intisâb sa‘âdet-iktisâb melikü'l-celâl melikü'l-hisâl el mehfûf bi-sünûf-i tâife-i avâtıf-ı melikü'l- mütte‘âl Hısnıkeyfa Hâkimi Melik Halil Eyyûbî, Çemişgezek Hâkimi Pir Hüseyin Bey ve Mehmed Bey Sasoni, Bidlis Hâkimi Şeref Bey dâmet-me‘aliyehü ve dâa ve tenvi‘i yazılır alamet yazılmaz. Cümlesi Mîr Bedir Bohti, Mîr Seyyid Hâkim-i Soran, Hâkim-i İmaddiye Hasan Bey”. **Kanunnâme Mecmuası**, Veliyüddin Efendi, No: 1969, vr. 9a-b.

²¹⁹ Şeref Han da eserinde Kürt beylerini bu şekilde bir tasnife tutmaktadır.

²²⁰ “Bu zikr olunan sancaklar eyâlet-i azîm kadar Kürdistan içre hükûmetlerdir”. Bkz. **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, I. Kitap, s. 85.

*Bunlara taraf-ı pâdişâhîden evâmir-i şâhî ve yarlıĝ-ı belîĝ-i pâdişâhî gelse bu hâkimlerin elkâb ibârâtında cenâb-me'âb deyü tahrîr olunur beş hükûmetdir. Cümleden ulusu Cezîre hükûmetidir. Andan ikincisi bu Genç hükûmetidir...".*²²¹ Burada görüldüğü üzere, XVII. yüzyılda Palu, Genç ve Eğil hükûmetleri mertebe olarak XVI. yüzyıl başındaki Hısnıkeyfa, Çemişgezek ve Soran eyâletlerinin yerini almıştır. Çünkü bu sancaklar “eyâlet veya hükûmet statüsünden” çıkarılarak normal Osmanlı sancakları haline getirilmişlerdi.

1526 veya 1527 yıllarına tarihlenen²²² diğeri bir liste TSMA d. 5246 numaralı defterde yer almaktadır. Yukarıdakiyle aynı tarihe denk gelen defterle birkaç küçük değişiklik dışında neredeyse benzerdir. Bu listede de Diyarbekir eyâleti iki kısma ayrılmıştır. Birincisi kısım Elviye-i Vilâyet-i Diyarbekir başlığı taşımakta ve bu listede on sancak yer almaktadır. Burada ilk kez “Vilâyet-i Kürdistan” lafzı yalnız kullanılmıştır. Fakat buradaki ifadeden Kürdistan adıyla müstakil bir vilâyet/beylerbeylik olduğu akla getirilmemelidir. Çünkü burada eyâlet başlığı ile sıralanan Kürt beylerinin idâresindeki sancaklar, Diyarbekir beylerbeyine tabidirler. Yani Kürdistan adıyla müstakil, başında ayrı bir beylerbeyi bulunan ve paşa sancağı olan bir vilâyet yoktur. Burada vilâyet-i Kürdistan başlığı altında idârî farklılığı olan 16 eyâlet sıralanmıştır.

Tablo-7: 1526/7 Tarihli Diyarbekir'e Tabii Vilâyet-i Kürdistan Listesi

1-Eyâlet-i Cezire	Mir Bedir Bohtî
2-Eyâlet-i Bidlis	Şeref Bey
3-Eyâlet-i Hısnıkeyfa	Süleyman Bey veled-i Melik Halil sancak tasarruf eder.
4-Eyâlet-i Soran	Mir Seyyid Bey
5-Eyâlet-i (Hakkari)	Mir Zahid veled-i İzzeddin Şir
6-Eyâlet-i Çemişgezek	Pir Hüseyin Bey
7-Eyâlet-i Hizan	Davud Bey Hizanî
8-Eyâlet-i Sason	Mehmed Bey Sasonî
9-Eyâlet-i Palu	Cemşid Bey

²²¹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, III. Kitap (Topkapı Sarayı Kütüphânesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini), Haz. S. A. Kahraman - Y. Dağlı, YKY: İstanbul 2006, s. 139.

²²² Nejat Göyünç'e göre 1526, M. Kunt'a göre Bahar-Yaz 1527 tarihlidir.

10-Eyâlet-i Çapakçur	Sultan Ahmed Bey
11-Eyâlet-i Eğil	Murad Bey
12-Eyâlet-i Sincar	Seydi Ahmed Bey
13-Eyâlet-i Atak	Ahmed Bey
14-Eyâlet-i Çermik	Şah Ali Bey
15-Eyâlet-i Hazzo	Mîr Mehmed Bey
16-Eyâlet-i Zırıkî	Şahkuh Bey veled-i Mehmed Zırıkî

(Kaynak: TSMA d. 5246)

Yukarıda görüldüğü üzere daha önceki listede 18 olan Kürd/Ekrad sancağı sayısı 16'ya düşmüştür. Siverek livâsı bu kategoriden ayrılarak klasik Osmanlı sancağı olarak yazılmıştır. Bir önceki listede eyâlet olarak kaydedilen İmadiye bu defterde yer almamıştır.

Bu idârî taksimat kayıtlarının yanında aynı tarihlere rastlayan Diyarbekir vilâyeti icmal tahrir defteri, bölgenin idârî teşkilatı hakkında bilgi vermektedir. Buradaki kayıтта Sincar, Çemişgezek ve Çermik'te tahrir yapıldığı görülmektedir.²²³ Ancak bu sancaklar yukarıdaki listede “Kürdistan Vilâyeti” altında yer almıştı. Hâlbuki timar sisteminin uygulandığı ve tahrire tabi tutulan sancakların Diyarbekir vilâyetine tabi olmaları gerektiği düşünülmektedir. Ancak bunun kesin bir hüküm olmadığı ve Kürt sancakları denilen eyâletlerde tahrir yapılabileceği göz önüne alınmalıdır. Nitekim XVI. yüzyıl sonunda bu ayırım kesin şekilde ortaya konacak ve yurtluk-ocaklık sancaklarda timar sistemi uygulanıp tahrir yapılırken, hükümet sancaklar tahrire tabi tutulmayacaklardı. Sincar ve Çermik'in Kürdistan içinde yer alması buranın Kürt nüfusunun nisbeten fazla olması ve yöneticilerinin Kürt beylerinden atanmasıyla ilgili olmalıdır. Zira Çermik idârecileri, ilk dönemde Palu ve Eğil'i de idâre eden Mirdasî Aşiret'i üyelerinden atanmaktaydı. Çemişgezek idârecileri her ne kadar Türk veya Kürt kökenli olarak belirtilse de bu bölgede yaşayan halk kahir ekseriyetle Kürt ve Zazalardan²²⁴ oluşmaktaydı. Bu durumu yansıtabilecek şekilde Şerefnâme'de “XVI. yüzyılda Kürdistan denilince akla

²²³ BOA, TD, No: 998. Bu defterin tarihi konusunda bir mutabakat yoktur. 1523, 1526, 1530 tarihleri verilmektedir. O. Kılıç, defterde 932 tarihli bir kayıt bulunmasından dolayı Ekim 1525-Eylül 1526 tarihinin kuvvetli kanaat oluşturduğunu belirtir. Orhan Kılıç, “Kürdistan Tabirinin Osmanlı Uygulamasındaki Muhtevası”, s. 184.

²²⁴ Murat Alanoğlu, “Zazalar”, DİA, EK. 2, İstanbul 2016, s. 696-698.

Çemişgezek gelirdi” ifadesi kullanılmıştır.²²⁵ Bu nedenle Çemişgezek’in vilâyet-i Kürdistan içerisinde yer alması anlaşılabilir bir durumdur.

1526’dan sonra idârî teşkilatı takip edebilecek ilk sancak tevcih defteri 1550-1551 yıllarına aittir. Ancak sancak tevcih dışında bu tür listelerin bulunduğu kaynaklardan biri de mühimme defterleridir. Elimizdeki ilk mühimme defteri de 1545 yılına kadar geriye gitmektedir. Bu minvalde ilk mühimme kaydı 1545 Ocak’ında Osmanlı ordusunun doğuya yapılacak sefere hazırlığı için vilâyetlere gönderdiği emirde Diyarbekir eyâleti yine iki kısımdan oluşmaktadır. Bincisi vilâyet-i Diyarbekir başlığında Amid, Ruha, Arapgir, Ergani, Deyr u Rahbe, Siverek, Bitlis, Adilcevaz, Habur, Sincar, ülka-i Çemişgezek iki kısım, Ahtamar, Rakka ve Atak olmak üzere 15 sancaktan oluşmakta. Diğer kısım ise Diyarbekir’e tabi “ümerâ-i Kürdistan-ı Diyarbekir” başlığında Cizre, İmadiye, Hizan, Sason, Palu, Çapakçur, Eğil ve Genc olmak üzere toplam 8 eyâlete hüküm yazılmıştı. Livâ başlığında ise Vastan, Ustün, Çermük, Tercil, Zırıkî, Uşti (Uşni), Mihranî, Şırvî, Kulb, Müküs ve Zırıkî olmak üzere 11 livâ yazılmıştır.

Tablo-8: 1545 Tarihli Mühimme Defterinde Ümerâ-i Kürdistan-ı Diyarbekir²²⁶

Eyâlet ve Livâ	Yönetici
1-Eyâlet-i Cizre	Bedir Bey
2-Eyâlet-i İmadiye	Sultan Hüseyin Bey
3-Eyâlet-i Hizan	Sultan Ahmed Bey
4-Eyâlet-i Sason	Bahaüddin Bey
5-Eyâlet-i Palu	Cemşid Bey
6-Eyâlet-i Çapakçur	İsfahan Bey
7-Eyâlet-i Eğil	Murad Bey
8-Eyâlet-i Gence	Sultan Ahmed Bey

²²⁵ Çemişgezek Kanunnâmesinde geçen: “... Vilâyet-i mezbûre şimdiye değin Kürdistan hükmünde olup defter ahvalin bilmedikleri ...” ifadesi de durumu yansıtmaktadır. Ancak bu durum esasında ilk dönemdeki uygulamayı göstermektedir. Bir süre sonra Kürdistan olan yerlerde de tahrir yapıp, gelirler merkezi kontrol ile toplanacaktı. **Şerefnâme**, c.1, s. 209-216’da Çemişgezek Beyleri kısmı.

²²⁶ “Kürdistan beğlerine hüküm ki” diye başlayan ferman, Doğuya yapılacak sefer için hazırlık yapılmasını emretmektedir. Bkz. **TSA e. 12321 Numaralı Mühimme Defteri**, vr. 84a-85a. Bu defter Halil Sahillioğlu tarafından yayımlanmıştır. **Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri**, Haz. Halil Sahillioğlu, İRCİCA: İstanbul 2002.

Livâlar	
1-Vastan	Seyyid Mehmed Bey
2-Ustün	Nurali Bey
3-Çermük	Şah Ali Bey
4-Tercil	Sencer Bey
5-Zırıkî	Şahkulu Bey
6-Uşti (Uşni)	Şahkulu Bey
7-Mihrani	Bahaüddin Bey
8-Şırvı	Mehmed Bey
9-Kulb	Alican Bey
10-Müküs	Pir Ahmed Bey
11-Zırıkî	Ömer oğlu Nasır
Toplam	19

(Kaynak: TSA e. 12321 Numaralı Mühimme Defteri, vr. 84a-85a)

Yukarıdaki listede görüldüğü üzere Kürt beylerinin idâresindeki sancaklar eyâlet ve livâ olmak üzere iki kısma ayrılmıştır.²²⁷ Daha önceki listede eyâlet olarak kaydedilmiş olan Bitlis, 1535'te sancağının Ulama Bey'e verilmesinden rahatsız olan Şemseddin Han'ın İran tarafına geçmesiyle, Kürdistan statüsünden çıkarılıp klasik Osmanlı sancağı haline getirildi ve bu statüsü 1578'a kadar devam etti. Bu kayıta Çemişgezek sancağı da ülkâ-ı Çemişgezek şeklinde iki üniteydi. Birincisini Ferruhsad Bey, ikincisini ise Rüstem Bey yönetmekteydi. Bu değişimin nedeni Pir Hüseyin Bey'in ölümüydü. 1540'tan itibaren Çemişgezek sancağı çocukları arasında üçe bölündü ve üç oğlu yurtluk-ocaklık sancak idâre ederken diğer evlatları da zeâmet tasarruf ettiler.²²⁸ Kürdistan'a tabi Zırıkî livâsı da iki üniteydi. Birinci kısmı Şahkulu Bey, ikincisi Ömer oğlu Nasır Bey tasarruf etmekteydi. Bu sancakların ikiye ayrılması, aile arasındaki sancakbeyliği çekişmesi sonucu devletin bulduğu geçici çözüm olarak görülebilir. Tercil livâsı daha önceki yıllarda Diyarbekir'e bağlı bir nahiye iken burada livâ olarak kaydedilmiştir. Burada belirtilmesi gereken bir durum ise, Osmanlı sınırlarının doğuya doğru kayması keyfiyetidir. 1535'te Kanunî'nin

²²⁷ Buradaki ayırım daha sonra yurtluk-ocaklık ve hükûmet olarak ayrılacak olan statüleri çağrıştırmaktadır. Eyâletler tahrir yapılmayan hükûmetlere, livâlar ise tahrir yapılan yurtluk-ocaklıklara dönüşecektir.

²²⁸ M. Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek, Sağman Sancakbeyileri Pir Hüseyin Bey Oğulları", OTAM, sy. 2, Ankara 1991, s. 239-265.

Irakeyn seferiyle Osmanlı'nın doğu hududu Van gölü havzası ve Bağdad çizgisine kadar genişlemiştir. Nitekim yukarıda görüldüğü üzere Vastan, Ustün, Uşni (Uşneviye) ve Müküs sancakları Van bölgesinde yer alan livâlardı ve hayli uzak mesafedeki Diyarbekir beylerbeyliğine bağlanmışlardı. 1548'de ikinci doğu seferiyle bölgedeki Safevi tehdidi ortadan kaldırıp, Van beylerbeyliği kurulduğunda bu sancaklar da buraya bağlanacaktı.²²⁹

Osmanlı arşivinde gerçek manada sancak tevcih defteri olarak karşımıza çıkan ilk kayıt 1550-1551 yıllarına tarihlenmekte, ancak daha önceki yıllara ait bazı atamaları da ihtiva etmektedir. Buradaki kayıta daha öncekilerde olduğu gibi Diyarbekir beylerbeyliği iki kısımdan müteşekkildi. Birincisi “*Elviye-i Tâbi'-i Mîrimiran-ı Vilâyet-i Diyârbekir*” başlığı taşımaktadır. Buradaki livâlar: Amid, Harput, Ergani, Ruha, Kabur, Deyr u Rahbe, Siverek, Atak, Nusaybin, Tercil ve Çermuk, Ustün, Şahna ve Tayyibe, Rakka, Sincar, Si'ird ve Hısnıkeyf olmak üzere 17 tanedir. Beylerbeyliğin ikinci kısmı ise “*Vilâyet-i Kürdistan-ı Diyârbekir*” başlığı taşımaktadır. Bunlardan 8 sancak eyâlet başlığıyla kaydedilmiştir. Diğer daha küçük 8 sancak ise livâ olarak yazılmıştır. Eyâlet olanlar Palu, İmadiye, Hizan, Cizre, Sason, Çapakçur, Eğil, Zirikî. Livâlar ise Genc, Kulb, Mihrani, Kal'a-i Ğarur, Şırvi, Müküs, Beritan, Kal'a-i Azkâr ve Kal'a-i Argif, Bulus ve Meşkâr.²³⁰

Tablo-9: 1550-1551 Tarihli Vilâyet-i Kürdistan-ı Diyârbekir	
Eyâlet	Yönetici
1-Eyâlet-i Cezire	Bedir Bey
2-Eyâlet-i İmadiye	Sultan Hüseyin Bey
3-Eyâlet-i Hizan	Sultan Ahmed Bey
4-Eyâlet-i Sason	Bahaüddin Bey
5-Eyâlet-i Palu	Cemşid Bey
6-Eyâlet-i Çapakçur	Timurtaş Bey ²³¹
7-Eyâlet-i Eğil	Murad Bey

²²⁹ Orhan Kılıç, **XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van**, Van 1997.

²³⁰ BOA, A. RSK d. 1452, s. 268-277. Defterin yayını için bkz. Feridun M. Emecen-İlhan Şahin, “Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Sancak Tevcih Defteri”, **TTK Belgeler**, c. XIX, sy. 23, Ankara 1999, s. 53-121. Palu ve diğer eyâlet sancaklara yapılan atamalar 1549-1550 yıllarına ait olabilmektedir.

²³¹ Bu atamanın kayıt tarihi Selh-i Zilkade 956/20 Aralık 1549'dur.

8- Eyâlet-i Zırıkî	Şahkulu Bey
Livâlar	
1- Gence	Sultan Ahmed Bey
2-Kulb	Alican Bey
3-Çermük	Şah Ali Bey
4-Mihrani	Bahaüddin Bey
5-Şırvî	Mehmed Bey Şırevî
6-Müküs	Ahmed Bey
7-Kale-i Garur (Ğarir)	Can Ahmed Bey
8- Beritan	Seydi Mehmed Bey
Kale-i Azkâr, Kale-i Argif, Bulus ve Meşkâr	-
Toplam	16

(Kaynak: BOA, A. RSK d. 1452, s. 268-277.)

Burada görüldüğü üzere 8'i eyâlet, 8'i livâ olmak üzere 16 idârî birim yer almaktadır.²³² Zırıkî tek sancağa düşmüş ve yer değiştirerek eyâlet statüsü kazanmış, 1545'te eyâlet olan Genc ise livâ olarak kaydedilmiştir. Bu sırada Van beylerbeyliği kurulduğundan Vastan buranın paşa sancağı olmuştur. Daha önce adı geçmeyen Beritan, Kal'a-i Garur (Ğarir), Kal'a-i Azkâr ve Kal'a-i Argif ve Bulus ve Meşkâr ilk defa sancak olarak kaydedilmiştir. Buralar küçük yerleşim yerleri olup, aşiretin beyine kısa süreli sancakbeyliği tevcih edilmiş olmalıdır. Nitekim bir süre sonra bu birimlere sancak teşkilatında rastlanmayacaktır. Sancakbeyleri de bir önceki 1545 yılı listesi ile aynı olmakla birlikte Çapakçur'da İsfahan Bey'in yerini Timurtaş Bey almıştı. 1550-1551 yıllarındaki kayda göre Çemişgezek sancağı; Livâ-i Çemişgezek, Livâ-i Pertek 'an ülkâ-i Çemişgezek ve Livâ-i Mazgird 'an ülkâ-i Çemişgezek şeklinde üç sancağa bölünmüş ve Erzurum beylerbeyliğine bağlanmıştı. Benzer şekilde Kiğı da Diyarbekir'den ayrılp 1535'te kurulan Erzurum vilâyetine tabi

²³² Burada da görüldüğü üzere eyâlet ve livâ diye iki kısma ayrılmıştır. Eyâletler, hükûmet sancaklara dönüşecek, livâlar da yurtluk-ocaklık tabir olunacak sancaklardır.

kılınmıştı.²³³ 1550-1551'deki kayda göre Bitlis de klasik Osmanlı sancağı olarak Van vilâyetine aktarılmıştı.²³⁴

Sancak tevcihini ihtiva eden diğer bir defter de 1568-1576 tarihlerindeki atama kayıtlarını içermektedir. Ancak burada yurtluk-ocaklık ve hükûmet kaydına rastlanmadığı gibi Ekrad/Kürdistan tabiri de mevcut değildir. Çapakçur, Mihrani, Kulb, Genc, Eğil ve Hazzo Diyarbekir vilâyetine tabidir. Kulb ve Hazzo eyâlet olarak kaydedilmiştir. Şırvi Van'a, İmadiye ise Bağdad vilâyetine bağlanmıştır. Eyâletlerden Cizre, Palu, Hizan, Sason, Zırîkî kaydına defterde rastlanmadığından defterin eksik olduğu kanaati uyanmaktadır.²³⁵

Sistemin kısmi değişikliğe uğradığını gösteren kaynak 1578-1585 tarihli defterdir.²³⁶ Bu defterde Diyarbekir vilâyeti tekrar iki kısımda kaydedilmiştir. Birincisi Elviye-i Vilâyet-i Diyarbekir başlığıyla, ikinci kısmı ise Eyâlet-i Kürdistan başlığıyla kaydedilmiştir. Bu defterde “eyâlet” ifadesi imparatorluk genelindeki vilâyet ve beylerbeyliği ifade etmek üzere kullanılmaya başlandığından, Kürt beyleri için kullanımı terk edilmeye başlanacaktır.

Elviye-i Diyarbekir	Eyâlet-i Kürdistan
1-Amid	1-Cizre
2-Ruha	2-İmadiye
3-Ergani	3-Mesyun ve Nahiye-i Tur (Tabi-i Cizre)
4-Deyr u Rahbe	4-Hancuk tabi-i Genc
5-Görgil	5-Sason
6-Siverek	6-Palu
7-Merag	7-Genc

²³³ Feridun M. Emecen-İlhan Şahin, “Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Sancak Tevcih Defteri”, s. 79.

²³⁴ Feridun M. Emecen-İlhan Şahin, “Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Sancak Tevcih Defteri”, s. 84.

²³⁵ BOA, MAD d. 563.

²³⁶ BOA, KK d. 262.

²³⁷ BOA, KK d. 262.

8-Nusaybin (Musul)	8-Eğil
9-Harpurut	9-Zirikî ma'a Kürdikân
10-Kabur	10-Mihrani
11-Sincar	11-Hazzo
12-Malazgird (Mazgirt)	12-Mir Nasır Zirikî
13-Pertek 'an ülkâ-i Çemişgezek	13-Kulb
14-Tercil	14-Kabile-i Ben-i Rebia
15-Rakka (Müstakil beylerbeylik olmuştur)	15-Ülkâ-i Çemişgezek
16-Atak	16-Sağman 'an ülkâ-i Çemişgezek
17-Çapakçur	17-Cemmase (Rakka)
18-Hasankeyf	18-Siird
19-Aşiret-i Besyan, Bocyay ve Zilan	19-Eski Musul
20-Bozulus	20-Aşair-i Ben-i Tay ma'a Faik
21-Bire	21-Kale-i Heysem
22-Ağcakale (Musul)	
23-Hizan (Van)	
24-Zaho (tabi-i Musul-Sindi Süleymani)	
25-Resulayn (Rakka)	
Toplam: 46 idârî birim yer almaktadır	

(Kaynak: BOA, KK. d. 262.)

Yukarıda görüldüğü üzere 1578-1585 yılları arasında Diyarbekir vilâyeti Kürdistan ile birlikte en geniş sınırlarına ve sancak miktarına ulaşmıştır. Toplam sancak sayısı 46 olup, 25'i Diyarbekir'e tabi livâlar iken, 21'i Kürdistan'ın eyâletleri olarak kaydedilmiştir. Ancak kısa bir süre sonra 17 Kasım 1586'da Rakka beylerbeyliği teşkil edildi ve Ruha, Rakka, Cemmase ve Resulayn sancakları buraya bağlandı. Nusaybin, Ağcakale ve Zaho da Musul beylerbeyliğine aktarıldı. Hizan ise Van vilâyetine bağlandı.²³⁸ Böylece Diyarbekir'in sancak sayısı biraz daha düştü. Bu

²³⁸ Orhan Kılıç, "Kürdistan Tabirinin Osmanlı Uygulamasındaki Muhtevası", s. 194.

defterde de görüldüğü üzere hâlâ yurtluk-ocaklık ve hükûmet tabirleri geçmemektedir.

Burada ifade edilmesi gereken bir husus da yurtluk-ocaklık ve hükûmet tabirlerinin ne zaman kullanılmaya başlandığı ve idârî teşkilatta nasıl yer aldığı mevzuudur. 1520'den 1585 yılında kadar incelenen listelerde görüldüğü üzere, cemaat-i Kürdan, Vilâyet-i Kürdistan, ümerâ-i Kürdistan ve eyâlât-ı Kürdistan ifadeleriyle, Diyarbekir beylerbeyliğinin altında ve ona tabi olarak Kürt beylerinin idâresine verilen idârî ve iktisadî farklılıklar içeren yönetim biçimi ifade edilmişti. Bu idâre tarzı için XVII. yüzyıl belgelerinde farklı bir isimlendirmeye geçecektir. Kürdistan eyâleti yerine “tabi‘-i Ekrad”, yurtluk-ocaklık ve hükûmet kavramları kullanılmaya başlanacaktır.

Peki, bu ifadeler XVI. yüzyılda kullanıldı mı veya nasıl ve ne zaman ortaya çıktı? Diyarbekir vilâyetindeki Kürt beylerine hitap edilirken “hâkim” kelimesi sıkça kullanılmaktaydı. Ferman ve sâir belgelerde çokça geçtiği görülmektedir. Ancak idârî ünite listelerinde rastlanmamaktadır. XVII. yüzyıl kaynağı olan Evliya Çelebi, Seyahatnâmesinde “hükûmet sancaklar” anlatılırken, “... *Hükûmet tahrir olunan sancaklar içre Kanunnâme-i Selim Han'da timar ve zeâmet yoktur*” diyerek XVI. yüzyıl başındaki bir kanunnâmeye atıf yapar. Yine Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Kanunî dönemine ait kanunnâme olarak belirttiği metinde yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancakların idârî statüsü ve bu tür sancakların miktarını gösteren listeler verilmiştir. Ahmet Akgündüz tarafından Kanunî döneminde ait olduğu belirtilen diğer bir kanunnâmede (Tekelioğlu No. 806, vr. 42a-61a) yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklar ayrıntılı şekilde tasvir edilmiştir.²³⁹ Bunların dışındaki XVI. yüzyıl kaynaklarında veya bu yüzyıla refere edilen eserlerde bu konuya dair bilgi bulunmamaktadır. Ancak 1608 tarihli Ayn Ali Efendi Risalesi, yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklara dair tafsilatlı bilgiler vermektedir. Ayn Ali'nin eserinin başında ifade ettiği üzere, çalışmasını yaparken Kanunî dönemine ait defter ve kanun mecmualarını incelemiş ve bunlara göre bir eser meydana getirmişti. Bu itibarla yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancakların idârî statüsü ve bunların listeleri Kanunî

²³⁹ Ahmet Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, 4. Kitap Kanunî Devri Kanunnâmeleri, I. Kısım Merkezî ve Umumî Kanunnâmeler**, Fey Vakfı: İstanbul 1992, s. 463.

dönemi belge ve eserlerinde mevcut olmalıydı. Ancak bu döneme tarihlenen herhangi bir eser maalesef ortaya çıkmamıştır. 1578 yılında Şeref Han’a Osmanlı tarafına geçtikten sonra gönderilen mektupta sancağının kendisine yurtluk-ocaklık tevcih edileceği bildirilmiştir. Bu tarihten sonra Bitlis sancağı yurtluk-ocaklık olarak Bitlis beylerine verildi.²⁴⁰ Bu mülâhazalarla XVI. yüzyılda yurtluk-ocaklık kavramlarının kullanıldığını söylemek mümkündür. Benzer şekilde “hükûmet” kavramı da “eyâlet” ile eş anlamlı olarak Osmanlı bürokrasisinde kullanılmaktaydı.

Tablo-11: Kanunî Dönemi Kanunnâmesi ve Ayn Ali Efendi Risalesi’nde (1608) Eyâlet-i Diyarbekir

Klasik Osmanlı Sancakları	Hükûmet Sancaklar	Yurtluk-Ocaklık Sancaklar
1-Harput	1-Cezire	1-Sağman
2-Ergani	2-Eğil	2-Kulb
3-Siverek	3-Genç	3-Mihrani
4-Nusaybin	4-Palu	4-Tercil
5-Hasankeyf	5-Hazzo	5-Atak
6-Siird	Eyâlet-i Van Hükûmetleri	6-Pertek
7-Çemişgezek	1-Bitlis	7-Çapakçur
8-Meyyafarikin	2-Hakkâri	8-Çermik
9-Akçekale	3-Mahmudî	
10-Habur	4-Pinyanişi	
11-Sincar		

(Kaynak: Kanunî Dönemi Kanunnâmesi ve Ayn Ali Efendi Risalesi)

Ayn Ali Risalesi dışında, yurtluk-ocaklık ve hükûmet ifadelerinin geçtiği ilk resmi belge 1604 tarihlidir. Bu belgede Tercil sancağı İbrâhîm Bey idâresinde hükûmet olarak geçmektedir.²⁴¹ 22 Ağustos 1627 tarihli Ruus defterinde ise

²⁴⁰ “Bitlis sancağının yurtluk ve ocaklık tarikle neslen ba’de neslen evlad ve ahfadına kalmak şartıyla kendisine inâyet olunduğu”. Bkz. **BOA, Mühimme Defteri**, No: 32, s. 81/163, 89/185.

²⁴¹ **BOA, MAD. d. 32**, s. 104-105.

“Hükûmet-i Palu” ifadesi geçmekte ve Palu hâkimliğine atanma süreci kaydedilmektedir.²⁴²

1627 yılındaki idârî taksimata göre Diyarbekir eyâletinde 6 hükûmet sancak, 15 yurtluk-ocaklık sancak ve 8 normal Osmanlı sancağı bulunmaktaydı. Aşağıdaki tabloda ayrıntılı şekilde verilmiştir.

Tablo-12: 1627 Yılı Diyarbekir Eyâleti İdârî Taksimatı		
Hükûmet Sancaklar	Yurtluk-Ocaklık Sancaklar	Osmanlı Sancakları
1. Hazzo	7. Çermik	22. Hasankeyf
2. Cizre	8. Sağman	23. Çemişgezek
3. Eğil	9. Pertek	24. Harput
4. Tercil	10. Mazgird	25. Siverek
5. Palu	11. Kulb	26. Ergani
6. Genç	12. Mihranî	27. Nusaybin
	13. Çapakçur	28. Akçakale
	14. Siird	29. Sincar
	15. Görgil	
	16. Ağâkis	
	17. Meyyâfarikîn	
	18. Bocyân, Zilan ve Besyan	
	19. Atak	
	20. Hamgerdan?	
	21. Zaho	

(Kaynak: İbrahim Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, s. 125-126.)

1632-1642 yıllarında İmparatorluk geneline ait atama kayıtları, iki sancak tevcih defterinden takip edilebilmektedir.²⁴³ Bu defterlerde artık Diyarbekir vilâyeti iki kısımda değil tek birim altında listelenmiştir. Eyâlet-i Diyarbekir başlığı altında

²⁴² BOA, A.RSK. d. 1496.

²⁴³ BOA, KK No: 266, s. 74-85; BOA, C. DH. 6095 numaralı defterin yayını için bkz. Şerafettin Turan, “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İdarî Taksimâtı”, Atatürk Üniversitesi 1961 Yılığ, Ankara 1963, s. 201-232.

hükûmet ve livâlar sıralanmış, Vilâyet-i Kürdistan tabiri yerine “Tabi‘-i Ekrâd”, “ocaklık verildi” veya “yurtluk-ocaklık verildi” ifadesiyle yurtluk-ocaklık ve hükûmet statüsü belirtilmiştir. Bu tür sancaklar Diyarbekir, Van, Erzurum, Bağdad eyâletlerinde bulunmaktadır. Böylelikle XVI. yüzyılda sadece Diyarbekir’in altında teşkilatlanan Kürt sancaklarının XVII. yüzyılda birçok eyâlete dağıldığı görülebilmektedir. Nitekim Diyarbekir, Van ve Bağdad beylerbeyine sefer için gönderilen fermanlarda “*Kendi eyâletin askerleri ve eyâletine tabii Kürdistan beyleri, Kürdistan yiğitleri, ümerâ-i Kürdistan ile ...*” gibi ifadelerle bu eyâletlerdeki Kürt beyleri ve askerlerine dikkat çekilmiştir.²⁴⁴

Tablo-13: 1632-1642 Yıllarında Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet Sancaklar

Sancak Adı	Statüsü	Açıklama	Bağlı Olduğu Eyâlet
1-Cizre ²⁴⁵	Hükûmet	Tabi‘-i Ekrâd	Diyarbekir
2-Eğil	Hükûmet	Tabi‘-i Ekrâd	
3-Palu ²⁴⁶	Hükûmet	Tabi‘-i Ekrâd	
4-Hazzo	Hükûmet	Tabi‘-i Ekrâd	
5-Genc	Hükûmet	Tabi‘-i Ekrâd	
6-Tercil	Hükûmet	Tabi‘-i Ekrâd	
1-Bitlis	Hükûmet	Tabi‘-i Ekrâd	Van
2-Hizan	Hükûmet	Tabi‘-i Ekrâd	
3-Mahmudî	Hükûmet	Tabi‘-i Ekrâd	
4-Pinyanişi	Hükûmet	Tabi‘-i Ekrâd	
İmadiye	Hükûmet	Tabi‘-i Ekrâd	Bağdad
1-Kulb	Yurtluk-Ocaklık	Tabi‘-i Ekrâd	Diyarbekir
2-Atak	Yurtluk-Ocaklık	Tabi‘-i Ekrâd	

²⁴⁴ “Diyarbekir beylerbeyine; Beylerbeyilik tevâbiinden olan Kürdistan beylerine derbendlerin muhafazası için hükümler yazıldığına ve Şehzâde Bâyezid o tarafa giderse hakkından gelinmesine dair” ferman sureti. **BOA, Mühimme Defteri**, No: 3, hk. 334; diğer bazı hükümler için bkz. **BOA, Mühimme Defteri**, No: 7, s. 322; **Mühimme Defteri**, No: 86, s. 2/6.

²⁴⁵ Cizre hükûmetine yapılan ilk atama 26 Ra1042/ 11 Ekim 1632 tarihindedir.

²⁴⁶ Palu hükûmetine yapılan ilk atama 27 Za 1051/27 Şubat 1642. Bu itibarla defterin 1632-1642 arasındaki hükûmet atamalarını içerdiği söylenebilir.

3-Mihrâni	Yurtluk-Ocaklık	Tabi'-i Ekrâd		
4-Çapakçur	Yurtluk-Ocaklık	Tabi'-i Ekrâd		
5- Pertek	Yurtluk-Ocaklık	Tabi'-i Ekrâd		
6-Mazgird	Yurtluk-Ocaklık	Tabi'-i Ekrâd		
7-Siird	Ocaklık	Tabi'-i Ekrâd		
8-Görgil	Ocaklık	Tabi'-i Ekrâd		
9-Ahakis	Ocaklık	Tabi'-i Ekrâd		
10-Besyan, Bocyân ve Zilan	Ocaklık	Tabi'-i Ekrâd		
11-Kürdikân	Ocaklık	Tabi'-i Ekrâd		
12-Meyyafarikin	Ocaklık	Tabi'-i Ekrâd		
13-Sağman	Ocaklık	Tabi'-i Ekrâd		
1-Zırıkî	Yurtluk-Ocaklık	Tabi'-i Ekrâd		Van
2-Şırvî	Yurtluk-Ocaklık	Tabi'-i Ekrâd		
3-Mükûs	Yurtluk-Ocaklık	Tabi'-i Ekrâd		
4-Elbak	Yurtluk-Ocaklık	Tabi'-i Ekrâd		
5-Şitak	Yurtluk-Ocaklık	Tabi'-i Ekrâd		
6-İsbayird	Yurtluk-Ocaklık	Tabi'-i Ekrâd		
7-Kotur	Yurtluk-Ocaklık	Tabi'-i Ekrâd		
8-Bargiri	Yurtluk-Ocaklık	Tabi'-i Ekrâd		

(Kaynak: BOA, KK. d. 266, s. 74-85)

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere 1632-1642 yılları arasındaki tevcihât kayıtlarına göre Diyarbekir eyâletinde altı hükûmet ve on üç yurtluk-ocaklık sancak bulunmaktadır. Daha önceki kayıtlarda yurtluk-ocaklık olan Tercil hükûmet statüsü kazanmıştır.²⁴⁷ Van eyâletinde ise dört hükûmet ve sekiz yurtluk-ocaklık sancak bulunmaktadır. İmadiye hükûmeti bu tarihte Bağdad'a bağlıdır. Bunların dışında bazı eyâletlerde de ocaklık sancaklar bulunmaktadır. Ancak konumuz dışında kaldıklarından burada aktarılmamıştır.

²⁴⁷ 1604'te hükûmet olarak kayıthıydı.

Aşağıdaki listede ise çalışma alanımızı direkt ilgilendiren hükûmet sancakların bir dökümü verilmiştir. Burada Diyarbekir, Van, Bağdad ve Şehrızor'a bağlı hükûmet sancakların olduğu görülmektedir. Bu tür sancaklar en fazla Diyarbekir eyâletinde yer almaktadır. Diyarbekir eyâletinde Hazzo, Cizre, Eğil, Palu ve Genç istikrarlı şekilde hükûmet statüsünü devam ettirmiştir. Tercil genellikle yurtluk-ocaklık iken kısa bir dönem hükûmet olarak idâre edildi.

Van eyâletinde hükûmet statüsü ile idâre edilenler Bitlis, Hakkâri, Hizan, Mahmudî ve Pinyanişi sancaklarıdır. Pinyanişi sadece 1609 kaydında yer almaktadır. Bitlis sancağı 1520'den 1535'e kadar eyâlet başlığıyla Kürdistan vilâyetine tabi iken 1535'ten 1578'e kadar klasik Osmanlı sancağı olarak idâre edildi. 1578'de Şeref Han'ın İran'dan Osmanlı tarafına geçmesi ile birlikte Bitlis sancağı yurtluk-ocaklık olarak kendisine geri verildi. Böylece Bitlis hükûmeti Tanzimât'a kadar Bitlis beylerinin idâresinde hükûmet sancak olarak yönetilmeye devam edildi. İmadiye sancağı ise 1520'den itibaren eyâlet başlığıyla Kürdistan vilâyetine tabi olarak kaydedildi. XVII. yüzyıldaki kayıtlarda ise hükûmet statüsü ile Bağdad'a bağlı olduğu görülmektedir. Mihriban sancağı XVI. yüzyıl kayıtlarında livâ olarak kayıtlıydı, ancak 1609 ve 1653'te hükûmet sancak olarak kaydedilmiştir. İran sınırında bulunan Uşnî (Uşneviye) sancağı, Osmanlılar ile Safeviler arasında sıkça el değiştirmiştir. Osmanlı hâkimiyetinde olduğu 1653'te hükûmet statüsü ile kayıt altına alınmıştır.

XVII. ve XIX. yüzyıllar arasında hükûmet sancakların devamlılığını takip etmek üzere aşağıdaki tabloda yıllara göre hükûmet sancaklar listelenmiştir.

Tablo-14: XVII. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Hükûmet Sancaklar

1609 ²⁴⁸	1631-1642 ²⁴⁹	1653 ²⁵⁰	1673-1740 ²⁵¹	1750-1800 ²⁵²	1831 ²⁵³
Hükûmet/Eyâleti	Hükûmet/Eyâleti	Hükûmet/Eyâleti	Hükûmet/Eyâleti	Hükûmet/Eyâleti	Hükûmet/Eyâleti
Hazzo/Diyarbakir	Hazzo/Diyarbakir	Hazzo/Diyarbakir	Hazzo/Diyarbakir	Hazzo/Diyarbakir	Hazzo/Diyarbakir
Cizre/ Diyarbakir	Cizre/ Diyarbakir	Cizre/ Diyarbakir	Cizre/ Diyarbakir	Cizre/ Diyarbakir	Cizre/ Diyarbakir
Eğil/ Diyarbakir	Eğil/ Diyarbakir	Eğil/ Diyarbakir	Eğil/ Diyarbakir	Eğil/ Diyarbakir	Eğil/ Diyarbakir
Palu/ Diyarbakir	Palu/ Diyarbakir	Palu/ Diyarbakir	Palu/ Diyarbakir	Palu/ Diyarbakir	Palu/ Diyarbakir
Genc/ Diyarbakir	Genc / Diyarbakir	Genc / Diyarbakir	Genç / Diyarbakir	Genç / Diyarbakir	Genç / Diyarbakir
-	Tercil/Diyarbakir ²⁵⁴	-	Tercil/ Diyarbakir	-	Tercil/ Diyarbakir
Bitlis/Van	Bitlis/Van	-	Bitlis/Van	Bitlis/Van	Bitlis/Van
-	Hizan/Van	-	Hizan/Van	Hizan/Van	Hizan/Van
Hakkâri/Van	Hakkâri/Van	-	Hakkâri/Van	Hakkâri/Van	Hakkâri/Van
Mahmudi/Van	Mahmudi/Van	Ekrad nâm-ı diğer Mahmudi/Van	Hoşab nâm-ı diğer Mahmudi/Van	Hoşab nâm-ı diğer Mahmudi/Van	Hoşab nâm-ı diğer Mahmudi/Van
Pinyanişi/Van	-	-	-	-	-
Mihribân/Şehrızor	-	Mihribân/Şehrızor	-	-	-
İmadiye/Bağdad	İmadiye/Bağdad	İmadiye/Bağdad	İmadiye/Bağdad	-	-
-	-	Uşti (Uşni)/Bağdad	-	-	-
Toplam: 9	11	9	11	9	10

²⁴⁸ Ayn-ı Ali Efendi, **Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân**, İstanbul 1274, s. 30-31.

²⁴⁹ BOA, KK No: 266 ve C. DH. 6095.

²⁵⁰ Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, s. 19, 57-58.

²⁵¹ Orhan Kılıç, **18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı -Eyâlet ve Sancak Tercihati-**, Elazığ 1997.

²⁵² BOA, A. DVNS. NŞT d. 16.

²⁵³ **Anadolu Vilâyeti Taksimatı**, No: 35; **Eyâlat Defteri**, No: 9, TTK Yazmalar Kataloğu; Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus", **Bellekten**, c. 15, sy. 60, Ankara 1951, s. 617-628.

²⁵⁴ Tercil sancağının hükûmete dönüşümü XVII. yüzyılın başında olmalıdır. 1597 yılında sancakbeyi olan Ömer Bey'in dönemine ait kayıtlarda livâ olarak geçerken, 1604 yılında sancakbeyi olan İbrâhîm Bey'in zamanında hükûmet olarak geçmektedir. BOA, A. DFE. RZ. d. 195, s. 20; MAD. No: 32, s. 104-105.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere hükûmet sancakların sayısı 9 ile 11 arasında değişmektedir. Ancak yurtluk-ocaklık sancaklar, İran savaşları ve sair siyasal-iktisadî gelişmeler nedeniyle aşırı şekilde artabilmekteydi. Bazen küçük yerleşim birimleri veya kaleler bölgedeki bir beyin itaatini kazanmak için ocaklık olarak tevcih edilmekteydi. Kimi zaman boş kalmış bir nahiye veya kaza imar edilmek üzere bir aşiret liderine ocaklık verilebilmekteydi. Bu tarz gelişmeler yurtluk-ocaklık sancak sayısının sürekli değişmesine neden olan etmenlerdi. Bizim üzerinde durduğumuz durum Çaldıran Savaşı'ndan sonra Kürt beylerine verilen önce “eyâlet”, daha sonra yurtluk-ocaklık ve hükûmet adlandırılan sancakların devamlılığı meselesidir. Yukarıdaki listede görüldüğü üzere Çemişgezek, Sason ve Hısnıkeyfa dışında diğer sancaklar kısmî değişikliklerle statülerini Tanzimât'a kadar devam ettirmişlerdi. Bu sistem öncelikle Kürt beylerine uygulandı, sistem başarılı olduğundan daha sonra Gürcistan beyleri için benzer uygulamalara gidildi. Aynı şekilde Basra, Bağdad, Rakka gibi Arap eyâletlerindeki aşiretleri yönetmek üzere kullanıldığı da görülmektedir. Bu tür uygulamalarda Osmanlıların daha önceki ilk fetihler çağında bölgelerin idârecilerine inkiyad etmek kaydıyla kendi bölgesinde bir yer tahsis etme anlayışı gibi bir tecrübenin temel teşkil ettiği de unutulmamalıdır. Özellikle Balkanlar'da istimâlet yoluyla elde edilen yerlerdeki yerli beylerin idârecilikleri, timar sahibi olmaları, keza Anadolu'da da ilk beyliklerin kontrolü sırasında bey ailelerinin statülerinin sürdürülmesi keyfiyeti de hemen bu bağlamda hatırlatılabilir. Bu husus akılda tutarak Palu hükûmeti örneğinde görüleceği üzere yurtluk-ocaklık statüsünün ve hükûmet sisteminin ne anlam ifade ettiğini açıklamak gerekmektedir.

1.3. Klasik Dönem Taşra Yönetim Biçimi Olarak Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet Sistemi

1.3.1. Kavramlar: Yurtluk, Ocaklık ve Hükûmet

Yurt kelimesi Türkçe olup sözlüklerde, bir milletin üzerinde yaşadığı, hâkim olduğu ve kültürünü oluşturduğu toprak anlamlarına gelir. Diğer bir ifade ile bir kimsenin doğduğu, yaşadığı yer, memleket karşılığında kullanılır. Yurt kavramı, birçok deyimde ifade edilmiştir. Örneğin “yurt tutmak” deyiimiyle herhangi birisinin,

belli bir yeri kendisine ve ailesine yaşam yeri, yurt ve vatan olarak belirlediği ifade edilir. Türkçe Tarama Sözlüğü'nde yurt kelimesi oturulan yer, mesken, memleket ve geçim sağlanan yer anlamlarını karşılar. Bu anlamları örneklendirmek üzere bazı metinlerden şu alıntılar yapılmıştır: "... Eyitti: Hayranım, ol geldiğin yeri sana *yurt* (یورت) verdik, ol yer senin ekmeğin olsun, dedi. Diğer bir metinde: "Hazır ol, tedarük gör, bundan göçevüz, erenler bize Konya şehrin *yurt* (یورت) verdiler". Benzer anlamlar ifade eden *yurtlandırmak* kelimesi iskân ettirmek, geçimini sağlayacağı bir toprak parçasını birinin tasarrufuna vermek, *yurtlanmak* sözcüğü yerleşmek tavattun etmek anlamlarına denk gelir. M. Z. Pekalın'a göre ise yurtluk, bir yerin gelirinin herhangi bir kimseye tevcih edilmesidir.²⁵⁵

Osmanlı merkez ve taşra teşkilatında ise benzer anlamlarla yurt-luk/yurd-luk şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Bu kelimenin Osmanlı öncesi Türk-Moğol-İran terminolojisinde yer aldığı ve bu yolla Osmanlılara geçtiği söylenebilir. Çoğu zaman yurt ve ocak kelimelerinin eş anlamlı olarak kullanıldığı görülmektedir. Örneğin XV. yüzyılda yazılan *Câm-ı Cem-âyîn*'de şu şekilde geçer: "... *Bazılar dirler ki Âl-i Osmân ecdâdı Âl-i Selçuk'la Mahan'a geldükde bazıları anda kalup, bir karındaşları ayrılıp, Ahlat'a gelüb ve yurt ve ocak idinüb, yüz yitmiş yıldan ziyade anda mütemekkin olup ...*".²⁵⁶

Osmanlı öncesi dönemde daha çok, arazinin tasarrufu ve toprağın belli bir hizmet karşılığında kullanım hakkının bir kişiye, zümreye veya taifeye kaydıhayat şartıyla intikali yahut mülkiyetiyle ilgili olarak kullanılan yurtluk, ocaklıkla benzerlik gösterir.²⁵⁷ Anadolu beyliklerinde ise toprak türlerinden biriydi. Buna göre topraklar iktâ (timar), vakıf, mülk ve yurt olmak üzere dörde ayrılıyordu.²⁵⁸ Uzunçarşılı, Osmanlı dönemi tahrir defterlerinden örnekler verirken, Karamanoğullarından tevarüs edilen bölgede mülkiyet kabul edilen toprağın yurd olarak verildiği kaydını aktarır. Yine atadan kalan bazı topraklar için yurd ifadesinden bahseder.²⁵⁹ Moğollarda, nutug (yurt) kelimesi bir kabileye ait mıntıkaya, sahaya muayyen olarak

²⁵⁵ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 3, MEB: İstanbul 1983, s. 639.

²⁵⁶ Hasan bin Mahmûd-ı Bayâtî, *Câm-ı Cem-âyîn*, Nşr. Ali Emîrî, Dersaadet Kader Matbaası: İstanbul 1331, s. 41-42.

²⁵⁷ Orhan Kılıç, "Yurtluk", *DİA*, c. 43, İstanbul 2013, s. 416.

²⁵⁸ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK: Ankara 1988, s. 147.

²⁵⁹ *A.g.e.*, s. 151.

ifade ediyordu.²⁶⁰ Moğol ülkesi Cengiz Han ailesinin ortak malıydı. Cengiz Han'ın halefleri imparatorluğu çeşitli kısımlara ayırıp *mâlikâne ve yurt* şeklinde hükümdar ailesinin idâresine bırakmıştı. Yurt sahibi aile üyeleri hanın yüksek hâkimiyetini tanımak zorundaydı. Yurt veya mâlikânesi olan Moğol şehzadeleri kendi bölgelerinde müstakil hareket ediyorlardı.²⁶¹ Bu kavram İlhanlılar döneminde soyurgal olarak ifade edilmiş ve onlardan Akkoyunlulara geçmişti. Osmanlı döneminde benzer şekilde yurt ve malikâne ifadelerinin birlikte kullanıldığı görülmektedir. Osmanlı'da hükûmet sancaklarda tahrir yapılmadığı ve Osmanlı ümerâsından kimsenin bulunmadığını belirtmek üzere kullandığı “mefruzü'l-kalem maktu'ül-kadem” ibaresi daha önce Akkoyunlular döneminde Eğil hâkimine verilen soyurgalda “mefruzü'l-kalem ve maktu'ül-kadem” olarak geçmekteydi.²⁶² Bu itibarla Osmanlıların, kendilerinden önce kullanılmış olan yönetim sistemi ve bürokratik terminolojiyi takip ettikleri ortaya çıkmaktadır.²⁶³

Erken Osmanlı kroniklerinde yurtluk kavramına rastlanmaktadır. Örneğin Aşıkpaşazâde tarihinde Osmanlıların Sultan Alâeddin'den yurt aldıkları şu satırlarla ifade edilir: “... *Ve bir oğlu Sarı Yatı'yu Sultan Alaaddin'e gönderdi kim didi kim: Bize dahi yurt gösterün, varalım gaza idelüm... ol iki hisarun aralığı kim Söğüt'tür, bunlara yurt gösterdiler...*”²⁶⁴ Aynı mevzuda Oruç Bey, Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad'ın Karahisar ve Bilecik tekfurlukları arasındaki yerleri Ertuğrul Gazi'ye ve oğullarına *yurt* olarak verdiğini, başka bir yerde de Süleyman Paşa'nın Bolayır'ı fethedip orayı kendisine yurt edindiğini kaydeder.²⁶⁵ Kendilerinden önceki geleneği devam ettiren Osman Gazi ve oğlu Orhan'ın zamanlarında, kardeşlerin ve

²⁶⁰ B. Y. Vladimirstsov, **Moğolların İctimâi Teşkilâtı, Moğol Göçebe Feodalizmi**, Çev. Abdülkadir İnan, TTK: Ankara 1987, s. 91. Benzer şekilde yurt kelimesinin devlet anlamı olduğu bir Rus atasözünü aktarılmıştı bkz. s. 146.

²⁶¹ Soyurgal, Moğolca'da bir kimseye geliri ömür boyu verilen mülk veya ıktâ manasına gelir. Bkz. Ebu Bekri Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, Çev. Mürsel Öztürk, TTK: Ankara 2014, s. 44; B. Y. Vladimirstsov, **Moğolların İctimâi Teşkilâtı, Moğol Göçebe Feodalizmi**, s. 115, 167; Orhan Kılıç, “**Yurtluk**”, s. 416.

²⁶² Vladimir Minorsky, “A Soyurghal of Qasim b. Jahangir Aq-qoyunlu (903-1438)”, **Bulletin of the School of Oriental Studies**, 9 (1939), p. 945.

²⁶³ Suyurgal, hükümdarın bir kimseye bağışta bulunması ya da hibede bulunması bir başka ifade ile armağan vermesidir. Ancak suyurgalın en belirgin özelliği, irsen intikal etmesiydi. Bkz. Kazım Paydaş, “Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Soyurgal Uygulaması”, **Bilig**, 39 (2006), s. 195-218.

²⁶⁴ Aşık Paşazâde, **Tevârih-i Âl-i Osman**, Haz. K. Yavuz- M. A. Yekta Saraç, Gökkuşe: İstanbul 2007, s. 274-275.

²⁶⁵ **Oruç Beğ Tarihi (Osmanlı Tarihi 1288-1502)**, Haz. Necdet Öztürk, Çamlıca: İstanbul 2008, s. 7, 21.

amcaların ülkenin çeşitli yerlerinde *yurtluk* aldıkları kaydedilmiştir.²⁶⁶ Keza Osman Gazi döneminden itibaren seferlere katılan gazilere timarlar verildiği bilinmektedir. Bu timarların daha çok yurtluk türünde olduğu kaydedilmiştir. Yurtluk timarların örneklerine XVI. yüzyıl mühimme defterlerinde sıklıkla rastlanmaktadır. Örneğin 1553 tarihli mühimme kaydında Sincar sancağında Daver adlı sipahinin *yurdu ve ocağı* bilâ-sebep alınmış ise iadesi için Diyarbekir beylerbeyine ferman yazılmıştı.²⁶⁷ Haziran 1556 tarihli bir kayıta, Bozok beyi Memiş'in yurtluk tarîki ile tasarruf ettiği timar ...".²⁶⁸ Ağustos 1574 tarihli bir kayıta ise "bervech-i yurdruk Cengiz Han'ın elindeki Kelas sancağı ...".²⁶⁹ Bağdad beylerbeyine yazılan hükümde Ulyanoğlu'nun mektup gönderip "tasarrufunda olan emlâkı yurtluk tarîkiyle verilmesin rica edip ...".²⁷⁰ gibi örnekler çoğaltılabilir.

Yukarıdaki kullanımlar ve açıklamalar göz önüne alındığında yurtluk kelimesinin idârî teşkilatta ve arazi tasarruf şekli olarak Osmanlı öncesinde kullanıldığı, bu kullanımın daha sonra Osmanlılara tarafından devam ettirildiği görülmektedir. Yurtluk kelimesinin daha ziyade hânedan üyeleri ve beylik yapmış soylu ailelere ve onların akrabalarına verilen toprakları ve timarları ifade ettiği anlaşılmaktadır. Bunların genellikle merkezden uzak, uç veya serhad bölgelerinde olduğu belirtilmesi gereken husustur. Yurtluk statüsü alan kişilere kısmî bağımsızlık ve vergilerden nisbî muafiyet verdiği için bu statüyü kazanmak önemli sayılmış ve yurtluk alma siyasette bir araç olarak kullanılmıştır.²⁷¹

Ocak veya ocaklık kelimesi sözlüklerde yurt anlamına karşılık gelir. Tarama Sözlüğü'nde örnek olarak sahip olunan toprak mülkiyetinin tevarüsü anlamında, "Ocağı yad eline düşmeyip evladına intikal etti" cümlesi verilmiştir. Yukarıda ifade edildiği üzere ocak ve yurt kelimeleri birbirinin yerine geçebilmekte veya eş anlam ifade edebilmekteydi. 1552 tarihinde Bige Bey'in kardeşi Mehmed'e yazılan fermanında "ebâ an ced *kadîmî yurdun ve ocağın* olan Şehrizol vilâyeti" ifadesi kayda

²⁶⁶ Âşık Paşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 291, 310, 315.

²⁶⁷ BOA, *Mühimme Defteri*, No: 1, hk. 21.

²⁶⁸ BOA, *Mühimme Defteri*, No: 2, s. 100/1030.

²⁶⁹ BOA, *Mühimme Defteri*, No: 25, s. 236/2185.

²⁷⁰ BOA, *Mühimme Defteri*, No: 7, s. 514/1478.

²⁷¹ Orhan Kılıç, "Yurtluk", s. 416.

geçmişti.²⁷² Ekim 1574 tarihinde Kilis sancakbeyi olan Kürt Canpolat Bey'in, sancağının oğluna verilmesini istediği arzda şu ifade kullanılır: “Azaz-ı Kilis livâsı kendi yurdu ve ocağı olup”.²⁷³ 1533 tarihinde Bitlis hâkimi Şemseddin, merkeze mektup yazarak “ülkâ ve ocağımız inâyet olunub sâir Ekrad beyleri gibi müreffehü'l-hâl olmak” ricasında bulunmuştu.²⁷⁴ Yine Mayıs 1578 tarihli Bane sancağının tevcih kaydında: “... Mutasarrıf olduğu ülkâsı yurdruk ve ocaklık tarîkiyle elinden alınmayup, alâ-vech-i te'yid mutasarrıfıdır, kayd-ı hayatta olduğu[sürece]neslen ba'de neslin Bâne ülkâsı, ocaklık ve yurdruk üzre elinden gitmiye” ifadesiyle idârî statüsünün devamlılığı belirtilmişti.²⁷⁵

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere “ocak ve ocaklık” kelimeleri ayrıca bir soyun devamı için de kullanılmaktaydı. Bir kişinin neslinin devam ettiği, “ocağı sönmedi” veya “ocağı tüttü” deyimleri ile ifade edilirdi.²⁷⁶ Nitekim Osmanlı öncesinde ocaklık kelimesi toprak tasarruf şekli ve toprağın hizmet karşılığında kullanım hakkının belli bir aileye irsen bırakılmasını ifade ederdi. Bu şekilde bir ailenin birliği yanında iktisadî ve idârî yönetim devamlılığı da sağlanmış olurdu. Mamafih belgelerde sıklıkla kullanılan “babası ülkesi yurdruk ve ocaklık tarîkiyle arz eylesin”, “babaları yurdu” veya “babası ocağı virilüp” gibi ifadeler ailenin devamlılığına işaret etmektedir.²⁷⁷ Benzer uygulamalara Moğollar, İlhanlılar, Anadolu Selçukluları ve Anadolu beyliklerinde askerî iktâların emîr veya sipahilerin erkek çocuklarına intikâl eden şekline ocaklık, bu vasfı taşıyanlara da ocakzâde

²⁷² Abid Yaşaroğlu, **Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Koğuşlar 888 Numaralı Mühimme Defteri [1a-260a Tahli ve Transkripsiyon]**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995, hk. 727. (Bu çalışmada defterin yarısı çevrilmiş olup, defterin tamamı orjinalinden tarafımızdan okunmuştur. Bundan sonraki dipnotlar için “888 Numaralı Mühimme Defteri” kısaltması kullanılacaktır.)

²⁷³ BOA, Mühimme Defteri, No: 25, s. 304/2812.

²⁷⁴ BOA, A. DVN. (Dosya), No: 1, s. 36.

²⁷⁵ BOA, KK, No: 262, s. 160.

²⁷⁶ Ankara Savaşı'ndan sonra Timur, Yıldırım Beyazid'e benden ne dilersin diye sorduğunda Bayezid: “Senden dileğim budur kim, benim ocağımı söyündürmeyesin”. **Oruç Beğ Tarihi (Osmanlı Tarihi 1288-1502)**, s. 41; Anonin Osmanlı Kroniği'nde aynı olay anlatılırken, Yıldırım Beyazid'in Timur'a: “Ocak söyündürmek eyü olmaz” dedi. **Anonim Osmanlı Kroniği [Osmanlı Tarihi (1299-1512)]**, Haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yayınları: İstanbul 2015, s. 48.

²⁷⁷ BOA, Mühimme Defteri, No: 32, s. 364/559-660.

denilmekteydi. Tevarüs ettiği Türk ve İran yönetim geleneğini sürdüren Osmanlılar, bu ocaklık veya ocakzâdelerin varlığını timar sistemi ile devam ettirmiştir.²⁷⁸

Ocaklık türlerinden biri de “ocaklık timarlar” idi. XVI. yüzyılda tevcih edilen timarlardan bazılarının “ocak timar” şeklinde adlandırıldığı görülmektedir. Örneğin 4 Mart 1556 tarihli bir hüküm suretinde Nusaybin Bey’i iken vefat eden Şemseddin Bey’in 22.000 akçe geliri olan Habab karyesi “kadîmî ocakları” olduğundan Hasan adlı oğluna intikal ettiği görülmektedir.²⁷⁹ Ayn Ali Efendi’nin timarla ilgili bölümünü genişleterek 1641’de yeni bir kanunnâme metni oluşturan Avni Ömer Efendi, timar türlerini sayarken ocaklık ve yurtluk timarlar diye iki başlık açar ve bunların hukuki yapısına dair bilgileri nakleder.²⁸⁰ Benzer şekilde Ö. L. Barkan, Timar makalesinde farklı uygulamalar ve nispeten daha fazla serbestiyete sahip ocaklık timarlardan genişçe bahseder.²⁸¹ Geniş bir coğrafyaya yayılan Osmanlı’da timar sistemi de uygulamada farklı özellikler arz etmişti. Savaşlar ve sınır bölgesinde hayat şartlarının zorlaşması ile merkezi hükûmet bu sorunları gidermek üzere Bosna’da timar ve zeâmetleri miras yoluyla intikal eden araziler haline getirmişti. XVII. yüzyılın başında oluşturulan bu ocaklık timarlar da N. Filipoviç ve Avdo Sudeska tarafından incelenmiştir.²⁸²

Osmanlı İmparatorluğu’nda ocaklık teriminin kullanım alanları çeşitliydi. En yaygın biçimi idârî teşkilat içerisinde rastlanan ocaklık statüsündeki sancakları ifade etmek üzere kullanılır. İdarî teşkilatın dışında devletin bir kısım giderlerinin karşılanması için bazı gelir kaynaklarının tahsisine de ocaklık denilmekteydi.²⁸³ Bu uygulama sancak ve toprak tasarrufundaki ocaklık uygulamasından farklıdır. Bu tür ocaklıklar Matbâh-ı Âmire, İstabl-ı Âmire, Tersâne-i Âmire ve bazı askerî görevlilerin maaşlarına karşılık kendilerine tahsis edilen gelir üniteleri özelliği

²⁷⁸ Orhan Kılıç, “Ocaklık”, *DİA*, c. 33, İstanbul 2007, s. 317.

²⁷⁹ **BOA, Mühimme Defteri**, No: 2, s. 16’dan aktaran Nejat Göyünç, “Yurtluk-Ocaklık Deyimi Hakkında”, s. 273.

²⁸⁰ Ömer Efendi, **Kânun-ı Osmanî Mefhûm-ı Defter-i Hakanî**, Süleymaniye Kütüphanesi, Yahya Tevfik, No: 278, vr. 20b-22a.

²⁸¹ Ö. L. Barkan, “Timar”, *İA*, c. XII, s. 286-333.

²⁸² N. Filipoviç, “Ocaklık Timars in Bosnia and Herzegovina”, **Prilozi Orijentalnu Filologiju**, 36 (1986), s. 149-180; Avdo Sudeska, “Evolucija u nasledivânju odžakluk timara u Bosnii Hercegovini” (Bosna ve Hersek’te Ocaklık Timarlarının İntikalinin Evrimi), **Bosna ve Hersek Tarih Kurumu Yıllığı**, 19, Saraybosna 1973, s. 31-43.

²⁸³ M. Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. 2, s. 712-713.

taşıymaktaydı. Saray mutfağının ihtiyaçları, donanma ve gemi yapımı için gerekli malzemenin sağlanacağı yerler bu hizmetler için ocaklık tahsis edilirdi.²⁸⁴ Çalışmamızda ocaklık kavramının yaygın biçimi olan idârî teşkilattaki yurtluk-ocaklık ve hükûmet tabirleri olacağından, ikinci anlamdaki ocaklık uygulamasına değinilmeyecektir.

Yurdluk-ocaklık kelimelerine dair en makul açıklamayı önce M. Z. Pekalın, daha sonra benzer ifadelerle Midhat Sertoğlu yapmışlardır. Bu iki yazara göre “bir kimseye ömür boyu dirlik tahsis edilmesine yurdluk, bu hakkın mirasla intikâl etmesi halinde ocaklık, hem kaydı hayat hem de irsî devamlılıkta ise yurtluk-ocaklık” denilmektedir.²⁸⁵ Kürt beylerine verilen sancaklar, hem kaydı hayat hem de irsî devamlılık arz ettiğinden bu tür sancaklara yurtluk-ocaklık denilmiştir.

Hükûmet kelimesi ise sözlükte hükm kökünden “hüküm ve karar vermek, adaletle hükmetmek” anlamlarına gelir. İsim olarak da kullanılan hükûmet kelimesi zamanla sözlükteki hukuki anlamının yanı sıra siyasî-idârî bir anlam daha kazanmış, özellikle Selçuklu ve Osmanlı devletlerinde hem merkezin hem de eyâletlerin yönetimini ve yönetim örgütünü ifade etmiştir.²⁸⁶ Osmanlı taşra teşkilatında ise timar sisteminin uygulanmadığı Kürt beylerine ait sancaklarda, iç idâredeki yetkilerin mahalli ailelere bırakıldığı ve bunun irsî olarak sürdürüldüğü “ocaklık-yurtluk” denilen idârî bölgeler, eyâlet yanında hükûmet tabiriyle de anılmıştır. Bu hükûmetlerin idârecisi olarak görev yapan aşiret reislerine “hâkim” denilmiştir.²⁸⁷ Ancak zamanla resmi kaynaklarda yurtluk-ocaklık denilen sancaklarla hükûmet diye anılan sancaklar arasında bir farklılaşma ortaya çıkmış ve ikincilerin tahriri yapılmayarak halkı avârız türü vergilerden muaf tutulurken sancak beyliği görevi babadan oğula geçen bu bölgelerin idârecileri her yıl belirli bir miktar vergi ödemekle yükümlü kılınmıştır. Bununla beraber bu farklılık genel bir statü haline

²⁸⁴ Nejat Göyünç, “Yurtluk-Ocaklık Deyimi Hakkında”, s. 275-276; Orhan Kılıç, “Ocaklık”, s. 317.

²⁸⁵ M. Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. 3, s. 639, Mithat Sertoğlu, **Osmanlı Tarih Lügati**, Enderun: İstanbul 1986, s. 371; Sofyalı Ali Çavuş Risalesi, s. 15.

²⁸⁶ Mehmet A. Aydın, “Hükûmet”, **DİA**, c. 18, İstanbul 1998, s. 468-470.

²⁸⁷ Hâkim kelimesi Osmanlı öncesi Anadolu beylikleri tarafından kullanılmaktaydı. Çaldıran Savaşı sonrasında 1515 yılının ilk aylarında bölge ahvalinden Sultan Selim’e haber veren Akkoyunlu Murad Bey, Mirdasî Kasım için Eğil hâkimi ifadesini kullanır. Belgede Bitlis ve Hazzo beylerinin kalelerini Kızılbaş Ustaclu Mehmed’den aldıklarını belirtir. **T SMA. e. 747/3.**

gelmemiş, bu tabirler birbirinin yerine kullanılmıştır.²⁸⁸ III. Murad dönemine ait bir belgede hükûmet ve eyâlet kavramları beraber kullanılarak yönetim geleneğine işaret edilmişti: “... *Cümle kıla‘ ve nevâhi ve aşiret ve kurasıyla Cizre’nin eyâlet ve hükûmeti sene 970 Saferi’nin evâilinde merhum ve mağfurun-leh babam ve dedem Sultan Süleyman zamanında berat-ı şerif verilip...*”²⁸⁹

XVI. yüzyıl sonuna kadar sancak tevcih defterlerinde bu tür hükûmetler “eyâlet” olarak kaydedilirken, XVII. yüzyıl başından itibaren eyâlet kavramı “beylerbeylik/vilâyet” karşılığında kullanılmaya başlandığından terk edilmişti. İlk defa 1608 tarihli Ayn Ali Risalesi’nde yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancak ayırımına gidilmiş ve her birinin hukukî statüsü izah edildikten sonra, sancak isimleri listelenmiştir. Sancak tevcih defterlerinde ise ilk olarak 1632-1641 yılları arasındaki atama kayıtlarında yurtluk-ocaklık ve hükûmet ayırımına gidilmiş, bunun yanına “Ekrâd” kaydı konulmuştu.²⁹⁰ Esasen XVI. yüzyılın başından itibaren mühimme defterleri²⁹¹ ile sâir ferman, berat, mülknâme ve vakıfnâme türü belgelerde Kürt beylerine hitap edilirken “hâkim” lafzı kullanılmaktaydı. Keza İmadiye sancağına 1670’te Kubad Bey’in ataması sırasında divândan çıkan belgeye “İmadiye Hükûmet Nişanı” adı verilmişti. Belgede ifade edildiği üzere Kubad Bey’in babası ve dedesi devlete sadakete hizmet etmişlerdi. Sancağın ileri gelenlerinin de mahzar göndererek Kubad Bey’i istemeleri üzerine “*İmadiye hükûmeti kadîmü’l-eyyamdan ila-hazel an babaları ve dedeleri yurtluğu ve ocaklığı üzre sâir Kürdistan hâkimleri neslen ba‘de’n-nesl mutasarrıf oldukları gibi mutasarrıf olmak*” üzere Kubad Bey, İmadiye hâkimi olarak atandı. Ayrıca nişanda atamadan dolayı görev ve sorumlulukları ayrıntılı şekilde belirtilmişti.²⁹² Ortaçağ’a ait Farsça ve Arapça kroniklerinde hâkim kelimesi bir bölgedeki idâreci anlamında yoğun şekilde kaydedilmişti. Bu kavramı İdris-i Bidlîsî’nin çokça kullandığı görülmektedir. Kürt beylerini ifade ederken hâkim ve melik tabirlerine başvurur. Başka bölgelerdeki

²⁸⁸ Mehmet İpşirli, “Hükûmet (Osmanlı Devleti’nde Hükûmet/Tanzimât Öncesi)”, **DİA**, c. 18, İstanbul 1998, s. 470-471.

²⁸⁹ **BOA, A. DVNS. HADR. d. 1, s. 328.**

²⁹⁰ Ş. Turan, “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İdarî Taksimatı”, s. 201-227.

²⁹¹ **BOA, Mühimme Defteri**, No: 1, hk. 97’de “Palu hâkimi Cemşid Bey”.

²⁹² **BOA, A. DVN. 62/42.** (19 Eylül 1670)

idâreciler için de kullanılmaktaydı.²⁹³ Bu itibarla kelimenin İran yönetim ve bürokrasi terminolojisinden kaynaklandığı da söylenebilir.²⁹⁴ Hükûmet denilen sancaklar mülkiyet, yurtluk-ocaklık sancaklar ise arpalık ve sancak hası yoluyla verilirdi.²⁹⁵ Emecen ve Şahin'e göre hükûmet kavramı kullanılmadan önce onun yerine kullanılan eyâlet ifadesi, yukarıda belirtildiği gibi tamamen ocaklık statüsünü belirten bir tabirden ibarettir. Daha çok muhtelif aşiret guruplarından teşekkül eden bu birimler, coğrafi bir bölge bütünlüğünü değil, Diyarbekir Beylerbeyliğine tâbi dağınık, sağa sola serpiştirilmiş küçük idârî birimler niteliği taşımaktadır. Bu bakımdan buradaki söz konusu tabirlerden, ocaklık statüsünde dağınık coğrafi yerlerdeki idârî birimler topluluğu anlaşılmalıdır. Nitekim daha sonraki tevcih defterlerinde bu durum açık bir şekilde görülmektedir.²⁹⁶ Hakîm ve hükûmet kavramları bu tür sancakları ifade etmek üzere XVI. yüzyılın başından XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar kullanılmaya devam edildi. Ancak yurtluk-ocaklıkların merkezileşme kapsamında lağvedilmesi ile bu tabirlerin kullanımı da terk edildi.

Yukarıda ifade edildiği üzere çeşitli şekillerde kullanıldığı görülen yurtluk, ocaklık ve hükûmet ifadelerinin belirgin ve tam anlamıyla idârî ünite olarak ifadesini bulması I. Selim döneminde Çaldıran Savaşı'ndan sonraki süreçte Diyarbekir ve çevresindeki Kürt beylerinin Osmanlı hâkimiyetine geçmesi ve bu beylerin yaşadıkları toprakların kendilerine yurtluk-ocaklık sancak olarak tevcih edilmesinden sonraki süreçtedir. Nitekim bu idârî statü Sultan Süleyman döneminde hukuki bir bağlama oturtulacak ve kanunnâme metinlerine kaydedilecekti.

Bu tabirlerin izahının ardından bir sonraki başlıkta yurtluk-ocaklık sancakların teorik hukukî zemini ile taşradaki uygulamasına geçilecektir.

²⁹³ Örneğin Kürt beyleri için: Yüce soylu hâkimler, atadan ataya önderlik yapan kimseler. Bkz. **Selim Şah-nâme**, s. 294.

²⁹⁴ Dağıstan, Hazar Gölü çevresi ve Basra bölgesindeki yerel yöneticilere Osmanlılar tarafından "hâkim" denilmekteydi. Dağıstan hâkimi, Cezire-i Arap hâkimi, Gilan hâkimi, Luristan hâkimi gibi birçok örnek mevcuttur.

²⁹⁵ Orhan Kılıç, "Yurtluk", s. 416.

²⁹⁶ Feridun M. Emecen-İlhan Şahin, "Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Sancak Tevcih Defteri", s. 56.

1.3.2. Eyâlet'ten Hükûmet'e Kürt Beylerinin İdarî Düzeni

Erken dönem Osmanlı taşra teşkilatında en yüksek idârî birim vilâyetti (beylerbeylik). XVI. yüzyıl sonunda vilâyet ve beylerbeylik kavramlarının yerini eyâlet almaya başladı. Bu dönemde beylerbeylik ve eyâlet terimleri idârî taksimat ünitesi olarak aynı anlamda kullanılmaktaydı. Ancak, başında bulunan yöneticinin rütbesi bakımından birbirinden farklıydılar. Sancaklardan müteşekkil idârî ünitelerin *beylerbeyi* olarak, anılan iki tuğlu paşalar tarafından yönetilmesi halinde, o idârî birimin adı *beylerbeyilik*, şayet üç tuğlu bir paşa yani bir *vezir* tarafından yönetiliyorsa *eyâlet* olarak anılmaktadır.²⁹⁷ Tabi bu durum XVII. yüzyılda meydana gelen bir değişimdi, zira XVI. yüzyıl boyunca, Kürt beylerinin idâresinde olan sancakları belirtmek üzere, belki de daha fazla “bölgesel serbestiyet” ifade eden, “eyâlet” terimi tercih edilmişti. Metin Kunt’a göre eyâlet tabiri, “on altıncı yüzyıl boyunca özellikle Diyarbakır beylerbeyliği bünyesinde görülen “özel durumlu Kürt beyleri” bölgeleri için kullanılmaktaydı. Bu durumu göz önünde bulundurarak “eyâlet” teriminin sancak ya da vilâyet terimlerinden daha fazla bölgesel otonomi ifade ettiğini kabul edebiliriz” ifadesini kullanır.²⁹⁸ Nitekim Palu beyi Cemşit’e, Sultan Selim tarafından 3 Haziran 1515’te Palu’yu idâre etmesi için verilen sancak yönetim belgesi “eyâletnâme” olarak isimlendirilmişti.²⁹⁹ 1535 yılında Kürt beylerine Sultan Süleyman tarafından verilen nişân-ı hümayunda “*taht-ı tasarruflarında olan eyâletleri ve kal’aları ve yurdları ve ocakları*” şeklinde iki tabir bir arada yer almaktaydı, ancak sancak tevcihi için “eyâlet” ifadesi kullanılmıştı.³⁰⁰ Kanunî döneminde yazılan Tabakâtü’l-memâlik ve Derecâtül’-mesâlik isimli teşkilat ve tarih eserinde Diyarbakır, tabaka-i işrun (yirmi) başlığında kaydedilmiştir. Buranın Kürdistan beyleri ile birlikte 17 tabakadan (idârî birim) oluştuğu belirtilmektedir. Osmanlı sancakları dışındaki yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklar “eyalet” başlığı ile kaydedilmiştir. Bunlardan Palu eyaleti onuncu tabakada yer almıştır.³⁰¹ 5 Ağustos

²⁹⁷ Orhan Kılıç, “Van Eyâleti’ne Bağlı Sancaklar ve İdarî Statüleri (1558-1740)”, **Osmanlı Araştırmaları**, 21 (2001), s. 189-210.

²⁹⁸ Metin Kunt, **Sancaktan Eyâlete**, s. 28.

²⁹⁹ **Kanunnâme Mecmuası**, Veliyüddin Efendi, No: 1969, Vr. 107b.

³⁰⁰ **TSMA**, e. 11969. Bu belge yetkililerce yeniden numaralandırılmıştır. Yeni numarası **TSMA**, e. 1012’dir.

³⁰¹ Diyarbakır’de 8 adet eyalet başlığı taşıyan sancak bulunmaktadır. Bkz. Celâl-zâde Mustafa Çelebi, **Tabakâtü’l-Memâlik ve Derecâtü’l-Mesâlik**, Haz. Funda Demirtaş, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2009, s. 26.

1565 tarihli fermanında “*Eyâlet tarîkiyle sancak tasarruf eden Kürt beylerine*” şeklinde bir hitap cümlesi bulunmakta ve içerikte bu eyâletlerin tahrir yapılan yerler ile idârî farkları olduğu belirtilmekteydi.³⁰² Yine 12 Haziran 1588 tarihli sancak tevcih kaydında, Mazgirt sancakbeyi için “*eyâlet tarîkiyle Kürdistan üslûbu üzre babası yerine vech-i meşrûh üzre buyruldu*” ifadesi yer almaktadır.³⁰³ Bu şekilde diğer sancakbeyi atamalarında “*eyâlet tarîkiyle*” tarzında bir düzenlemeye gidilmişti. Eyâlet tarîki kavramıyla bölgesel ve iktisadî sebestiyet ve çevresindeki birçok kale ile yerleşim yerinin idâresinin verilmesi anlamına vurgu yapılmıyordu.³⁰⁴ Çünkü bu durum beylere verilen temlik ve beratlarda açık şekilde belirtilmişti. Örneğin 1578 yılında Bitlis’ten merkeze gönderilen arzda “*Bitlis eyâleti bir kadîm ocak iken ...*” ifadesi kullanılmıştı.³⁰⁵ Mevcut düzen XVI. yüzyılın sonuna kadar devam etmiş ve 1586 yılındaki sancak tevcih (KK 262) kayıtlarında artık vilâyet yerine “*eyâlet*” tabiri kullanılmaya başlanmıştı.³⁰⁶ Bu değişiklik ile birlikte artık Kürt beylerinin idâresindeki sancaklara “*eyâlet*” yerine “*hükûmet*” denilmekteydi. Ayrıca bu beylerin yönettikleri sancaklar da kendi içinde “*yurtluk-ocaklık ve hükûmet*” olmak üzere ikiye ayrılmıştı.

Topkapı Sarayı’ndaki Kanunî Sultan Süleyman döneminin ilk yıllarına ait listelerde görüldüğü üzere, beylerbeylikler fethedildikleri, daha doğrusu kurulmuş oldukları kronolojik sıraya göre kaydedilmiştir. Bunlar Rumeli, Anadolu, Karaman, Şam, Mısır ve Diyarbakir vilâyetleri ile özel statüler içinde gösterilen Kürdistan ümerâsına ait livâlardı.³⁰⁷ Diyarbakir eyâleti başlangıçtan itibaren, özelliği olan ve idârî teşkilatı çeşitli statüler gösteren bir beylerbeylikti. Kanunî döneminin ilk devresine ait birkaç listede vilâyet-i Diyarbakir ayrı bir ünite, vilâyet-i Kürdistan ayrı bir üniteydi. Diyarbakir vilâyetine bağlı sancak/livâlar direkt devlet merkezi

³⁰² BOA, Mühimme Defteri, No: 5, s. 18. Bu hükümde kadîmden eyâlet olan sancaklardaki kadîmî aşiretler dışında, yani normal sancaklarda yerleşik aşiretlerin vergiden muaf olmak için eyâlet sancaklara yerleştikleri tahrir heyeti tarafından belirlenmiş ve bunların geri sancaklarına gönderilmesi ve tahrir tabi tutularak vergilerini vermeleri devlet merkezince istenmişti.

³⁰³ BOA, KK, No: 262, s. 264.

³⁰⁴ 1575’te Cizre hâkimine verilen beratta kendi yönetiminde olan kale ve aşiretler tek tek kaydedilmiştir. Hem hükûmet hem de eyâlet tabiri birlikte kullanılmıştı. BOA, A. DVNS. HADR. d. No: 1, s. 328.

³⁰⁵ BOA, A. DVN, 3/95.

³⁰⁶ BOA, KK, No: 262, s. 261, 265; Metin Kunt, Sancaktan Eyâlete, s. 28.

³⁰⁷ Ayn-ı Ali Efendi, Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân, s. 9.

tarafından atanan sancakbeyleri ile yönetilen idârî birimlerdi. Kürdistan vilâyetinde yer alan ve her biri eyâlet şeklinde tabir edilen idârî üniteler ise bölgedeki Kürt beyleri tarafından yönetilen yerlerdi. Kanunî dönemi sonuna kadar Kürt beylerinin idâre ettiği yerler “eyâlet” şeklinde yazıldı. Ancak XVII. yüzyıl başına ait Ayn Ali Risalesi’nde bu idârî düzenin değiştiği görülmektedir. Burada artık iki değil, üç tür statü vardı. Birincisi Diyarbekir eyâletinde “Osmanlı sancağı” denilen on iki adet normal sancak, ikincisi ise daha önce Kürdistan beyleri içinde “eyâlet” olarak yazılan sancakların artık Ekrad beyi sancağı yani yurtluk-ocaklık olarak kaydedilen (Sağman, Kulb, Mihrani, Tercil, Atak, Pertek, Çapakçur ve Çermik), üçüncüsü ise Kürt beyleri tarafından yönetilen ve “hükûmet” tabir edilen beş sancak (Cizre, Eğil, Genç, Palu, Hazzo). Ayn Ali Efendi, yurtluk-ocaklık ile hükûmet sancak arasındaki statü farkını da ayrıntılı şekilde anlatmaktadır.³⁰⁸ Bu eseri yayına hazırlayan T. Gökbilgin duruma şu yorumu yapmaktadır: “Görülüyor ki 50-60 sene zarfında Diyarbekir eyâleti bir takım değişikliklere uğramış, Kürt beylerinin idâresindeki sancaklar eyâlet yerine Ekrad sancağı ve hükûmet olarak tanımlanmıştı. Bazı yerlerin statüsü değişmiş, Ekrad sancağı iken hükûmete, hükûmet iken Ekrad sancağı olmuştu”.³⁰⁹

Eyâletten hükûmete geçişin tedrici ve XVI. yüzyılın sonlarında meydana geldiği görülse bile bu yüzyılın başlarından itibaren mühimme defterlerinde yer alan ferman suretlerinde beylere hitap edilirken “Palu hâkimi, Bitlis hâkimi, hâkim-i Eğil” gibi ifadeler kullanılmaktaydı. Bu durum bize sancak tevcih defterlerinde eyâlet şeklinde kaydedilen Kürt sancaklarının yöneticilerine “hâkim, sancakbeyi, mirlivâ” gibi birçok kavram ile hitap edilebileceğini de göstermektedir. Bu gelişmenin XVI. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı bürokrasisinde meydana gelen değişim ve gittikçe profesyonelleşen defter sistemi ve bürokratik gelenek ile alakalı olduğunu düşündürmektedir. Bunun yanında bölgedeki siyasal hâkimiyetin ve idârî düzenin de istikrara kavuştuğu söylenebilir. Nitekim Kürt beyleri 1515’te kurulan Diyarbekir beylerbeyliğine bağlanmış ve beylerbeylik altında teşkilatlanmış Vilâyet-i Kürdistan adıyla idârî bir tasnif yapılmıştı. Ancak Osmanlıların Safevileri tedricen bölgeden

³⁰⁸ Ayn-ı Ali Efendi, s. 27-28.

³⁰⁹ Ayn-ı Ali Efendi, s. 28.

çıkarması ile 1535'te Erzurum ve Bağdad, 1548'de Van beylerbeylikleri kurulmuş ve daha önce Diyarbekir'e bağlı bazı sancaklar, yakın bir coğrafyada ve yönetim açısından daha uygun şartlarda olmalarından dolayı Erzurum, Van ve Bağdad'a³¹⁰ bağlanmışlardı. Bu eyâletlerin kurulması ile daha önce Diyarbekir beylerbeyliği altındaki Vilâyet-i Kürdistan tabii şekilde kullanılmaz olmuş, onun yerine her bir eyâletteki hükûmet ve yurtluk-ocaklık sancakların Kürt beylerinin idâresinde olduğunu belirtmek üzere "tâbi'-i Ekrad" kaydı düşülmeye başlanmıştı.³¹¹

1.3.3. Kanunnâme Metinlerinde Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet Sancakların Statüsü

Kanunnâme metinlerine geçmeden önce bu metinlere kaynaklık eden bir belgeden bahsetmek gerekir. 1535 yılında Kanunî Sultan Süleyman tarafından İrakeyn Seferi öncesinde Kürt beylerinin statülerini belirleyen bu belge Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA) evrak kısmında 11696 numara ile kayıtlıdır³¹². Bu metinde Kürt beylerinin hakları, sorumlulukları ve görevleri geniş bir şekilde tasvir edilmiştir. Hukuki bir metin gibi hazırlanan belgede ayrıca sistemin devamı için yemin ve beddua bölümü de bulunmaktaydı.

Metnin başlığı "*Kürdistan Beylerine Yazılacak Hükm-i Şerif Budur*"³¹³ şeklindedir. Bu metne göre her bir beye nişan yazılmış ve kendilerine tuğralı olarak gönderilmiştir.

Metin şu ifadeler ile başlamaktaydı: "Kürt beyleri merhum babam Sultan Selim devrinde ihlâs ve samimiyetle İslam devletinin [Osmanlı] himayesine girmiş,

³¹⁰ 26 Ekim 1564'te Bağdad beylerbeyine yazılan fermanla yeniden tahrir edilmekte olan Bağdad'daki Kürdistan sancaklarında boş yerlerin, şenletmek şartıyla sipâhizâdelere ve Rum'lu gönüllü tâifesine timar olarak tevcih edilmesi istenmişti. **BOA, Mühimme Defteri**, No: 6, s. 276.

³¹¹ "Hükûmet-i Palu tâbi'-i Ekrâd der tasarrufu İbrahim veled-i Mehmed Beg ocaklık /Livâ-i Pertek tâbi'-i Ekrâd der tasarrufu Rüstem Beg ocaklık". **BOA, C. DH.** 6095, s. 17, 18, 54.

³¹² Yeni tasnife göre **TSMA. e. 1012.**

³¹³ **TSMA. e. 11969** (Yeni numara: 1012). Bu belge ilk defa Nazmi Sevgen tarafından 1968 yılında Belgelerle Türk Tarih Dergisi'nde (BTTD) yayımlanmıştı, daha sonra yayımlanan kitapta da yer almaktadır. Bkz. Nazmi Sevgen, **Doğu ve Güneyoğu Anadolu'da Türk Beylikleri: Osmanlı Belgeleri ile Kürt Türkleri**, TKAE: Ankara 1982, s. 42-43; Şevket Baysanoğlu ve Abdullah Demir tarafından Osmanlı Türkçesinden sadeleştirilerek latinize edilmiştir. Bkz. Şevket Baysanoğlu, **Diyarbakır Tarihi**, c. 2, s. 513-515; Abdullah Demir, "16. Yüzyılda Safevi ve Osmanlı Hâkimiyetinde Bitlis Beyleri", **I. Uluslararası Dünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri**, Ed: M. Bilen-V. Gürhan-E. Gümüş, Beyan: İstanbul 2008, s. 275-277.

itaat ve bağılık göstererek defalarca Kızılbaşlara karşı savaşmış ve hayırlı hizmetlerde bulunmuşlardı. Benim saltanatımda dahi Şark seferine Serasker İbrahim Paşa'yı gönderdiğimde Kürdistan beyleriyle istişâre ve ittifak etmesi sonucu Azerbaycan, Horasan, Tebriz, Bağdad ve sâir kale ile memleketleri fethetmişlerdi. Kürt beylerinin bu savaşlarda göstermiş oldukları samimiyet ve fedakârlığa karşılık bizden talep ettikleri istihkaklarını bi-hakkın vermek yeryüzünde adaletin icracısı olarak üzerimde bir vecibe olduğunu biliyorum". Bunu karşılığında kendi idârî düzenlerinin ve yönetim ayrıcalıklarının devam edeceği ve hiçkimsenin buna müdahale etmeyeceğini bildiren nişan verilmişti. Karşılıklı bir muahede gibi yazılan metinde şartlar şu şekilde kaydedilmiştir.

Kürdistan beylerinin eskiden beri ellerinde ve tasarruflarında olan, asırlardan beri hâkim oldukları şehir, kale ve sancaklar kendilerine temlik suretiyle tevcih edilmiştir. Sancak beylerinin her birine temliknâmeleri yazılarak beratları verilmiştir. Mahallî beylere beratla ihsan edilen kale, şehir, köy ve mezzalar bütün gelir kaynaklarıyla ve mahsulleriyle birlikte kendilerine ve oğlu oğluna neslen ba'de neslin temlik ve ihsan edilmiştir. Bundan sonra Kürdistan eyâletinde mahalli beylere verilen sancakların tamamı kendi mülkleri olup bundan böyle malikâne olarak tasarruf edilecektir. İslam dini üzere olup Devlet-i Âliyye'ye mütabaat ve inkıyad ettikleri sürece "evlad u ecdâdımızdan ve bizim sulbümüzden gelen halefimizden, vüzeradan ve beylerbeylerinden ve ümeradan" ve devletin yürütme erkini elinde tutanlardan hiçbirisi her ne sebeple olursa olsun hiçbir şekilde Kürt beylerine, mutasarrıf oldukları sancaklarına, müdahale, münazaa ve taarruz etmeyecektir. Göndermiş olduğum emr-i celilü'l-kadrime riayet olunup tahrif, tebdil, tağyir ve tahvil edilmeyecek ve hiçbir suretle kalem oynatılmayacaktır. Sancakları oğuldan oğula neslen ba'de neslin mülkiyet üzere idâre edeceklerdir. Sancak beylerinden herhangi birisi öldüğünde eyâleti kaldırılmayıp bütün hududu ile temliknâme-i hümâyûnum gereği sancağın tamamı oğluna verilecektir. Şayet birden fazla oğlu varsa sancakları aralarında eşit bir şekilde paylaşılacaktır. Veyahut kendileri istedikleri şekilde tasarruf edeceklerdir. Sancak beylerinden herhangi birisi kudret-i Rabbanî ile vârişsiz ve akrabasız vefat ederse o zaman eyâleti hariçten olan yabancılara verilmeyecektir. Kürdistan beylerinin müşavere ve ittifakı sonucu onlar

bölge beylerinden veya beyzâdelerinden her kimi layık ve uygun görürlerse ona tevcih edilecektir. Kürdistan beyleriyle yapmış olduğum muahedemin te'kidi, emr-i cehdimin takriri ve temhidi için Allah'ın vahdaniyetine kasmle yemin ederim ki bundan böyle yapılan bu ahide hiçbir suretle muhalefet edilmeyecektir. Peygamberimizin nübüvvet ve risaleti hakkı için Kürt beyleri doğruluk üzere “dostuma dost ve düşmanıma düşman” ve ihlâsla atebe-i ulyama bağlı kaldıkları müddetçe, yazmış olduğum fermanıma riayet edilip tağyir ve tebdil etmeyiniz. Benden sonra evlatlarıma emrim ve vasiyetim şudur ki: Kürt beyleriyle yapmış olduğum bu mukavele metnine sadık kalıp buna göre amel etmelerini ve bu hususta vaki olan emirlerimi bozmayıp babam Yavuz Sultan Selim döneminden süregelen âdete riayet edip ona göre amel ediniz. Kürt beyleriyle yapmış olduğum bu sözleşmeye her kim ki bu emrime muhalefet edip düşmanlık beslerse hesabın verilmesi en zor olan hesap gününde mücrimlerden, günahkârlardan ve zalimlerden olmalarını Allah'a niyaz eylerim. [Kürt Beyleri] Daima sadakat ve doğruluk üzere hareket ediniz. Din ve devletime müteallik hizmetlerde ayrılığa düşmeyiniz. Özellikle Diyarbekir ve Bağdad beylerbeyleri etraf u cevanibde bulunan Kürdistan beyleriyle yek-dil ve yek-cihet olup muhalefet ve mu'anedet ile ayrılığa düşmeyiniz. Düşman ortaya çıktığında bütün mühimmat-ı askerî ile kabile ve aşiretlerinizle birlikte düşman üzerine yürüyünüz, birbirinize yardım ve destek veriniz, bu hususta bir dakika bile geçirmeyiniz. Özellikle elinizin altında bulunan reâyâyâ ki Allah'ın emâneti olup şer'-i şerife muhalif ve yürürlükte olan kanunlara mugayir zulüm ve düşmanlık etmeyiniz ve başkası tarafından kendilerine zulüm edilmesine de müsaade göstermeyiniz.

Yukarıda belirtilen metnin Palu hâkimi Cemşid Bey'e gönderilen nüshası “Temliknâme-i Hümâyûn” başlığı taşımaktadır. Bu belge daha sonra III. Murad ve I. Ahmed dönemlerinde yenilenmiştir. Orijinal metni günümüzde Palu beylerinin elinde mahfuzdur.³¹⁴ Ayrıca bu metnin bir sureti Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunmaktadır.³¹⁵

³¹⁴ I. Ahmed döneminde yenilenen 1611 tarihli Temliknâmenin orijinal metni ile özetlenmiş tercümesi için bkz. Feyzullah Demirtaş, **Mirdasi Hükümdarları, “Palu ve Eğil Hükümetleri” ve Çermik Beyleri**, Sena Ofset: İstanbul 2005, s. 82-84.

³¹⁵ Kanunî döneminde verilen “Temliknâme-i Hümâyûn Sureti”. **VGMA, Defter No: 3013/45.**

İçeriği alıntılanan nişân-ı hümayûn, bundan sonraki kanunnâme metinlerine kaynaklık etmiştir. Muhtelif tarihlerde yazılan kanun ve risalelerde buradaki maddeler olduğu gibi yer almıştır.

Aşağıda ilk metni Kanunî döneminde oluşturulduğu iddia edilen ve daha sonraki tarihlerde ihtiyaç duyuldukça bu metin üzerinden yeniden üretilen beş kannunâme ve risaleye yer verilmektedir. Bu metinlerde kanun madde içeriklerinin aynen aktarıldığı, her birinin yazıldığı dönemdeki eyâlet, sancak ve tımarlı sipahi sayılarının güncellendiği görülmektedir. Burada yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancakların idârî statülerinin neredeyse tamamının ilk metinden aynen kopyalandığı açıkça ortadadır.³¹⁶ Kanunâmede ifade edilen hükümlerin uygulamada farklılık gösterdiği de gözlemlenebilmektedir. Uygulamada meydana gelen gelişmelere geçmeden önce kanunnâme metinlerinde geçen idârî ve hukukî statüyü ifade eden kısımlar aktarılacaktır.

Kanunnâme-i Hümayûn (Kanunî Dönemi)

Hükûmet Sancaklar: “... Bunlardan mâ’ada dokuz hükûmet vardır ki hîn-i fetihde hıdmet ü itâ’atleri mukâbelesinde ashâbına tevîz ü temlîk olunmuşdur. Mülkiyet tarîki üzere tefrîk [tasarruf] ederler. Hatta memleketleri mefrûzü’l-kalem ve maktû’ü’l-kademdir. Ebvâb-ı mahsulâtı dâhil-i defter-i sultanî olmamıştır. İçlerinde ümerâ’-i Osmaniyye’den ve kul tâifesinden hiç bir ferd yokdur. Cümle kendülere mahsusdur. Ve bunların ‘ahidnâmeleri mûcibince azl ü nasb kabul eylemezler. Amma cümlesi mutî’-i fermân-ı hazret-i sultandır. Sâir ümerâ’-i Osmâniyye gibi kangı eyâlete tâbi’ler ise, beğlerbeğileriyle ma’an sefer eşerler. Kavm ü kabîle ve başka asker sâhibleridir”.³¹⁷

Yurtluk-ocaklık: Ve bir bahşi dahi ocaklıkdur ki hîn-i fetihde ba’zı ümerâya hizmet ve itâ’atleri mukâbelesinde ber-vech-i te’bîd arpalık ve sancak hâssı tarîkiyle

³¹⁶ Kanunnâme metinlerinde geçen şartların ilk şekli 1535 tarihinde Kürt beylerine verilen Nişân-ı Hümayûn’a dayanmaktadır. Zira burada Kürt beylerinin elkapları, sancak tevcih usulleri, yönetim şekli ve görevlerine kadar bütün hukukî prosedür ayrıntılı şekilde kaydedilmiştir. Fakat sancaklar için eyâlet ifadesi kullanılmıştır. Hükûmet ifadesi daha sonra kullanılmaya başlanacaktır. Bkz. **TSMA, e. 11969.**

³¹⁷ Bu kısım Tekelioğlu No: 806, v. 42a-61a’da bulunan nüshada bkz. Ahmet Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, 4. Kitap Kanunî Devri Kanunnâmeleri, I. Kısım Merkezî ve Umumî Kanunnâmeler**, Fey Vakfı: İstanbul 1992, s. 463.

tevcîh olunmuştur. Erbâb-ı divân ve kanun ıstılâhında bu makûlelere yurdruk ve ocaklık derler. Sancak i'tibâr olunur ve sâir ümerâ gibi tabı u 'âlem sahibleridür. Selâtîn-i seleden ellerinde olan temessükâtları mûcibince cidden bunlar azl ü nasb kabul eylemezler. Ammâ elviye-i sâire gibi kurâ ve mezârî'inin mahsulâtı tahrîr olunmuştur. İçlerinde ze'amet ve tîmâr vardır. Sefer-i hümâyûn vâki' oldukça, zu'amâ ve erbâb-ı tîmarı alay-beğleri ile kendüleri ma'an sâir sancak-beğleri gibi kangı eyâlete tâbi'iler ise, beğlerbeğleriyle ma'an konub ve göçüb, sefer hizmetin edâ edegelmışlerdir. Ve bunlardan birisi fevt olsa yâhud edâ-i hizmet eylese, yurdı ve ocağı olmağla, sancağı ve ocağı, evlâdına ve akrabasına verilir; hâricden kimesneye verilü-gelmemiştir. Meğerki evlâd ü akrabası münkariz ola, ol zaman da sancak tasarruf eylemiş bir umûr-dîde kimesneye verilir. Amma yurdruk ve ocaklık i'tibâr olmaz, belki sâir elviye gibi tasarruf olunur.³¹⁸

*Ayn Ali Efendi Risalesi*³¹⁹

Eyâlet-i Diyarbekir: On dokuz sancaktır ve beş hükûmettir. Zikr olunan dokuz sancağın on biri Osmanlı sancağıdır, sâir memâlikde olduğu gibi; sekizi de Ekrad beğleridir. Hîn-i fetihtе gerçi sancak tarîkiyle verilmişdir ve sancak i'tibar olunur. Lakin yurdruk ve ocaklık üzere olup azl ü nasb kabul etmezler; fevt olduklarında vali arzıyla oğullarına verilir, hârice verilmez. Lakin sâir sancaklar gibi ebvâb-ı mahsulâtı tahrîr u defter olunub içinde zeâmet ve tîmâr vardır. Seferi hümâyûn oldukda zuâma ve erbâb-ı timarı ve alay beğisi ile sancak beği olan sâir sancaklar gibi beğlerbeğisi ile konup göçüp bayrağı altında sefer hizmedin edâ ederler. Ferman olunan hizmete gelmezler ise sancağı oğluna veya akrabasına verilir. Amma hükûmetler tahrîr olunmamıştır ve içinde zeâmet ve timar yoktur. Hâkimleri mülkiyet üzere zabt ve tasarruf ederler, mefrûzü'l-kalem ve maktû'ü'l-kadem olup ebvâb-ı mahsulatı her ne ise hâkimleri mutasarrıftır.

Osmanlı Sancakları: Harput, Ergani, Siverek, Nusaybin, Hasankeyf, Siird, Çemişgezek, Meyyafarikin, Akçekale, Habur, Sincar. *Yurdruk-Ocaklık Sancaklar:*

³¹⁸ **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, 4. Kitap Kanunî Devri Kanunnâmeleri**, s. 469, 476-477.

³¹⁹ Ahmet Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, 9/1 Kitap, I. Ahmed Dönemi Kanunnâmeleri, 9/II. Kitap II. Osman Dönemi Kanunnâmeleri**, Osmanlı Araştırmaları Vakfı: İstanbul 1996, s. 36-37.

Sağman, Kulb, Mihrani, Tercil, Atak, Pertek, Çapakçur, Çermik. *Hükûmet Sancaklar*: Mefrûzü'l-kalem ve maktû'ü'l-kadem olup hükûmetle olan bunlardır; anlara Hân [cenâb³²⁰] yazılır: Cezire, Eğil, Genç, Palu, Hazzo. Bağdad eyâletinde, İmadiye hükûmeti vardır. Hâkimi ber-vech-i mülkiyet mutasarrıftır. Van eyâletinde: Bitlis hükûmeti, hâkimi mülkiyet üzere tasarruf olunur. Van ve Diyarbekir ve Şerhrizol eyâletlerinde bazı aşiretler vardır. Lakin sancak beği hükmünde olmayub zu'âma makamındadır. Tabl u 'âlem sahibi değildir. Sancağı beği ile sefer eşerler. Fevt oldukda mutasarrıf olduğu timarı ile mîr-aşiretliği oğluna verilür. Oğlu yok ise akrabasına verilür. Münkâriz oldukda sâir ze'âmet ve timar gibi harice dahi verilür.³²¹

Avn-i Ömer Efendi, Kânun-i Osmanî Mefhûm-ı Defter-i Hakani (1641)

Kanunnâme-i Hümâyûn ve Ayn Ali Efendi'nin timarlarla ilgili kısmının genişletilerek aktarıldığı nüshadır. Osmanlı arazi yönetim sisteminin ve toprak tasarruf şekillerinin anlatıldığı bu metinde sadece yurtluk-ocaklık ve mîr-i aşiretlik sistemine yer verilmiştir. Hükûmet sancakların statüsü hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Ocaklık: Ve bir kısmı ocaklıktır ki hîn-i fetihtе bazı ümerâya hizmet ve itaatleri mukabelelerinde bervech-i te'bid sancak ve has tarikiyle tevcih olunmuşdur ki bu makulelere erbâb-ı divân ıstılahında yurtluk ve ocaklık derler. Kürdistan beyleri ve hâkimleri bu kabildendir, yine sancak itibar olunur. Sâir ümerâ gibi tabl u 'âlem sahipleri gibidir. Selâtin-i selef ve haleften ellerinde nişân-ı hümâyûnları (berat) vardır ve temessükâtları mücebince bunlar azl ve nasbı kabul eylemezler, amma bazı elviyenin sâir sancakları gibi kurâ ve mezarînin mahsulatı tahrir ve defter olunmuşdur, içlerinde zeâmet ve timarları vardır. Sefer-i hümâyûn vâki olduça zuama ve erbâb-ı timar ve alay beyleri ile kendüleri sancaklar gibi kangı eyâlete tabiler ise beğlerbeği ile maan sefer eşerler. Bunlardan birisi fevt olsa veyahut eda-yı hizmet etmese yurdu ve ocağı olmağla sancağı ve hasları oğluna ve akrabasına verilir, hariçten kimseye verilmez. Meğerki evlâd ve akrabası münkâriz ola, ol

³²⁰ Nüshalar arasında kısmi farklar var. Bayezid Kütüphanesi **Veliyüddin Efendi**, No: 1971, vr. 8b.

³²¹ **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, 9/1 Kitap, I. Ahmed Dönemi**, s. 39.

zamanda sancak tasarruf etmiş umur-dide kimseye verilür amma yurtluk ocaklık itibar olunmaz, sâir elviye gibi tasarruf olunur.³²²

Yurtluk Timarlar: Ve bir kısmı dahi itaat ve hizmetleri mukabelesinde bazı aşiret beylerine tayin olunmuşdur ki bunlar kavim ve kabile sahipleridir. Sâir ümerâ gibi timar ve aşiretlerine vali hâkimlerdir, yani timar ve aşiretlerinin rüsum-ı riayetleri (raiyyetleri) ve cürüm ve cinayetler ve te'dible müteallik siyasetleri min küll-i vücûh bunlara mahsustur ve lâkin bunlar tabl u 'âlem sahipleri değildirler; belki zuama makamındadır. Kangı sancağa tabii iseler sancakbeyleri ile sefer eşerler, amma zeâmet ve timarları yurtluk ve ocaklık hükmündedir. Birisi fevt olsa yahut edâ-i hizmet etmese timarı ile mir aşiretliği oğluna ve akrabasına verilür; madam ki emlâk ve akrabası münkâriz olmaya ahara verilmek hilâf-ı kanundur.³²³

Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi (1653)

Sofyalı Ali Çavuş, Diyarbekir eyâletinin sancaklarının listesini verirken yurtluk-ocaklığa değinir. Burada hem Diyarbekir eyâletinin sancak sayısı hem de bunların içinde yurtluk-ocaklık olanların sayısı artmıştır.

Eyâlet-i Diyarbekir: Yirmi iki sancaktır. On sancağı ümerâ-i Osmaniye tasarrufundadır. Maadası yurtluk ve ocaklıktır. Anlar dahi sâir ümerâ gibi tabl ve âlem sahipleridir. Hatta tayin olunmuş icmalli hasları vardır ki ellerine berât-ı hümâyûn verilmiştir. Nihayet şu kadar var ki ellerinde olan ahidnâmeleri mücebince azl ve nasbı kabul etmezler. Amma, içlerinde zeâmet ve timarları vardır. Sefer-i hümâyûn vâki' oldukça kendüleri ve zü'âma ve erbâb-ı timarları beylerbeyiler ile ma'an sefer eşerler ve bunlardan maada ze'âmet ve timar ile başka aşiret beyleri vardır ve lakin anlar tabl ve âlem sahipleri değildirler, belki züemâ makamındadır. Pes imdi eyâlet-i mezbûrenin zü'âma ve erbâb-ı timarı ve zikr olunan eshâb-ı aşirâtı

³²² Ömer Efendi, *Kânun-ı Osmanî Mefhûm-ı Defter-i Hakanî*, Süleymaniye Kütüphânesi, Yahya Tevfik, No: 278, v. 20b-22a; Avni Ömer Efendi, "Kânûn-ı Osmanî Mefhûm-i Defter-i Hâkanî", (Nşr. İ. Hakkı Uzunçarşılı), *Belleten*, XV/59, Ankara 1951, s. 388-389.

³²³ Ömer Efendi, *Kânûn-ı Osmanî Mefhûm-ı Defter-i Hakanî*, vr. 23b-24b; "Kânûn-ı Osmanî Mefhûm-i Defter-i Hâkanî", s. 389-390.

ile dört bin on yedi kılıçtır. Kanun üzere cebelüleri ile on sekiz bin mikdarı asker olur.³²⁴

“... Ve bunlardan ma‘ada dokuz Hükûmet vardır ki hîn-i fetihde hizmet ve itâatleri mukabelesinde ashabına tefviz ve temlik olunmuştur. Mülkiyet tarîki üzere tasarruf ederler. Hatta memleketleri mefruzü'l-kalem maktu‘ül-kademdir (kalem çekilmiş, ayak kesilmiş) ebvâb-ı mahsulâtı dâhil-i defter-i hâkani olmamıştır. İçlerinden ümerâ-i Osmanîye‘den ve kul taifesinden hiçbir kimse yoktur. Cümle kendülere mahsustur. Ve bunlar âhidnâmeleri mücebince min ba‘d azl (u) nasb kabul etmezler. Amma cümlesi muti‘-i (emr)ü ferman-ı Hazreti Sultandır. Sâir ümerâ-i Osmanîye gibi kangı eyâlete tabi‘ler ise Beylerbeyi ile ma‘an sefer eşerler. Kavim (ve) kabile ve başka asker sahibleridir”.

Hükûmet-i Cizre (el-Cezire), Hükûmet-i Eğil, Hükûmet-i Genc, Hükûmet-i Palu, Hükûmet-i Hazzo, Hükûmet-i Ekrad, Hükûmet-i Mihriyan, Hükûmet-i Uşti, Hükûmet-i İmâdiye.³²⁵ Burada görüldüğü üzere Diyarbekir‘de bulunan beş hükûmetten başka, Bağdad‘a tabi İmadiye, Şehrizol‘a tabi Mihriyan ve Uşni ile Van‘a tabi olan Ekrad nam-ı diğer Mahmudî hükûmetleri de kaydedilmiştir.

Ve bir bahşi dahi ocaklıkdur ki hîn-i fetihde ba‘zı ümerâyaya hizmet ve itâatleri mukâbelesinde ber-vech-i te‘yîd sancak ve hâs tarîkıyla tevcîh olunmuştur ki erbâb-ı divân ıstılâhında bu makûlelere yurdruk ve ocaklık derler yine sancak i‘tibâr olunur. Sâir ümerâ gibi tabl u âlem sahibleridür. Selâtîn-i selef ve halefden ellerinde olan temessükâtları mücebince cidden bunlar azl u nasb kabul eylemezler. Ammâ elviye-i sâire gibi kurâ ve mezâri‘inin mahsulâtı tahrîr ve defter olunmuştur. İçlerinde ze‘amet ve tîmârlar vardır. Sefer-i hümâyûn vâki‘ oldukça, zu‘amâ ve erbâb-ı tîmarı ve alay-beğleri ile kendüleri ma‘an sâir sancak-beğleri gibi kangı eyâlete tâbi‘iler ise, beğlerbeğleriyle ma‘an konub göçüb, sefer hizmetin edâ ederler. Ve bunlardan birisi fevt olsa yâhud edâ-i hizmet etmese, yurdu ve ocağı olmağla, oğluna ve akrabasına verilü gelmiştir; hâricden kimesneye verilü gelmemiştir. Meğerki evlâd ve akrabası münkariz olur. Ol zaman da sancak tasarruf eylemiş bir

³²⁴ Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, s. 32.

³²⁵ Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, s. 19.

umûrdîde kimesneye verilir. Amma yurdluk ve ocaklık i'tibârı olmaz, belki sâir elviye gibi tasarruf olunur.³²⁶

Hezarfen Hüseyin Efendi, Telhisü'l-beyân fî Kavânin-i Âl-i Osman (1675)

Osmanlı İmparatorluğunun idâri teşkilatı, maliyesi ve her türlü teşrifat-merasim konularının kaydedildiği bu kanunnâme, daha önceki dönemlerde uygulanan kanun, nizâmname ve adetlerin incelenerek özetlenmesi veya kısmen aktarılmasından oluşmaktadır. Bu tür eserlerin en zengin ve mükemmellerinden birisi denebilir. Yazar, devlet dairelerindeki defterler, kanunnâmeler ve tarih kitapları ile sâir kayıtları inceleyerek bu eseri kaleme almıştır.³²⁷ Eserin, çalışmamız açısından önemli tarafı Diyarbekir eyâletinin sancak ve timar düzenini aktardığı kısımdır. Ancak bu kısmın diğer bazı bilgiler gibi Ayn Ali Efendi Kanunnâmesi'ndeki bilgilerin tekrarı olduğundan ehemmiyeti azalır. Ayn Ali'nin verdiği bilgileri aktardıktan sonra yurtluk ocaklık sancaklar bunlardır diyerek yanlışlıkla Çıldır eyâletindeki Ardahan-ı Küçük, Hocuvan, Zaruşad, Gecvan, Kağızman, Kars ve Pasin sancaklarını "Ekrad sancakları" diye sıralar. Bu hatalı aktarım daha sonra konuyu inceleyen modern araştırmacıları da hataya sevk etmiştir. Bunun yanında Diyarbekir eyâletindeki sancakbeyi haslarını kendi dönemindeki rakamlarla değil Ayn Ali'nin kaydettiği 1609 yılı miktarlarını olduğu gibi kopyalamıştır. Zaten Ayn Ali'nin verdiği rakamlar da kendinden önceki döneme ait verilerden derlenmişti.

1.3.4. Uygulamada Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet Sancaklar

Osmanlı idâresi, Diyarbekir bölgesinin fethinden sonra idârî teşkilatlanmayı yaparken, bölgenin coğrafi özelliklerini, siyasî ve sosyal yapısını dikkate almıştı. Gerçekten de bölgede, belirtilen hususlardan dolayı imparatorluğun diğer sahalarındaki sancaklara göre farklı bir teşkilatlanmaya gidilmesi zaruri görünüyordu. Bu zaruretin sebebi coğrafi yapının sarp ve dağlık olması, tarım ve şehirleşme olmadığından ticaret ve sanayi faaliyetlerinin de kısıtlı kalmasıydı. Göçebe yaşam tarzı ve aşiret yapısı feodal hâkimlerin otorite kurduğu bir siyasal sistemi meydana getirmişti. Neticede Osmanlılar bölgedeki idârî teşkilatı kurduğunda

³²⁶ Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, s. 57-58.

³²⁷ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyân fî Kavânin-i Âl-i Osmân*, Haz. Sevim İlgürel, TTK: Ankara 1998, s. 4, 13-14.

birçok yerde aşiret otoritesine dayanan Kürt beyleri, mahalli birer hâkim olarak yüzlerce yıldır merkezî otoriteden uzak, bir nevi serbestiyet içerisinde siyasî varlıklarını devam ettirmekteydiler. Bu siyasal ve sosyal yapı nedeniyle Osmanlılar bölgede timar sisteminin uyguladığı normal Osmanlı sancakları yanında, farklı uygulamalar gerektiren yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancakları teşekkül ettirdi. Zira merkezîyetçi bir politika takip ederek Diyarbakir ve çevresindeki Kürt beylerini mutlak olarak itaat altına almak mümkün değildi. Bu sebeple Osmanlı idâresi, bölgedeki aşiret hayatının yaygın ve feodalitenin güçlü olduğu sancaklarda askerî, mâli ve adlî kontrolü sağladıktan sonra eski hâkimlerine idârî bir takım imtiyazlar tanımak yoluna gitti. Aksi türlü davranışın bölgedeki siyasî ve sosyal istikrarı bozacağı, bunun da devlet için bir sürü gaileye yol açacağı düşünülmüştü. Şüphesiz bu politika, o dönemin şartlarında oldukça isabetli ve akılcıydı.³²⁸ Bayram Kodaman, yurtluk-ocaklık ve hükûmet sistemi ile ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır: “Osmanlı Hükûmeti bu şekilde tanıdığı hak ve imtiyazlarla bölge halkının ve mahalli beylerin devlete sadakatini ve Şii Safevilere karşı da desteğini sağlamıştır. Böylece İstanbul’daki merkezi otorite, hükûmranlık hakkı kendisinde kalmak şartıyla, tanıdığı imtiyazlarla Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki aşiret beylerine özel statü kazandırmıştır. Bir nevi serbestiyet anlamına gelen bu statü Tanzimât devrine kadar devam etmiştir”.³²⁹

Osmanlılar için Doğu Anadolu yüksek yaylasının ilhâkı ilkin stratejik bakımdan önemliydi. Böylece, doğudan gelecek istilâlara karşı Anadolu güvence altına alınmaktaydı. Öbür yandan XVI. yüzyılda İran, Irak ve Kafkasya’daki fütuhât için bölgedeki Erzurum, Van ve Diyarbakir başlıca üsler şeklinde kullanılacaktır. Osmanlılar, kendi idâre tarzlarını buradaki koşullara uydurdular. Normal Osmanlı sancak teşkilâtını kurmakla beraber, aşiretler özel bir idâreye tâbi tutuldu. Sekiz Kürt kabile beyi, irsî olarak kendi kabileleri üzerinde ve bölgelerinde sancakbeyi tayin edildi. Daha küçük olanlar zeâmet sayıldı. Bu sancaklarda beylerin kabile ve toprak üzerindeki hakları babadan oğula irsî geçtiğinden *ocaklık* ve *yurdluk* denmekteydi.

³²⁸ M. Ali Ünal, *İstimalet Siyaseti Çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu’nun Kürd Politikası*, s. 146-152.

³²⁹ Bayram Kodaman, “Osmanlı İdaresinde Kürdlerin Statüsü”, *Tarihte Türkler ve Kürdler Sempozyumu Bildirileri (09-10 Ocak 2014)*, c.1, TTK: Ankara 2014, s. 162-163.

Öbür yandan, beş Kürt kabilesi de *Hükûmet* adı altında devlet vergilerinden affedilmiş ayrı bir tâbi grup teşkil ediyordu.³³⁰ Netice olarak Diyarbekir eyâletinde idârî teşkilat kurulduktan sonra her sancağa; coğrafi durumuna, sosyal yapısına, nüfusuna, verdiği hizmete, itaat ve sadakatine ve nihayet tarihi geleneğine göre farklı statü verilmişti. Bunlar üçe ayrılmıştı, Klasik Osmanlı sancağı, yurtluk-ocaklık sancaklar ve hükûmet sancaklar.³³¹ Dolayısıyla Osmanlılar birleşme konusunda farklı zamanlamalar ve tarzlar kullanmışlar, uyum sağlama araçlarına başvurmuşlardı. Uzaktaki sınır vilâyetlere daha az dayatmada bulunmuş, düzenlemelerin esnek ve değişken olmasına göz yummuş, güçlü bir rekabetle karşılaşmadıkları sürece yerel koşullara uyum sağlamışlardı. Osmanlı-Safevi sınır bölgesi, içerdeki eyâlet düzenlemesi biçimlerini etkilemiş olan böyle bir yerdi. Merkez-taşra düzenlemelerinde en fazla çeşitlilik açık ara ile doğuda görülmüştü; burada siyasî ve ideolojik çekişmeler önemini korumuştur.³³²

Kanunnâme metinlerinde ifade edildiği üzere sistemin temel yapısına göre yurtluk ve ocaklık sancakbeyleri tabl ve âlem sahipleriydi. Kanunnâmeye göre asla azl ve nasb kabul etmezlerdi. Yani devlet merkezi veya eyâlet valisi tarafından görevinden alınamazlardı. Ancak isyan veya ihânet veya sefere katılmaması durumunda görevden alınabilirlerdi. Uygulamada bu kanunun ihlal edildiği birçok örnekle sabittir. Özellikle XVII. yüzyılda bu konuda birçok aykırı örnek yaşanmıştı. Bunun dışında beyler, vefat ettiklerinde sancakları ya oğullarına ya da kardeşlerine verilirdi. Eğer bunlardan birisi olmazsa akrabalarından birine tevdi edilirdi. Ancak soyundan kimse kalmaz ise devlet merkezi tarafından Kürt beylerinin fikri alınarak uygun görülen bir kişi atanabilirdi. Aileden kimsenin kalmadığı birkaç örnekte görüldüğü üzere yurtluk-ocaklık sancaklar normal Osmanlı sancağına çevrilebilmekteydi. Bu kuralda uygulamada farklı şekilde tezahür edebilmekteydi. Nitekim Palu hâkimleri anlatılırken buna dair örneklerle uygulama anlatılacaktır.

Yurtluk-ocaklık sancaklarda timar sistemi uygulanır ve bölgenin gelir kaynakları timar ve zeâmetlere bölünerek sancakbeyinin akrabalarına, aşiret

³³⁰ İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, s. 140.

³³¹ Nejat Göyünç, “Diyarbekir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı”, s. 23-34; Bayram Kodaman, *Osmanlı İdaresinde Kürdlerin Statüsü*, s. 163-164.

³³² Karen Barkey, *Farklılıklar İmparatorluğu*, s. 119.

üyelerine ve dışardan kimselere dağıtılırdı. Bu beylerin temel görevi tıpkı diğer Osmanlı sancakları gibi bölgelerinin güvenlik, adalet ve refahını sağlamaktı. Bunun yanında Osmanlı ordusu sefere çıktığında kapı halkı ve aşiret askerleri ile birlikte bağlı olduğu beylerbeyinin sancağı altında sefer mahallinde bulunmaktı.

Hükûmet sancaklarda merkez ile yerel güçlerin uzlaşısı siyaseti daha açıktı. Bu hâkimlerin toprakları da Kürt aşiret beylerinin arazileriydi ve bu topraklar da Çaldıran Savaşı'ndan sonra bölgenin fethinde oynadıkları rol ve devlete sadakatleri nedeniyle padişah tarafından *mülk* olarak verilmişti. Bu mülk hakkı da kendilerine verilen bir mülknâme veya berat ile meşrulaştırılmıştı. Kanunnâmeye göre hükûmet sancaklarda hiçbir Osmanlı memuru ve askeri bulunmazdı. Sancakların hâkimleri isyan, ihânet ve sefere katılmama gibi nedenler dışında görevden alınamazdı. Görevden alındıklarında beylik ya oğullarına, ya kardeşlerine ya da aileden birine verilebilirdi. Dışardan birine verilerek ailenin mülkü ve idârî devamlılığı bozulamazdı. Bu idârî ünitelerin yurtluk-ocaklık sancaklardan farkı timar sisteminin uygulanmamasıydı. Yani sancağın gelirlerinin merkez tarafından tespit edildiği tahrirler yapılmaz ve sancağın gelir kalemleri timar ve zeâmetlere ayrılmazdı. Bunun yerine bölgenin hâkimi bütün gelirleri kendi adına toplardı. Ancak sancakta yaşayan gayrimüslimlerden alınan baş vergisi cizye hariç tutulmaktaydı. Cizye devlet hazinesinin görevlileri tarafından toplanarak merkeze aktarılırdı. Bunun bir istisnası Cizre ve Bitlis hükûmetleriydi. Cizre'de cizye vergileri de hâkimin adamları tarafından toplanır ve kendi hazinesine aktarılırdı. Benzer şekilde Bitlis hükûmetindeki cizyelerin yarısı Van kullarının ocaklığına,³³³ öbür yarısı ise Bitlis hâkiminin hazinesine aktarılmaktaydı. Hükûmet sancağın beyi kendi kapısı halkı ve sâir aşiretlerinden beslediği silahlı askerlerle sefere katılmak zorundaydı. Sefere katılma fermanı gönderildiğinde daha önceden sayısı belirlenmiş miktarda asker ile eyâletinin beylerbeyinin liderliğinde istenen yere gelmeleri emredilirdi. Aksi bir tutum takınarak sefere katılmayan bey, asi ilan edilerek görevinden alınır ve görevi oğluna, kardeşine veya aile içinden birisine verilirdi.

³³³ 14 Eylül 1554'te Bitlis Cizyesi, Van Cizye Emni Ahmed tarafından toplanmıştır. **BOA, Mühimme Defteri**, No: 1, s. 585.

Hükûmet sancaklar Diyarbekir, Van ve Bağdad'ta olmak üzere üç beylerbeylikte bulunmaktaydı. Bunun dışında Adana sancağı, bir dönem hükûmet olarak idâre edilmiş ise de hem tahrir yapılması hem de bürokratik farklılıklar nedeniyle Kürt beylerinin statüsünden ayrı bir tarzı ifade eder.³³⁴ Bu tür sancaklar beş hükûmet ile Diyarbekir, dört hükûmetle Van ve İmadiye sancağının bağlı olduğu Bağdad eyâletinde yer almaktaydı. XVI. yüzyılda Osmanlı'nın en büyük düşmanı Safeviler ile sınır bölgesinde yer almaları dolayısıyla Van ve Diyarbekir ayrı bir ehemmiyet taşımaktaydı. Dolayısıyla Osmanlıların bölgede yaşayan Kürt aşiretlerinin desteğini kazanmak amacıyla göreceli bir serbestiyet sürdürmüş olmaları hiç de şaşırtıcı değildir. Bu durum Osmanlı eyâletinin 1522 tarihli resmi bir listesine yansımaktadır. Bu listede Diyarbekir eyâletindeki sancaklardan sadece dokuzu normal Osmanlı sancağı iken, cemaat-ı Kürdan denilen Kürt aşiretlerinden müteşekkil yirmi sekiz idârî birim kayıtlıdır.³³⁵ Yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklar, bölgenin sosyal, coğrafi özellikleri ve Osmanlı-İran mücadelelerinin yarattığı özel şartlarda ortaya çıkmıştır.³³⁶ Bruinessen, ocaklık ve hükûmet adı verilen düzenin kurulmasını iki nedene bağlamaktadır. Birinci coğrafi konum yani sınır hattında bulunmaları, diğer bir sebep ise bölgenin dağlık olması ve tarıma müsait olmamasından dolayı getireceği gelirden daha ağır bir maliyete sebep olmasıydı.³³⁷ Bu sancaklar, daha ziyade siyasî yönden hareketli olan hudut bölgelerinde bulunmaktaydı. Hal böyle olunca teşkil edilen farklı idârî düzenle, bu bölgelerdeki yerli beylerin nüfuzundan faydalanmak ve merkezi otoriteyi bir ölçüde bu beyler vasıtasıyla tesis etmek ve korumak amaçlandı.³³⁸ Bu durumun bilincinde olan Kürt beyleri, Safevi Devleti ile hudut bölgesinde yer almanın sunduğu zorlukları fırsata dönüştürmesini bildiler.³³⁹ Bu nedenler birleştiğinde serhad bölgelerinin ortak

³³⁴ Adana'nın hükûmet olarak tevcih edilmesinin temel sebebi bölgede Ramazanoğulları'nın geçmişte dayanan yönetim geleneği ve Çukurova'daki aşiret yapısı olmalıdır. Bkz. Orhan Kılıç, "Adana Hükûmeti'nden Adana Eyâleti'ne", **Tarihte Adana ve Çukurova**, c. II, Ed. Y. Kurt-F. Sansar, Akademisyen Kitabevi: Ankara 2016, s. 11-46.

³³⁵ Gábor Ágoston, **Osmanlı'da Savaş ve Serhad**, s. 162.

³³⁶ M. Ali Ünal, **XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyâletine Tâbi Sancakların İdarî Statüleri**, s. 2220.

³³⁷ Bruinessen'e göre yalnızca stratejik ve ekonomik açıdan önemli yerler daima doğrudan yönetilmiştir. Bkz. **Evliya Çelebi Diyarbekir'de**, s. 40.

³³⁸ Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", s. 122.

³³⁹ Jane Hathaway, **Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları**, Çev. Gül Ç. Güven, Türkiye İş Bankası: İstanbul 2016, s. 86.

özelliği “kondominyum (*müşterek hâkimiyet*)” olarak ortaya çıkmaktaydı. Yani, eski iktidar zümrelerinin Osmanlılarla birlikte sergiledikleri müşterek idâre tarzını gerekli kılıyordu. Zamanın ve mekânın şartlarına göre mühim farklılıklar arz etmekle birlikte kısa ve uzun müddetler için otoritenin bu şekilde bölüşümü vergi tahsili, kamu idâresi ve adalet gibi alanlara yayılabilmekteydi.³⁴⁰ Birçok yerde, toprak mülkiyeti ve vergilendirmeye dair yerel hukuki adetler de korunmuştu. Örneğin Uzun Hasan kanunlarının uzun süre yürürlükte kalması. Osmanlı pragmatizmini siyasetin her alanında padişahın saltanat sürmesine yetecek kadar esnekliğe izin veriyordu. Ayrıca hükümdarlığın vazgeçilmez şartları olan tebaanın huzurunun temini ve ekonominin normal seyrinin sürdürülmesi de bu esneklik sayesinde mümkün olabiliyordu. Bu maksadın yerel kurumların yardımı ile ve yerel hukuki geleneklerle hâsıl olduğu çoğu durumda Osmanlı idâresi bu öğeleri muhafaza etmekteydi ve fethedilmiş toprakları kendi tahayyülüne göre şekillendirme çabasına hiçbir surette girmiyordu. Siyasî, askerî ve ekonomik zorunluluklardan doğan bu esnek idârî uygulama, Osmanlı idâresinin merkezi topraklardan her daim ayrı muameleye tabi tuttuğu serhad bölgelerinde tüm açıklığıyla gözlemlenebilmektedir.³⁴¹ Çünkü bir imparatorluk ne kadar güçlü olursa olsun itaati, kaynakları, haraçları ve askerî birliğini koruyabilmesi için çevre bölgelerle, yerel elitlerle ve sınır bölgelerindeki gruplarla birlikte çalışması gerekirdi.³⁴² Avrupa ve Asya’da kurulmuş devletlerin çoğu gibi Osmanlı devletinin de var olabilmesi, şiddeti örgütlemeye ve bunu savaşlarda sergilemekte gösterdiği başarıya dayanıyordu. Bu devletlerin dış düşmana karşı genişlemeye dönük saldırılarını haklı göstermede din her ne kadar en büyük pay sahibi idiyse de, devletin ne denli yaman olduğu, seçkinlerin, keseyi açan para babalarıyla ve askeri silahaltına alan yöre ayânı ile uzun ömürlü bağlaşımlar kurma yeteneğiyle ölçülürdü.³⁴³ Nitekim Pál Fodor, bu durumu şu cümle ile vurgular: “İmparatorluk uçsuz bucaksız serhad boylarına doğru yayıldıkça, merkezi iktidarın başkentten fersahlarca uzak diyarlara söz geçirebilmekte her geçen gün zorlanmaya

³⁴⁰ Gábor Ágoston, **Osmanlı’da Savaş ve Serhad**, s. 167.

³⁴¹ **A.g.e.**, s. 173.

³⁴² Karen Barkey, **Farklılıklar İmparatorluğu**, s. 9.

³⁴³ Khoury, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul 1540-1834**, s. 50.

başladı”.³⁴⁴ Bunun onaylayacak şekilde, Busbecq’den Machiavelli’ye kadar birçok çağdaş gözlemciye göre, mutlakiyetçiliğin şahikası olan XVI. yüzyıl ortasında Sultan Süleyman yönetimindeki Osmanlı idâresi, serhad eyâletlerinde benzeri esnek idârî uygulamalar takip etmek zorunda kalmıştı.³⁴⁵ Kanunî döneminde bile doğu serhadlerinde Türkmen, Kürt ve Arap reislerle Gürcü prenslere³⁴⁶ yönelik olarak benzeri siyaset güdülmüştü. Nitekim Kürt beylerine benzer şekilde, Osmanlı yetkililerinin Suriye coğrafyasındaki yerel Dürzi, Türkmen ve Arap güç sahipleriyle olan ilişkisi oydaşma, işbirliği ve tam askerî güç kullanımının yanı sıra rakip Sünnî Yemenilerle Kaysileri birbirine karşı kullanmayı da içeren oldukça çetrefilli bir ilişkiydi.³⁴⁷ Bu minvalde Gábor Ágoston, Macar serhadi ile Osmanlı doğusunu karşılaştırarak, İmparatorluğun gücünü sınırlarının yettiği yerlerde ocaklıkları normal sancağa çevirdiğini, daha uzak ve ulaşılamayan yerlerde iktidarı paylaşarak dolaylı yönetim kurduğunu, bunu da Erdel voyvodalığının kuruluşuyla örneklendirir.³⁴⁸ Ancak bu belirleme, Kürt beylerinin durumu açısından çok da gerçekçi olmasa gerektir. Çünkü Osmanlı idâresine geçtikten sonra kısa bir süre serhadden uzaklaşan Diyarbekir bölgesi yurtluk-ocaklıklarını ortadan kaldırmak için yeterli gücü ve imkânı varken, Osmanlı merkezi hükûmeti böyle bir şeye girişmemiştir. Buralarda dolaylı idâre daha pragmatik ve cazip gelmiştir. Bunun yanında yüzyıllardır süren yönetim geleneğini (kânun-ı kadîm) bozarak siyasal ve sosyal dengenin sarsılmasını istememiştir. İmparatorluğun diğer bölgelerinde görüldüğü üzere Osmanlılar, ele geçirdikleri yerlerde yerel aristokrasinin varlığını korumasını desteklemiş ve kendilerine sunduğu siyasal-iktisadî imkânlarla birkaç yüzyıl varlıklarını sürdürmelerine imkân vermişlerdir.³⁴⁹ Yerel idâreci beyler, önce eyâlet daha sonra yurtluk-ocaklık ve hükûmet adı verilen sistem ile devletin kendilerine sunduğu

³⁴⁴ Pál Fodor, **İmparatorluk Olmanın Dayanılmaz Ağırlığı**, Tercüme: Özgür Kolçak, Yeditepe: İstanbul 2016, s. 47.

³⁴⁵ Gábor Ágoston, **Osmanlı’da Savaş ve Serhad**, s. 175.

³⁴⁶ 1675 tarihli bir belgede Çıldır beylerbeyine bağlı Pertekrek sancağı için: “Pertekrek sancağına yurtluk ve ocaklık üzere ber-vech-i istiklâl mutasarrıf olan Yusuf ve Cafer arzuhal edip dedeleri mukaddema şeref-i İslam ile müşerref olup livâ-i mezbûr ocaklık üzere inâyet olundukda bu ana gelince sefer ve muhafaza mahallinde livâ-i mezbûrun atlısı ve atlı reâyâ obası birer sekban hıdamat-ı hümayyında bulunub...”. H. G. Majer, **Das osmanische “Registerbuch der Beschwerden” (Şikâyet Defteri) vom Jahre 1675**, Osterreichische Nationalbibliothek Cod. Mixt 683, Wien 1984, s. 181b.

³⁴⁷ Gábor Ágoston, **Osmanlı’da Savaş ve Serhad**, s. 164.

³⁴⁸ **A.g.e.**, s. 166-167.

³⁴⁹ Metin Kunt, **Sancaktan Eyâlete**, s. 68-69.

siyasal alanda söz sahibi oldular, hem ailelerinin varlığını hem de aile mülkü şeklindeki topraklarında yönetim geleneklerini devam ettirdiler.³⁵⁰

Gábor Ágoston'a göre XV. asırda "Osmanlı fetih yöntemlerinin" güçlü unsurlarından biri olarak görülen Osmanlı pragmatizmi ve esnekliği bir sonraki yüzyılda devam etmekteydi. Doğu serhadlerindeki idâri olanaklarının sınırlarının farkında olan Osmanlı merkezi idâresi yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancak denilen özel statülü idâri birimlerin kurulmasına razı olmuştu. Bu tür birimlerin sancakbeyleri çoğunlukla bölgenin evvelki idârecileriydi ve bunlar toprakları "aile mülkü" veya "aile eyâleti" olarak idâre etmekteydiler. Resmi Osmanlı belgelerine göre, sancakbeyleri bu mülkleri padişahın hizmetleri karşılığı ve Osmanlı fethi esnasındaki sadakatlerine binaen almaktaydılar. Yurtluk-ocaklık sancaklar hakkındaki XVI-XVII. asra ait Osmanlı hukuki metinlerinin dili biraz hüsn-i tabir nev'indedir. Şöyle ki bu toprakları Osmanlı sultanlarının bahşettiğini (tefviz ve temlik olunmuştur) ima ederler. Hakikatte bu yurtluk ocaklık sancaklar genelde bölgede yaşayan Kürt aşiretlerinin geleneksel otlak ve yaşam alanlarıydı ve serhad boylarında güç dengeleri ve karşılıklı bağımlılığı yansıtan siyasî uzlaşmanın sonucu olarak evvelki sahiplerinde kalmaya devam ediyorlardı.³⁵¹ Benzer ifadeleri kullanan Hathaway'e göre, Osmanlılar Doğu Anadolu ve Arap topraklarını fethettiklerinde, birçoğu daha önce de Memlûklar, Akkoyunlular ve Safeviler için askerî ve idâri görevler yapmış çeşitli aşiret gruplarıyla idâri anlaşmalar yapmak zorunda kaldı.³⁵² Irak vilâyetlerinin, düşman Safevi İmparatorluğu'yla sınır oluşturması nedeniyle, Osmanlılar I. Selim ve I. Süleyman tarafından fethinin ardından, orada yaşayan aşiretlere aşırı tedbirli muamele ettiler. "Kuzey Irak'ta olduğu gibi, Kuzeydoğu Suriye ve Güneydoğu Anadolu'nun büyük bölümleri, bunun tersine, Osmanlıların aşiret konfederasyonlarının liderleri olarak sorumluluk verdiği ve imparatorluk hazinesine haraç ödemek ve Osmanlı ordularına askerî destek verme karşılığında yarı-özerk kalan güçlü Kürt beylerinin bölgeleriydi".³⁵³

³⁵⁰ Hakan Özoğlu, **Osmanlı'da Kürt Milliyetçiliği Kimlik, Evrim, Sadakat**, s. 104.

³⁵¹ Gábor Ágoston, "Esnek Bir İmparatorluk: Sultan Buyruğu ve Osmanlı Serhatlerindeki Sınırları" **Osmanlı'da Savaş ve Serhad**, Timaş: İstanbul 2013, s. 160.

³⁵² Jane Hathaway, **Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları**, s. 223-224.

³⁵³ **A.g.e.**, s. 225.

Peki, Kürt beylerinin burayı yönetebilmesinin meşruiyet kaynağı neydi? Bölgedeki birçok aile zaten Osmanlı öncesinde kendi sancaklarını idâre eden yöneticilerdi.³⁵⁴ Her birinin elinde İlhanlı, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Eyyubi ve Safeviler döneminde kalma ferman ve beratları vardı.³⁵⁵ Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra bu beylere Yavuz Sultan Selim tarafından birer berat veya mülknâme verildi.³⁵⁶ Böylece bu aileler, geçmişten gelen yönetim geleneklerini Osmanlı idâresinde meşru hale getirdiler. Bu tür belgelerin en mühimi, yukarıda tahlili yapılan, 1535 yılında Kanunî Sultan Süleyman tarafından verilen ve kendilerinin düzenlerinin bozulmayacağını dair yemininin yer aldığı temliknâmeydi. Daha sonra padişah değiştikçe bu temliknâmelerin yenilediği görülmektedir. Bugün bazı bey ailelerinin elinde bu metinler halen korunmaktadır. Bunlardan birkaçı elimizde bulunmaktadır.

Kürt beyleri ile Osmanlı merkezi hükûmeti arasında bu sancakların statüsü ve artık ürüne kimin tarafından el konulacağı hususu birçok defa tartışma konusu olmuştu. Beylerbeyiler veya merkezden alınan kararlar ile yurtluk-ocaklıkların statüsü bozulabilmekte veya bu statünün hukukî ve malî müeyyidelerine müdahalede bulunabilmekteydi. Bu müdahalelere karşı Kürt beylerinin hukukî metinlere dayanan haklarını merkeze bildirerek yanlışın düzeltilmesini isteyebiliyorlardı. Merkeze bildiren arzlarda çoğunlukla I. Selim ve Kanunî dönemlerinde verilen berat ve temliknâmelerde geçen “kadîmî yurdumuz”, “ocağımız” ve “eben ‘an ceddin tasarruf ettiğimiz” gibi kavramlarla isteklerinin meşruiyetini hatırlatıyorlardı. Örneğin Çemişgezek sancağında Pir Hüseyin Bey’in ölümü üzerine sancağı oğulları arasında üç sancağa ve onlarca zeâmete bölünmüştü. 1565’te Mazgirt, Pertek ve Sağman sancaklarında tahrir yapılmak istenildiğinde merkeze başvurarak bunun kanuna aykırı olduğu çünkü babaları Pir Hüseyin’e Irakeyn seferinden sonra verilen nişân-ı hümâyûna uymadığını ifade etmişlerdi. Bunun üzerine çıkan kararda “...*Babalarının ülkâsından mutasarrıf oldukları sancaklarına ve karındaşlarının ze‘ametlerini bu*

³⁵⁴ Palu beyleri için, “sevâlifü’z-zaman ve sîninden yurdları ve ocakları idüğün”. **VGMA, Defter No: 3013/45.**

³⁵⁵ Eğil Bey’ine verilen soyurgal için bkz. V. Minorsky, “A Soyurghal of Qasim b. Jahangir Aq-qoyunlu (903-1438)”, **BSOAS**, 9 (1939), pp. 927-960; Benzer şekilde Şerefnâme’de Timur’un Bitlis beylerine verdiği temliknâme kayıtlıdır.

³⁵⁶ **Kanunnâme Mecmuası**, Veliyüddin Efendi, No: 1969, vr. 108b-109b.

defa vilâyet kâtibi tahrir ü tedbil etmeyüp sa'ir Kürdistan beğleri mutasarrıf oldukları üzre tasarruflarında olmağa emr-i hümayûnum olmuştur” ifadeleriyle durumun değiştiği belirtilmiştir.³⁵⁷ Burada sâir Kürdistan beylerinin mutasarrıf oldukları üzere ifadeleriyle klasik Osmanlı idâresiyle arasındaki farklılığa da vurgu yapılmıştır.

Yurtluk-ocaklık ve hükûmet kelimelerinin yanında ayrıcalık belirten bir ifade de “ülkâ/ülke” kavramıydı.³⁵⁸ Zira belgelerde eyâlet anlamını ifade etmek üzere “ber vech-i ülkâlîk” târikiyle tasarruf ettikleri ifade edilmişti.³⁵⁹ Bu ifade ile Kürt beylerinin idâresinde olan büyük sancaklar ifade edilmiş ve idârî olarak farklılıklarına işaret edilmiştir.³⁶⁰ Nitekim 1518 tarihinde bir hayli geniş bir alana yayılan Çemizgezek sancağı, “Pir Hüseyin Bey’in ülkası” olarak ifade edilmekteydi.³⁶¹ Ülka olarak geçen sancaklarda tahrir yapılmayabileceği göze çarpmaktadır.³⁶² Örneğin hükûmet olmayıp, yurtluk-ocaklık olarak geçen Görgil ve İspayird sancakları hükûmet sancaklarla birlikte tahrir tabi tutulmamıştı.³⁶³ Bu bilgi, kanunnâmede belirtilen yurtluk-ocaklıklarda tahrir yapılıp timar sisteminin uygulandığı bilgisinin bazı durumlarda farklılık arz edebileceğini göstermektedir. Bu mülahazalarla birlikte hem yurtluk-ocaklık hem de hükûmet sancakların her birinin kendine ait hususi özellik taşıdığını, bu özelliklere istinaden tahrir yapılıp yapılamayacağı belirlenebilmektedir. Tabiatıyla bu iki farklı statü taşıyan sancakların her birinin bütün kaynakların taranmasıyla, ayrıntılı olarak çalışılması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Arşiv taramaları sonucunda, hükûmet olmasına rağmen timar

³⁵⁷ BOA, KK. No: 75, s. 3.

³⁵⁸ “Palu ülkası inayet olunan Cemşid Bey’in oğlu Hasan Bey”. BOA, A. DVNS. HADR. d. 1, s. 101; Varazaoğlu Mahmûd Han’ın ülkası bunlardır: Şeytankale, Ahılkelek, Ahışa ... gibi sınırları belirlenmişti. BOA, Mühimme Defteri, No: 72, hk. 868.

³⁵⁹ 1552’de Cizre’nin Bedir Bey’e verildiğini belirten fermanda ülka, vilâyet ve eyâlet tabirleri bir arada geçmektedir. Ancak “Cizre eyâleti” sana mukarrer kılını ifade etmekteydi. 888 Numaralı Mühimme Defteri, hk. 714.

³⁶⁰ Van beylerbeyine 1578’de yazılan hükümde: “ ... Beğlerbeğliğine müteallik ülkâ ve ocak ve ‘aşiret sahipleri kimlerdir ve ülkâ isimleri nedir ve kaç sancaktır”. BOA, Mühimme Defteri, No: 33, s. 187/376.

³⁶¹ BOA, TD. No: 64, s. 853b.

³⁶² Örneğin 1578 yılında Safevilerden ayrılarak Osmanlı tarafına geçen Şeref Han’a yazılan mektupta Bitlis sancağı adı yazılı köyler icmalli haslardan iken bunlar Şeref Han’a “ülkelik târikiyle” verilmişti. Bu şekilde kendisine verilen haslar artık deftere kaydedilmiyordu. BOA, Mühimme Defteri, No: 32, s. 276/506.

³⁶³ 1575 yılına ait bir kayıta “Diyarbakir’e tabi vilâyet-i Kürdistan’da kendü (Görgil) sancağı ve Cezire-i Ömeriye ve İmadiye, ülkâ olup tahrir olunmayup, zikr olunan vilâyetler her birinin ocağı olup...”. BOA, A. DVNS. HADR. d. 1, s. 247.

sisteminin uygulandığı sancaklar, hatta timar sisteminin uygulandığı halde tahririn yapılmadığı sancaklar da bulunduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Kürt emirlerinin yönettikleri sancaklarda timar sisteminin çok çeşitli uygulama şekillerinin olduğu söylenebilir.

Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet Sancaklar Timar Sisteminin İçinde miydi?

Yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklarla ilgili neşriyatta, buralarda sultanın hâkimiyetinin bölgenin önemli şehir ve kalelerinde hizmet gören yeniçeri garnizonlarına bağlı olduğu ifade edilmektedir. Benzer şekilde Balkanlar, Macaristan ve Arap topraklarındaki serhad eyâletleri hakkındaki çalışmalarda da Osmanlı merkezi yönetimin kabiliyetinin çekirdek bölge dışındaki alanlarda sınırlı kaldığını ve Osmanlı öncesi yapıların devam ettiğini göstermektedir. Ancak bu durum tarih neşriyatında sıklıkla göz ardı edilmiştir. Hesaba katıldığında bu, klasik Osmanlı yönetim ve vergilendirme sisteminden bir sapma olarak görülür.³⁶⁴ G. Ágoston'un belirttiği üzere yurtluk-ocaklıklar ve özellikle hükûmet sistemi Osmanlı taşra teşkilatının temeli olan timar düzeninden bir sapma olarak görülebilir. Ancak bu sapmanın sınırları ve muhteviyatı tam olarak bilinmemektedir. Her ne kadar yurtluk-ocaklık sancaklardaki timar rejimi ve dağılımı tahrir defterlerine dayalı olarak incelenmiş³⁶⁵ ise de hükûmet sancakların kanunnâmede yer alan “tahrir yapılmaz” kaydı kesin uygulama olarak düşünüldüğünden bu konuda uzun periyotlu herhangi bir çalışma yürütülmemiştir. Tahrir defterlerinde hükûmet sancakların yer almaması bu kanıyı güçlendirmiştir. Özellikle bölgenin timar ruznamçe defterlerinin detaylı incelenmemesi bu konuyu bir muamma olarak bırakmıştır. Ancak bu defterler incelendiğinde Osmanlı merkezi hükûmetinin Kürt beylerinin idâresinde olan sancaklarda timarın çeşitli uygulamalarına başvurduğu görülecektir. Bu itibarla hem

³⁶⁴ Gábor Ágoston, **Osmanlı'da Savaş ve Serhad**, s. 15.

³⁶⁵ M. Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı**, TTK: Ankara 1999; M. Ali Ünal, “XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek, Sağman Sancakbeyleri Pir Hüseyin Bey Oğulları”, **OTAM**, Ankara 1991, s. 239-265; Alpay Bizbirlik, “16. Yüzyılda Kulp Sancağı Hakkında Sosyal ve Ekonomik Bir Araştırma”, **Osmanlı Araştırmaları**, XIII (1993), s. 137-162; 16. Yüzyılda Tercil Sancağı Üzerine Notlar, **Osmanlı Araştırmaları**, 16 (1996), s. 85-120; “16. Yüzyılın Ortalarında Atak Sancağı ve Sancak Beyleri Üzerine Notlar”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, sy. 14, İzmir 1999, s. 109-133; Mehmet Öz, “XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağı: Yönetim, Nüfus ve Vergilendirme,” **IXth International Congress of Economic and Social History of Turkey Dubrovnik-Croatia, (20-23 August 2002)**, Türk Tarih Kurumu: Ankara 2005, s. 31-54; Orhan Kılıç, “Muş Sancağı Dirlikleri (1604-1605),” **OTAM**, 9 (1998), s. 241-261.

yurtluk-ocaklık hem de hükûmet sancaklardan bazılarının timar düzeni içinde veya bir biçimde alakalı oldukları tespit edilebilmektedir. Aşağıda gösterildiği üzere birkaç hükûmet sancak hiçbir şekilde tahrire tabi tutulmamış ve iktisadî serbestiyetini Tanzimât'a kadar sürdürmüşlerdi. Belki de bu sistemi farklı kılan tek özellik buydu. Zira askerî ve adlî uygulamalar göz önüne alındığında hükûmet sancakların, yurtluk-ocaklık ve klasik Osmanlı sancaklarından pek farkının olmadığı görülecektir.

Yukarıda detaylı olarak anlatıldığı üzere, Diyarbekir beylerbeyliğinin tesisinden sonra sancaklar iki gruba ayrılmıştı. Birincisi timar sistemin uygulandığı ve sancakbeyinin merkezden atandığı klasik Osmanlı sancağı, ikincisi ise sancakbeyi olarak Kürt beylerinin kayd-ı hayat ve irsî tevarüs şartıyla atandığı ve kısmen merkezi idârenin müdahalesine kapalı sancaklardı. Ancak bir süre sonra tahrir yapılan klasik sancak sayısının arttığı görülecektir. Kürt beylerine verilen bazı sancaklarda timar sistemi uygulanacaktı. Bunlar içinde Çemişgezek, Tercil, Çermik, Siverek, Sincar ve Çapakçur sayılabilir. 1535'te Bitlis Ulama Han'a verildiğinden Şemseddin Bey de Safevi tarafına geçmişti. Böylece Bitlis klasik Osmanlı sancağı haline getirilerek timar sistemi içine alındı. Tahrir yapılarak, bölgeye yeniçeri garnizonları yerleştirildi. 1578 yılında kadar klasik sancak olarak sancakbeyleri merkezden tayin edildi. Bu tarihten sonra Şeref Han'ın Osmanlı tarafına geçmesiyle Bitlis yurtluk-ocaklık olarak kendisine tevcih edildi. Ancak timar sisteminin devam ettiği ve tahrire tabi tutulduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır.³⁶⁶ Ayrıca buradaki yeniçeri garnizonları ve kapıkulları da yerlerinde kalmaya devam ettiler.

Kanunî dönemi kanunnâmesine göre, Kürt beylerinin idâresinde olan sancaklar statü olarak ikiye ayrılmıştı. Yurtluk-ocaklık olan sancaklarda timar sistemi uygulanmış ve buralar tahrire tabi tutulmuşlardı. Bu sancaklarda padişah ve ümerâ hasları, zeâmet ve timarlar bulunmaktaydı. Hükûmet sancaklar ise timara dâhil edilmemiş ve tahrire tabi tutulmamışlardı. Ancak uygulamalar farklı bir dil konuşuyordu: Nitekim hükûmet sancakların bazılarında timar sistemi tatbik edilmişti. Bitlis bir istisna olmakla birlikte Tercil bazen yurtluk-ocaklık ve bazen de hükûmet

³⁶⁶ Orhan Kılıç, 730 Numaralı Van, 'Adilcevaz, Muş ve Bitlis Livâları Timar İcmal Defteri: I. Ahmed Dönemi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1989.

olarak idâre edildiğinden tahrir tabi tutulmuştu. Genç sancağı uzun dönem hükûmet iken kısa bir süre yurtluk-ocaklık olarak idâre edilmişti. Burada timar sistemin uygulandığı ve dirlik bulunduğu kayıtlara geçmektedir. Ancak bu hükûmet sancaklarda uygulama biraz farklı işlemişti. Çünkü buralarda tahrir yapılmamış gelirler tahmini (bervech-i tahmin) olarak dirliklere ayrılmış ve ona göre tevcih edilmişti. Nitekim bu tarz dirlikle timar ruznâmçe defterlerine kaydedilmelerine rağmen, tahrir defterlerinde böyle bir kaydın bulunmaması bunu açıkça göstermektedir.³⁶⁷

Sancağında tahrir yapılmayıp, beylere ait herhangi dirlik kaydı olmayanlar Palu, Eğil, Cizre, Hakkâri, Hizan, Hazzo ve İmadiye hükûmetleriydi. Fakat bu sancakların hâkimleri kendi akraba ve adamlarına başka sancaktan timar veya zeâmet tasarruf ettirmişlerdi. Mühimme ve timar ruznamçe kayıtlarına bakıldığında devlet merkezine yazdıkları mektup ve arzlarla yakınları ve adamlarına dirlik talep etmekte veya dirliklerine zam isteyebilmektedirler. Örneğin Palu hâkiminin akrabaları Harput, Ergani ve Kiğı'da dirlik tasarruf etmekteydi ve birçok defa bunlara zam yapılması veya sâir sebeplerle merkeze başvurulmuştu.³⁶⁸ Hakkâri hâkiminin adamları da Van, Bitlis, Hoy ve Merend gibi yerlerde,³⁶⁹ Cizre hâkiminin akrabaları ve adamları Hasankeyf ve Hama'da dirlik tasarruf etmişlerdi. 1578 yılında Cizre hâkimi Bedir Bey, oğluna Diyarbekir'den gedik talep etmişti.³⁷⁰ Hazzo hâkiminin adamları ise Bitlis ve Hasankeyf'te dirlik tasarruf etmişlerdi. 1571 yılında İmadiye hâkimi, adamlarına Van'dan dirlik talep etmekteydi.³⁷¹ Ocak 1574'te Sultan Hüseyin Bey'in ölümünden sonra yerine oğlu Kubad Bey geçti. Kubad'ın merkeze yaptığı arza göre "Merhum Sultan Hüseyin Bey'in kapıcıbaşı Ahmed ve şehir subaşı Hasan ve mirahuru Behram'a ellerinde bulunan düşenden gedik verilmesi hakkındaki

³⁶⁷ Genç'e ait kimi kayıtlar Çapakçur tahrir defterinde yer almaktadır. Bkz. Kuyud-ı Kadîme Arşivi (KKA) Çapakçur Livâsı 1550 Tarihli Mufassal Tahrir Defteri, nr. 188'in transkript ve incelemesi için bkz. **1550 Tarihli Tahrir Defterine Göre Çapakçur Livâsı Nüfus ve İskân**, Haz. M. Mahfuz Söylemez-Abdullah Demir, Bingöl 2010.

³⁶⁸ **BOA, Mühimme Defteri**, No: 2, hk. 20,94,101,1404; **BOA, A. DFE. RZ.** d 14; **BOA, A. DVNS. HADR.** d. 1, s. 210.

³⁶⁹ İlginç bir örnek olarak Hakkâri hâkiminin adamı Hüsrev'in Trabzon sancağı Of kazasında timar tasarruf ettiği kayıtlıdır. **BOA, A. DVNS. HADR.** d. 1, s. 122; Zeynel Bey'in adamları için bkz. **BOA, MAD. d.** 17938, s. 208, 215.

³⁷⁰ **BOA, MAD d.** 17937, s. 2.

³⁷¹ **BOA, MAD d.** 17938, s. 208.

emirler alınıp üçüne dahi sülûsan üzre tımar” buyrulmuştu.³⁷² Yine merhum Sultan Hüseyin Bey’in çarşnıgırlarından Şah Veled’e Şehrızol’da düşen yani boşalan bir gönüllü gediğı verilmesi istenmişti.³⁷³ Bu ifadeden hem İmadiye hükümetinin tımar sistemi ile ilişkisi hem de İmadiye hâkiminin hizmetindeki görevlileri görmek mümkündür. Ayrıca İmadiye hâkimi Kubad Bey, Ocak 1574’te merkeze gönderdiği bir defterde kendi adamlarında ve akrabalarına zeâmet ve tımarlar verilmesini rica etmişti. Bunun üzerine oğulları ve akrabaları olmak üzere birçok kişiye Musul, Van ve Diyarbekir’de dirlikler verildi.³⁷⁴ Keza İmadiye hâkimi Kubad Bey’in Ocak 1585’te Hınıs sancağında bir hayli yüksek miktarda has tasarruf ettiği kayıtlıdır.³⁷⁵ Hizan hâkimi 1556 yılında merkeze başvurarak oğluna gedik talep etmekteydi.³⁷⁶ Mahmudî hâkimin ve yakınlarının dirlikleri de Van, Bitlis ve Tercil’de yer almaktaydı. Örneğın Mahmudî beyliğinin, XVI. yüzyıldaki hâkimi Hasan Bey, 1564’te Tercil sancağında 137.963 akçe ile has tasarruf etmekteydi.³⁷⁷ 1574 tarihinde Mahmudî beyliği ile ilgili ilginç bir kayıt yer almaktadır. Buna göre Mahmudî hâkimi Hasan Bey’in sancağı sengistan (taşlık) olduğundan hâsıl elde edilememekteydi. Bu nedenle Mahmudî beylerinin hasları Diyarbekir ve Urfa’nın köy ve mezarlarında gibi uzak mesafelerde yer aldıklarından bu hasların Van sancağındakilerle değiştirilmesi talep edilmişti. Bu talep Diyarbekir ile Van beylerbeyinin arzlarına binaen kabul edilmiş ve hasları Van vilâyetine aktarılmıştı.³⁷⁸ Mahmudî Beyleri ile ilgili ilginç bir diğerk örnek 21 Mayıs 1705’te kayda geçmişti. Buna göre Van sancağında bulunan beş zeâmet ve otuz altı tımar tegallüben senetsiz olarak Mahmudî Kürtlerinin eline geçmişti. Mahmudî beyi tarafından mahsul ve vergileri has şeklinde tasarruf edilmekteydi. Ancak “Ekradın dirlik tasarrufu hilâf-ı kânun” idi ve bu bölgedeki haslar Van kullarının gelirleri için ayrılmıştı. Bu şekilde Mahmudî beyinin ele geçirmesiyle Van Muhâfızlarının gelirleri azalmıştı. Bu nedenle bunların geri alınarak Van valisinin hassına dâhil edilmesi ve bölgedeki

³⁷² BOA, Mühimme Defteri, No: 25, s. 29/294.

³⁷³ BOA, Mühimme Defteri, No: 25, s. 29/295.

³⁷⁴ BOA, Mühimme Defteri, No: 25, hk. 30/304-311; BOA, A. DVNS. HADR. d. 1, s. 178.

³⁷⁵ BOA, MAD. d. 15452, s. 33-34.

³⁷⁶ BOA, Mühimme Defteri, No: 2, hk. 1890.

³⁷⁷ Alpay Bizbirlik, “16. Yüzyılda Tercil Sancağı Üzerine Notlar”, s. 88.

³⁷⁸ BOA, Mühimme Defteri, No: 25, s. 123/1348.

cizyenin toplanarak ocaklık olarak Van neferatına tahsil edilmesi için Van valisi Halil arz yazmıştı.³⁷⁹

Yurtluk-ocaklık Kızıuçan sancakbeyi Murad, Kiğı çeribaşısı Kaya Bey için terakki talep etmiş, bunun üzerine 15 Kasım 1571'e çıkan buyruldu ile o sırada boşalan Ovacık alaybeyliği Kaya'ya verildi.³⁸⁰ Ayrıca Murad Bey, kendi iki oğluna da timar istemiş ancak sancağından yeterli miktar bulunmadığından Gürcistan ifrazından verilmesini talep etmişti.³⁸¹ 1631 tarihli timâr ruzmançe defterinde Kızıuçan sancakbeyi olarak Allahverdi Bey'in torunu Mehmed Bey'e dair kayıta bölgedeki bir zeâmetin "yurtluk-ocaklık" olduğu kayda geçmişti:

"... Ze'âmet-i mezbûre mukâddema müşariün-ileyh Mehmed'in babası ve dedesine yurtluk ve ocaklık tarîkiyle mutasarrıf oldukları Kızıuçan Sancağının haslarından³⁸² iken dedesi Allahverdi Bey, ze'âmet-i mezbûreyi oğlu İbrahim'e yine yurtluk üzre ze'âmet tarîkiyle ikram ettikde berât ittürüp İbrahim dahi fevt oldukda oğlu Osman'a anun fevtinde Osman'ın oğlu Mustafa'ya verilüb berât ettirüb ba'de Mustafa dâhi fevt oldukda sâbıka Erzurum Beylerbeyisi olan Hasan Paşa oğlu Hüseyin'e alub berât ettirüb..."

Bu ifadeden anlaşılacağı üzere Kızıuçan sancağının gelirlerinden olan bu ze'âmet, Allahverdi Bey ailesinin yurtluk ve ocaklığı iken Erzurum Beylerbeyi Hasan Paşa, müdahale ederek kendi oğluna kaydettirmişti. Ancak daha sonra Mehmed Bey'in şikâyeti üzerine yapılan incelemede, burası kadîmî yurtları ve ocakları olduğu gerekçesiyle geri verilmişti.³⁸³ Buradaki alıntıdan anlaşıldığı üzere sancağın kendisi yurtluk-ocaklık olduğu gibi sancakta yer alan has ve zeâmet de "yurtluk" ad edilmekteydi.

Yurtluk-ocaklık sancaklarda padişah hasları da bulunmaktaydı. Tercil sancağında 1540 tahririne göre padişah hassı miktarı 259.049 akçe ile sancaktaki

³⁷⁹ BOA, İE. AS. 64/5842.

³⁸⁰ BOA, Mühimme Defteri, No: 15, s. 239/2015.

³⁸¹ BOA, Mühimme Defteri, No: 15, s. 232/1954.

³⁸² Burada görüldüğü üzere Kızıuçan sancağı yurtluk-ocaklıktı ve tahrir yapılarak haslara ve zeâmetlere ayrılmıştı. Ancak bu has ve zeâmetler Kızıuçan sancağının idârecileri olan Allahverdi Bey'in aile üyelerine dağıtılmaktaydı.

³⁸³ BOA, DFE. RZ. d. 501, s. 379.

ortalamanın % 63.95'ini kapsamaktadır. 1564'te bu miktar düşerek 168.074 akçe ile sancak sancağın % 25.05'ine inmiştir. Nitekim bu dönemde padişah haslarının Mahmudî Hasan Bey'e aktarıldığı kayıtlıdır.³⁸⁴ 1564 tarihli tahrir verilerine göre Kulp sancağında padişah hasları, sancakbeyi hasları, Mahmudî Hasan Bey hasları ve Zilan-Besyan-Bocyan sancakbeyi hasları olmak üzere dörde ayrılmıştı. Bunlardan 133.525 akçesi padişah haslarına, 221.005 akçesi sancakbeyi haslarına, 32.000 akçesi Mahmudî Hasan Bey haslarına ve 80.000 akçesi de Zilan, Bocyan ve Besyan sancakbeyine ayrılmıştı.³⁸⁵

Netice itibariyle timar düzeninden sapma olarak değerlendirilse bile, yurtluk-ocaklık ve hükûmetlerin sancak itibar edilmesi ve sancak gelirlerinin kendilerine mülkiyet tarîkiyle verilmesi, her iki sancak türünde de yöneticilerin doğrudan veya dolaylı olarak dirlik tasarruf etmeleri veya ettirmeleri nedeniyle timar sisteminin içinde oldukları söylenebilir. Buradaki dirliklerin de, imparatorluğun başka taraflarında da görülen mülk timar kategorisinde olduğu sonucu çıkmaktadır. Örneğin Cizre hükûmetinde bazı köy ve mezralar, 28 Haziran 1553'te Cizre hâkimi Bedir Bey'in kardeşi Gül Mehmed'e *timar tarîki* ile verilmişti.³⁸⁶ Burada timar tarîkiyle verilen sancaklar yurtluk-ocaklık olarak mülkiyet ile verilmekteydi.³⁸⁷ Bu mülkiyet ancak görevlerini yaptıkları sürece aile içinde miras olarak devam etmekteydi. Bu yönüyle imparatorluğun genelinde uygulanan timarlardan farklıydı. Nitekim 1575 yılına ait kayıta "*Girdikân sancağı Kürdistan olmağla icmallu sancak olmayup eben 'an-ceddin tasarrufunda olmağın*"³⁸⁸ ifadesi ile bu farklılık belirtilmiştir. Benzer ifadeler Çemişgezek beylerine timar tevcihi dolayısıyla birçok defa kayda geçmişti. Pir Hüseyin Bey'in oğullarına atalarından kalan ülkelerinde sancak ve zeâmet tasarruf edenler devlete sadakat gösterip sefer hizmetlerini yaparlarsa sancaklarına ve zeâmetlerine dokunulmayacaktı. Tahrir döneminde görevli kâtipler müdahale ederek dirliklerinin miktarını düşürmemeleri istenmişti. Aynı şekilde miktarın arttırılmayıp "*Kürdistan üslubuna*" göre tasarruf etmeleri

³⁸⁴ Alpay Bizbirlik, "**16. Yüzyılda Tercil Sancağı Üzerine Notlar**", s. 87.

³⁸⁵ Alpay Bizbirlik, "**16. Yüzyılda Kulp Sancağı**", s. 144.

³⁸⁶ BOA, **Mühimme Defteri**, No: 2, s. 99/1021.

³⁸⁷ Doğu Anadolu'da daha yoğun olarak, Anadolu'nun bazı kesimlerinde ve Lahsa'da Katif sancağında bazı nadir uygulamalara rastlanan yurtluk-ocaklık tarîkiyle verilen sancaklar da mülk timarlar arasına konabilir. Bkz. F. Acun, **Klasik Dönem Eyâlet İdare Tarzı Olarak Timar**, s. 904.

³⁸⁸ BOA, **A. DVNS. HADR. d. 1**, s. 328.

emredilmişti. Bu durum Pir Hüseyin Bey'e verilen beratta bu şekilde kaydedilmişti.³⁸⁹ Buradaki ifadelerden anlaşılacağı üzere Kürt beylerine verilen bu tür yurtluk-ocaklık sancak ve dirlikler sadakatle görev yaptıkları ve seferde Osmanlı ordusunda hizmet ettikleri sürece ellerinde sabit kalacaktı. Bu dirlikler bazen deftere kaydedilmiyordu, yani ellerinde bulunan beratlarla belirlenen miktarıyla beylerin ve aile üyelerinin elinde kalmaktaydı.

Yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklarda tahrir yapılmadan farklı şekilde uygulanan bir timar sistemi de mevcuttu. Farklı uygulama gerektiren bu timar sistemi, Kürt emirlerine ve onlarla yakın ilişkisi olanlara sancağın vergi gelirlerini paylaştırmaya ve yakın ilişkisi olmayanları dışarıda tutmaya yarayan bir sistem olarak görülebilir. Böylece Osmanlı merkezi idâresi farklı uygulamalar kullanarak Kürt beylerinin idârî ve iktisadî düzenlerini kendi sistemine yaklaştırmaya çalışmıştı.

1.3.4.1. Yurtluk-Ocaklık Niçin Verilirdi?

Osmanlı merkezinin ürettiği belgelere bakıldığında, yurtluk-ocaklık sancakların verilme sebebi Osmanlı-Safevi harplerinde gösterdikleri yararlılık ve sadakatle devlete hizmet etmeleriydi. Çok vurgulanmasa da bu yönetici ailelerin bölgedeki Osmanlı öncesinde yüzyıllardır devam eden yönetim geleneğine de işaret edilmekteydi. Bu başlıkta Osmanlı devlet merkezinden çıkan belgelere yansıdığı şekliyle yurtluk-ocaklık sancakların ve timarların verilme sebeplerine değinilecektir. Diyarbekir beylerbeyliğinin teşkili ile ihdas edilen yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklar, Çaldıran Savaşı'ndan sonra Osmanlı ordusunun yanında savaşmaları ve Safevileri bölgeden çıkararak Osmanlı Devletine iltihâk etmelerinin bir ödülü olarak verilmişti. Bunun yanında daha sonra kurulan ve diğer eyâletlere bağlanan yurtluk-ocaklık sancaklar da bulunmaktaydı. Benzer şekilde daha önce yurtluk-ocaklık olup sonradan normal sancak veya mukataaya çevrilen sancaklar da kayda geçmişti. Örneğin 19 Mayıs 1666'da Bağdad Muhâfızı İbrahim Paşa'nın merkeze gönderdiği arzda kadîmden sancak olan Kasr-ı Şirin, Bağdad eski valisi Murtaza Paşa tarafından 1.250 kuruş ücret karşılığı mukataaya çevrilmişti. Ancak bir

³⁸⁹ BOA, A. DFE. RZ. d. 12, s. 865, 868-70, 874-6, 944-5, 950-1; A. DFE. RZ. d. 33, s. 867-976, 1029, 1044-53; A. DFE. RZ. d. 34, s. 310, 320, 323.

süre sonra burası devlete yararlılığı görülen³⁹⁰ Baclan-ı Mîr Aşireti lideri Han Abdal Bey'e 1.250 kuruşu her yıl devlet hazinesine ödemek ve Bağdad tarafındaki seferlere yüz atlı ile gelip savaşmak şartıyla eskiden olduğu gibi "ocaklık sancak" olarak verilmişti.³⁹¹

Yurtluk-ocaklık verilme sebeplerinden biri de bir bölgenin boş olması dolayısıyla şenlendirilmek istenmesiydi. Örneğin 25 Şubat 1676'da Hınıs sancağına bağlı olan Bulanık nahiyesinin bazı köy ve mezraları boş olduğundan şenlendirilmek üzere Süveydi Aşireti'nin lideri İsmail Bey'e verilmesi için Erzurum valisi Ömer Paşa, merkeze arz yazmış ve isteği uygun bulunarak arz üzerine buyruğusu yazılmıştı. Bu kayıta görüldüğü üzere Bulanık'taki köyler avâriz vermek şartıyla İsmail Bey'e yurtluk-ocaklık olarak tevcih edilmişti.³⁹² Şenlendirmek için yurtluk-ocaklık olarak verilen yerlerden biri de Erzurum'da Pasin sancağı Kozay nahiyesinde Deveboynu Derbendi civarında bulunan Molla Ayas köyü idi. Bu köy Şark seferlerinde hizmeti görülen Kâtip Cafer'e şenlendirmek, derbende kışın gelip geçenleri kardan muhafaza etmek ve geceleri barındırmak, ayrıca yapılacak seferlere bir nefer cebelü getirmek şartıyla ocaklık olarak verilmişti. Böylece yurtluk-ocaklık devam etmesi gerektiğinden 24 Ekim 1699'da bu köyün Cafer Bey'in evlatlarına müştereken tasarruf etmeleri için emir yazılmıştı.³⁹³ Burada görüldüğü üzere yurtluk-ocaklıklarda temel amaç verilen mülkün ailenin elinde kalması ve nesli kesilene kadar devam etmesiydi.

Yurtluk-ocaklık verilme sebeplerinden bir diğeri de Safevilerden yüz çevirerek Osmanlı tarafına geçmekti. Sınırdaki bulunan beyler güç dengelerinin değişmesi nedeniyle sıklıkla taraf değiştirmekteydi. Her iki taraf da bu tür geçişleri teşvik etmek için istimâlet politikasıyla birlikte ailelerinin sürekli bir gelir ve idâri düzen elde edecekleri vaatlerde bulunuyorlardı. Misalen Mart 1724'te İran tarafından Osmanlı'ya iltica edip İstanbul'a giden Abaza beyi Arslan'a bölgesini idâre etmek

³⁹⁰ Yararlı olduğu ve sadakatle hizmet ettiği genellikle şöyle formüle edilirdi: " ... *Han Abdal Bey yarar ve emekdâr kulları olup her vecihle sezâvar-ı atîfet olmağla ...*". BOA, İE. AS. 24/2161.

³⁹¹ BOA, İE. AS. 24/2161.

³⁹² BOA, İE. DH. 2/148.

³⁹³ BOA, C. NF. 16/797.

üzere yurtluk-ocaklık beratı verilmişti.³⁹⁴ Benzer bir örnek de 12 Mart 1743'te kayda geçmişti. Kızılbaş istilasını sırasında İran'dan kaçarak Osmanlı'ya geçen Sünnî Tas Aşireti'nin iskân edildiği yerlere taşlık ve ziraate uygun olmadığından buradan alınarak Adilcevaz sancağında şen ve abadan etmek şartıyla uygun bir yerin yurtluk-ocaklık verilmesi için emir yazılmıştı.³⁹⁵ Diğer bir örnek ise 7 Nisan 1777'de kayda geçmişti. Bağdad'a bağlı Bane sancakbeyi Süleyman Paşazâde Mehmed Bey, Bağdad eski valisi Ömer Paşa'nın korkusuyla İran tarafına geçmişti. Ancak bir süre sonra pişman olarak geri dönmüştü. Bunun üzerine Bane sancağı eskisi gibi kendisine yurtluk-ocaklık tevcih edilmişti.³⁹⁶

1.3.4.2. Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet Sancaklarda Merkezi Otorite

Yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancakların merkezi otoritenin dışında mı sorusu, ya da serbestiyetlerinin sınırı tartışılması gereken bir konudur. Bu mevzuda kalem oynatan ideolojik çevrelerin bir kısmı, beyliklerin başına buyruk, devletten bağımsız hareket eden idâreler gibi düşünmüşler, diğer karşı cepheden bakanlar ise bu idârî düzenin kendine has özelliklerini görmezden gelen bir tasvir ortaya koymuşlardır. Her iki bakışın da problemlili olduğuna şüphe yoktur. Öncelikle bütün bu beylikler için belirlenmiş kesin kural ve uygulamalardan bahsetmek imkânsızdır. Çünkü her bir sancak bulunduğu coğrafi konum, malî ve askerî güç vs. nedenlerle kendine has özellikler taşır. Bu özellikler dolayısıyla merkezi hükûmete karşı konum, itibar ve hareket serbestisi değişmekteydi. Bu şekilde bakıldığında her bir sancak veya hükûmetin kendine has serbestiyet durumu ortaya çıkmaktaydı. Ancak kesin şekilde belirtilebilir ki hükûmet sancaklar devlet merkezinin denetimine kısmen kapalı olduklarından ve kendi iç işlerinde daha rahat hareket etmekteydiler. Merkezi devlet idâresinin hem yurtluk-ocaklık hem de hükûmet sancaklarda kontrol araçları vardı. Bunlar malî, adlî ve askerî olmak üzere üç boyutta incelemek gerekir. Malî açıdan yurtluk-ocaklık sancaklarda tahrir yapıldığından, zaten bölgenin gelirleri merkeze aktarılabilmekteydi. Hükûmet sancaklarda ise tahrir sistemi uygulanmamakla birlikte hâkimler her yıl belli bir meblağı devlet hazinesi aktarmak

³⁹⁴ BOA, YB. 04. 4/42.

³⁹⁵ BOA, C. DH. 73/3647.

³⁹⁶ BOA, C. ML. 778/31762.

zorundaydı. Böylece haraçgüzar voyvodalıklarda olduğu gibi her yıl vergi verdiklerinden dolayı kısmî malî kontrole tabiydiler. Hukuki bakımdan ise her bir sancağa merkezde kadı atanırdı, bu kadılar bölgedeki bütün adli konularına bakar ve bunları karara bağlarlardı. Kadı, aynı zamanda beyin denetim ve tahakkümden de uzaktı. Yani kararlarında tam bağımsızdı ve devlet merkezi ile yazışma hakkına sahipti. Böylece sancağındaki halkın şikâyetlerini merkeze bildirmekteydi. Bazı durumlarda halka zulmeden sancakbeyi veya hâkimin merkeze şikâyet edilmesiyle, görevden alındıkları da vakiydi. Askerî yükümlülük de devlet kontrol ve otoritesinin diğer bir ögesi idi. Zira hükûmet sancaklarda hâkimler emredilen her sefere sayısı daha önceden belirlenmiş aşiret kuvvetleri ve kapı halkıyla katılmak zorundaydı. Çağrıldığı sefere gitmeyen hâkim, derhal görevinden alınır ve yerine oğlu veya kardeşi atanırdı. Bazı durumlarda sefere gitmeyen sancakların statüsü değiştirilir veya başka bir sancağa bağlanırdı. Çapakçur sancağının Palu hükûmetine bağlanması buna bir örnektir.³⁹⁷ Benzer şekilde yurtluk-ocaklık sancaklarda zaten timar sistemi uygulandığından, sancağın timarlı sipahileri sancakbeyinin komutası altında sefere katılmak zorundaydı. Bunun yanında sancakta ikâmet eden timar sahipleri de sancakbeyini dengeleyen birer kontrol aracı olarak belirtilebilir. Kanunnâmelerde bu sancaklar için “mefrûzü’l-kalem ve maktû’ül-kadem” ibaresi kullanılır. Bu ifadeden hükûmet sancakların tam mülkiyet üzere idâre edildiği ve vergilerinin kendileri tarafından toplandığı belirtilmek istenmişti. Bunun yanında “ümerâ-i Osmaniyeden ve kul taifesinden hiçbir ferd yoktur” denilerek askerî denetimden uzak olduğu ve bu hükûmetlerde yeniçeri garnizonlarının bulunmadığına işaret edilmekteydi. Ancak M. Ali Ünal, Palu sancağında altı bölük halkının bulunduğunu bir belgeye dayanarak bu durumun geçersiz olduğunu belirtmektedir. Lakin Palu için sadece bir belgede altı bölük halkı olduğu ifadesi tüm hükûmetlere teşmil edilemez.³⁹⁸ Zira Palu ile ilgili uzun periyodlu arşiv incelemeleri sonucunda Palu’da yerleşik altı bölük halkı veya askerî sınıfının varlığına tesadüf edilmemiştir. Nitekim belirtilen dönemde Palu’ya gelen Evliya Çelebi, altı bölük halkından bahsetmez. Sadece Palu hâkiminin adamları ile aşiret kuvvetlerinin varlığını kaydeder.

³⁹⁷ BOA, İE. DH. 14/1262.

³⁹⁸ M. Ali Ünal, “Osmanlı Devleti’nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı”, **Osmanlı**, Ed. Güler Eren, c. 6, Yeni Türkiye: Ankara 1999, s. 116-118.

Kürt beyleri ile Osmanlı merkezi hükûmeti arasındaki hareket alanı, merkez-periferi sarkacının hareketine benzetilebilir. Merkezi hâkimiyetin azaldığı dönemlerde yerel güçlerin hareket alanı genişler ve biraz daha bağımsız hareket edebilirlerdi. Kimi araştırmacılar XVI. yüzyılda Kürt beylerinin “otonomi” alanlarının geniş olduğunu ancak takip eden yüzyıl ve daha sonra Tanzimât’a giden süreci artarak devam eden bir merkezileşme yönünde politikalar geliştirildiğini öne sürerler. Esasen böyle yükselen bir merkezileşme eğrisinin olmadığı söylenmelidir. Osmanlı politikaları bir padişahın saltanatında bile farklılıklar gösterebilmekte, kısa aralıklarla farklı tavırlar ortaya çıkabilmekteydi. Bunun yanında önemli siyasal olaylar ve küresel değişimler yeni bir düzen veya uygulama ihtiyacına neden olabilmekteydi.

Yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklara dair literatürde kimi yazarlar, Kürt beylerinin başına buyruk ve özerk idâreler gibi hareket ettiklerini belirtir. Hâlbuki konu detaylı şekilde arşiv belgeleriyle ele alındığında böyle bir durumun olmadığı ortaya çıkmaktadır. Zira bu beylerin neredeyse her konu için merkeze danıştıkları ve merkezden izin aldıkları görülmektedir. Bunların en önemlisi mülkiyetlerindeki toprakları vakfetmek üzere divândan berat almaktı. Misalen 1560 yılında Hakkâri hâkimi Zeynel Bey, eskiden beri kendi sancağında bağlı olan birkaç köyü vakfetmek istemekteydi, bunun için merkezden izin talep etmiş ve durumu Van beylerbeyi merkeze bildirmişti.³⁹⁹ Vakıf için diğer bir örnek de 28 Temmuz 1573’te Diyarbekir beylerbeyine yazılan hükümde yer almıştı. Daha önce Eğil hâkimi iken vefat eden Kasım Bey’in inşa ettirdiği kervansaray ve tekkeye vakfedilen karyenin mahsulü giderleri için yeterli olmadığından Dine isimli karyenin de buraya ilhâkını rica eden Eğil hâkimine cevaben, defterlere bakılıp eğer bu karye Eğil toprağında ise sınırları, reâyâsı ve mahsulü ile bildirmesi talep edilmişti. Bu incelemeye göre mülknâme verilerek vakfa katılmasına izin verilecekti.⁴⁰⁰ 1574 Ocak ayında yurtluk-ocaklık Pertek sancakbeyi Baysungur, Fırat nehri kenarında yaptıracağı Han’a kendi has köylerinden olan Özbek’i vakfetmek için izin istemişti.⁴⁰¹ Bu arza istinaden 7 Şubat

³⁹⁹ “Hakkâri hâkimi Zeynel Bey kadîmden ecdâdı sâkin olduğu ...”. BOA, Mühimme Defteri, No: 4, s. 53/559.

⁴⁰⁰ BOA, Mühimme Defteri, No: 22, s. 190/365.

⁴⁰¹ BOA, Mühimme Defteri, No: 25, s. 24/240.

1574'te Özbekler karyesi ve Tufan mezrası için kendisine mülknâme gönderilerek vakfetmesi için izin verildi.⁴⁰² Mart 1574'te Sohrani Süleyman Bey, kadimî yurdu ve ocağı olan sancağında bir tekke inşa ederek bazı köy ve mezraları bu tekkeye vakfetmek üzere izin istemişti. İstanbul'dan verilen izinde evladının vakfa müteveli olacağı bu hayır kurumu için mülknâme verilmişti.⁴⁰³ Ekim 1574'te Cizre hâkimi Bedir Bey merkeze yazdığı mektupla *“altmış yıldır sadakatle hizmet ettiğini ve halen pir iken bir imaret ve bir tekke inşa ederek gelirleri için ülkeme dâhil Basbrin, Hah, Keferni ve Aryan adındaki dört köyü buraya vakf edip ...”* ifadesiyle arzda bulunmuştu. Arzı üzerine belirtilen köylerin Cizre'de inşa ettiği imaret ve tekke vakfına aktarılması için temlik verilmişti.⁴⁰⁴

Diğer bir örnek ise hacca veya İstanbul'a gitmek isteyip idârelerini uzun süre terk edecek yöneticilerin izin istekleriydi. Palu hâkimi Cemşid'in üç defa hacca gittiği ve bunlar için izin isteği kayda geçmiştir.⁴⁰⁵ Keza 1552 Temmuz'unda Heysem sancakbeyi, İstanbul'a gitmek için izin istemiş ancak Erzurum'a sefer ihtimali olduğundan gitmesinin caiz olmadığı bildirilerek Diyarbekir beylerbeyi Ayas Paşa yanında gerekli hizmette bulunması emredilmişti.⁴⁰⁶ 20 Mart 1556 tarihinde Hoy hâkimi Bahaddin Bey için de hacca gitmek için yerine oğlu Süleyman'ı kaymakam olarak bırakması emredilmişti.⁴⁰⁷ Bu ve başka birçok örnekte görüldüğü üzere Kürt beyleri diğer devlet memurları gibi izin prosedürüne tabi tutulmuştu. Devlet merkezinden izin almadan yerlerini terk etmeleri mümkün değildi. 1579'da İran seferi devam ederken İmadiye hâkimi hacca gitmek için izin istemişti. Ancak sefer zamanı olduğundan serhad hizmetinin daha önemli olduğu, hacca daha sonra gitmesi uygun olur denilerek izin verilmemişti.⁴⁰⁸ Hacca gitmek

⁴⁰² BOA, Mühimme Defteri, No: 25, s. 52/533.

⁴⁰³ BOA, Mühimme Defteri, No: 25, s. 91/1028.

⁴⁰⁴ BOA, Mühimme Defteri, No: 25, s. 265/2454.

⁴⁰⁵ “Palu hâkimi Cemşid Bey, mektup gönderüp üç defa hac etmeye niyet edüp iki defa varub bir defa dahi varmağa istihracât idüb oğullarından birini yerine koya deyü buyruldu”. BOA, Mühimme Defteri, No: 2, s. 5/43.

⁴⁰⁶ 888 Numaralı Mühimme Defteri, s. 355b.

⁴⁰⁷ BOA, Mühimme Defteri, No: 2, s. 58/537.

⁴⁰⁸ BOA, Mühimme Defteri, No: 38, s. 147/295.

isteyen Çemişgezek alaybeyi Gülabi isimli zaim, Pilten Bey'in durumu merkeze arz etmesi üzerine icazet verilmişti.⁴⁰⁹

Hakkâri hâkimi Zeynel Bey, merkeze yazdığı bir mektup ile şahsi eşyalarını taşımak üzere Van gölünde inşa ettirdiği gemiyi Van beylerbeyi izin vermediğinden kullanamadığını ifade etmişti. Bunun üzerine Van beylerbeyine 17 Mart 1566'da yazılan fermana göre eğer gemi ile sadece evi için şahsi eşyalarını taşıyacak ve mîri gemilerin hizmetine engel olmayacak ise izin verilmesi emredilmişti.⁴¹⁰

Yurtluk-ocaklık olarak idâreci olan Kürt beyleri bölgelerindeki eşkıya ve sâir olumsuz harekte girişenleri ortadan kaldırmak için devlet merkezi veya bölge valilerinden izin almak zorundaydı. Yani kendi isteklerine uyarak kimseyi keyfi olarak cezalandıramazlardı. Bunun birçok örneği belgelere yansımıştı. Haziran 1570'de İmadiye hâkimi Sultan Hüseyin, merkeze mektup yazarak bölgesindeki sancak ve aşiret beyleri arasındaki adavetin giderilmesi için beylerbeyinin yardımını alınarak sulh yapılmasını teklif etmişti. Bunun üzerine İstanbul'dan kendisine gerekli işlemleri yapması izni verilmiş ve beylerbeyinin de bu konuda yardımcı olacağı haberi verilmişti.⁴¹¹ Bitlis hâkimi Şeref Han mektup gönderip "havası hümâyûna tabii Ekrad taifesinden Bilan ve Şikaki Aşiretlerinin, mîr-i aşiretleri olmadığından birçoğu perişan olup etrafa dağılmıştı, bu nedenle devlete ödedikleri vergi alınamaz olduğundan Rojki taifesinin ağazâdelerinden Ali adında birinin mir-i aşiret tayin edilmesini" arz etmişti. Bunun üzerine vergilerin düzgün toplanıp gönderilmesi için Ali'nin mîr-i aşiret olarak ataması yapıldı.⁴¹²

Ekim 1672'de Eğil hâkimi Mustafa Bey, İstanbul'a arzuhal yazarak hükûmetine bağlı köylerde ziraat ile uğraşan reâyâdan mahsullerine göre aşar toplamakta iken, bu defa vergiyi tahsile gittiğinde karşı koyup vergilerini ödemediklerini belirtmişti. Bunun üzerine Diyarbekir paşası ile Eğil kadısına gönderilen hükümde eskiden nasıl uygulanmış ise o şekilde adalet ile gerekli kararı vermeleri istenmişti.⁴¹³ Aynı tarihte Diyarbekir beylerbeyi ve Amid kadısına yazılan

⁴⁰⁹ BOA, Mühimme Defteri, No: 25, s. 30/316.

⁴¹⁰ BOA, Mühimme Defteri, No: 5, s. 462/1243.

⁴¹¹ BOA, Mühimme Defteri, No: 10, s. 60/86.

⁴¹² BOA, A. DVN, 12/85.

⁴¹³ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 8, s. 99/444; 120/538.

fermanda, “cenâb-ı emâret-meâb Çermik hâkimi arzuhal sunup mumaileyhin mutasarrıf olduğu “hükûmet hassı” karyelerinin reâyâsı olanlarına edası lâzım gelüp “Ekrad âdeti” üzere eline kalan hukuku şer’ileri talep eyledikde vermekte teallül ve inad etmeyi aded eylediklerin bildirüp ol babda hükm-ü hümâyûnum rica eylediği ecilden sâbıka üzre amel olmak emrim olmuşdur” denilmişti.⁴¹⁴ Burada görüldüğü üzere hükûmet olarak idâre edilen Eğil ve Çermik sancaklarının bölgelerinde bulunan köylülerden alınan verginin adı “Ekrad âdeti” idi. XVII. yüzyılın başından itibaren meydana gelen iktisadî krizler vergi toplamayı güçleştirmişti. Yukarıdaki iki örnekte görüldüğü üzere sancağın vergisini toplamakta güçlük çeken yöneticiler önce merkeze başvuruyordu. Burada konu eyâlet valisi ve kadısına havale edilmekte ve yereldeki otorite tarafından çözüm bulunması istenmekteydi. Zira sancakbeyi kendi başına hareket edip sancağındaki halka cebir kullanarak müdahale ederse ortaya çıkacak katil ve sâir olaylardan sorumlu tutulup görevinden alınabilirdi. Başka bir örnek olarak Kasım 1694’te yazılan hükümde, mîr-i aşiret olan Seyyid Mustafa, kendisinin mutasarrıfı olduğu mîr-i aşiret timar köylerindeki defterli reâyâsından yıllık vergilerini tahsile gittiğinde tepki ile karşılaşmış ve vergiyi tahsil edemediğinden şikâyetle durumu merkeze bildirmişti. Böylece merkezden Diyarbekir valisi ve Amid kadısına yazılan emirde bu konuda yardımcı olunması ve vergi ödememekte ısrar eden kişilerin cezalandırılması emredilmişti.⁴¹⁵

1.3.4.3. Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet Sancakların Merkezi Hükûmete Karşı Sorumlulukları

Yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklar, daha önce de zikredildiği veçhile, timar sisteminin uygulandığı sancaklardan bazı hususiyetleri itibariyle farklılık göstermekteydi. Temel farklılık sancakbeyi olarak Kürt beylerinin kaydı hayat şartı ile atanması ve yönetici değişikliğinde sancak ya oğluna ya da kardeşi gibi aile üyelerinde birine verilerek aile içinde kalmasıydı. Yani bu sancaklarda devlet ancak aile içinden bir tercih yapabilirdi. Diğer bir temel farklılık “hükûmet sancaklarda” timar sisteminin uygulanmaması ve tahrir yapılarak gelirlerinin merkezden kontrol edilmemesiydi. Dolayısıyla sancağın hâkimi bütün gelirleri kendi hesabına toplardı

⁴¹⁴ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 8, s. 128/577.

⁴¹⁵ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 21, s. 11/55.

ve istediği şekilde harcardı. Bunun yanında merkezi otoriteyi sağladığı düşünülen “yeniçeri birlikleri” hükûmet sancaklarda bulunmazdı. Dolayısıyla yeniçerilerin görevini sancakbeyi olan hâkime tabi kapı halkı ve aşiret güçleri görmekteydi. Tabii ki bu ayrıcalıklar tanınırken bazı şartlar öne sürülmüştü. Bunlardan en önemlisi “dostuma dost, düşmanıma düşman olunması” düsturu çerçevesinde hareket ederek devlete sadakat ile hizmet etmektir. Bu hizmetlerin en önde geleni varlığını ve devamlılığını ordu gücüne dayandıran İmparatorluğa asker sağlamaktır. Her ne kadar bu sancakların bazılarında tahrir yapılmamakta ve tımarlı sipahi bulunmamakta ise de burada hükûmet sancakların hâkimlerinin kaç asker ile sefere katılacağı genel bir düstur olarak belirlenmişti. Her bir sancakta bölgenin nüfus, iktisadî ve aşiret yapısına göre belli sayıda tam teçhizatlı asker bulunmaktaydı. Hâkimler ve mirlivâlar bu aşiret kuvvetlerini beylerbeyinin sancağı altında sefere götürmek ve gerekli hizmeti görmek zorundaydılar. Zira kanunnâme metinlerinde belirtilen temel görevlerden biri de askerî görevlerini yerine getirmeleriydi. Belirtilen görevleri yapmayan veya aksine davranan kişiler görevden alınmaktaydı. Hatta ihânet gibi daha ağır suçlar işleyenler görevden alınmakla kalmaz idam edilirdi. Bazı durumlarda görevden alınma yanında sancakları da ellerinden alınarak bu sancakların statüsü değiştirilebilirdi.

Aşağıda ayrı başlıklar altında Kürt beylerinin merkezi hükûmete karşı görev ve sorumlulukları, uygulamadaki örnekleri ile ortaya konacaktır. Bu görevlere bakıldığında hem yurtluk-ocaklık hem de hükûmet sancak idârecilerinin, imparatorluğun diğer bölgelerinde bulunan yöneticilerden hiçbir farkının olmadığı görülecektir. Merkezin veya bağlı buldukları eyâlet valilerinin teklif ettiği bütün görevleri yapmakla mükelleftirler. Esas görevleri taht-ı hükûmetlerinde reâyânın güvenlik, refah ve huzurunu tesis etmektir. Müslüm veya gayrimüslim bütün halkın kendisinden memnun etmek zorundaydılar. Eşkîya, hırsız, harami ve sâir saldırılara karşı halkın can ve mal emniyetini sağlardı. Bölgesinde yaşayan halktan fazla vergi alarak onları rencide edemezlerdi. Eğer bu şikâyetler merkeze bildirilirse görevden alınmaları çok gecikmezdi. Halka karşı olan bu görevler yanında devlete karşı görev ve sorumlulukları vardı. Bunlar askerî, lojistik, eşkıyalığın önlenmesi, kale inşası ve tamiri, istihbarat faaliyetleri, serhad muhafazası, odun kömürü tedâriki

ve maden faaliyetleri olmak üzere birçok alana yayılmaktaydı. Bunların her biri aşağıda ayrı bir başlık altında ele alınacaktır.

Askerî Görevler

Kanunnâmede yurtluk-ocaklık ve hükûmetler için belirtilen temel görevlerden biri bağlı buldukları beylerbeyinin komutası altında sefer hizmeti görmektir. Genel kanının aksine Kürt beyleri sadece doğudaki seferlerde yer almıyor, batı ve kuzeye yapılan kara ve deniz savaşlarında da katılıyorlardı. Ancak doğudaki seferlerde daha etkin ve yararlı oldukları açıktır. Çünkü İran serhaddinde yer almaları ve bölgenin dağlık coğrafyasına alışık olmaları sebebiyle Osmanlı ordusunun öncü kuvveti olarak vazife görüyorlardı. Benzer şekilde batıdaki seferlerde ise Rumeli akıncı beyleri bunu yapmaktaydı. Ordu seferber etmenin zor olduğu erken modern dönem şartlarında yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancakları oldukça yararlı olmuşlardı. Aşağıda birkaç örnek ile yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklarının askerî görevleri izah edilecektir.

Kürt beylerinin Çaldıran Savaşı'ndan sonra 1515-1517 yıllarında Diyarbakır ve Mardin bölgesinde Safevilerin yenilgiye uğratıldığı savaşlarda önemli hizmetleri olmuştu. Daha sonra 1516 Mercidabık ve 1517 Ridaniye savaşlarında Sultan Selim ile Mısır'ın fethine katılmış olan beyler vardı. Ancak bundan sonraki en önemli askerî faaliyet 1534 yılında İrakeyn savaşında gösterdikleri başarıydı. Sadrazam Pargalı İbrahim Paşa, padişahın önce doğuya gelerek bazı hazırlıklar ve düzenlemeler yapmıştı. Bu seferde Kürt beyleri kendisinin yanında Tebriz'e kadar gitmiş ve Safevilere karşı başarı kazanılmıştı. Bu başarılarından dolayı Kürt beylerine Sultan Selim döneminde verilen berat ve mülknâmeler yenilendi. 1535 tarihi taşıyan nişân-ı hümayûn Kanunî Sultan Süleyman'ın mührü ile kendi mülkiyetlerindeki sancakların, neslinden gelecek hiçbir Osmanoğlu tarafından bozulmayacağı sözünü veriyor ve padişah buna dair yemin ediyordu:

“... İbrahim Paşa'yı, diyâr-ı şarka irsâl eyledüğümüzde müşârün-ileyh dahi zikr olunan Kürdistân beyleri müşâveresiyle ve ittifâklarıyla vilâyet-i Azarbeycan'a duhûl idüp şâh-ı şeyâtîn-sipâh havf-ı şemşîr mübârzân-ı dîn-penâhundan diyâr-ı Horâsân'a gürîzân oldukda Medine-i Tebrîz'i ve sâ'ir ol cânibde olan kılâ' u bukâ'ı

feth ü teshîr eyleyüp hudûd-ı memâlik-i adüvvî-i merdûddan niçe memleketleri zabt idüp bu esnâda mûmâ-ileyhin ve Kürdistân beylerbeyinin envâ‘ vücûhla yoldaşlıkları ve merdânelikleri ve dîn bâbında istikâmet ve metânetleri ve Südde-i sa‘âdet bahşım tarafına ihlâsla hüsn-i ihtisâsları zuhûr idüp ... mûmâ-ileyh İbrâhim Paşa Kürdistân beylerbeyinin seferlü zafer-i mazharda vücûd bulan esnâf-ı merdânelikleri ve ubûdiyet ü ihlâsları mukâbelesinde her birinin kadîmü'l-eyyâmdan taht-ı tasarruflarında olan eyâletleri ve kal‘aları ve yurdları ve ocakları olduğın Sultân Süleymân Han tâbe serâhunun izzü huzûr-ı fâ‘izü'n-nûr-ı müstevcibü's-sürûrlarına arz eyleyüp eyâletleri kendülere ihsân olunmak bâbında ... ”.⁴¹⁶

Bu haklar karşılığında padişahın isteği şu şekilde formüle edilmişti: “... *Bu yolda onlara din ve devletime ait işler düştüğü zaman Diyarbekir ve Bağdad beylerbeyleri ve etraflarında bulunan Kürd beyleri birlik ve beraberlik içinde olmalı, cümle askerleri ve savaş gereçleri ile düşmana saldırmak için dakika kaybetmemelidirler*”.⁴¹⁷

Daha sonraki tarihlerde birçok defa sefer emri yazılmış ve emirde belirtilen miktar asker ile savaşa katılmışlardı. Örneğin 18 Şubat 1545’te bütün Osmanlı eyâletlerine yazılan fermanda, İran üzerine yapılacak sefere hazırlık yapmaları istenmişti. Bu eyâletlerden biri Diyarbekir iken diğer biri de “ümerâ-i Kürdistan-ı Diyarbekir” başlığıyla sıralanan Diyarbekir vilâyetine bağlı Kürt beyleriydi. Bu beylerden sekizi eyâlet başlığıyla, on tane de livâ başlığıyla kaydedilmişti. Eyâletler; Cizre, İmadiye, Hizan, Sason, Palu, Çapakçur, Eğil ve Genç. Livâlar; Vastan, Üstün, Çermik, Tercil, Zırıkî, Uşti, Mihrani, Şırvi, Kulp ve Müküs. Bu listedeki Kürt beylerinin sefere katıldıkları görülmektedir.⁴¹⁸ 23 Haziran 1550’de Eğil hâkimi Murad Bey’e yazılan fermanda, Van beylerbeyinin haber göndererek Safevilerin Kürdistan’a saldırma ihtimali olduğundan kendisinin de hükûmetinde gerekli

⁴¹⁶ TSMA. e. 11969; Şerife Şule Atasagun, **Konya Mevlana Müzesi İhtisas Kütüphânesi 5278 Numaralı Münşeât Mecmuası (İnceleme-Metin)**, M. Ü. SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013, s. 61b.

⁴¹⁷ TSMA. e. 11969.

⁴¹⁸ **Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihli ve E. 12321 Numaralı Mühimme Defteri**, hk. 192,193.

hazırlıkları yapıp bölgenin korunmasında diğer Kürt beyleri ile gerekli hizmeti yapması bildirilmişti.⁴¹⁹

Cizre hâkimi ve diğer bütün Kürt beylerine 15 Ocak 1608'de gönderilen hükümde, baharda yapılacak şark seferi için hazırlık yapmaları ve tam teçhizatlı askerleri ile Murad Paşa'nın yanında hizmet etmeleri istenmişti.⁴²⁰ Kendilerine ferman gönderilen beyler şunlardı: Hazzo hâkimi, Palu hâkimi, Eğil hâkimi, Tercil hâkimi, Genc hâkimi, Kulp hâkimi, Ergani, Hasankeyf, Siird, Çermik, Siverek, Cizre, Birecik, Sağman, Çemişgezek, Çapakçur, Mazgirt, Mihrani, Nusaybin ve Kiğı sancakbeyleri ile Akçakale beyi Rıza idi.⁴²¹

1623'te Bağdad'ta ortaya çıkan Bekir Subaşı hadisesini halletmek üzere Diyarbakir beylerbeyi Hâfız Ahmed Paşa ile birlikte diğer Kürdistan askeri görevlendirilmişti. Bunlardan İmadiye hâkimi Seyyid Han, Hazzo hâkimi Şeref, Eğil hâkimi Mümin, Tercil hâkimi İbrahim Bey ve Palu hâkimi Hasan Bey savaş sırasında hizmet etmişlerdi.⁴²²

1686'da Avusturya ile yapılan savaşta diğer bütün eyâlet ve sancaklar gibi Palu hükümetinden de asker istenmişti. 25 Aralık 1686'da Palu hâkimi Yensur Bey'e yazılan fermanında, "... *Taht-ı hükûmetinize tâbi' Karaçor ve Ohi ve Bulanık ve Gökdere ve Sivan ve Bağın ve Hun ve nefsi-i şehirde olan aşâyirden ceng ü harbe kâdir yarar ve tüvânâ tüfenk-endâz piyâde hâzır ve âmâde ve vâkt u zamanıyla gelüp ...*" ifadeleriyle sefere tam teçhizatlı olarak zamanında katılması istenmişti.⁴²³ Emrin bir sureti bölgedeki diğer sancaklara ve onlara bağlı aşiretlere de gönderilmişti. Benzer şekilde Eğil hâkimi Mustafa ve Çermik Sancakbeyi Zülfikar Bey'e de emir yazılmıştı. Bu sırada devlet çok fazla askere ihtiyaç duymakta ancak istediği miktarı tedârik edememekteydi. Nitekim bu emirde yer alan "*Livâ-i mezbûrda vâkı' kasabât ve kurâ ve havâss-ı hümayûnum karyelerinden mu'âf ve gayr-ı mu'âf dâhil olmak*

⁴¹⁹ BOA, Bâb-ı Asâfi Divânı Hümayûn Kalemî Dosyaları (A. DVN), 3/9.

⁴²⁰ 8 Numaralı Celâli Mühimmesi, s. 63/645.

⁴²¹ 8 Numaralı Celâli Mühimmesi, s. 63/646-667.

⁴²² Kâtip Çelebi, *Fezleke (Osmanlı Tarihi (1000-1061/1591-1655) II*, Haz. Zeynep Aycibin, Çamlıca: İstanbul 2017, s. 587; *Târih-i Na'îmâ*, c. II, Haz. Mehmet İpşirli, TTK: Ankara 2007, s. 521.

⁴²³ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 10, s. 126/501.

üzre fermânım olan yarar ve tüvânâ tüfenk-endâz piyâde hâzır ve âmâde” ifadelerine yansımaktadır.

Ekim 1729’da yazılan hükümde “Diyarbakir eyâletinde vaki Palu, Eğil, Çermik hâkimlerinden maada eyâlette olan elviye ve sancak mutasarrıflarına, Diyarbakir ve Tebriz tarafına Muhâfız olup Tebriz tarafında askere başbuğ olan Vezir Mustafa Paşa’nın yanına aşayir, kabail ve kendi adamları ile acilen sefere katılmaları” emredilmişti.⁴²⁴ Yine Aralık 1729’da aynı emir Bitlis hâkimine gönderilerek vakit kaybetmeden Tebriz Muhâfızı Mustafa Paşa’nın yanında hizmet etmesi istenmişti. Bu hükmün birer sureti ocaklık olarak kaydedilen Hizan hâkimine 100 nefer ve kapısı halkı adamlarıyla, Bargiri sancakbeyine 50 neferle, Hoşab nâm-ı diğer Mahmudî hâkimi (boş) nefer adam ve kapısı halkı adamlarıyla, Albak Sancakbeyi, Şırvi sancakbeyi 500 nefer silahlı kapısı halkı ve adamlarıyla, Şikak sancakbeyi 100 neferle, İsbayird sancakbeyi 100 neferle, Hakkâri hâkimi 1000 nefer piyade ve 500 nefer süvari tam müsellağ kapısı halkı ve adamlarıyla, Zirikî sancakbeyi 100 nefer ve Müküs sancakbeyi (boş) nefer silahlı adamlarıyla sefere katılacaklardı.⁴²⁵

30 Kasım 1775 tarihli belgede, Basra’nın İranlılardan kurtarılması için Diyarbakir valisi Abdullah Paşa ve maiyetiyle birlikte Palu hâkimi de görevlendirilmişti.⁴²⁶ 9 Mayıs 1776’da Keban-Ergani Maden Emîni’ne yazılan hükümde, Kerim Han Zend’in Basra ve Bağdad üzerine saldırması nedeniyle bölgenin kurtarılması için Palu, Çarsancak, Ergani, Çermik, Eğil, Harput ve Çemişgezek beyleri ile onlara tabi askerlerin Diyarbakir valisi Abdullah Paşa’nın komutasına girerek Bağdad’a gitmeleri emredilmişti.⁴²⁷

16 Ocak 1790 tarihinde Palu hâkime yazılan fermanında, Osmanlı aleyhinde ittifak etmiş olan Rus ve Avusturya devletlerine karşı yapılacak sefer için çok fazla asker gerektiğinden Palu hükûmetinden 1.000 adet seçme asker hazırlanarak nevrüzde orduya katılması istenmişti. Aynı emir Eğil hâkimi 1.000 nefer kapısı halkıyla, Çermik sancakbeyi 1.000 neferle, Atak sancakbeyi 250 neferle, Mihrani

⁴²⁴ BOA, MAD. d. 18397, s. 2.

⁴²⁵ BOA, MAD. d. 18397, s. 3.

⁴²⁶ BOA, HAT. 4/135.

⁴²⁷ BOA, AE. SABH. I. 161/10734.

sancakbeyi 250 neferle, Hazzo hâkimi 250 nefer kapısı halkı ile ve Genç hükûmeti mutasarrıfı ise 260 nefer kapısı halkı ile sefere katılacaktı.⁴²⁸

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere devlet merkezi, savaşa karar verdiği andan itibaren bütün eyâletlere ve bağlı sancaklara sefer fermanı gönderip hazırlıklarını yaparak belirlenen yere gelmelerini isterdi. Diğerleri gibi yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancakbeyleri ile hâkimleri de gönderilen emre uyararak istenen sayıdaki asker ile sefere katılmak zorundaydılar. Emre uymayıp sefere katılmayanlar görevden alınır ve yerlerine başka birisi atanırdı.

Lojistik Görevler

Rhoads Murphey'in belirttiği üzere, Osmanlı-Safevi savaşlarında Kürt beyleri, Osmanlı ordusuna lojistik ve nakli destek ile keşifler için öncülük ederek bilgi sağlıyor ve ordunun güvenli bir şekilde ilerlemesini temin ediyorlardı.⁴²⁹ Bununla birlikte, seferlerde gerekli askerî görevler ile birlikte ordunun ihtiyacı olan araç-gereç ve yiyecekler de eyâletler ile bağlı yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklardan toplanabilmekteydi.⁴³⁰ Zira yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklar merkezin istediği hizmeti görmek zorundaydılar. Örneğin 1552'de İran Seferi için "*Kürdistan beylerine dâhî tenbih eylesüz ki orduyu hümayûnum için koyun ve yağ ve bal ve şâir ma'külât kısmından vâfir ve müstevfi tedârik idüp ihzar eylesüz vakti hacette hazır buluna*" cümlesiyle gerekli ihtiyaçların temini istenmişti.⁴³¹ Aynı konuda Cizre hâkimi Tahir Bey'e yazılan hükümde Safevi saldırısına gerekli hazırlığı yapması emredilmişti. Bu hükmün birer sureti Palu, Eğil ve Genç hâkimlerine de gönderilmişti. Bir sonraki hükümde *ümerâ-i Kürdistan'a tabi'-i Van* başlığında Hizan ve Hakkâri hâkimi ile diğer sancakbeylerine emir yazılmıştı.⁴³²

⁴²⁸ BOA, C. AS. 181/7862.

⁴²⁹ Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare 1500-1700*, Routledge: London 2003, p. 191.

⁴³⁰ Konunun geniş bir incelemesi için bkz. Ömer İşbilir, *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Sefelerinin İâşe, İkmâl ve Lojistik Meseleleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996.

⁴³¹ 888 Numaralı Mühimme Defteri, s. 90/364.

⁴³² 888 Numaralı Mühimme Defteri, s. 91/365.

Nisan 1585'te Palu hükûmetine yazılan hükümde Tebriz üzerine efere çıkan Osmanlı ordusunun ihtiyacı için 5000 re's koyun ve 500 batman yağ tedârik edilip gönderilmesi istenmişti.⁴³³

1609 yılında Diyarbakir beylerbeyi Nasuh Paşa'ya yazılan emirde, Diyarbakir'deki zahireye mukayyed olup ambarlarda saklaması ve Ekrad beyleri ile Diyarbakir aklamına tabi ümena ve voyvodalardan mirî için ganem, develer ve zahire iştira edip vaktinde ambarlaması ve camuslar toplaması, ayrıca ferman olunan top yuvalaklarının cinsine göre Kiğı madeninde döktürülmesi emredilmişti.⁴³⁴ Bitlis hâkimi Ziyaeddin Bey'e yazılan hükümde, kendi sancağından ve Muş'tan sefere çıkan ordu-yu hümâyûn için zahire olarak bal, yağ vs. her ne varsa toplayıp eshâmıyla Erzurum'a gönderilmesi istenmişti.⁴³⁵ 1610'da yazılan hükümde ordu-yu hümâyûndan Kürdistan'a varıncaya kadar, varup gelinceye kadar yol üzerindeki kadılara, ordu için lâzım olan malzemeyi temin ederek gerekli yerlere ulaştırmaları emredilmekteydi.⁴³⁶ Daha sonra tekrar Bitlis hâkimi ve Muş sancağına gönderilen emirde maliye tarafından istenen malların toplanıp Van'a irsali istenmişti.⁴³⁷ Ocak 1611'de İmadiye hâkimine yazılan hükümde, Van Kalesi'ne gönderilmesi gereken terekeyi Hısnıkeyfa'ya götürüp oradan Van'a ulaştırması emredilmekteydi.⁴³⁸

1611'de doğuya yapılan seferde ordunun dinlenmesi ve kışı geçirmesi için birçok şehir kışlak olarak tayin edilmişti. Bu dönemde İmadiye, Sohran ve Cizre hükûmetleri Rumeli askerlerine kışlak tayin edilmişti. Yine Eğil, Kulb, Meyyafarikin, Atak, Mihrani, Hısnıkeyfa, Çemişgezek, Sağman, Pertek, Mazgirt, Genç, Harput, Çapakçur vs. birkaç yerleşim yeri ordunun çeşitli birimlerine kışlak yeri olarak belirlenmişti.⁴³⁹

Diyarbakir ve çevre sancaklardan istenen lojistik desteklerden biri de Musul Kalesi'nin tamiri için gerekli usta, ırgat ve malzemesinin temin edilmesiydi. 31

⁴³³ BOA, Mühimme Defteri, No: 59, s. 22/111-113. Benzer şekilde Bitlis ve Hazzo'dan 5.000 batman bal 5.000 batman yağ talep edilmişti.

⁴³⁴ Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil), c. I, Yay. Haz. Ziya Yılmaz, TTK: Ankara 2003, s. 558-559.

⁴³⁵ BOA, Mühimme Defteri, No: 79, s. 423/1061.

⁴³⁶ BOA, Mühimme Defteri, No: 79, s. 443/1122.

⁴³⁷ BOA, Mühimme Defteri, No: 79, s. 466/1194-1195.

⁴³⁸ BOA, MAD d. 3260, s. 60.

⁴³⁹ BOA, MAD d. 3260, s. 144-145.

Temmuz 1631’de Diyarbekir defterdarı Süleyman’a yazılan hükümde, Musul Kalesi’nin tamiri için Diyarbekir hükümet ve sancaklarından istenen ırgatların geciktirilmeden gönderilmesi emredilmişti.⁴⁴⁰ 6 Eylül 1631 tarihli hükümde, Çermik sancağından⁴⁴¹ 50 nefer, Harput’tan 100 nefer, Meyyafarikin’den 12 nefer, hükümet-i Palu’dan⁴⁴² 100 nefer, hükümet-i Genç’ten 30 nefer, Pertek sancağından 40 nefer, Çemişgezek sancağından 20 nefer, Mazgirt sancağından 40 nefer, Sağman sancağından 40 nefer, Atak sancağından 20 nefer, Tercil sancağından 20 nefer, hükümet-i Hazzo’dan 250 nefer, nahiye-i Savur’dan 20 nefer, hükümet-i Eğil’den 100 nefer, Çabakcur sancağından 20 nefer, nahiye-i Hani’den 20 nefer, Mihrani sancağından 10 nefer, Kürdikân sancağından 8 nefer, Akçekale sancağından 70 nefer ve Hısnıkeyfa’dan 100 nefer ırgat talep edilmişti. Sayfa kenarındaki hesap kaydında 2.558 ırgat toplandığı yazılmıştır.⁴⁴³

Lojistik destek konulardan birinin ordunun sevkinde görev almaktı. Ordunun sefer harekâtı sırasında belirli noktalarda beklemesi ve dinlenmesi gerekmektedir. Sefer dönüşünde ise kış mevsimi geldiğinde uygun bir yer tayin edilerek orada kışlaması sağlanırdı. 1636 seferi dönüşünde kışlak olarak tayin edilen yerlerden biri de Çemişgezek ve komşu sancaklardı. Aralık 1636’da Çemişgezek kadısına yazılan hükümde, kazaya gönderilen ordu-yu hümâyûn davarlarını kırk gün boyunca kışlatması, ancak bu davar miktarının Çemişgezek için fazla olduğundan bunları Pertek, Sağman ve Mazgirt arasında bölüştürmesi istenmişti.⁴⁴⁴ 12 Ocak 1637’de Sağman, Pertek ve Mazgird kadılarına yazılan hükümde, daha önce fermanda yeniçeri davarlarının Çemişgezek’te kışlattırılması istendiği fakat ahali tarafından bunun yapılamayacağı bildirildiğinden otuz gün kışlattırıldıktan sonra Sağman, Pertek ve Mazgird’de kışlattırılması istenmişti.⁴⁴⁵ Kışlak tayin edilen yerlerden biri de Bitlis’ti. Bitlis hâkimi Abdal Han’a ve Bitlis kadısına yazılan hükümde, Bitlis hükümeti dergâh-ı muallam cebecilerine ve davarlarına kışlak tayin olunduğu ancak bazı köyleri ve emirlerin bunu kabul etmeyip bazı olumsuzluklara giriştiği

⁴⁴⁰ BOA, MAD d. 8475, s. 52.

⁴⁴¹ Bu sancaklar “livâ” başlığıyla kaydedilmiştir.

⁴⁴² Palu hâkimine ve kadısına ferman gönderildiği belirtilmiştir. Diğer sancaklarda da emrin kime yazıldığı kayıtlıdır.

⁴⁴³ BOA, MAD. d. 8475, s. 44-45.

⁴⁴⁴ BOA, Mühimme Defteri, No: 86, s. 38/123.

⁴⁴⁵ BOA, Mühimme Defteri, No: 86, s. 43/142.

belirtildi.⁴⁴⁶ Bu dönemde nerdeyse bütün doğu sancaklarına kışlak görevi verilmişti, Cezire, Ergani, Çermik, Malatya, Tercil, Palu, Çemişgezek vs. beylere kışlak tayini için emir yazılmıştı.⁴⁴⁷ Hükûmet-i Eğil, Hükûmet-i Atak ve livâ-i Mihrani'ye, veziriazam Serdar Mehmed Paşa'nın kethüdâsının adamlarına ve davarlarına verilecek arpa ve saman ile sâir malzeme için hüküm yazılmıştı.⁴⁴⁸

Yün, kale muhasarası ve sâir işlerde kullanıldığından fazla ihtiyaç duyulan bir maddeydi. Bölgedeki birçok sancakbeyi ve aşiret ağasına da yün sağlamaları emredilmişti. Bunlardan biri de Şikaki Aşireti'ydi.⁴⁴⁹ Keza Hazzo hâkimi Mehmed Bey'e, hükûmetinden üç yüz çuval koyunyünü tahsil olunması hakkında emir gönderilmişti. Yüz elli çuval yünü batmanı birer kuruşa hesaplanacaktı. Hazzo hâkimi bu kadar yünü hükûmet aşiretlerinin yapamayacağını belirtmiş ve indirime gidilmişti.⁴⁵⁰ Aynı şekilde Cizre hâkimi olan Mehmed'e, daha önceki emredilen sefer mühimmatı için bin çuval koyunyünü talep ve tahsil olunmuştu. Lakin o tarafta yün hususunda eksiklik olduğu tahsil-i aşair olduğundan aşiretlerin sâir memleketten tahsil olunan yünün mahalline sevki için ziyade mekkari davarları bulması da istenmişti. Hükûmetinden tahsili ferman olunan bin çuval yükün her çuvalı ellişer vukiyeden sekiz bin üç yüz otuz üç batman olmaktadır. Bu belirtilen miktar yünün orduya nakli hususunda ferman gönderilerek zaman geçirilmeden iletilmesi istenmişti.⁴⁵¹

Lojistik faaliyetlerin bir diğeri de ordunun geçişi sırasında yolları temizlemek, nehir ve sâir sulardan geçişi sağlamak üzere geçici veya kalıcı köprüler inşa etmektir. Doğuya yapılan seferlerde geçilmesi gereken sulardan biri de Murat Nehri'ydi. Şubat 1635'te ordunun buradan geçmesi için Çapakçur ve çevre sancakbeylerine, yapılacak köprü için gerekli hizmeti yapmaları emredilmişti. Örneğin Çapakçur sancakbeyine, sefere çıkacak ordunun kadîmden olduğu üzere köprü hizmetine tayin olunan köylerin ahalisi, miktar-ı kadîm üzere şimdi binası ferman olunan köprü ve gemilerin hizmetine tayin edilip görevlerini yapmaları

⁴⁴⁶ BOA, Mühimme Zeyli Defteri, No: 9, s. 35/102.

⁴⁴⁷ BOA, Mühimme Zeyli Defteri, No: 9, s. 39/111-112.

⁴⁴⁸ BOA, Mühimme Zeyli Defteri, No: 9, s. 40/114.

⁴⁴⁹ BOA, Mühimme Zeyli Defteri, No: 9, s. 118/375.

⁴⁵⁰ BOA, Mühimme Zeyli Defteri, No: 9, s. 113/350

⁴⁵¹ BOA, Mühimme Zeyli Defteri, No: 9, s. 117/367.

istenmişti.⁴⁵² Genç hâkimine, Çapakçur'da ordunun geçişi için köprü ve gemi yapımına yardımcı olması ve lâzım olan mühimmatı sağlaması emredilmişti.⁴⁵³ Aynı emir Palu hâkimine ve Harput sancakbeyine de yazılmıştı.⁴⁵⁴

1734'te Şark seferi için Eğil hâkiminden, sancağından arabalık kereste kesip Diyarbakir'e göndermesi istenmişti.⁴⁵⁵ Harput kadısına da, kelekler için lâzım olan tulumu temin edilmesi ve orduya gönderilmesi emredilmişti.⁴⁵⁶ Bu tulumlarla Diyarbakir'den Musul ve Bağdad'a zahire nakledilmekteydi. 1735'te İmâdiye hâkimi Behram Paşa'ya, ahali ve memleketi düşmandan muhâfaza etmesi ve zahire temin ederek orduya nakletmesi istenmişti.⁴⁵⁷ Cezire hâkimine, Nusaybin ve Mardin voyvodalarına, Ruha'ya giden develerin sağlam şekilde mahalline ulaştırılması, Revan'a giden top arabalarının geçebileceği yollar açtırılması için gerekli usta, amale ve malzemeyi hazırlayarak hizmet etmesi emredilmişti. Bu top arabalarının geçiş işine Palu hâkimi İbrahim Bey mübâşir tayin edilmişti.⁴⁵⁸

Haberleşme, Casusluk ve Espiyonaj

Osmanlı merkezinin İran serhaddinde temel haber kaynağı Van, Erzurum, Diyarbakir, Bağdad ve Şehrizol beylerbeyleriydi. Beylerbeyinin emrinde çalışan casuslar sürekli faaliyet göstermekte ve çeşitli kılıklar ile Safevi saray ve şehirlerinde bulunup bölgenin ahvalini beylerbeyine bildiriyorlardı. Bu haberleri alan beylerbeyiler de olduğu gibi merkeze aktarıyorlardı. Böylece sürekli hareket halinde olan bir casusluk ve haberleşme ağından bahsedilebilir. Örneğin Van beylerbeyine 10 Şubat 1571'de gönderilen hükümde yukarı canibden [İran tarafından] yarar casusları

⁴⁵² BOA, Mühimme Zeyli Defteri, No: 9, s. 151/457.

⁴⁵³ BOA, Mühimme Zeyli Defteri, No: 9, s. 152/459.

⁴⁵⁴ BOA, Mühimme Zeyli Defteri, No: 9, s. 153/461, 462, 463.

⁴⁵⁵ Köprülüzâde Abdullah Paşa'nın Şark Seferi Seraskerliği Esnasında Tutulan Sefer Mühimmesi, hk. 77. Bu defter önce yüksek lisans tezi olarak hazırlanmış ve daha sonra yayımlanmıştır. Bkz. Kemal Erkan, Mühimme Defteri (1734-1735 Osmanlı-İran Savaşı), Çamlıca: İstanbul 2011.

⁴⁵⁶ Köprülüzâde Abdullah Paşa'nın Şark Seferi Seraskerliği Esnasında Tutulan Sefer Mühimmesi, hk. 79.

⁴⁵⁷ Köprülüzâde Abdullah Paşa'nın Şark Seferi Seraskerliği Esnasında Tutulan Sefer Mühimmesi, hk. 107.

⁴⁵⁸ Köprülüzâde Abdullah Paşa'nın Şark Seferi Seraskerliği Esnasında Tutulan Sefer Mühimmesi, hk. 115, 117.

eksik etmeyerek doğru haberler elde etmesi istenmekteydi.⁴⁵⁹ Diğer bir örnek olarak 10 Mart 1571’de Diyarbekir beylerbeyine, İran ve Özbekler hakkında gönderdiği mektubun alındığı bildirilmiş ve aynı şekilde bölgenin ahvali hakkında bilgi toplamaya ve bunları merkeze bildirmeye devam etmesi emredilmişti.⁴⁶⁰

Serhad ve İran ahvalinden haber alınıp merkeze bildirilmesi sınırdaki Kürt beylerinin de önemli görevlerinden biriydi. Bu görev nedeniyle sınırda bulunan beyler sürekli olarak İstanbul ile haberleşebilmekteydi. Bunlar Hakkâri, İmadiye, Cizre, Brados ve Mahmudî beyleriydi. Örneğin Bitlis beylerinin erken tarihlerde Safevi serhaddinden merkezi haberdar ettiği görülmekteydi. Birçok rapor veya mektupla casusların getirdiği haberleri Osmanlı sarayına iletiyorlardı.⁴⁶¹ Nitekim 7 Nisan 1534 tarihinde Pargalı İbrahim Paşa’nın divâna yazdığı bir arzda “Kürt beylerinin işten anlar adamlarının en iyi haberleri almak üzere İran içlerine doğru gittiğini” merkeze bildirmekteydi.⁴⁶²

Ağustos-Eylül 1552’de Safevilerin Hınıs, Erciş ve Bitlis tarafına saldırması nedeniyle Osmanlı güçleri bu tarafa seferber edilmişti. Bütün beylerbeyleri ile birlikte sadrazam Rüstem Paşa da sefere katılmıştı. Paşa’nın Van’a doğru hareketi sırasında bazı iletişimsizlikler meydana gelmişti. Hazzo hâkimine yazılan fermanla, bölgeden haber alınmadığından gerekli haberleri iletmesi istenmişti. Aynı ferman Genç hâkimi Sultan Ahmed’e ve Van beylerbeyine de yazılmıştı.⁴⁶³ Aynı hükümde Bitlis beyi Mustafa Bey’e, “melahide cânibinden ne ahbâr vardır, Kızılbaş ordusu ve Şahı nerededir, ne niyettedir?” gibi sorular sorularak bölge hakkında gerekli bilginin verilmesi istenmişti.

Hakkâri hâkimi Zeynel Bey’in gizli görevle İran’a yolladığı, döndüklerinde de İstanbul’a gönderdiği kimselerin takrirlerinin alındığı, Zeynel Bey’in İran hakkında bilgi toplama faaliyetlerini bundan sonra da devam ettirip elde ettiği

⁴⁵⁹ BOA, Mühimme Defteri, No: 10, s. 226/346; “Yukarı canibe gönderilen casuslarla alınan ve bildirilen haberlerin malum olduğuna”. BOA, Mühimme Defteri, No: 28, s. 102/245.

⁴⁶⁰ BOA, Mühimme Defteri, No: 12, s. 56/118.

⁴⁶¹ TSMA e. 5818.

⁴⁶² M. Tayyip Gökbilgin, “Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa’nın İrakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhâtı”, *Belleten*, 83/XXI, Ankara 1957, s. 452.

⁴⁶³ 888 Numaralı Mühimme Defteri, s. 482b.

bilgileri bildirmesi 25 Ağustos 1567 tarihli hükümle istenmişti.⁴⁶⁴ İmadiye hâkimi Sultan Hüseyin Bey'e yazılan hükümde öte canıbden vâkıf olduğu ahvalı bildirmesi emredilmekteydi.⁴⁶⁵ Yine Hakkâri hâkimi Zeynel Bey İstanbul'a mektup gönderip Ağahan adında birini İran tarafına gönderip casuslukla haber aldırıldığını bildirmekteydi. Bölgedeki gelişmeleri mektubunda ayrıntılı şekilde anlatmaktaydı.⁴⁶⁶

Aralık 1576 sonunda İran tarafına giden casuslar, Safevilerin harp için hazırlık yaptıklarını bildirdiklerinden Erzurum, Diyarbakir, Bağdad, Şehrizol ve Van beylerbeyleri ile Hakkâri hâkimi Zeynel Bey ile diğer Kürt beylerine sefer için hazırlık yapıp bölgenin güvenliğine dikkat etmeleri için uyarılmışlardı.⁴⁶⁷ 26 Aralık 1576'da Zeynel Bey'e gönderilen hükümde İranlıların sefer için hazırlık yaptıkları, kendinin de serhadde gerekli önlemi alması ve hükümetindeki aşiretleri tüm teçhizatları ile hazır hale getirmesi emredilmişti. Bu hüküm bölgedeki Mahmudî Hasan Bey'e, İmadiye hâkimi Kubad Bey'e, Şehrizol'a bağlı Uşnu beyi Zeynel'e de yazılmıştı.⁴⁶⁸

Mart 1577'de Hakkâri hâkimi Seyyid Mehmed'in İran ahvali ile ilgili verdiği bilgilerin alındığı ve yine casus göndererek gerekli bilgileri alması emredilmişti.⁴⁶⁹ Haziran 1579'da Bitlis hâkimi Şeref Han, İstanbul'a Safevilerin durumunu bildiren bir mektup yazmıştı. Kendisinin verdiği haberlerin alındığı ve yukarı canıbden haber alırsa bildirmeye devam etmesi istenmişti.⁴⁷⁰ 1609 Mart'ında Van beylerbeyi Hüseyin'e, İran serhadinde gösterdiği hizmet ve Kürt beyleri ile birlikte hareket ederek aldığı haberleri iletmesi vs. yaptıklarından dolayı kendisinin takdir edildiği ifade edilmişti. Hükümde geçen "*a'da etrafından casusların eksik etmeyip*" cümlesi devlet merkezinin beklentisini yansıtmaya bakımdan dikkat çekicidir.⁴⁷¹ 1735'te Baban sancakbeyine, düşman askerine karşı uyanık olup ahaliyi muhafaza etmesi ve

⁴⁶⁴ BOA, Mühimme Defteri, No: 7, s. 33/99.

⁴⁶⁵ BOA, Mühimme Defteri, No: 3, s. 544/1600.

⁴⁶⁶ BOA, Mühimme Defteri, No: 14, s. 539/756.

⁴⁶⁷ BOA, Mühimme Defteri, No: 29, s. 32/76; 35/79.

⁴⁶⁸ BOA, Mühimme Defteri, No: 29, s. 36/81.

⁴⁶⁹ BOA, Mühimme Defteri, No: 29, s. 218/502.

⁴⁷⁰ BOA, Mühimme Defteri, No: 38, s. 169/330.

⁴⁷¹ BOA, Mühimme Defteri, No: 78, s. 269/711.

düşman hakkındaki haberleri bildirmesi istenmişti. Bu ferman İmadiye hâkimi ile bölgedeki birkaç sancakbeyine de gönderilmişti.⁴⁷²

Eşkîyalığın Önlenmesi ve Aşiretlerin Te'dibi

Yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklarda sancakbeyi ile hâkimlerin temel görevlerinden biri halkın güvenliğini temin etmektir. Bunun yanında şehirleri dolaşan tüccar ve yolcuların güvenli şekilde seyahatinin sağlanması gerekiyordu. Kürt beylerinin hâkimiyetinde olan birkaç bölgede yolcuların ve tüccarların geçişini engelleyen durumlar ortaya çıkmaktaydı. Devlet belgelerine “eşkîya olarak geçen” yol kesen kimi kişilerin engellenmesi için çokça hüküm yazıldığı görülmektedir. Örneğin 1552’de Ayas Paşa’ya yazılan hükümde Cizre hükûmeti Bedir Bey yönetiminde iken Nusaybin ile Diyarbakir arasında hırsızlar, gelip geçenlere ve halka zarar vermekteydiler. Ancak daha sonra Nasır Bey atandığında bu durumun nasıl olduğu ve halkın Nasır Bey’den memnun olup olmadığını soruşturulması ve merkeze bildirilmesi istenmekteydi.⁴⁷³

Şehrizol beylerbeyine 22 Ocak 1566’da yazılan hükümde, Baban halkının sürekli isyan halinde olduğu, daha önceki beylerin bunları zapturapt altına alamadığı, ancak münasip bir yerde bir kale inşa edilip tayin edilecek beyler orada oturursa hem zapturaptın hem de vergi tahsilinin mümkün olacağına dair gönderdiği mektubun alındığı, ancak bu mektupta kalenin nasıl yapılacağına dair ayrıntılar yer almadığından, kalenin yapılması durumunda maliyetinin ne kadar olacağı ve içine konulacak askerin ne şekilde tedârik olunacağı hususlarının da ayrıntılı olarak bildirilmesi emredilmekteydi.⁴⁷⁴ Bağdad ve Baban kadısına 9 Şubat 1566’da gönderilen fermanda Baban Beyi Mir Hüseyin’in kanun ve defterden haberinin olmadığı ve halktan fazla vergi aldığına dair şikâyette bulunulduğundan, kendisine vergiyi İstanbul’dan gönderilen deftere göre alıp halka eziyet etmemesi yolunda tembihte bulunulması istenmişti.⁴⁷⁵

⁴⁷² Köprülüzâde Abdullah Paşa’nın Şark Seferi Seraskerliği Esnasında Tutulan Sefer Mühimmesi, hk. 102.

⁴⁷³ 888 Numaralı Mühimme, Defteri, s. 21/93.

⁴⁷⁴ BOA, Mühimme Defteri, No:5, s. 333/872.

⁴⁷⁵ BOA, Mühimme Defteri, No:5, s. 353/932. Bu hükümden Osmanlı vergilerinin, Kürt beylerinin uyguladığı vergilerden daha düşük olduğu ve halkı memnun ettiği anlaşılmaktadır.

İmadiye hâkimi Sultan Hüseyin Bey'e 12 Eylül 1568'de gönderilen fermanda "İmadiye, Musul ve Erbil'de "hırsızlık ve haramilik" yaptığı bildirilen Yezidi Dasnî taifesinin yakalanıp teftiş olunmaları; suçları sâbit olanlardan sipahiler varsa hapsedilip İstanbul'a arz edilmesi, sipahi olmayanların ise toprak kadıları marifeti ile şer'an gerektiği şekilde cezalandırılmaları" istenmişti.⁴⁷⁶ Yezidi aşiretlerle ilgili çokça şikâyet merkeze yansımaktaydı. Buna dair bir şikâyet de Musul sancağı beyi tarafından bildirilmişti: "*Fesat çıkardıkları, hırsızlık ve haramilik yaptıkları, dinsiz, mezhepsiz oldukları ve yola getirilemedikleri bildirilen Musul, Arsiyâb, İmadiye ve Cizre topraklarında sâkin Dasni ve Şeyhan cemaatlerinin durumunun araştırılarak bunların ümerâya has verilmek suretiyle zapt olunup olunamayacaklarının bildirilmesi*" istenmişti.⁴⁷⁷ Yine İmadiye'de maktul Sûfi ile Dasnî ve Şeyhan taifesinin çıkardıkları olaylardan dolayı davalarının toprak kadıları tarafından görülerek fesat çıkaranların ve katil zanlılarının yakalanıp cezalandırılmaları istenmişti.⁴⁷⁸ 12 Haziran 1571'de tekrar Sultan Hüseyin'e yazılan hükümde, Dasni ve Şeyhan taifesinin eşkıyalık yapmaya devam ettikleri ve bunların yakalanması bildirilmişti. Lakin bunlar Musul, Cizre, Erbil ve İmadiye sancaklarına dağılmışlardı. Eşkıyalık yaparak etrafa dağılan bu aşiretlerin bulunması ve cezalandırılması emredilmişti.⁴⁷⁹

Yurtluk-ocaklık ve hükûmet olarak idâre edilen Kürt sancaklarındaki temel şikâyetlerden birisi de göçebe aşiretlerin, yaylaya çıktıkları mevsimde Çapakçur, Kiğı, Bitlis, Hınıs, Malazgirt gibi sancaklardaki halkın tarım ürünlerine ve arazilerine zarar vermeleriydi. Bunun engellenmesi için birçok tedbir alınmasına rağmen çoğunlukla mümkün olmuyordu. Örneğin Bitlis halkı bölgeden geçen Bocyan, Pesyan ve Zilan uluslarının kendilerine yaptıkları olumsuzluklardan dolayı yerlerini terk ettiklerinden şikâyet ediyordu. Bunun üzerine Ocak 1571'de Bitlis beyi ve kadısına yazılan fermanda bu tür eşkıyalık ve diğer olumsuzlukların engellenmesi için gereğini yapmaları emredilmekteydi.⁴⁸⁰

⁴⁷⁶ BOA, Mühimme Defteri, No: 7, s. 749/2053.

⁴⁷⁷ BOA, Mühimme Defteri, No: 12, s. 65/142.

⁴⁷⁸ BOA, Mühimme Defteri, No: 12, s. 68/150.

⁴⁷⁹ BOA, Mühimme Defteri, No: 12, s. 1084/1592-1593.

⁴⁸⁰ BOA, Mühimme Defteri, No: 10, s. 96/148.

Diyarbakir beylerbeyi ile Amid ve Cizre kadılarına 29 Eylül 1591’de yazılan hükümde, Han Abdal oğulları ve maiyetleri ve İmadiye Aşireti’nden isimleri yazılı kimseler Cizre Kalesi’ni yağma ve reâyânın malını gasp ettikleri, çocuk ve cariyeye birçok nüfus katlettikleri bildirilmişti. Bu fesadı meydana getirenlerin yakalanarak el koydukları eşyaların geri alınıp sicilleriyle İstanbul’a gönderilmesi istenmişti.⁴⁸¹ Aynı konuda gerekli yardımı yapmaları için İmadiye, Şehrizol, Musul, Hakkâri, Bitlis, Hazzo, Hizan ve Akçekale beylerine de emir yazıldı.⁴⁸² İmadiye hâkimine karşı isyan eden aşiret ağalarından biri etrafına topladığı eşkıya ile etrafa saldırdığından Hakkâri, Musul, Cizre, Hazzo, Şırvi ve Bitlis beyleri ile aşiret ağalarından yardım istenerek bu şakilerin ortadan kaldırılması 5 Kasım 1592’de emredilmişti.⁴⁸³ 1592’de Nusaybin Kalesi için Hasankeyf’ten asker istenmişti. Lakin Hasankeyf kadısı, sancağının 26 Kürt aşireti arasında yer aldığından ve bu aşiretlerin isyan ile tuğyan üzere oldukları için Hasankeyf’in boş kalacağını bildirerek buradan asker alınmamasını istemişti.⁴⁸⁴

Cizre hâkimine Aralık 1602’de gönderilen hükümde, Karahisar, Akşehir ve Ilgın bölgesinde ortaya çıkan eşkıyanın bastırılması için serdara yardım etmek üzere hükümetindeki aşiret beyleri ve ocak beyleri ile sâir kapı halkı ve kemandâr ile yarar askeri toplayıp gerekli hizmeti yapması için Konya ovasına varması ve Hâfız Ahmed Paşa’ya katılması emredilmişti. Bu emrin bir sureti İmadiye, Eğil, Palu, Hazzo ve Genç hâkimlerine gönderilerek gerekli hizmette bulunmaları istenmişti.⁴⁸⁵ 22 Aralık 1602’de Palu hâkimine bütün aşireti ve diğer Kürt askeriyle beraber Karahisar, Karaman, Akşehir ve Ilgın bölgesinde ortaya çıkan Celalîleri bastırmaya giden orduya Konya’da katılıp Vezir Ahmed Paşa ile hizmet etmesi için ferman yazılmıştı.⁴⁸⁶

Devlet belgelerine yansıyan eşkıyalık olayları daha ziyade Bağdad eyâletindeki yeni tahrir ve düzenlemelere karşı tepki olarak ortaya çıkan

⁴⁸¹ BOA, Mühimme Defteri, No: 67, s. 161/418.

⁴⁸² BOA, Mühimme Defteri, No: 67, s. 161/419.

⁴⁸³ BOA, Mühimme Defteri, No: 71, s. 365/682.

⁴⁸⁴ BOA, A. DVN, 5/27.

⁴⁸⁵ BOA, A. DVN, 10/13.

⁴⁸⁶ BOA, A. DVN, 13/50.

hareketlerdi.⁴⁸⁷ Bu olayların bastırılması için Kürt beylerine de emir yazılmıştı. Örneğin 1692 Aralık sonunda “bervech-i ocaklık Hazzo hâkimi Murad Han’a, Urban eşkıyasının defî konusunda gerekli yardımda bulunması” için hüküm yazılmıştı. Bu emrin birer sureti Cizre hâkimi Abdullah, Eğil hâkimi Seyyid Kasım, Tercil hâkimi Mustafa, beylerbeyi payesiyle bervech-i ocaklık Palu hâkimi Mehmed Kucur’a, Genç hâkimi Ulya, Mihrani Hasan Bey, Hısnıkeyfa hâkimi Seyyid Ebubekir, bervech-i ocaklık Kulb sancakbeyi Hasan, Atak sancakbeyi Seyyid Mustafa, Siird sancakbeyi Abdülmümin, Zengene, Erbil, Kızılcakale, Köysancak, Karadağ vs. 20 Kürt beyine yazılmıştı.⁴⁸⁸ Aynı konuda Diyarbakir valisine yazılan hükümde, Bağdad ve Şehrizol bölgesindeki Urban eşkıyasının günden güne arttığı ve acilen müdahale edilmesi gerektiği bildirilmişti.⁴⁸⁹ Bu sefere birçok bey katılmayıp seferi geciktirmişken, Palu paşası Kucur Mehmed, kendisinin 400-500 nefer güzide adamıyla gelip seferde hizmet etmişti.⁴⁹⁰ Aynı bilgiyi Tarihçi Râşid de tekrarlamaktadır.⁴⁹¹

Van valisi ile Bitlis hâkimi Nuh Han’a Haziran 1694’te yazılan hükümde, Bitlis’e tabi aşiretlerden bazılarının 100 Kürt atlısıyla Kiğı sancağına bağlı köylere gidip halka saldırdıkları ve bazı kişileri katledip bazılarını da yaraladıkları belirtilmekteydi. Köylülerin yedi sekiz binlik erzaklarına el koydukları kayda geçmişti. Ayrıca Hınıs ve Tekman bölgesinde de benzer kötülükler yaptıklarından dolayı şikâyet edilmişlerdi. Bunların Bitlis tarafına kaçtıkları haber alındığından haklarında gerekli işlemin yapılması istenmişti.⁴⁹² Bu olayın failleri birkaç yıl bulanamamıştı. Nitekim Şubat 1696’da Erzurum, Diyarbakir ve Van valileri ile beylerbeyi payeli Palu hâkimine ve Bitlis hâkimine, Bayazid ve Malazgirt beyleri ile bu bölgedeki kadılara, yukarıdaki olayın failleri olan Bitlis “aşiret eşkıyasının” her nerede bulunurlarsa yakalanıp cezalandırılması emredilmişti.⁴⁹³

⁴⁸⁷ BOA, Mühimme Defteri, No: 104, s. 54/225.

⁴⁸⁸ BOA, Mühimme Defteri, No: 104, s. 107/477.

⁴⁸⁹ BOA, Mühimme Defteri, No: 104, s. 166/703.

⁴⁹⁰ Defterdâr Sarı Mehmed Paşa, Zübde-i Vekaiyât, Tahlil Metin (1066-1116/1656-1704), Haz. Abdülkadir Özcan, TTK: Ankara 1995, s. 455.

⁴⁹¹ Râşid Mehmed Efendi, Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, Târîh-i Râşid ve Zeyli (1071-1114/1660-1703), Yay. Haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, A. Zeki İzgöer, c. 1, s. 455.

⁴⁹² BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 18, s. 22/100; 84/403; 166/787; Aynı konuda başka hükümler BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 21, s. 264/1101, 273/1129.

⁴⁹³ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 21, s. 448/1837.

Diyarbakir valisine ve Palu hâkimine Eylül 1705'te, Diyarbakir'e tabi Kiği Sancağı'nda Giransor isimli köyde yaşayan Hasan adlı kişinin koyunlarını gasp edip çobanını yaraladıktan sonra firar edenlerin yakalanıp davalarının görülmesi emredilmişti.⁴⁹⁴ Benzer bir vaka da Kiği'ye bağlı Çurmek isimli köyde hem topraktan elde ettikleri mahsullerinin vergilerini vermeyip hem de diğer köylülerin vermesine mani olan Davud, Kara Ali, İsmail ve Murad adlı Kürtlere engel olunarak kanuna göre verginin alınması Kiği beyine emredilmişti.⁴⁹⁵ 1705 Eylül ortalarında Hasenanlı Aşireti'nden yüz kişilik bir eşkiya tarafından konar-göçer Kürtlerden Cemalüddünya Aşireti'nin, obalarının basılarak hayvanlarının gasp edilmesi üzerine, gasp edilen malların geri alınması Diyarbakir valisine ve Amid kadısına bildirilmişti.⁴⁹⁶ Erzurum valisine ve kadısına, Kiği ahalisine ve civarlarındaki reâyâyâ zulmedip evlerini basan ve evlatlarını katleden ve daha birçok zulümde bulunan Düzgün Dağı etrafında toplanmış bin kadar Kürt eşkiyasının davalarının görülmesi istenmişti.⁴⁹⁷ Aynı tarihte Palu hâkimine ve kadısına, Haçok adlı zımmînin evini basıp kardeşini öldüren ve mallarını gasp eden eşkiyaların davalarının görülmesi emredilmişti.⁴⁹⁸

Şubat 1743'te Anadolu'nun çeşitli yerlerinde ortaya çıkan eşkiya ile birlikte bazı kişilerin memleket halkından türlü adlar altında vergi topladığı, kimi insanlara işlemedikleri suçları atıp onlardan para talep etmeleri gibi hukuksuzlukların yaygınlaşması üzerine devlet merkezinden mübâşirler tayin edilmiş ve bütün sancaklara bu durumlara karşı dikkatli olmaları halka adaletsizlik edilmemesi istenmişti. Bu hükümlerin birer sureti "Hakkâri hâkimi İbrahim'e, Hoşab nâm-ı diğer Mahmudî mutasarrıfı Zeynel'e, Zırıkî sancakbeyi Mehmed Halef'e, Van eyâletinde olan cümle hükümet ve elviye mutasarrıflarına, Malazgird sancakbeyi İbrahim'e, Bayezid sancağı mutasarrıfı Mahmud Paşa'ya, Eleşkird sancakbeyi ber-vech-i yurdruk ve ocaklık Abdülfettah Bey'e, Erzurum eyâletinde vaki hükümet ve elviye mutasarrıflarına, Hazzo hâkimi Nüşirevân'a, Cizre hâkimi Mansur'a, Eğil hâkimi Kasım'a, Palu hâkimi Seyfullah'a, Genc mutasarrıfı Mehmed'e, Tercil hâkimi

⁴⁹⁴ BOA, Mühimme Zeyli Defteri, No: 12, s. 6/7.

⁴⁹⁵ BOA, Mühimme Zeyli Defteri, No: 12, s. 16/46.

⁴⁹⁶ BOA, Mühimme Zeyli Defteri, No: 12, s. 29/103.

⁴⁹⁷ BOA, Mühimme Zeyli Defteri, No: 12, s. 33/117.

⁴⁹⁸ BOA, Mühimme Zeyli Defteri, No: 12, s. 38/138.

Haydar'a, Çermik sancağı mutasarrıfı Mehmed Bey'e ve Diyarbekir eyâletinde vâki umûmen hükûmet ve elviye mutasarrıflarına" yazılmıştı.⁴⁹⁹

Kale İnşası ve Tamiri

Van eyâletinde çoğunlukla Osmanlı-Safevi sınır hattında kümelenmiş yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancak idârecisi olan Kürt beyleri; Gürcistan, Nahcivan, Erzurum, Kars, Van, Musul, Bağdad gibi sınır şehirlerinin kalelerinin inşası ve tamirinde görev almaktaydılar. Özellikle Van gölü havzasında yer alan sancakbeyleri neredeyse birkaç yılda bir tekrarlanan Van Kalesi'nin tamir işinde görev üstlenmişlerdi. Birkaç örnekle konuyu izah etmek yeterli olacaktır.

21 Mart 1565'te yazılan fermanla Van beylerbeyinden ve beylerbeyliğine tâbi Kürdistan sancakbeylerinden, tamir edilen Erciş Kalesi'nin etrafındaki hendeğin temizlenmesi ve kale çevresindeki toprak yığınının taşınıp etrafının düzeltilmesi için imece usulüyle adam göndermeleri istenmişti.⁵⁰⁰ Bu emrin birer sureti Adilcevaz, Brados, Bitlis, Muş, Hizan, Mamrevan, Hakkâri, Müküs, Şırvi, Nısf-ı Şırvi, Kisan, Elbak, Selmas, Üstün, Bargiri ma'a Koturdere, Ağakis beylerine ve Malazgirt eyâleti mutasarrıfı İmadeddin Bey'e yazılmıştı. Nitekim 1566 yılında da Erciş Kalesi'nin tamiri işinde Kürdistan beylerine tabi aşiret halkının imece usulü ile çalıştırıldığı görülmektedir.⁵⁰¹ Benzer şekilde 24 Kasım 1568 tarihli hükümde Van beylerbeyine "*Van'un varoş hisârı binâsına umûmen Kürdistân beğleri ve sâyir Van'a tâbi' olan beğler askerleriyle gelüp mu'âvenet eylemeleri husûsın bildürmişsin. İmdi, beğlerbeğliğüne müte'allik olan Kürdistân beğleri kendülere tâbi' olan aşiretleriyle imeci tarîkiyle gelüp binâyâ hizmet itmelerin emridüp*" ifadesiyle Van Kalesi'nin dış taraf tamirinin yapılması emredilmekteydi.⁵⁰²

Nisan 1583'te Hakkâri hâkimine ve Bitlis hâkimi Şeref Han'a, Kızılbaş'tan korunmak için Urmiye, Salmas ve Hoy'da güçlü kalelerin yapılmasının Van beylerbeyi Hüsrev Paşa tarafından bildirildiğinden bölgede gerekli çalışmanın

⁴⁹⁹ BOA, Mühimme Defteri, No: 149, s.148-149/ 491-507.

⁵⁰⁰ BOA, Mühimme Defteri, No: 6, s. 475/1029.

⁵⁰¹ BOA, Mühimme Defteri, No: 6, s. 503/1100.

⁵⁰² BOA, Mühimme Defteri, No: 7, s. 964/2538.

yapılması ve kalelerin inşasında yardımcı olmaları istenmişti.⁵⁰³ Diyarbekir beylerbeyine 25 Temmuz 1593'te yazılan hükümde, Tebriz fethinden sonra yapılan Tebriz Kalesi sağlam olmadığından yıkılmıştı. Buranın tamiri için Van'a tabi *ocak sahibi Kürd beyleri ülkelerinden* ve Erzurum, Diyarbekir'den usta ve işçi gönderilmesi istenmişti.⁵⁰⁴ 9 Aralık 1593'te Bitlis hâkimi Şeref Han'a, harabe olan Tebriz Kalesi'nin tamiri için aşireti ile birlikte Tebriz'e gitmesi ve yardım etmesi yazılmıştı. Bu emrin birer sureti Şırvi, Espayird, Ağakis, Mahmudî, Bargiri, Erciş, Adilcevaz, Muş, Hakkâri hâkimi Zekeriya Bey'e ve Küçük Zeynel'e yazılarak kalenin tamirinde gerekli hizmeti yapmaları istenmişti.⁵⁰⁵

Van Kalesi serhadde yer aldığından Kızılbaş saldırılarının önlenmesi için büyük önem taşımaktaydı. Gönderilen emirlerde bu durumun sıklıkla belirtilmekteydi. Örneğin 28 Haziran 1636'da Van Kalesi'nin tamiri için bölgedeki beylerbeyi, sancakbeyi ve özellikle Kürt beylerine gerekli hizmeti yapmaları emredilmişti.⁵⁰⁶ Van Kalesi'nin tamiri yanında hendeğinin kazılıp temizlenmesi ve su ile doldurulması gerekli işlerdendi. Ayrıca kalenin tamiri için Musul'dan petrol ve zift getirilmişti. Diğer usta ve işçiler ise Van bölgesinden ve Kürt beylerinin sancaklarından temin edilmişti. Tamir konusunda Van beylerbeyi Dilaver Paşa, *"ümerâ ve hükkâm-ı Kürdistan ve sâyirlerine hallu halince birer mikdâr hisse ta'yîn idüb gereği gibi hizmet ettirilmesini"* sağlayacaktı.⁵⁰⁷ Kürt beylerinin her birine hil'at ve sâir hediyeler gönderilerek kalenin tamirinde gerekli yardımı yapmaları istenmişti. Kendilerine hil'at gönderilen beyler: Şırvi ve Magazberd sancakbeyi İbrâl, Adilcevâz sancakbeyi Ulya, Bargiri sancakbeyi olan Bahaeddin, Kisan sancakbeyi olan Abdullah, İsbayird sancakbeyi Ahmed, Ağakis sancakbeyi Halo, Kârkâr sancakbeyi Hasan, Kürdikî ve Zırikî sancakbeyi Hasan.⁵⁰⁸

⁵⁰³ BOA, Mühimme Defteri, No: 49, s. 27/100.

⁵⁰⁴ BOA, Mühimme Defteri, No:71, s. 53/109.

⁵⁰⁵ BOA, Mühimme Defteri, No:71, s. 128/256.

⁵⁰⁶ 28 Haziran 1636'da, Van kalesinin muhâfazası için kalenin zayıf duvarlarının tamiri, surların önüne hendek kazdırılması, hendeklerin açılan bir kanalla suyla doldurulması ve kalede bulunan nefer ve harp levazımının tahriri Van beylerbeyinden istenmişti. BOA, Mühimme Defteri, No: 86, s. 2/6.

⁵⁰⁷ BOA, Mühimme Defteri, No: 86, s. 1/1-2, 2/6.

⁵⁰⁸ BOA, Mühimme Defteri, No: 86, s. 4/10. Aynı hüküm s. 15/41.

Temmuz 1636'da Hakkâri Hâkimi İmadeddin Paşa'ya,⁵⁰⁹ kendisine bir önceki yıl seferinde ve muhafazada gösterdiği başarıdan dolayı hil'at gönderilmişti. Ayrıca Van Kalesi'nin yapımında gerekli kireç, kereste gibi ihtiyaçları tedârik etmesi ve diğer tamir işlerinde yardıma gitmesi istenmişti.⁵¹⁰ Bitlis hâkimine yazılan hükümde, Van Kalesi'nin tamiri ve hendek kazma işinde on gün imece tarîkiyle çalışmak üzere Muş ve Bitlis reâyâsından ırgat gönderilmesi ve tamir işinin bir an önce bitirilmesi emredilmekteydi. Aynı emir Hizan ve Hakkâri hâkimlerine de gönderilmişti.⁵¹¹ Benzer şekilde Van beylerbeyine de kış gelmeden tamir işinin halledilmesi, bölgedeki halkın imece tarîki ile on gün çalıştırılması bildirilmekteydi.⁵¹²

Bitlis hâkimine Şubat 1743'te gönderilen fermanla, İran şâhı Nâdir'in Derbend ve Dağıstan taraflarında Lezgi taifesi üzerine sefer hazırlığında olması fırsatından yararlanılarak Van Kalesi'nin tahkim edilmesi ve eksikliklerinin tamamlanması gerektiği bildirilmişti. Kendisinin de ecdâdı gibi üstün gayret göstermesi istenmişti.⁵¹³ Bu emir Hakkâri ve Hoşab hâkimleri ile Van eyâletindeki hâkim ve livâ beylerinde gönderilmişti. Nisan 1743'te ve tekrarı 14 Ağustos 1743'te Bitlis hâkimine gönderilen diğer bir fermanla, İran sınırında her zamankinden daha fazla savunmaya ihtiyaç duyulduğundan, Van Kalesi'ndeki hendeklerin temizlenip, toprakların tamir edilerek takviye edilmesi istenmişti. Bu hükmün bir sureti Van beylerbeyine, Hakkâri hâkimi ile Van eyâletindeki hükûmet ve sancak beylerinde de gönderilmişti.⁵¹⁴ Bu sırada Hoşab hâkimine de emir yazılmış ancak kendisi Hoşab Kalesi'nin tamir, bakım ve sâir eksiklerini gidermekle meşgul olduğundan Van Kalesi hizmetinden af edilmişti.⁵¹⁵

⁵⁰⁹ Daha önce Kars beylerbeyi olduğu belirtilmektedir. Paşa unvanı bu sebeple verilmiş olabilir.

⁵¹⁰ BOA, Mühimme Defteri, No: 86, s. 6/16.

⁵¹¹ BOA, Mühimme Defteri, No: 86, s. 14/38.

⁵¹² BOA, Mühimme Defteri, No: 86, s. 14/39, 15/41.

⁵¹³ BOA, Mühimme Defteri, No: 149, s. 118/406.

⁵¹⁴ BOA, Mühimme Defteri, No: 149, s. 145-146/ 478-479-480, 614'te Bitlis hâkimi Şerif Mehmed'e gönderilmişti. Yine aynı hükümde "serhadât-ı İrân ile mülâsık ve mütecârib ve mütekârib olan mahall-i Kürdistân" ifadesi geçmektedir.

⁵¹⁵ BOA, Mühimme Defteri, No: 149, s.146/482.

Sınır Hizmeti ve Serhad Ahvali

İran serhaddindeki yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancakbeyleri ile hâkimlerinin bir diğer görevi İran tarafından gelecek saldırıları engellemek ve sınırın korunmasını sağlamaktı. Bunun yanında sınırda yer alan sancak halkı ve sâir aşiretlerin kendi aralarındaki işler ve çatışmaların çözümü bölgedeki sancakbeyi ve hâkimlerin uhdesine havale edilmekteydi. Örneğin yaptığı iyi işler dolayısıyla Hakkâri hâkimi Zeynel Bey'e 6 Nisan 1552'de gönderilen fermanda "senin hüsn-i sadâkatın ve istikâmetin ve kemâl-i diyanet ve İslâmına benim i'timâdım olup vilâyeti Van'da ve sâir ol canibin *serhadi hıfz ve hirasette* vâki olan hizmetin müşahede olunmuşdur" ifadesi kullanılmıştı.⁵¹⁶ Serhaddin korunmasında üstün gayretleri olduğu ve çok miktarda aşiret ile kabilelere sözünün geçtiği ve sancağından dağılmış olan reâyâyı geri döndürdüğü bildirilen Brados sancakbeyi Gazi Kıranoğlu'nun istimâlet ile gönlünün hoş tutulması için 16 Ekim 1568'de Hakkâri hâkimi Zeynel Bey'e emir yazılmıştı.⁵¹⁷

Bağdad beylerbeyine 13 Haziran 1571'de yazılan hükümde, İran sınırında bulunan Zerza beylerinden Ömer ile Zeynel arasında meydana gelen düşmanlık ve çatışma, İmadiye hâkimi Sultan Hüseyin tarafından merkeze bildirilmişti. Bu meselenin halledilmesi için Kürdistan bölgesi meselelerinde tecrübeli ve söz sahibi biri olarak Sultan Hüseyin Bey'in gerekli işleri yapması istenmişti. Daha önce Zerza beyliği ikiye bölünerek Lacan sancağı Zeynel Bey'e, Uşni sancağı Ömer Bey'e verilmiş iken bu iki beyin birbirlerine saldırmaları neticesinde birçok adam katledilmişti. Bu nedenle her iki sancak da yönetilemez hale gelmişti. Sultan Hüseyin ve Bağdad beylerbeyinin aracılığıyla davalıların bir araya getirilerek aralarının sulh edilmesine meselenin çözülmesine çalışıldı.⁵¹⁸ Benzer şekilde 31 Mayıs 1576'da Diyarbekir beylerbeyine yazılan hükümde, İmadiye hâkimi Kubad Bey'in mektup yazarak Lacan beyi Ömer ile Uşnu beyi Zeynel arasındaki "adavet-i kadîmenin" giderilmesi için neler yapılması gerektiği bildirilmişti. Diyarbekir beylerbeyine bu bilgiler iletilip uygun gördüğü şekilde bu sorunu çözmesi ve serhadde kargaşa

⁵¹⁶ 888 Numaralı Mühimme Defteri, s. 193/835.

⁵¹⁷ BOA, Mühimme Defteri, No:7, s. 831/2278.

⁵¹⁸ BOA, Mühimme Defteri, No: 14, s. 1082/1590.

çıkmasına engel olması emredilmişti.⁵¹⁹ Bu hüküm serhaddeki Kürt beyleri arasındaki güç ilişkileri ve meydana gelen çatışmaların nasıl çözülmeye çalışıldığına dair örnek cümleler yer almaktadır. Sancakbeyinin değişmesiyle nasıl bir kargaşa çıktığı ve düzenin yeniden tesisi için çalışmalar başka bir kayıta görülmektedir.⁵²⁰ Nitekim 5 Ocak 1577’de yazılan hükümde, Sohrani Süleyman Bey’e “hâlâ Lacan beyi Ömer’in *abâ vü ecdâdı yurdu ve ocağı* olan Safer ve Ulur nahiyeleri” konusunda anlaşmazlık olduğu ancak Sultan Süleyman zamanında verilen hükm-i hümayûnda, buranın Sultan Hüseyin’in mübaşeretıyla Lacan Bey’i Ömer’in kadîmî yurdu ve ocağı olduğu kesin olup kendine hüccet-i şer’iye verildiği tespit edilmekteydi. Böyle olduğu halde Sohrani Süleyman Bey’in adamları Hafdi Kalesi ve çevresindeki nahiyeye köylere saldırarak zarar vermekteydiler. Bu durumda Sohrani Süleyman’ın uyarılarak Ömer Bey’in tescilli bölgesine saldırmaması ve eski usul ile bölgesini idâre etmesi emredilmişti.⁵²¹

Hakkâri hâkimi Zeynel Bey’e 2 Mart 1583’te yazılan hükümde, Mahmudî Hasan Bey ve Şahkulu oğulları Koçi ile Gazi Bey ile aralarında dargınlık ve düşmanlık olduğu iştilip böyle sefer zamanında dargınlığı bırakıp dostluk ile din ve devlete hizmet etmeleri istenmişti. Aynı hüküm Mahmudî Hasan ve Şahkulu oğullarına da gönderilmişti.⁵²² Ancak daha sonra Van beylerbeyine, eğer bu beylerden düşmanlıktan vazgeçmeyip diğerine saldıran olursa haber vermesini ve saldırganların ellerindeki ocaklarının alınmasıyla tehdit edilmeleri bildirilmişti.⁵²³

Van beylerbeyine 28 Eylül 1582’de yazılan hükümde, vaktiyle İran’dan elçilikle gelen Maksud, oğlu ile Osmanlıya dehâlet edip İran haslarının durumu, İran tarafından Osmanlıya geçmek isteyen beyler ve Tebriz’in ne şekilde zaptı kâbil olacağı hakkında malumat vermekle Van’a gönderilmek üzere olduğu, Bitlis hâkimi Şeref Han, Hakkâri hâkimi Zeynel ve Mahmudî Hasan Bey ile sâir serhad beyleri ve tecrübeli adamları ile müzâkere ve müşâvere edip neye karar verilirse hemen ulakla

⁵¹⁹ BOA, Mühimme Zeyli Defteri, No: 3, s. 224/576.

⁵²⁰ BOA, Mühimme Zeyli Defteri, No: 3, s. 293/739.

⁵²¹ BOA, Mühimme Defteri, No: 29, s. 58/137.

⁵²² BOA, Mühimme Defteri, No: 44, s. 174/360.

⁵²³ BOA, Mühimme Defteri, No: 49, s. 20/76.

İstanbul'a bilgi verilmesi istenmişti.⁵²⁴ Burada görüldüğü üzere sınır bölgesindeki olaylarda Kürt beylerinin özellikle Bitlis, Hakkâri ve Mahmudî hâkimlerinin fikirlerine başvurulmaktaydı.

Sınır bölgesi hakkında yazılan raporda belirtildiği üzere, Şah Abbas'ın Van ve Salmas tarafına gelerek Kürt beylerini kendi tarafına çekmek için bazılarını kılıç, hil'at ve sâir hediyeler vererek yanına çekmeye çalıştığı, bunun engellenmesi için Osmanlı padişahından da istimâlet ve hilatler gönderilmesi istenmişti. Şah'ın bu faaliyetleri sonucu bazı Kürt beylerinin taraf değiştirdikleri, bazılarının da kararsız oldukları belirtilmişti. Ayrıca eğer Van eyâleti kaybedilirse bütün Kürtlerin kaybedileceği özellikle vurgulanmaktaydı.⁵²⁵

Kars valisi ve muhâfızı İbrahim Paşa'ya Aralık 1778'de yazılan hükümde, "İran ile Osmanlı hududu arasındaki Kürt kabilelerinin on beş seneden beri bazı beyler yüzünden İran toprağına kaçıp ve teba'iyet ettikleri, Erzurum eyâletinde vâki' bervec-i ocaklık ve yurtluk Bayezid sancağına mutasarrıf olan mîrimîran İshak Paşa'nın sancağı dâhilinde Eleşkirt sancakbeyi Ali Bey ve kardeşi Süleyman Bey, Bayezid'de kendisine muayyen has karyelerinde sakin iken müfsitlerin ifsadı ile İshak Paşa, Ali Bey ve Süleyman Bey arasında ortaya çıkan münakaşa ve mukatelenin giderilmesi hususunda gerekli önlemleri alıp sühulet ve güven ortamının sağlanması ile İran tarafına giden aşiretleri geri getirmesi" emredilmişti.⁵²⁶ Bu hükümde geçen " ... *Ve havâli-i merkûmenin emr ü refâhı Kürdistan'ın emniyet ve nizâmına menût olmak hasebiyle ...*" ifadesiyle serhad bölgesindeki Kars, Erzurum ve Van bölgesinin güvenlik ve huzurunun Kürdistan'ın emniyet ve nizâmına bağlı olduğu belirtilmişti. Bunun yanısıra Kürt beylerinin nasıl idâre edildiği Osmanlı merkez bürokrasisince şöyle ifade edilmişti: "*Fi'l-hakika tevâyif-i Ekrâdın meşreb ve mezakları ru'ûnet ve fesad üzere mecbûl ve cem'-i ezminede bunlar kâh seyf-i siyâset ve kâh taltîf ve nevâzis ile kullanageldiği ve tevâyif-i merkûme dâima halleri bu minvâl üzere olup...*". Bu ifadeden anlaşılacağı üzere Kürt aşiretlerinin isyana ve ifsada açık olduklarından, böyle bir durum ortaya çıktığında kimi zaman askerî

⁵²⁴ BOA, Mühimme Defteri, No: 48, s 116/311; 117/313.

⁵²⁵ BOA, A. DVN, 12/24. (1010/1602-3)

⁵²⁶ BOA, Mühimme Defteri, No:177, s. 37/110.

güçle, kimi zaman da kendilerine verilen istimâlet, makam ve sâir hediyelerle taltif edilerek çözümlenme yolu bulunuyordu. Yukarıdaki olayda da İbrahim Paşa'ya bu yolu kullanarak İshak Paşa ile Eleşkirt sancakları arasındaki problemleri çözmesi istenmişti.

Maden İşleri ve Odun Kömürü Tedârîki

Yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancakların idârecileri, yukarıda genişçe değinildiği üzere buldukları bölgeye göre farklı görevler yapabilmekteydi. Bu görevlerde, coğrafi, topografik ve iktisadî şartlar etkili olmaktaydı. Nitekim bölgelerinde maden kaynağı olan sancaklar ile bu kaynağa yakın yerlerde bulunan sancakbeyleri maden çıkarımı, üretimi ve taşınması işlerine yardımcı olmaktaydılar. XVIII. yüzyıla kadar yurtluk-ocaklık sancakların bulunduğu bölgelerde maden işleri çok mahduttu. Bu işler genellikle ordunun ihtiyacı olan kurşun ve top gibi maddelerin üretimi ve naklini kapsamaktaydı. Osmanlı ordusunun doğuda kimi ihtiyaçları Hakkâri hükûmetinden sağlanmaktaydı. Buna dair birçok hüküm kayda geçmiştir. Örneğin Van beylerbeyine 20 Haziran 1570'de yazılan hükümde Hakkâri ve Erciş'teki madenlerden kükürd çıkarılması ve gönderilmesi istenmişti. Ayrıca Kızılbaş hududundaki Karakü'de Safeviler zamanında işletilen kükürt madeninin incelenmesi için adam gönderildiği ve kükürtün nakliye ücretine dair cevaben Hakkâri'den ne türlü kükürt çıkarılacağı ve Karakü'deki madenlerin hudud dâhilinde olup olmadığını öğrenip bildirmesi istenmişti.⁵²⁷ Hakkâri hâkimi Zeynel Bey'e 4 Temmuz 1571'de yazılan fermada Hakkâri sancağındaki madenlerden yeteri kadar kurşun ve kükürt çıkararak Trabzon'a gönderilmek üzere Van beylerbeyine teslim etmesi bildirilmişti.⁵²⁸ Nitekim Hakkâri kükürdünün kaliteli olduğu belirtildikten sonra İstanbul'a gönderilmesinde dair birkaç emir daha gönderilmişti.⁵²⁹

Diğer bir maden merkezi ise Kiğı ve çevresiydi. Burada imal edilen demir ve toplar ordunun doğu serhaddindeki kalelerde kullanılmaktaydı. Örneğin Şubat 1574'te Kiğı, Mazgirt, Tercan ve Tekman'da güherçile madenlerini üç seneliğine

⁵²⁷ BOA, Mühimme Defteri, No: 10, s. 28/39.

⁵²⁸ BOA, Mühimme Defteri, No: 12, s. 328/671.

⁵²⁹ BOA, Mühimme Defteri, No: 12, s. 469/832, 833; BOA, Mühimme Defteri, No: 14, s. 17/27; BOA, Mühimme Defteri, No: 18, s. 99/220.

iltizâm edenlerin başarılı şekilde çalıştıkları ve kendilerine terakki verildiği kayıtlıydı.⁵³⁰

Mehmed adlı sipahi İstanbul'a giderek Dirahini (Darahéni/Genç) kazasındaki güherçile madenini kendisi bulup iltizâm ile işlemekte iken güherçilenin Kabur beyi Zeynelabidin Bey'e verilmesinden şikâyet edip kendisine geri verilmesini talep etmişti. Bunun üzerine 1574'te Diyarbekir beylerbeyine durumu tetkik edip hangisi devlet için faydalıysa ona vermesi emredildi.⁵³¹ 29 Eylül 1727'de Şırvi, Genç, Kiğı ve Bitlis sancaklarındaki madenlerin imarı ve i'mali konusu Erzurum mütesellimi Sarı Ömer Ağa'nın uhdesine verilmişti. Bu işlerin yoluna koyulması için Ömer Ağa'nın yönetiminde Cizre hâkimi Mansur Bey ve bu sancakların hâkimleri ile beyleri de görevlendirilmişti. Gerekli araç gereç ile işçinin temin edilerek madenlerin işletilmesi istenmişti. Ayrıca bu sırada boşalan Şırvi beyliği için, Cizre hâkiminin mahzarı ve madende gerekli çalışmaları yapmak üzere Ömer Ağa'nın iltiması ile Şırvi ocakzâdelerinden Tatar Mustafa'ya sancakbeyliğinin verilmesi uygun görülmüştü.⁵³²

Üçüncü ve en önemli maden merkezi Ergani ve Keban bölgesiydi. Madenin cevher üretiminden daha zor olan kısmı gerekli kömürün temini meselesiydi. Genellikle bu kömürler maden çevresindeki sancakların dağlarından kesilen odunlardan elde edilmekteydi. Bundan dolayı Palu, Eğil, Çermik ve Çarsancak bölgesindeki halk XVIII. yüzyıl ortasından itibaren Keban, Ergani ve Gümüşhâne madenlerinin yakıtını temin etmek üzere görevlendirilmişti. Yakıt için dağlardan odun kesilip belli yerlerde yakılarak kömür haline getirilir ve keleklerle nehir üzerinden gerekli madene taşınırdı. Maden ihtiyacı için taşınacak kömürün iletim aracı olarak kullanılan tulumlar da yine Diyarbekir, Harput ve Palu bölgesinde kesilen hayvanların derilerinden imal edilmekteydi. İmal edilen bu tulumlar satın alınarak kelekçi köylerine dağıtılırdı.⁵³³ XVIII. yüzyılda Maden-i Hümâyûn Emâneti'nin kurulmasından sonra meydana gelen gelişmeler üçüncü bölümde müstakil bir başlık şeklinde genişçe yer alacaktır.

⁵³⁰ BOA, Mühimme Defteri, No: 25, s. 54/544.

⁵³¹ BOA, Mühimme Defteri, No: 24, s. 290/792.

⁵³² BOA, İE. MDN. 3/197. (29 Eylül 1727)

⁵³³ BOA, C. DRB. 59/2912. (18 Mart 1767)

İKİNCİ BÖLÜM

HÜKÛMET SANCAK OLARAK PALU

2.1. Cemşid Bey'in Yurdu ve Hükûmet Merkezi: Tarihi Coğrafyada Palu

Palu hükûmetinin kuruluşuna geçmeden önce Palu adı, Osmanlı öncesi Palu tarihi ve Osmanlı döneminde Palu şehrinin fizikî ve demografik yapısına değinilerek idârî düzenin hangi siyasî ve sosyal zemin üzerine kurulduğu izah edilecektir.

2.1.1. Palu Adı

Palu adı günümüzdeki şekline ulaşana kadar birçok farklı formda kullanılmıştı. Antik kaynaklarda Balabitene,⁵³⁴ Balahovit, Palahovit,⁵³⁵ Balaous, Bala, Balu, Pala, Palao ve Pulua gibi kullanımlara tesadüf edilmektedir.⁵³⁶ Ayrıca Palu'nun hemen güney batısında yer alan antik Samosata/Şimşat şehri belli dönemlerde Palu'nun yerine kullanılmıştı. IX. yüzyılda bu kentin tahrip edilip yakılması ile birlikte şehir merkezi, Palu Kalesi'nin bulunduğu tarihi Urartu şehrine taşınmıştı. Palu için Şebeteria⁵³⁷ ve Romanopolis⁵³⁸ isimlerinin de kullanıldığı belirtilmişse de son zamanlarda yapılan çalışmalar ile bu şehirlerin Palu ile eşleşmediği ortaya çıkmıştır.⁵³⁹ Aşağıda tarihi süreç çerçevesinde Palu ve Şimşat adlarının kullanımına değinilecektir.

Tarihi Palu şehrinin etrafında kümelendiği Palu Kalesi, günümüz modern ilçenin 1 km. doğusunda Murat Nehri'nin kavis çizerek yarımada oluşturduğu

⁵³⁴ Eski Yunanca'da Balabitene/Balisbiga adı Palu ve çevresini tanımlamaktaydı.

⁵³⁵ **Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, Türkçe'ye Çev. Hrant D. Andreasyan, TTK: Ankara 2000, s. 272.

⁵³⁶ Bilge Umar, **Türkiye'deki Tarihsel Adlar**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1993, s. 111-112'de Arsamosata adına dair, s. 149'da Palu adına dair izahat; Ernst Honigmann, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, Tercüme: Fikret Işıltan, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s. 30, 89, 90, 155.

⁵³⁷ Şebeteria Kalesi, Bingöl il merkezinin 18 km. güneyinde bulunan Gümüşlü köyü yakınlarındadır. Daha öncesinde yapılan Şebeteria kentinin Palu Kalesi'ne lokalize etme çabaları son zamanlarda tarihsel coğrafyaya ilişkin yapılan çalışmalarda doğrulanmamıştır. Bkz. Serkan Erdoğan, **Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre M.Ö. II. ve I. Binyılda Tunceli- Bingöl Bölgesi**, Ankara Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2015, s. 186-187.

⁵³⁸ **Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, s. 57. Bu isimlendirme M. Halil Yinanç'a aittir.

⁵³⁹ Orta Çağ kaynaklarında Romanopolis, Chosomachōn, Cmu, Djomah olarak anılan yerlerin Çemişgezek ile aynı yer olabileceği öne sürülmüştür. Bkz. Serkan Yazıcı, **Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre M.Ö. II. ve I. Binyılda Tunceli- Bingöl Bölgesi**, s. 197.

bölgede yer almaktadır. Eski Palu yerleşiminin yaslandığı kale, yer aldığı vadiye egemen, sarp coğrafik oluşumu ve özellikle eteklerinde akan Murat Suyu ile bir Urartu yerleşmesi için oldukça uygun bir konuma sahipti. Nitekim Geç Antik kaynaklarda Balabitene, Bolba ya da Βαλουος ve Orta Çağ Ermeni kaynaklarında Balahovit (Bala vadisi) olarak anılan Palu, Urartu Krallığı'nın batıdaki eyâlet merkezlerinden biri hüviyetindeydi.⁵⁴⁰ Palu'nun, Urartu Krallığı'nın Alzi eyâletinin başkenti konumundaki Pulua şehriyle idantik olduğu düşünülmektedir. Diyarbakır yakınlarındaki Amēdi ve Tuşhan'ın Asurlu eyâlet valileri, Asur kralına yazdıkları mektuplarda Urartu eyâlet valilerinin coğrafi olarak kendilerinin karşısında olduklarını belirterek Elazığ-Bingöl bölgesini dolaylı biçimde işaret etmişlerdir. Asurlu bir valinin mektubunda Alzi ülkesiyle bağlantılı biçimde 16 defa anılan Pulua için “Pulua'nın valisi benim karşı yönümdedir” ifadesinin, boyutları ve mimarisıyla göze çarpan Demir Çağı Palu yerleşimini tasvir ettiği şeklinde yorumlanabilir. Palu'nun Klasik ve Orta Çağ kaynaklarındaki çeşitlemelerinin linguistik alt temelinin Pulua toponimine dayanmış olması muhtemeldir.⁵⁴¹

Günümüz Palu'sunun hemen güneyinde Murat Nehri kenarında yer alan Arsamosata şehri de Palu kadar tarihi geçmişe sahiptir. Arsamosata (Arşamaşat) şehri Bizans döneminde Asmosaton, Orta Çağ Ermeni kaynaklarında Aşmuşat, Orta Çağ Süryani kaynaklarında Arşemşat ve aynı çağa ait Arap kaynaklarında ise Sumaisāt (Sumaysat/Sümeysat) ile Şimşāt biçiminde anılmaktadır. Nitekim günümüzde küçük bir köye dönüşmüş olan bölge halk tarafından Aşmuşat olarak adlandırılmaktadır. Kurucusunun ve şehre adını verenin -Armenia, Sophene ve Kommagene'yi elinde tutan- Arşam ismiyle de bilinen kral Arsames (M.Ö. 260-228) olduğu araştırmacıların ortak düşüncesidir ve “Arsames'in mutlu şehri” anlamını taşımaktadır. Söz konusu kralın sikkelerinde kral/hükümdar anlamına gelen Grekçe “Basileus Arsames (Arsamou)” kullanımı dikkat çekici bir ayrıntıdır. Arsamosata, M.Ö. III. yüzyılda Sophene Krallığı'nın başkentliğini yapmıştır. Arsamosata şehrinin başkentlik konumunu, M.Ö. 212 yılında Seleukos kralı III. Antiokhos'un Sophene

⁵⁴⁰ N. Adontz, *Armenia in the Period of Justinian, The Political Conditions Based on the Naxarar System*, Trs. N. G. Garsoian, Lisbon 1970, p. 27, 32; Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, s. 149.

⁵⁴¹ Serkan Yazıcı, *Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre M.Ö. II. ve I. Binyılda Tunceli- Bingöl Bölgesi*, s. 180-181

üzerine düzenlediği sefer sırasında bir polis olarak anılan söz konusu kentte Sophene kralı Kserkses'e ait bir saray ikâmetgâhının bulunduğunu belirten Polybius'un anlatımından öğrenilmektedir. Aynı zamanda şehir, uluslararası bir ticaret merkezi konumundaydı. Buna ek olarak bu yerleşim, Part hükümdarı Vologeses'in Roma güçleriyle mücadelesi sırasında eşi ve çocuğunun saklanabileceği kadar iyi tahkim edilmiş güvenli bir kale görünümündeydi.⁵⁴² Ortaçağ Arap kaynakları da Arsamosata/Şimşat'a dair bilgiler vermişlerdir. Bunlardan Yakut el-Hamevî, "Şimşat,⁵⁴³ Anadolu'da bir şehir olup, Fırat Nehri'nin Murad kolu üzerindedir. Batısında Hartabird (Harput), doğusunda Baluye (Palu) bulunur. Hâlâ Harput'un mülhakatından sayılmakta ve harap bir vaziyette olup çok az nüfus barındırmaktadır" şeklinde bilgi aktarmaktadır.⁵⁴⁴ Günümüzde Şimşat Kalesi, Palu yakınlarındaki Örencik (Haraba/Harabe)⁵⁴⁵ köyü sınırları içerisinde ve Elazığ il merkezinin 50 km. kadar doğusunda bulunmaktadır.⁵⁴⁶ Kalenin üzerinde yükseldiği tepede Şimşat'ın eski iç kalesine ait temel duvarları görülebilmektedir. Kale ve köyün çevresinde pek çok işlenmiş taş bloklara ve çeşitli arkeolojik kalıntılara rastlandığı ifade edilmiştir. Yerleşimin içerisinde Hellenistik ve Orta Çağ seramiğinin bulunduğu kaydedilmiş ve Urartu dönemine tarihlenen seramik malzemesinden ötürü kaledeki ilk yerleşimin Orta Demir Çağı'nda olduğu belirlenmiştir.⁵⁴⁷

Palu Coğrafyası

Murat Nehri vadisi ve bu vadi paralelinde uzayan küçük yayla ovaları zincirinin oluşturduğu geçit sayesinde doğuyla bağlantıyı sağlar. Bölgenin en önemli tarım alanlarını, denizden ortalama 1000 m. yükseklikte bulunup adını verimliliğinden almış olan Altınova ile Elazığ ovaları oluşturur. Buradan doğuya doğru Murat Nehri'nin kuzeyinde sıralanan Palu, Karakoçan ve Bingöl ovaları ise giderek yükselirken verimlilikleri de azalır. Bu ovaları sulayan en önemli akarsu

⁵⁴² A.g.t., s. 136-137.

⁵⁴³ Bu şehir kimi zaman Adıyaman yakınlarındaki Sümeysat/Samsat şehri ile karıştırılmaktadır. Örnek için bkz. Ernst Honigmann, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, s. 40, dipnot 3.

⁵⁴⁴ Yakut el-Hamevî, "Şimşat Maddesi", **Mü'cemü'l-Büldân**, Beyrut 1995, c. 3, s. 411.

⁵⁴⁵ Baki Ögün, "Haraba Kazıları 1969", **Keban Projesi 1969 Çalışmaları**, TTK: Ankara 1971.

⁵⁴⁶ Anthony Bryer, "Excursus on Mananalis, Samosata of Armenia and Paulician Geography", **Iconoclasm: Papers Given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies**, University Of Birmingham, (March 1975), Birmingham 1977, pp. 83-85.

⁵⁴⁷ Serkan Yazıcı, **Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre M.Ö. II. ve I. Binyılda Tunceli- Bingöl Bölgesi**, s. 137-138.

Murat'tır. Kaynağını doğudan alan bu ırmak Torosların doğu uzantılarını derin bir vadi ile aştıktan sonra Altınova'dan kuzeybatıya döner. Günümüzde Keban ve Karakaya baraj gölleri altında kalan nehir yatağı, Munzur çayı ve birçok küçük dere ile beslenerek Keban'da Karasu ile beslenir ve Fırat adını alır.⁵⁴⁸

Yukarı Fırat havzasında ev tipleri Doğu Anadolu'nun diğer bölgelerindekine umumiyetle benzer. Dam topraktır, pencereler küçüktür ve ekseriya toprağa gömülmüş vaziyettedir. En yaygın inşa malzemesi taştır. Bununla birlikte birçok havzalarda, bilhassa güneyde, üstünlük kerpiç evlere geçer.⁵⁴⁹

Yukarı Fırat ve Murat havzalarında ekonomik faaliyetin esasını hayvancılık, bilhassa küçükbaş hayvan (koyun ve keçi) bakımı teşkil eder. Filhâkika burada hayvancılığın sahası yalnız meralara, yaylalara münhasır kalmaz. Aynı zamanda hemen bütün depresyonlarda iktisadî faaliyetin bu nevi mühim bir yer tutar, hatta bir kısmında eskiden beri hayvancılık çok daha üstün bir mevkiye sahipti. Eski dönemlerde geniş yaylalarda ve bu arada bilhassa Bingöl meralarında binlerce davar yayılıyor ve başta Hınıs ile Kiği olmak üzere muhtelif alanlarda çok canlı bir hayvan ticaretine sahne oluyordu. Nitekim birkaç asır önce yaz mevsimini Bingöl yaylalarında geçirerek semizleyen hayvanlardan mürekkep sürüler kış başlarında satış için bir yandan Haleb'e, Şam'a, hatta Mısır'a, bir yandan da Erzurum ve Van gibi diğer hayvan ticaret merkezlerine yönelirlerdi.⁵⁵⁰

Palu Kalesi'ni merkeze alan merkez nahiyenin doğu ve güneydoğusunu teşkil eden yazları gidilen ve bağlık bahçelik alanlardan müteşekkil dağlık alanlar yer almaktaydı. Palu'nun güneyi ve batısını oluşturan alanlar ise çoğunlukla ova alanlarıydı. Burası ziraate oldukça müsait bir cağrafî yapı arzederdi. Zira arazinin önemli bir kısmı Murat Nehri'nin alüvyal alanlarıydı. Dolayısıyla bu ovalık arazide buğday, arpa, çavdar, mercimek, darı ve pamuk gibi zirai ürünler yetiştirilir ve

⁵⁴⁸ Kemalettin Köroğlu, **Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul 1996, s. 2.

⁵⁴⁹ Sırrı Erinç, **Doğu Anadolu Coğrafyası**, İstanbul Üniversitesi Yayınları: İstanbul 1953, s. 117.

⁵⁵⁰ **A.g.e.**, s. 86-87.

oldukça verimli mahsul elde edilirdi. Bunun yanında bu alanları çevreleyen köylerde sebze ve meyve üretime ayrılmış bahçeler ve bağlar da yer almaktaydı.⁵⁵¹

2.1.2. Osmanlı Öncesinde Palu

Palu ve çevresi, tarihi devirler içinde Hurri, Hitit, Muşki, Asur, Urartu, Med, Pers, Part, Sasani, Selevkos, Ermeni, Bizans, Müslüman Arap, Mervani, Selçuklu, Anadolu Beylikleri, Akkoyunlu ve Safevi hâkimiyetlerinde kalmıştır.⁵⁵²

M.Ö. XV. yüzyılın son çeyreğinde Pahhuvalı Mita Metni adı verilen ve Pahhuwa, İşuwa, Maldiya, Suhme, Hurri Ülkesi, Duggamma, Pitteyariga, Tahhişa, Tahişna gibi Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki öteki yerel devletler ile yapılan antlaşma formunda yazılmış metne göre bölgede politik güç çeşitli yerel iktidarlar tarafından paylaşılmaktaydı. Diğer yerel güçler gibi Palu, Karakoçan ve Bingöl bölgesini içine alan Suhme kent devleti, I. Tukulti-apil-Eşarra (M.Ö. 1115-1077)'dan itibaren Asur krallarının yağma seferlerine konu olmuş ve bu topraklarının siyasi bağımsızlığı M.Ö. IX. yüzyılın sonlarındaki Urartu egemenliğiyle son bulmuştur.⁵⁵³ Dolayısıyla Palu tarihinin müdellel ve kalıntılara dair erken dönemi Urartu ile başlatılabilir. Zira Urartu'nun batıdaki eyâlet merkezi Palu Kalesi'ydi. Burası Suhme⁵⁵⁴ veya Sophene bölgesinin başkentiydi.⁵⁵⁵ Günümüzde hâlâ varlığını sürdüren Urartu Kralı Minua'ya (M.Ö. 820-810) ait çivi yazılı anıt ve üç kaya mezarı bu geçmişe tanıklık etmektedir. Palu Kalesi bulunduğu konum ve fiziki özellikleri bakımından tam da Urartu kale ve

⁵⁵¹ Geniş bilgi için bkz. Hüseyin Saraçoğlu, **Doğu Anadolu**, c. I, Maarif Basımevi: Ankara 1956, s. 375-376.

⁵⁵² Süleyman Yapıcı, **Palu, Tarih-Kültür-İdari ve Sosyal Yapı**, Elazığ 2004, s. 9-39; Palu'nun da içinde bulunduğu Diyarbakır bölgesinin İlk Çağ'dan günümüze kadar devam eden genel tarihinin kitabeler ve sâir kalıntılar ile kronolojik anlatımı için bkz. Şevket Beysanoğlu, **Anıt ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi**, c. 1-2, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları: Ankara 1996.

⁵⁵³ Serkan Yazıcı, **Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre M.Ö. II. ve I. Binyılda Tunceli- Bingöl Bölgesi**, s. 203.

⁵⁵⁴ Zuşme/Suşme ülkesinin Murat (Arzania/Arsania) Nehri'nin kuzeyinde yer aldığını Asur kaynaklarının açık bir biçimde ortaya koyduğu belirlenmiştir. Zuşme/Suşme'nin lokalizasyonu için önerilebilecek en iyi yerin Palu-Karakoçan hattından başlayan ve Bingöl Dağları'nın içlerine uzanan bölgedir. Bkz. Serkan Yazıcı, **Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre M.Ö. II. ve I. Binyılda Tunceli- Bingöl Bölgesi**, s. 203.

⁵⁵⁵ "Antitoroslar kuzeydeki Sophene sınırına işaret etmektedir. Strabon'un Antitoros ve Toroslar arasında uzandığını ifade ettiği Sophene tanımı, modern Tunceli bölgesine, Arsaniyas (Murat Vadisi'nin kuzeyindeki topraklar ve Arsaniyas'ın güneyindeki Elazığ Ovasına karşılık gelmektedir". Bkz. Serkan Yazıcı, **Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre M.Ö. II. ve I. Binyılda Tunceli- Bingöl Bölgesi**, s. 117; M. Marciak, "The Historical Geography of Sophene", *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 2012/52, pp. 295-338.

garnizon yapısını yansıtmaktadır. Zira Urartular için öncelikle kalenin gerisinde yükselen ve kuşatılması imkânsız olan bir dağ silsilesinin kayalık uç uzantıları üzerinde kurulmuş bulunması; yakın çevresinde bol su kaynaklarının var olması, iç içe surlar ve temel olarak daha erken dönemlerde kullanılmamış kayalık bir alan temel öğelerdendi.⁵⁵⁶ Nitekim Urartular, Palu'yu ele geçirdikten sonra batı sınırlarını kontrol ve idâre etmek için burayı eyâlet merkezi haline getirdiler. Palu Kalesi yalnızca Palu-Karakoçan alanını değil aynı zamanda Murat Nehri'nin geçildiği noktayı da denetim altında bulunduran bir konuma sahiptir. Çünkü Murat, doğudan batıya doğru sarp bir vadi içinde akarak uzanmakta ve Palu yakınında genişleyip durgunlaşarak geçiş için elverişli bir duruma gelmektedir. Nitekim Osmanlılar dönemindeki köprünün de Palu Kalesi'nin hemen yanında olması bu doğrultuda değerlendirilebilir.⁵⁵⁷ Kale, modern Palu'nun 1 km. doğusunda, doğusu ve güneyi Fırat tarafından sınırlanan kuzeydoğusu ve kuzeyi oldukça dik kalker bir kayalık üzerinde kurulmuştur. Kalın bir Ortaçağ tabakası ve bu döneme ait surlar tarafından tahrip edilen Urartu dönemi kalıntıları da oldukça zengindir. Urartu kaleleri için sur temel yatakları ve kaya işçiliği daha kuzeyde en yüksek kesimde yoğundur. İki adet sarnıç kayalığın kuzeybatı yüzüne yapılmıştır. Bunlardan biri kayalığın tabana yakın kesiminde yatay bir tünelle girilen, basamaklarla derinleşen basamaklı tünel, diğeri daha yüksekte, yuvarlak ağızlı dibe doğru genişleyen açık sarnıç türündedir. Kaledeki biri nişli iki odalı, diğeri ikisi dörder odalı toplam üç kaya mezarı, kayalığın çok dik olan kuzeybatı yüzündedir. Bir diğeri anıtsal kalıntı kayalığın aynı yüzündeki 28 satırlık Minua Yazıtı'dır.⁵⁵⁸ Bu yazıt, Urartuların batı ucundaki fetih ve hâkimiyet mücadelesine dair bilgiler vermenin yanında Urartu'nun uzandığı sınırları açıklar. Aynı zamanda Palu ve çevresine dair Urartu-Asur ve Urartu-Hitit mücadelesi de burada ifadesini bulur.⁵⁵⁹

Urartuların Palu ve Elazığ çevresindeki hâkimiyeti II. Rusa'dan sonra sona ermiş görünmektedir. Zira bu dönemde başlayan İskit ve Med saldırıları sonucu

⁵⁵⁶ **Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi**, s. 12.

⁵⁵⁷ **A.g.e.**, s. 75-76.

⁵⁵⁸ **A.g.e.**, s. 15-16.

⁵⁵⁹ Minua Yazıtı ve Kaya mezarlarının ayrıntısı için bkz. Nevzat Çelik, **Şebeteria: Batı Urartu'da Bir Kent ve Kaya Anıtları**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1987; **Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi**, s. 48-49, 73-78.

Urartu devletinin yıkılması ile yöredeki egemenliğinin de sona erdiği anlaşılmaktadır (VII. yüzyıl sonları). Medler, bilindiği gibi üzere M.Ö. 612 yılında İskitler ile beraber Asur İmparatorluğu'nu çökerttikten sonra batıya yönelmişler ve M.Ö. 590 yıllarında Kızılırmak'a kadar olan yöreyi ellerine geçirmişlerdi. Neticede, Elazığ ve Palu çevresinde VIII. yüzyılın erken yıllarında başlayan ve M.Ö. 735 yılından sonra bir ara kesintiye uğrayan Urartu egemenliği yerini, VI. yüzyılda önce Med ve Pers, IV. yüzyılın ikinci yarısında da Büyük İskender ve Selevkosların hâkimiyetine bırakmıştır. Perslerin Anadolu'yu kapsayan geniş toprakları satraplıklara (eyâlet) bölerek idâre ettiği, Doğu Anadolu'yu da ayrı bir satraplık olarak örgütlediği bilinmekle birlikte bu döneme ait arkeolojik kalıntılar yeterince bilinmemektedir. Bunlardan en ünlüsü Van Kalesi'ndeki Xerxes yazıtıdır. Bunun yanında Erzincan ve Lidar yakınlarında ele geçen buluntular da bu dönemi temsil eder. Benzer birçok kalıntıya Diyarbakir çevresinde rastlanmaktadır.⁵⁶⁰

Yukarıda genişçe bahsedilen Sophene krallığı ise son krallarından biri olan V. Orontes (Artanes) zamanında, M.Ö. 95'e doğru "Büyük" ünvanlı Armenia kralı II. Tigranes tarafından (M.Ö. 95-55) Sophene Krallığı'nın bağımsızlığına son verildiğini tarihsel belgeler ortaya koymaktadır. Kral Arsakes'e ait bulgular muhtemelen Armenia Krallığı'na bağlı bir yönetici olarak bir süre hükümdarlık ettiğine işaret etmektedir. Kısa bir süre sonra II. Tigranes'in Romalılar tarafından yenilgiye uğratılması neticesinde Sophene, M.Ö. 66 yılından itibaren Roma siyasî nüfuz alanına dâhil edilmiştir. Uzun bir süre Romalılar tarafından atanan valilerce yönetilen Sophene tahtına M.S. 54 yılında Roma'yı sadık Suriyeli yarı-göçebe kabile şefi olan Emesa (Humus) prensi Sohaemos'un oturtulduğunu yazılı kaynaklar ifade etmektedir.⁵⁶¹ Bizans döneminde bölge yine aynı adla anılmış ve Süryanice *Bēth Šōphanāyē*, Ermenice ise *T'sopk* adları olarak farklı dillerde Sophene'nin türevleri biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Bölgenin Orta Çağ sonlarına doğru Türklerin

⁵⁶⁰ Veli Sevin, **İmikuşağı I (6. ve 1. Yapı Katları)**, TTT: Ankara 1995, s. 7; Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi, s. 88-89.

⁵⁶¹ Serkan Yazıcı, **Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre M.Ö. II. ve I. Binyılda Tunceli- Bingöl Bölgesi**, s. 207.

egemenliğine girmesiyle bu coğrafi adın unutulduğu ve yerini farklı adlandırmalara bıraktığı tarihsel kaynaklardan anlaşılmaktadır.⁵⁶²

Roma İmparatorluğu'nun 395'te ikiye ayrılmasıyla Anadolu topraklarında olduğu gibi Palu ve çevresinde de Bizans yönetimi başladı. Bu dönemden itibaren Bizans'ın doğu sınırları Sasaniler ile yoğun bir mücadele alanına dönüştü. Bu mücadeleler ile bölge fazlasıyla yıkıma uğradı. Bizans idâresi ülkeyi ayrı eyâletlere bölerek her bir eyâlete tema adını vermişti. Palu ve çevresi ise Mezopotamya temasına dâhildi.⁵⁶³

H. Ömer'in halifeliği sırasında Irak ve bütün Suriye toprakları Müslümanların eline geçti. Kuzey Suriye'nin denetim altına alınmasından sonra Müslümanlar doğal olarak kuzeye, günümüz Doğu Anadolu bölgesine yöneldiler. Bu harekât sırasında Diyarbekir bölgesinin tümünde olduğu gibi Palu ve çevresi de İslam ordularının hâkimiyeti altına alındı. Palu'nun fethinden önce Müslüman orduları daha güneyde yer alan antik Şimşat şehrini ele geçirdiler. İyaz b. Ğanem, Habib b. Meslem'yi 637 (H. 15) yılında Şimşat'a gönderdi. Askerleri ile bu şehre gelen Habib, kısa bir süre içinde burayı fethetti. Ancak çok geçmeden burası Müslümanların elinden çıktı. H. Osman, Şam ve el-Cezire bölgelerinin valiliğini Muaviye'ye verdikten sonra, ona emrindeki askerlerle oraya yürümesini ya da bir ordu sevk etmesini istemişti. Bunun üzerine Muaviye, Habib b. Mesleme ve Safvan b. Muattal komutasında bir birlik gönderdi. Bu iki komutan oraya varduktan birkaç gün sonra Ruha Antlaşması'na benzer bir akitle şehri kontrol altında aldılar. Böylece Şimşat barışçı bir yolla tekrar alınmış oldu. Şehrin alınmasından sonra Safvan, Muaviye tarafından oraya vali olarak tayin edildi. Böylece Safvan buraya yerleşerek idâreyi üstlendi. Muaviye'nin halifeliğinin sonuna kadar Safvan bölgede kalarak çevredeki birçok yere sefer düzenledi. Ömrünü de orada tamamlayarak vefat etti.⁵⁶⁴ Şimşat fethedildikten sonra burası kuzey ve batıya yapılacak seferler için bir üs vazifesi gördü. Bir süre sonra Malatya, Palu ve Kemah üzerine yapılacak seferlerin harekât üssü burası olacaktı. Nitekim 639 yılında (H. 17), İyaz tarafından Amid'in

⁵⁶² A.g.t., s. 208.

⁵⁶³ Ernst Honigmann, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, s. 30, 76-78, 89.

⁵⁶⁴ el-Belâzurî, **Fütûhu'l-Buldân**, Çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002, s. 263-264; Yakut el-Hamevî, "Şimşat Maddesi", **Mü'cemü'l-Buldân**, c. 3, s. 411.

kuşatma altına alınması sırasında çevreden yardım istenmişti. Yardım istenen yerlerden biri de Palu'ydu. İyaz, Amid'i kan dökülmeden aldıktan hemen sonra ilk hedef olarak Palu üzerine yürüdü ve çok geçmeden orayı da İslam bayrağı altına aldı.⁵⁶⁵ Diğer bir rivayete göre ise Müslümanların, 639'da Biladü'ş-Şam olarak adlandırılan Suriye'yi fethetmeleri, Cezire'nin yani Yukarı Mezopotamya'nın fethini kolaylaştırdı. El-Cezire'nin ve özellikle de bu bölgenin önemli kenti Amid'in fethi, Ermeniye ve dolayısıyla Palu ve çevresinin fethine zemin hazırladı. İslam kumandanlarından Halid b. Velid, Amid (Diyarbakır), Maden ve Palu kalelerini aldı. İslam ordularının burada kesin fetih ile idâre tesisi 642-650 yılları arasında mümkün olabilmıştır. El-Cezire valiliğine bağlı olarak İslam devletinin idâresinde olan bölge 661 yılından itibaren Emevi hâkimiyetine geçmiştir. 696 yılında Muaviye'nin ölümü ile bölge Müslümanların elinden çıkarak Bizans denetimine geçti. Daha sonra Abbasiler bölgeyi tekrar geri almak üzere birçok sefer yaptılar. Zira Palu, Emevi ve Abbasi döneminde bir sınır kenti olmanın yanında hem ticarî hem de askerî ehemmiyet taşıyordu. Dolayısıyla Palu ve çevresi birçok defa Müslümanlar ile Bizans mücadelesine sahne oldu ve el değiştirmek durumunda kaldı.⁵⁶⁶

X. yüzyılın sonuna doğru hem Müslüman Arapların hem de Bizans'ın gittikçe zayıflaması sonucu el-Cezire'yi oluşturan Diyar-ı Bekir, Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Rebia bölgesinde kısmi otorite boşluğu oluştu. Bu sırada birçok yerel güç buldukları bölgelerin idâresini ele geçirmişti. Tam da bu dönemde Mervaniler (983-1085), meydana gelen otorite boşluğundan faydalanarak Siirt ve Batman çizgisinden Van Gölü havzasına, Mardin'den Musul'a, Diyarbakır ve çevresine hâkim oldular. Palu ve çevresinde XI. yüzyılın ortalarında Mervani hâkimiyeti olduğu söylenebilir. Mervanilerin hâkimiyeti sırasında daha Van gölü havzasının güney ve güneydoğusunda yer alan Kürt ve Zaza aşiretleri daha batıya bugünkü Diyarbakır'ın doğu ve kuzeyindeki dağlık alanlarda yerleştiler. Palu'nun etno-demografik yapısını değiştiren Zaza kitleleri bu dönemde yoğun bir şekilde bölgeye

⁵⁶⁵ el-Vâkidî, *Tarihü'l-Fütuhu'l-Cezire ve'l Habur ve'd-Diyar-ı Bekr ve'l Irak*, Thk. Abdülaziz Feyyad Harfuş, Dımaşk 1996, s. 170; Abdurrahman Acar, "Amid (Diyarbakır) Şehrinin Fethi", *D.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Diyarbakır 1999, s. 200; Ahmet Demir, *İslâm'ın Anadolu'ya Gelişi (Doğu ve Güneydoğu Anadolu)*, Kent Yayınları, İstanbul 2008, s. 174-178.

⁵⁶⁶ Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l Farac Tarihi*, c. 1, Çev. Ömer R, Doğrul, TTK: Ankara 1945, s. 188, 200; Süleyman Yapıcı, *Palu, Tarih-Kültür-İdari ve Sosyal Yapı*, Elazığ 2004, s. 26-28.

yerleşmiş olmalılar. Yaklaşık yüz yıllık bir ömür süren Mervaniler, Selçuklu akınlılarının Anadolu'nun doğusunu sardığı sırada tarih sahnesinden çekilmek zorunda kalmışlardı.⁵⁶⁷ Bu dönemden itibaren bölgede Selçukluların ve onlara bağlı Türkmen beyliklerinin hâkimiyeti başlayacaktı. Malazgirt savaşından sonra bu hâkimiyet yoğunluk kazanmış ise de Palu, Harput ve Çemişgezek bölgesi hemen Türkmenlerin idâresi altında girmediydi. Zira bu bölgede oluşan siyasî otorite boşluğunda faydalanan Ermeni sergerde Philaretos Brakhamios, Harput'tan Çukurova'ya kadar uzanan Ermeni beyliği kurmuştu. Ancak onun da varlığı uzun sürmeyecekti. Nitekim beyliğin ömrünü uzatmak için Melikşah'ın huzuruna çıkarak İslam'ı kabul ettiğini belirtmiş ise de 1079'da Maraş'ta ölmesiyle birlikte idâresi de son bulmuştur.⁵⁶⁸ Bu sırada bölgeye daha yoğun Türkmen akınları yaşandı. Zira bu gruplardan birinin lideri olan Çubuk Bey, Palu ve çevresini Philaretos'un elinden almış⁵⁶⁹ ve Palu, Çemişgezek, Arapgir ve Harput'a kadar uzanan Çubukoğulları beyliğini kurmuştu.⁵⁷⁰ Çubukoğullarının hâkimiyetini Belek Gazi liderliğindeki Artuklu idâresi takip etti. Hâkimiyetini Palu ve Harput çevresine yayan Belek, o sırada Malatya'da hüküm süren I. Kılıçarslan'ın karısıyla evlenerek Malatya'yı da topraklarına katmıştı. Bir süre sonra Mencüklerden Dersim ve dolaylarını da alacaktı.⁵⁷¹ Belek Gazi'nin orduları Eylül 1122'de Josselin ve Galeran komutasındaki Frank ordusunu yenilgiye uğrattı. Komutanlar esir alınarak Harput'a götürülürken, 25 Frank askeri de Palu'ya götürülmüştü.⁵⁷² Belek'in ölümü ile Artukluların birliği dağıldı ve iki kısma ayrıldılar. Bir kısmı Palu ve Harput çevresine hâkim iken, diğer kısmı Mardin bölgesinde varlığını sürdürdü. Artuklu Fahreddin Kara Aslan'dan sonra yerine oğlu Nureddin Mehmed geçmişti. Kara Aslan'ın diğer oğlu İmadeddin Ebubekir ise Palu beyi idi. Bu sırada Selahaddin Eyyubî, Kuzey Irak ve Doğu Anadolu üzerine seferler yapıyordu. Dolayısıyla bölgede hüküm süren diğer birçok beylik gibi, Nureddin Mehmed de Eyyubîlere tabi oldu.⁵⁷³ Bölgede yaklaşık yarım asırlık bir Eyyubî

⁵⁶⁷ Ayrıntı için bkz. Thomas Ripper, **Diyarbakir Mervanileri, İslami Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı**, Avesta: İstanbul 2012, s. 139-223.

⁵⁶⁸ Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Boğaziçi: İstanbul 1971, s. 68-70.

⁵⁶⁹ **Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, s. 147-149.

⁵⁷⁰ M. Halil Yinanç, **Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri**, TTK: Ankara 1944, s. 125.

⁵⁷¹ Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri**, İstanbul 1973, s. 150-151.

⁵⁷² **Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, s. 271-272.

⁵⁷³ Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri**, s. 168.

hâkimiyeti yaşandı. Bu sırada kısmen Anadolu Selçukluları ile Eyyubî hâkimiyet çatışması yaşandı. Nihayetinde 1243 Köseadağ savaşından sonra Anadolu Selçukluların, Moğollara yenilmesi ile bölgede Moğol hâkimiyeti başlayacaktı. Bir süre buralar İlhanlılara tabi olacaktı.⁵⁷⁴

Akkoyunlular, Ebu Said Han'ın 1335'teki ölümünden sonraki çöküş ve parçalanışına değin Moğol İlhanlıların siyasal sistemi içinde kalmışlardı. Moğol Uyrat, Celayir ve Süldüz konfederal aşiretleri, tedricen Doğu Anadolu çevre bölgelerini terk edip Azerbaycan ve Irak gibi, daha zengin merkezî İlhanlı bölgelerine kayarken, yerleri, gelişmekte olan Türkmen konfederasyonları tarafından dolduruldu. Türkmen konfederasyonları güçlü yerel savaş liderlerinin önderliğinde, genellikle birbirinden bir hayli uzak yaylak ve kışlak üzerinde siyasal denetim kazanmaya, dolayısıyla da bölgesel kimlikleri oldukça belirsiz, gevşekçe örgütlenmiş geniş siyasalar, uluslar yaratmaya koyuldular. İlk Akkoyunlu beyliği, Diyar-ı Bekir ve Arminiyye'nin siyasal boşluğu çevresindeki bu hatlar üzerinde kurulmuştur.⁵⁷⁵ Akkoyunluları oluşturan çok sayıdaki Türkmen oymakları Moğol istilasını nedeniyle XIII. yüzyılın sonlarında Horasan'dan Azerbaycan'a, XIV. yüzyıl sonlarında ise buradan Anadolu'nun doğusuna, özellikle Diyarbekir, Haput ve Ergani çevresine yerleşmişlerdi.⁵⁷⁶ Woods'a göre Akkoyunluların Amid merkezinden kuzeyde Erzurum, güneyde Urfa ve Mardin çizgisi ile göç yolları üzerindeki Palu ve Ergani'yi ele geçirmesi bir coğrafi ve stratejik zorunluluktur. Bu, aynı zamanda transit ticaret yolu olup ekonomik gelişim için de gereklidir.⁵⁷⁷ Nitekim daha öncesinde 1300 dolaylarında, İlhanlı veziri Reşidüddin'in Palu'nun Moğol valisine yazdığı mektupta, tüccar kervanlarını acımasız Hani Kürtlerinin akınlarından koruyabilmek için Palu Kalesi'ne ve hendeğine çok iyi bakılması gerektiği bildirmişti.⁵⁷⁸ Bu dönemde bölgenin idârî yapısı karmaşık bir adem-i merkeziyetçilik şeklinde devam etmekteydi. Zira Diyarbekir'de aynı zamanda, Çemişgezek Melkişileri, Eğil

⁵⁷⁴ Konunun ayrıntısı için bkz. Muammer Gül, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti**, Yeditepe: İstanbul 2005.

⁵⁷⁵ John E. Woods, **300 Yıllık Türk İmparatorluğu: Akkoyunlular**, Çev. Sibel Özbudun, Milliyet Yay: İstanbul 1993, s. 71

⁵⁷⁶ M. Halil Yinanç, "Akkoyunlular", **İA**, c. 1, MEB: İstanbul 1978, s. 252; Faruk Sümer, "Akkoyunlular", **DİA**, İstanbul 1989, s. 271.

⁵⁷⁷ John E. Woods, **300 Yıllık Türk İmparatorluğu: Akkoyunlular**, s. 71.

⁵⁷⁸ Mukâtebat, s. 132-135'ten aktaran John E. Woods, **300 Yıllık Türk İmparatorluğu: Akkoyunlular**, s. 106.

Buldukanileri (Mirdasî), Tercil ve Silvan (Meyafarikin) Zırıkî ve Süleymani'leri ve nihayet Hasankeyf Eyyubî kent devleti gibi küçük, yarı özerk beylikleri bulunmaktaydı. Bu Türkmen, Kürt ve Arap siyasal gruplaşmalarına ek olarak Doğu Anadolu'da bir de geniş, yerli Hristiyan cemaatleri vardı. Bunlar arasında en kalabalığı gerek Arminiye ve Diyarbekir arasındaki, küçük tarım cemaatleri içine dağılmış, gerekse daha geniş kent merkezlerinin sınaî ve ticarî mahallelerinde toplanmış Ermenilerdi.⁵⁷⁹

Akkoyunluların aşiretten devlete adım attığı yıllarda Tur Ali Bey ve oğlu Kutlu Bey'in Doğu Anadolu ve Karadeniz'e birçok sefer yaparak hâkimiyet mücadelesine giriştiği görülmektedir. Bu sırada Karakoyunlar da Musul'dan Erzurum'a kadar uzanan sahada hâkimiyet kurmuşlardı. Benzer şekilde Sivas ve Erzincan çevresi Mutaharten'in eline geçmişti.⁵⁸⁰ Akkoyunlu Kutlu Bey de bu hâkimiyet mücadelesinde rol alarak çevre yerleri ele geçirmek için birçok mücadeleye girişti. Kutlu Bey'in vefat ettiği 1389 tarihinde en büyük oğlu Ahmed, Murad Suyu üzerinde Palu'yu elinde tutmaktaydı.⁵⁸¹ Pir Ali, yazlık alanların yoğunlaştığı Kiğı'yı yönetiyordu. En küçük oğlu Kara Osman, Amid'in kuzey batısındaki Ergani kasabası üzerinde egemendi. Bu kentler ve güçlü kaleleri, Pasin'den Kiğı'ya Palu ve Ergani üzerinden Berriye'ye uzanan en önemli kuzey-güney göç yollarından birini denetlemekteydi.⁵⁸² Pir Ali ailesi mensuplarının desteğini alan Kılıç Arslan b. Ahmed, Kara Osman'ın İskender Karakoyunlu ile muharebede ölmesinin hemen ardından Erzurum'u almak için harekete geçti. Ama kent sakinleri tarafından geri püskürtüldü. Bu ilk girişimi başarısızlıkla sonuçlanınca Kılıç Arslan, Palu dirliğine çekildi. Burada Ali'yi tanımayı reddederek Akkoyunlu emirliğinin Kara Osman kolunu ortadan kaldırmaya söz veren İskender Karakoyunlu ile müzakerelere başladı.⁵⁸³

⁵⁷⁹ John E. Woods, **300 Yıllık Türk İmparatorluğu: Akkoyunlular**, s. 73.

⁵⁸⁰ Şevket Beysanoğlu, **Anıt ve Kitâbeleri ile Diyarbekir Tarihi**, c. 2, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları: Ankara 1996, s. 400-402.

⁵⁸¹ Ahmed'in Palu'yu kimlerden, ne zaman ve nasıl aldığı bilinmemekle birlikte kale, 1459'da Kara Osmanilerden Uzun Hasan tarafından fethedilene kadar Ahmed'in torunlarının elinde kaldı. John E. Woods, **300 Yıllık Türk İmparatorluğu: Akkoyunlular**, s. 106.

⁵⁸² John E. Woods, **300 Yıllık Türk İmparatorluğu: Akkoyunlular**, s. 77.

⁵⁸³ **A.g.e.**, s. 124.

Diyarbakir’de Akkoyunlu yönetimi ise Timur’un bu bölgeyi Akkoyunlulara teslim etmesi ile başlar. Nitekim bu durumu Tihranî şöyle ifade eder: “1400’de Kara Osman ve Taharten Avnik’te Timur’un yanına gittiler. Kulluk gerdanlığının sırasına girme şerefiyle şereflenerek övgü ve iltifatlara kavuştular; şahâne hil’at ve soyurgal elde ettiler. Böylece Timur’un önüne düşerek onu Sivas’a götürdüler”.⁵⁸⁴ 1402’de Ankara savaşı akabinde Timur, Diyarbakir merkezi ve çevresini kapsayacak şekilde hâkimiyetlerini genişletmelerine izin verdi. Palu’nun Akkoyunlu hâkimiyetine dair kimi bilgiler de Kitab-ı Diyarbakriyye’de mevcuttur. İlk olarak Akkoyunlu Kara Yülük Osman ile Emir Taharten arasında Palu, Şimşat ve Gülüşkür dolaylarında meydana gelen savaştan bahsedilmektedir.⁵⁸⁵ Kara Osman’ın ölümünden sonra Emir’in büyük kardeşi Ahmed’in oğlu Kılıç Arslan, Kutlu Bey ve Hüseyin Bey emirlik için mücadeleye başladı. Ancak o diyarın kavimleri onlara destek vermiyordu. Sonra Kutlu Bey Bayburt’a, Kılıç Arslan da Palu Kalesi’nde hâkimiyet kurdu.⁵⁸⁶ Woods’un ifade ettiği üzere, 1435’te Kara Osman’ın ölümüyle Akkoyunlular bir iç savaşın içine düştü. Bu süre 22 yıl kadar sürdü. Bu dönem, iktidarda olan Ali’nin oğlu Uzun Hasan’ın 1457’de tahta oturması ile son bulacaktı. Zira bu sırada Kara Osman soyundan gelenler ile Ahmed soyundan gelenler arasında çatışma olacaktı. Kara Osman soyundan gelen Ali; Amid, Ergani ve güney bölgelerini elinde tutarken, Ahmed soyundan gelen Kılıç Arslan Palu, Kiğı ve Erzincan bölgesinde hâkimdi.⁵⁸⁷

Ali Bey, babası Kara Osman’dan sonra idareyi ele geçirdi ancak kısa bir süre sonra Hamza onu mağlub ederek yönetimi geri aldı. Akkoyunlu beyleri, Sivas tarafından dönen İskender Mirza’ya karşı birlikte harekete geçtiler. Ancak Palu Kalesi’nde bulunan Kılıç Arslan kendisine haber gönderilmesine rağmen Harput’taki birliğe katılmadı. Kılıç Arslan daha sonra Malatya’ya yönelen Karakoyunlu İskender ile ittifak yaptı.⁵⁸⁸ Nitekim 1436’da İskender Bey, Sivas üzerinden Malatya’ya geldi. Aralarında ittifak olan Palu beyi Kılıç Arslan’ı yanına çağırdı. Palu’da bulunan Kılıç Arslan kardeşlerinden Pir Hüseyin’i İskender’in yanına gönderdi. Daha sonra kendisi

⁵⁸⁴ Ebu Bekri Tihranî, **Kitab-ı Diyarbakriyye**, s. 143-144.

⁵⁸⁵ **A.g.e.**, s. 37.

⁵⁸⁶ Ebu Bekri Tihranî, **Kitab-ı Diyarbakriyye**, s. 84.

⁵⁸⁷ John E. Woods, **300 Yıllık Türk İmparatorluğu: Akkoyunlular**, s. 123-130.

⁵⁸⁸ Ebu Bekri Tihranî, **Kitab-ı Diyarbakriyye**, s. 90-91.

de İskender ile buluştu. Hep birlikte Kara Yülük Osman'ın oğlu Ali Bey'e ait Harput'u kuşattılar. Ancak kalenin Muhâfızı olan Pehlivan Seyyid Ali, iyi bir savunma yaparak bu kışatmayı başarısızlığa uğrattı. Bunun üzerine İskender bölgeyi ele geçiremeden Harput'tan ayrıldı.⁵⁸⁹ Kılıç Aslan Bey, Diyarbakir'deki devlet merkezine itaat etmeyip Pir Hasan ile birlikte Palu, Çemişgezek ve Kiğı bölgesinde kısmî hâkimiyet kurmuştu. Hem muhalif bir tutum sergilemekte hem de Karakoyunlular ile ittifak kurmaktaydı. Bunun yanı sıra Osmanlılar ile de ittifak girişiminde bulunmuştu. Zira II. Mehmed daha 1444'te Kılıç Aslan'a Hamza'ya karşı ittifak önererek Osmanlı etkisini Doğu Anadolu'ya doğru yayma girişiminde bulunmuştu. Ancak bu öneri pratik sonuçlara yol açmamıştı.⁵⁹⁰ Kılıç Aslan'ın oğlu Tur Ali de bir süre Palu'da hüküm sürmüş hatta 1459'daki Dicle savaşındaki ihânetinden dolayı görevinden alınmıştı. Zira savaş öncesinde Karakoyunlular ile görüşerek işbirliği yapmıştı.⁵⁹¹ Nihayetinde Cihangir'in emriyle harekete geçen Uzun Hasan, Palu hâkimi Kılıç Aslan'ı ortadan kaldırarak bölgedeki otoriteyi sağladı ve burayı başkent Diyarbakir'e bağladı.⁵⁹²

Palu beylerinin de bağlı olduğu Eğil merkezli Mirdasîler, Akkoyunlular ile yakın ilişki içine girmiş ve akrabalık bağları kurmuşlardı. Devletşah Mirdasî, Akkoyunlu Kara Osman'ın çok iyi dostu ve müttefikiydi. 1441'de Akkoyunlu lideri Ali Bey, Devletşah Bey'in kızını, oğlu Uzun Hasan'a istedi. Böylece müteffiklik, akrabalık ile taçlanarak daha da güçlendi. Buna rağmen Devletşah'ın oğlu II. İsa, eniştesi Uzun Hasan'a isyan etti ve onunla karşı karşıya geldi. Ne var ki ittifakları, Uzun Hasan'ın, İsa Bey'in kızını oğlu Uğurlu Muhammed ile evlendirmesiyle yenilendi. Kasım b. Cihangir'in Diyarbakir'deki yönetimi sırasında (15. yüzyıl sonu) aralarındaki ilişkiler oldukça iyiydi. Akkoyunluların çöküşü ile Mirdasîler, 1504'te Dulkadir beylerinin eline, daha sonra 1507'de Kızılbaş Safevilerin hâkimiyetine geçecekti. 1514'ten sonra Osmanlıların Doğu Anadolu'yu ele geçirmeleriyle Mirdasîlerin bir kolu Murat Nehri'nin kenarında kuruluşu Akkoyunlu kalesi

⁵⁸⁹ Faruk Sümer, **Karakoyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a kadar)**, c.1, TTK: Ankara 1992, s. 139.

⁵⁹⁰ II. Mehmed ile Akkoyunlu Kılıç Aslan'ın mektuplaşması için bkz. **Münşeatü's-selâtin**, c. 1, s. 227-228; John E. Woods, **300 Yıllık Türk İmparatorluğu: Akkoyunlular**, s. 137.

⁵⁹¹ Ebu Bekri Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, s. 176; John E. Woods, **300 Yıllık Türk İmparatorluğu: Akkoyunlular**, s. 207.

⁵⁹² Ebu Bekri Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, s. 249.

Palu'yu ele geçirip Bozulus ve Karaulus göçebelerinin geçiş yolunu denetim altına alacaklardı.⁵⁹³

Akkoyunluların Palu'daki hâkimiyeti XV. yüzyılın sonuna kadar sürdü. Akkoyunluların güç kaybedip istikrarsız geçen son yıllarını yaşadığı günlerde Mirdasî Aşireti'nden Cemşid Bey, Palu Kalesi ve çevresini ele geçirdi. Ancak bu hâkimiyet çok sürmeyecekti. Zira Safeviler 1507 yılında Dulkadir seferine çıkıp başarılı olunca Maraş ve Diyarbekir çevresinde Safevilerin tahakkümü başlayacaktı. Nitekim Palu'yu Cemşid Bey'in elinden alan Diyarbekir'in Safevi valisi Ustaclu Mehmed, kendisine yakın komutanlardan Arapşah'ı Palu idârecisi olarak atayacaktı. Safeviler diğer Kürt beylerine yaptıkları gibi Palu'da yerel idârecileri ortadan kaldırıp burayı Safevi merkezi idâresine bağlamışlardı.⁵⁹⁴ Bu idârî teşkilatı gösteren Safevilere ait "tiyul" listesinde Palu'nun idârecisi Arap Bey/Arapşah adı verilen kişiydi ve 1511-1512 yılı için Safevi merkezi hazinesine bir tuman vergi ödemişti.⁵⁹⁵ Safevilerin Palu'daki hâkimiyeti 1515 yılına kadar sürdü. Çaldıran Savaşı akabinde Cemşid Bey, İdris-i Bidlisî ve Osmanlı kuvvetlerinin yardımı ile Safevileri Palu'dan çıkararak yönetimini tesis etti. Bir sonraki bölümde bu konu ayrıntılı şekilde ele alınacaktır.

2.1.3. Osmanlı Döneminde Palu Şehri: Fizikî ve Demografik Yapı

Üç bin yıldan daha eski tarihi geçmişe ve insan yerleşimine sahip olan Palu, 1515 yılında Osmanlı idâresinde hükûmet sancak olarak Diyarbekir beylerbeyliğine bağlandı. İlk dönem sınırlarına göre Palu sancağının batısında Harput, kuzey batısında Çemişgezek, kuzeyinde Kiğı, kuzeydoğusunda Çapakçur, doğusunda Genç hükûmeti, güneydoğusunda Tercil ve Kulpa, güneyinde Eğil hükûmeti ve Ergani sancakları yer almaktaydı. Palu sancağı kapsadığı coğrafi alan olarak geniş bir sahaya yayılmıştı. Zira günümüzde Elazığ, Tunceli, Bingöl ve Diyarbekir illerine bağlı birçok yerleşim yeri XVI. yüzyılda Palu hükûmetine dâhildi. Bu dönemde Palu şehri yedi nahiyeden oluşmaktaydı. Palu Kalesi'ni çevreleyen bölgeler ile Murat

⁵⁹³ John E. Woods, **300 Yıllık Türk İmparatorluğu: Akkoyunlular**, s. 329-330; John E. Woods, "Akkoyunlu Devletini Meydana Getiren Aşiretler", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Çev. İlhan Erdem, c. 6, İzmir 1991, s. 248-249.

⁵⁹⁴ Kioumars Ghereghlou, "Cashing in on Land and Privilege for the Welfare of the Shah: Monetisation of Tiyul in Early Safavid Iran and Eastern Anatolia", s. 108.

⁵⁹⁵ **A.g.m.**, s. 121.

Nehri'nin suladığı ova kısmını içerecek şekilde merkez nahiye oluşmuştu. Hemen güneybatıda Murat Nehri ile Peri sularının arasında yer alan Karaçorlu Aşireti'nin yoğun şekilde yerleştiği Karaçor nahiyesi, Palu Kalesi'nin kuzeybatısını kaplayan geniş ova köylerinin yer aldığı Ohi nahiyesi, Palu'nun kuzey kısmını oluşturan ve Kiğı ile Çemişgezek'e sınır olan Bulanık nahiyesi, Palu'nun kuzeydoğusundaki dağlık alana yayılmış Gökdere nahiyesi, Palu'nun doğusundaki yüksek dağların arasında Muş'a kadar uzanan sahada yer alan Sivan nahiyesi, Palu'nun doğusunda Murat Nehri'nin sahil yamacı ve ard alanına kurulu köylerden oluşan Hun nahiyesi, Palu'nun güneydoğusunda yer alan ve dağlık köylerin yoğunlaştığı Bağın nahiyesi temel yerleşim birimleriydi.⁵⁹⁶ Sonraki yüzyılda Veşin ve Karabegan da nahiye olarak kayda geçecekti. Bazı belgelerde Etrak ve Zemne adında iki nahiye de tesadüf edilmektedir. Ancak bu kullanımların çok yaygın olmadıkları anlaşılmaktadır.

1475 dolaylarında Akkoyunlu idâresindeki Palu'yu ziyaret eden İtalyan seyyah Barbaro'ya göre kasaba, etrafı surlarla çevrili yüksek bir kale ve aşağı yukarı üç yüz evden oluşmaktaydı.⁵⁹⁷ 1612'de Palu'dan Muş'a doğru seyahat eden Polonyalı Simeon, bir hafta Palu'da kalmıştı. Harput'tan Palu'ya gelirken biri rehberinin sırtında diğer ikisi sal ile olmak üzere üç defa Fırat Nehri'nden geçtiğini belirtir. Bir buçuk günlük yolculuktan sonra Palu'ya varmıştı. Palu'yu dar bir kara parçası üzerinde kurulu ve Murat Nehri tarafından çevrili bir ada şeklinde tasvir eder. Kalesini, Osmancık gibi yüksek, sivri ve metin olarak ifade eder. Kalede Vardapert Surp Mesrob'a atfedilen bir idadethâne olduğunu ve burada dua ettiğini belirtir. Palu'da Urartu Kralı Menua'ya ait kitabeyi görmüş ancak ne olduğunu anlayamamıştı. Bunu Allah'ın Ermenilere bahşettiği bir yazı olarak ifade etmişti. Palu'da Ermenilere ait sekiz kilise bulunduğunu yazar, ancak buna köylerdeki küçük kiliseler dâhil olmalıydı. Zira İnciciyan'a göre XVIII. yüzyılda Palu'da Surp Grigor, Surp Sahak, Surp Kiragos ve Surp Asduadzadzin olmak üzere dört Ermeni kilisesi

⁵⁹⁶ 1686 tarihli belgede bu nahiyeler sıralanmıştır. Bkz. **BOA, Atik Şikâyet Defteri**, No: 10, s. 126/501.

⁵⁹⁷ Josaphat Barbaro, **Anadolu'ya ve İran'a Seyahat**, Çeviri ve Notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe: İstanbul 2009, s. 103.

vardı.⁵⁹⁸ Benzer şekilde 1878’de Palu’ya gelen Ermeni rahip Boğos Natanyan, şehirde dört Ermeni kilisesi olduğunu belirtmişti. Bunlar Surp Sahak, Surp Lusaroviç, Surp Asdvadzadzin ve Surp Kiragos’dur. Diğerleri eski olmasına rağmen Surp Lusaroviç yeni inşa edilmişti ve haç şeklinde bir kubbesi vardı. Simeon, fazla sayıdaki kiliselere karşılık şehirde birçok büyük camii olmasına rağmen, sadece bir mescidden bahseder. Bunun da Kürtlere ait, damı otlarla örtülü ve çit duvarlı adı bir mescid olarak niteler. Palu’dan hareketle dağlar ve vadileri takip eden Simeon, önce Çapakçur’a, oradan Meneşkut’a ve daha sonra Muş’a ulaşır. Meneşkut’ta Ermeni köylerini ziyaret ettiğinde buraların tamir edildiğini görür. Bunun sebebini sorduğunda cevap olarak bir süredir bölgeyi alt üst eden Celalî eşkıyası bilgisini alır. Ayrıca Celalîlerin köyleri tahrip ederek Ermeni sâkinlerini dağıttığı söylenmişti. “Ancak buranın Kürt beyi, Ermenileri sevdiği için onları toplamış ve herkesin kendi yerine dönmesini, kimseden korkmadan köylerini imâr etmelerini söylemişti”.⁵⁹⁹ Simeon, Meneşkut’tan Muş’a giderken Kürtlere ait Kuars köyüne uğramıştı. Burada kendisinden “Gafar/Küffar” adı verilen bir ayakbasta parası alındığından bahseder. Bölgede bu şekilde geçiş akçesi şeklinde iki rub’ alındığını, ancak kendisinin yanındaki Ermenilerin araya girmesi ile bir kuruş verdiğini belirtir.⁶⁰⁰

XVII. yüzyıl ortasında Palu’ya gelen ünlü seyyah Evliya Çelebi, Palu Kalesi’ni “seddi metin” olarak belirttikten sonra burayı tek parça taş üzerine oturmuş ve başı göğe doğru yükselen küçük bir kale olarak tarif eder. Kalenin burç ve duvarlarının çok sağlam, ayrıca çok kuvvetli bir demir kapısının olduğunu kaydeder. Bunun yanında kalenin dört bir tarafa kapalı olduğundan ele geçirilmesinin çok zor olduğunu ifade eder. Evliya Çelebi’ye göre buranın fethi o kadar zordu ki Timur bile bölgeye geldiğinde ele geçirilmesini mümkün görmemiş ve yoluna devam etmişti. Palu şehir merkezinin, kalenin varoşunda bin toprak damlı evden oluştuğunu kaydeder. Palu’nun Sultan Selim zamanında Bıyıklı Mehmed Paşa’ya muti olunması sebebiyle beylerine “müebbed hükûmet” olarak tevcih edildiğini yazar. Palu’nun idârî statüsü ve askerlerini şu ilginç ifadeler ile belirtir:

⁵⁹⁸ L. İnciciyan, **Coğrafya I**, (Ermenice), s. 225’ten aktaran Hrand Andreasyan, **Polonyalı Simeon’un Seyahatnâmesi 1608-1619**, Baha Matbaası: İstanbul 1964, s. 92. İnciciyan’a göre XVIII. asırda Palu’da 12.000 nüfustan 1000 hânesi Ermeni’ydi, kalan diğer kısmı ise Kürd’dü. Bkz. s. 92.

⁵⁹⁹ Hrand Andreasyan, **Polonyalı Simeon’un Seyahatnâmesi 1608-1619**, s. 92-93.

⁶⁰⁰ **A.g.e.**, s. 93.

“Evlâd-ı evlâda mutasarrıf olurlar. Evâmirlerinde bunlara dahi Cem-cenâb yazılır. Eyâleti mahsûlü kendülere hâss-ı hümayûn ifrâz olunmuşdur. Taht-ı hükûmetinde timar ve ze’âmet ve alaybeği ve çeribaşı yokdur. Hîn-i gazâda hâkimi iki bin askerle süvâr olur. Cümle cüyûşı müsellah kavm-i şecî’ başı telli ve alaca serbendli ve şâl-ı sâbekli ve pansadı ve sıdısı ve hezârı mihli, peçikli pâpuşlu, alaca sakallı acebe-likâ asker-i bahâdır ile sefer eşer”.⁶⁰¹

Palu’nun yüz elli akçe ile merkezden atanan kadısı olduğunu ekler. Diğer sancaklardan farklı olarak müftî, nakîbü'l-eşrâf, kethüdâyeri, yeniçeri serdârı, dizdâr ve neferâtları yoktu. Dolayısıyla Palu’da yerleşik yeniçeri garnizonu ve kale dizdarı ile askerinin bulunmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Bunu teyid etmek üzere şunu da ekler “Derûn-ı kal’ada İbrâhîm Beğ’den gayri askeriyle sâkin olur bir ferd-i âferide yokdur. Ve sâkin olmak da mümkün değildir, zîrâ her bâr kal’aya urûc etmede usret çekerler”. Kalede bir cami, bir cebehâne, mahzenler ve su sarnıçları olduğunu, ayrıca Murat Nehri’ne ulaşan bir suyolu bulunduğunu da notlarına ekler. Palu’da İbrahim Bey’den bazı ihsanlar ile bazı yol arkadaşları alıp Diyarbekir’e hareketle güneye doğru indiğinde Bağın adı verilen bağlık bahçelik yere uğrar ve burası için şu ifadeyi kullanır: “Palu ensesinde Bağın nâm bâğ-ı irem-misâl bir köydür. Kürdistân içre meşhûr-ı âfâk bir mesîregâh [u] teferrücgâh hıyâbân-ı kuyâhdır kim Palu beğlerinin hâssıdır. Andan bir nehr-i zülâl bir kayadan tulû’ eder âb-ı hayâtdan nişân verir”. Palu şehrindeki görevliler arasında kadı, muhtesib ve şehri voyvodasını sayar.⁶⁰²

Palu hükûmetinin merkezinde muhtesibin bulunması XVII. yüzyılda çarşının mevcut olduğunu göstermektedir. Evliya Çelebi, o dönemde en gelişmiş ve büyüğü olan Aşağı Mahalle’ye uğramıştı. Zaten şehrin bilinen en eski mahallesi ise Aşağı Mahalle adıyla bilinmekteydi. Daha sonra şehir ile Palu Kalesi çevresine yeni yerleşim yerleri kurularak çeşitli mahalleler oluşturuldu. Bu mahallelerden Çarşıbaşı adını alacak mahal, XVI. yüzyılda buraya kapalı çarşı ve hanların inşa edilmesi ve giderek önemli bir ticaret hacmine sahip olmasıyla inkişaf etmişti. Benzer şekilde Cemşid Bey Medresesi’nin XVI. yüzyılda inşa edilmesinden sonra kalenin üst

⁶⁰¹ Evliya Çelebi b. Mehemed Zillî, **Evliya Çelebi Seyahatnâmesi**, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini, 3. Kitap, Haz. S. A. Kahraman-Y. Dağlı, YKK: İstanbul 1999, s. 137.

⁶⁰² Evliya Çelebi b. Mehemed Zillî, **Evliya Çelebi Seyahatnâmesi**, 3. Kitap, s. 137-138.

tarafında Zeve bölgesi olarak adlandırılan saha yerleşime açılmış; sonraki yüzyıllarda ise Zeve Mahallesi bu bölgede kurulmuştur. Aşağı Mahalle'nin üst kısmında oluşturulan Kasımiye Mahallesi ise 1514 Çaldıran Seferi'nden sonra Cemşid Bey'in Palu Kalesi'ni fethi sırasında yararlılık gösteren "Kâsıman Aşireti"ne mensup bazı ailelerin kalenin alt tarafına yerleşerek yeni bir mahalle kurmaları neticesinde oluşmuş olmalıdır.⁶⁰³ 1841 tarihli nüfus defterinde görüldüğü üzere başlangıçta üç mahalleden meydana gelen Palu merkezinde, daha sonra nüfusun artmasıyla yerleşim alanları genişlemiş ve yeni mahalleler ortaya çıkmıştı. XIX. yüzyılda Palu merkezi on altı mahalleye bölünmüştü.⁶⁰⁴

Klasik döneme ait tahrir defterine ve sâir nüfus sayımı kaydına sahip değiliz. Bu nedenle erken döneme ait nüfus ve yerleşim yerlerinin dağılımına vâkıf olmak mümkün değildir. Bu kaynak eksikliğine rağmen dağınık belgelerden Palu'nun nahiye ve köy isimlerini görebiliyoruz. Palu'nun nüfus ve yerleşimini toplu şekilde veren ilk kaynak 1841 tarihli nüfus defteridir. Bu defterdeki kayıtlardan Palu'daki mahalle, nahiye, köy ve mezra yerleşimlerini gördüğümüz gibi erkek nüfus miktarı yanında yaş ve meslek dağılımına dair bilgiler de edinmekteyiz. Buna göre Palu merkezinde Müslümanların sakin olduğu on iki mahalle yer almaktaydı. Zeve bölgesindeki mahalleler; Kalepınarı, Düzbalta, Cemşidbey, Ömerbey, Musalla, Tekyapınarı, Çukur. Çarşıbaşı bölgesinde yer alan mahaller; Çarşıbaşı tabi'i Cami-i Kurşunî ve Çarşıbaşı. Aşağı Mahalle bölgesinde yer alan mahalleler; Cırik,⁶⁰⁵ Aşağı Kebir ve Aşağı Cami-i Kasımiye olarak kayda geçmişti. Gayrimüslimlerin oturduğu mahalleler ise Dunir, İrvat, Yusuf, Sâmil olmak üzere dört taneydi. Palu'da Cemşid Bey Külliyesi etrafında teşkil edilen Cemşid Bey Mahallesi kayıtlarına bakıldığında genellikle bey ailesinden kişilerin ikâmet ettikleri görülmektedir. Zira burada kaydedilen birçok kişinin ismi "beyzâde" olarak yazılmıştı.⁶⁰⁶

1841'deki nahiyeler ise 26 köyü ile Hun nahiyesi, yine 26 köyü ile Veşin nahiyesi, 42 köyü ile Sivan nahiyesi, 30 köyü ile Gökdere nahiyesi, 46 köy ile

⁶⁰³ Serdar Karabulut, **Zazalar Tarihi Kültürel ve Sosyal Yapı**, Altınkalem: İzmir 2013, s. 257

⁶⁰⁴ BOA, NFS. d. 2687 numaralı 1256/1841 tarihli defterin çevirisi için bkz. Süleyman Yapıcı, **Palu 1841: Nüfus ve Toplum Yapısı**, Elazığ 2016, s. 963-964.

⁶⁰⁵ Zazacada Aşağı Mahalle'nin küçüğü anlamına gelmektedir.

⁶⁰⁶ **Palu 1841: Nüfus ve Toplum Yapısı**, s. 93-101.

Bulanık nahiyesi, 31 köy ile Ohi nahiyesi, 78 köy gibi geniş sınırları ile Çapakçur (Karaçor) olarak kaydedilmişti. Buna göre Palu'nun 7 nahiyesi⁶⁰⁷ ve bu nahiyelere bağlı 281 köyü mevcuttu. Bunlardan Murat Nehri'nin batı tarafını oluşturan ova kesiminde yer alan 42 köyde genel itibariyle gayrimüslimler yerleşikti. Buna mukabil Palu'nun doğu ve kuzey tarafını oluşturan dağlık alanlar ise Müslüman köylerinin yoğunlaştığı yerlerdi. Bazı köylerde Müslim ve gayrimüslimler birlikte yaşarken, bazılarında ise sadece bir dinî grup ikâmet etmekteydi. Genel itibariyle dini gruplar arasında mekânsal ayrımın olduğu dikkat çekmektedir. Palu'nun toplam köy sayısı bu tarih itibariyle 323'tü.⁶⁰⁸

1841 yılı nüfus miktarları ise şöyleydi. Palu merkezinde 1.030 Müslim hâne ve 456 gayrimüslim hânedeki 2.304 Müslüman, 1.687 gayrimüslim erkek nüfus kaydedilmişti. Buna göre Palu merkezinde toplam 1.576 hânedeki 3.991 erkek nüfus yaşamaktaydı. Köylerde ise 4.772 Müslüman hâne, 891 gayrimüslim hâne mevcuttu. Bu hânelerde 13.673 Müslim erkek, 4.192 gayrimüslim erkek nüfus kaydedilmişti. Buna göre Palu'daki toplam hâne sayısı 7.239 olup bu hânelerde yerleşik erkek nüfus miktarı ise 21.856'dı. Bu nüfus kaydından anlaşılacağı üzere gayrimüslüm nüfusu genelde Palu merkezi ve merkezi çevreleyen yakın köylerde meskûndü. Köylerdeki nüfusun büyük çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmuştu. Bu kayda göre şehrin toplamında Müslüm oranı %76.54 iken, gayrimüslim oranı % 23,46 olarak çıkmaktadır.⁶⁰⁹ Beş yıl sonraki 1846 yılı nüfus sayımına göre, Müslüman nüfus miktarı 12.070 iken gayrimüslim nüfus 5.980 kişiydi. Böylece Palu'nun toplam nüfusu 22.050 olarak kaydedilmiştir.⁶¹⁰

1789 yılında meydana gelen deprem, Palu ve çevresinde büyük yıkıma neden olmuştu. Birçok yerleşim yeri yok olmuş, yaklaşık 60.000 insanın öldüğü kayda geçmişti. Bu depremden bir yıl sonra Palu'ya gelen seyyah Macdonald Kinneir, Palu'nun (8000 nüfuslu) aralıksız depremlere maruz kaldığını yazmaktaydı. Belki de bu büyük depremin artçı şokları devam etmekteydi. Palu şehrinin bu depremden

⁶⁰⁷ Çapakçur (Günümüz Bingöl il merkezi) belli dönemlerde Palu'nun nahiyesi olarak kayda geçmiştir.

⁶⁰⁸ **Palu 1841: Nüfus ve Toplum Yapısı**, s. 966-967.

⁶⁰⁹ **Palu 1841: Nüfus ve Toplum Yapısı**, s. 1045.

⁶¹⁰ **BOA, NFS. d. 2711.**

büyük zarar gördüğü, binaların büyük kısmının kullanılmaz hale geldiği söylenebilir. Zira bölgedeki Ermenilerin, kiliselerinin yıkıldığına dair şikâyetleri merkeze yansımıştı.⁶¹¹

1838 yılında Palu'yu ziyaret eden İngiltere'nin Erzurum konsolosu J. Brant, Palu hakkında kimi bilgiler vermektedir. Harput'tan Palu'ya gelirken bölgenin asayişine dair şunları kaydeder: “Reşid Mehmed Paşa'nın Kürtlere karşı galip gelmesinden önce sık sık köylüleri soyarlardı; ancak şu anda oldukça mükemmel bir güvenlik söz konusudur. Brant, Tilk köyünden dört saat yolculuk sırasında meyve ağaçlarının yoğun olduğu nehir vadisi takip ettikten sonra Palu'ya ulaşmıştı. Palu şehrini ise şöyle tanımlamıştı: “Nehir vadisini takiben dik bayırdan yukarı çıkarak, eski bir kale ile taçlanmış görkemli bir zirvenin altında kurulu bulunan şehre vardık”. Brant, barometresiyle Palu'nun denizden yüksekliğini 1.003 metre olarak ölçmüştü. Palu köprüsünün yıkık durumda ve sadece ayaklarının sağlam olduğunu, üzerinden derme çatma tahtalar ile geçiş yapıldığını belirtir. Palu'nun nüfusuna dair verdiği bilgide, 400'ü Ermeni ve 600'ü Müslüman olmak üzere 1000 hâne bulunduğunu kaydeder. Bu hânelerdeki Ermeniler genellikle ticaret ve imalatla uğraşmaktaydılar. Palu'da faaliyette olan 200 dokuma tezgâhı bulunmakta ve bunlar yerel pamuktan kumaş üretmekteydiler. Ayrıca şehirde bir boyama atölyesi ile bir tabakhâne de mevcuttu.⁶¹²

1878 yılında Patrikhane tarafından Palu'ya gönderilen Ermeni rahip Boğos Natanyan, bir süre Palu'da kalmış şehrin fiziksel, sosyal ve iktisadî yapısı hakkında ayrıntılı bir rapor hazırlamıştı. Bu raporda yüksek bir kayalık üzerinde kurulmuş Palu Kalesi'nin eski bir yerleşim yeri olduğunu ifade ettikten sonra Urartulardan kalma eserlerden ve çivi yazılı Menua Yazıtı'ndan bahseder. Daha sonra şehrin coğrafi yapısını tarif eder: Palu şehri bir vadinin içinde kurulmuştu. Vadinin bir ucu, yılan gibi kıvrılan bir yolla doğudan başlıyor ve Palu'ya kadar on saatten fazla sürüyordu. Palu'ya gelen iki yol olduğunu ve bu yolların şehri iki kısma ayırdığını belirtir. Birinci kısmı kalenin batı tarafına düşen Zeve Mahallesi, ikinci kısım ise kalenin

⁶¹¹ Kinneir, 1818, s. 331'den yorumla aktaran N. N. Ambraseys-C. F. Finkel, **Türkiye'de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler**, Çev. M. Umur Koçak, Tübitak: Ankara 2006, s. 160-161.

⁶¹² James Brant, **1838 Yazında Kürdistan**, Çev. A. Celil Kaya, Rupel: İstanbul 2014, s. 62-63.

Murat Nehri'ne bakan doğu tarafında yer alan birçok mahalleden oluşan "Kaledibi" adını verdiği kısım. Zeve Mahallesi'nde beş yüz hanede oluşan "oldukça gösterişsiz bir Türk (Müslüman) semti bulunuyordu. Mahallenin iki çeşmesi ve iki camisi bulunmaktaydı. Bu camilerden biri oldukça eskiydi. Palu'nun ikinci kısmını oluşturan Kaledibi bölgesinin yolu kuzey-doğudan gelmekteydi. Dolayısıyla buraya geçmek için kaleden aşağıya doğru merdivenle inilirdi. Bu yol doğrudan Ermeni Mahallesi'ne çıkmaktaydı. Natanyan'a göre şehrin mevkii oldukça biçimsizdi. Sokaklar, girintili çıkıntılı, inişli çıkışlı ve düzensizdi. Palu şehrini oluşturan vadideki karşılıklı dağın etekleri bağlar ve bahçelerle donanmıştı. Murat Nehri, Muş ovalarından gelip bu vadiden sessiz-sedasız akıyordu. Şehrin önünde yarı yıkık halde tahtadan oldukça uzun bir köprü vardı. Bu köprünün altından akan nehir, tekrar güney-batıya doğru ilerliyor, Palu şehrini bir yarımada şeklinde dolaşarak kuzey tarafa geçip, doğruca Harput tarafındaki dağları yalayarak Keban Madeni'ne ulaşır ve orada Fırat'a karışırdı.⁶¹³ Palu'nun nüfus yapısı hakkında bilgi veren Natanyan'a göre şehrin nüfusu Ermeni ve Türkler'den (Müslüman) oluşmaktaydı. Ermeniler beş yüz seksen beş haneden oluşan ayrı bir semt teşkil etmekte ve sayıları ortalama 4.683 kişi olarak hesaplanmaktaydı. Ermenilerin dört semti vardı ve bunlar her biri kiliselerinin adıyla anılmaktaydı. Evlerin çoğu kalenin güney yüzünde yer alan merdivenlerin aşağıya doğru indiği kısımda yer almaktaydı. Palu'daki evlerin yarısına yakını tümüyle topraktan yapılma ve damlıydı. Diğer yarısı da kısmen toprak ile tahtadan yapılma ve yine damlıydı.⁶¹⁴ Müslümanlar ise yerleşme alanı bakımından üç kısma ayrılmıştı. Bunlardan biri yukarıda bahsedilen kalenin kuzey-batısında yer alan Zeyve (Zeve/Zaviye) idi. İkinci kısım ise kalenin güney-doğusunda, ırmak kıyısındaki küçük bir kayanın arkasına kurulmuştu. Burası dört yüz otuz haneden oluşmakta ve Zeyve'ye on beş dakika uzaklıktaydı. Üçüncü kısım ise şehir merkeziydi. Yine kalenin güneyinde yer alan yokuş üzerinde batı tarafına kadar yayılmış, 528 evden oluşmaktaydı. Burası çarşımın yer aldığı daha canlı bir mekândı. Bu hesapla nüfus 7.236 kişi etmekteydi. Ona göre, bunlar ırk ve din olarak

⁶¹³ V. Bardizaktsi-B. Natanyan-K. Sırvantsdyants, **Palu-Harput 1878: Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler, II. Cilt/Raporlar**, Yay. Haz. Arsen Yarman, Belge: İstanbul 2010, s. 97-99.

⁶¹⁴ **Palu-Harput 1878, II. Cilt**, s. 99.

Türk'türler ve şehirde ikamet ederler.⁶¹⁵ Ancak Palu çevresindeki köylü halk genellikle Müslüman olmalarına karşın, ırk olarak Kırmancı ve Zazalardan oluşmaktaydı.

Natanyan, nüfus ile ilgili verdiği bilgilerin kesin rakamlar olmadığını da belirtir. Bunun için uzun süre kalıp istatiki bilgiler gerektiğini yazar. Bölge halkı için tahkir edici ifadeler kullanmaktan geri durmayan Natanyan, "Palu'da kötülüklerin kaynağı olarak belirttiği Karacemşit'in soyundan gelen bey ve ağaları sayar: Hacı Tahir Bey, Şükrü Bey, Haşim Bey, Şerif Bey, Cinoğlu Bey, Sait Bey, Mehmed Sadık Bey, Mahmut Bey, Küçük Bey, Mehmed Bey, Köhlan Bey, Yusuf Bey ve Necip Bey.⁶¹⁶ Palu ve Çarsancak bölgesinde toprakların neredeyse tamamı yerel beylerin ve ağaların elindeydi. Bunlar bölgedeki Müslim ve gayrimüslim köylüleri kendi ellerindeki arazilerde maraba olarak çalıştırmaktaydılar".⁶¹⁷ Palu'da yetişen tarım ve sair hayvansal ürünleri Natanyan şöyle sıralamaktadır: Buğday, arpa, pamuk, susam, keten, mercimek, kendir, bol meyve, üzüm, şarap, yağ, peynir, bal, koyun, evcil ve vahşi hayvanlar. Bunlardan ihraç edilenler ise kitre, çiriş, koyun ve keçi derisi, bal mumu, badem, siyo (aşı boya), pamuk, tilki, guz (sansar) ve kurt. Bunların hepsinin toplam değeri on bin liraydı. Bunlara karşılık Palu'ya gelen ithalat malları ise manifatura, aktâriye, tuhafîye, kahve, şeker, kilim, yaşmak vs. Halep'ten ve Diyarbekir'den de sabun, ipekli-tireli elbise, yazma vs. gelmektedir. Palu'ya yılda on iki bin liralık mal getirilip satılmaktaydı. Natanyan, bu malları getirenlerin çoğunlukla Ermeni olduğunu iddia eder. Zira "Palu'da içinde üç yüz kadar dükkânın, orta büyüklükte iki kâgir hanın ve dört fırının bulunduğu orta büyüklükte bir çarşı vardı. Çarşıdaki zanaatkâr ve tüccarların büyük çoğunluğu Ermeni'dir".⁶¹⁸ Palu'da dört hamam olduğunu, ancak dördünün de harap olup işlemediğini yazan Natanyan, çeşme sayısının da az olması nedeniyle halkın, içme suyunu Murat Nehri'nden taşıyarak getirdiğini belirtir.⁶¹⁹ Yine, Palu merkezine bağlı 46 köy bulunduğunu,

⁶¹⁵ B. Natanyan, burada bir yanlışlığa düşerek şehir merkezindeki herkesi Türkçe konuştuğu için Türk ırkından sayar. Hâlbuki 1841 nüfus sayımında görüldüğü üzere Palu merkezinde köylerden gelen önemli miktarda Zaza ve Kürt nüfus yaşamaktaydı. Zira bunların geldikleri yerler isimlerine eklenmişti. Seraçorluoğlu, Çapakçurluoğlu ve Kevanklioğlu gibi.

⁶¹⁶ **Palu-Harpur 1878**, II. Cilt, s. 114.

⁶¹⁷ **Palu-Harpur 1878**, II. Cilt, s. 117.

⁶¹⁸ **Palu-Harpur 1878**, II. Cilt, s. 118.

⁶¹⁹ **Palu-Harpur 1878**, II. Cilt, s. 119.

bunlardan 26'sının Ermeni köyü olduğunu ifade eder. Diğerleri ise karma köylerdir. Daha sonra Ermenilere ait her bir köy hakkında bilgiler verir. Karma köylerde yaşayanların ırk olarak Zaza veya Zaza-Kırmanç Kürtleri şeklinde belirtir ve kaç hane olduklarını da kaydeder.⁶²⁰ Bu dönemde Palu yedi nahiyeden oluşmaktaydı. Bunlar Karaçor, Bulanık, Okhu (Ohi), Oşin (Veşin), Karabegan, Sivan ve Gökdere nahiyeleriydi. Halk Türk, Ermeni ve Kürtlerden oluşmaktaydı. Kürtleri ise ikiye ayrılmaktaydı: “Zaza ve Kırmançi. Bunların dilleri farklı ancak dinleri aynı Müslümanlar”dır.⁶²¹ Burada ilginç şekilde Natanyan, daha önce pek değinilmeyen bir durumdan bahseder ve Kürt olarak sayılan Zazaların farklı olduklarını belirtir ve dillerinin Kürtlerden ayrı olduğunu vurgular. Daha sonra her bir nahije hakkında ayrıntılı bilgi verir. Şehrin kuzey tarafında batıya doğru, elli kadar köyden oluşan Karaçor'da Kırmanci denilen Kürtler yaşıyordu. Beş yüz hanedir ve sayıları bin yüz kadardır. Veşin ise şehrin güney-doğusunda yer alır ve yirmi beş kadar köyden ibarettir. Buranın halkı da Kırmanci'dir. İki yüz elli hane ve bin iki yüz elli kişi bulunmaktadır. Palu'nun kuzey-doğu kısmına yerleşmiş bulunan Bulanık nahiyesinde 46 tane Zaza köyü vardı. “Kırmançilerden farklı bir Kürt ırkı olan Zazalar, 1.180 kadar haneye ve 6.900 kişilik bir nüfusa sahipler”. Palu'nun kuzeyinde yer alan Ohi nahiyesinde ise 21 Zaza köyü vardı. Üç yüz otuz haneli köyün nüfusu 1.600 kişiden ibaretti. Palu'nun kuzey-doğusunda yer alan Gökdere kırk kadar köyden oluşmaktadır. “Zaza ve Kürt karışık 2.100 hane bulunan Gökdere'nin nüfusu 6.000 kişidir”. Palu'nun doğu tarafında bulunan Sivan'ın 25 köyü bulunmakta ve sadece Zazalar yaşamaktadır. Sivan'ın 1.560 hanesi ve 7.800 kişilik nüfusu vardı. Natanyan'a göre “Zaza adlı Kürtlerin” yoğun nüfusa sahip olduğu bu dört nahiyenin toplam nüfusu şöyleydi: 122 köy ve 4.470 hanede toplam 22.350 kişi.⁶²² Natanyan tekrar şu cümle ile Zazaların farklılığını vurgulama ihtiyacı hisseder: “Yukarıda zikrettiğimiz üzere bunların [Zazalar] dinleri Müslüman olmasına karşın dil ve ırk olarak Kırmançi Kürtlerinden farklıdır”. Yedi nahiyede

⁶²⁰ Palu-Harput 1878, II. Cilt, s. 128-141.

⁶²¹ Palu-Harput 1878, II. Cilt, s. 144.

⁶²² Palu-Harput 1878, II. Cilt, s. 144-145.

yerleşik Zazalar ve Kürtler Palu'daki on üç beyin emri altındadırlar. Yerel hükûmetten ziyâde bu beylerin etkisindedirler.⁶²³

1878'de Patrik Nerses tarafından Ermeni bölgelerindeki halkın durumunu incelemek için gönderilen rahiplerden biri de Karekin Sırvantsdyants'dı. Trabzon, Erzincan ve Dersim yolculuğundan sonra 1879'da Palu'ya da uğramıştı. Palu'daki gözlemlerini daha canlı tasvirlerle ve hikâyeci üslupla aktarmaktadır. Natanyan'daki milliyetçi, tahkir edici ve tarafgir anlatıma rastlanmamaktadır. Sırvantsdyants'ın anlatımı şöyle başlamaktadır: “28 Ağustos sabahı Çarsancak'tan hareket ettik. Kiği Irmağı'nı geçince hemen Palu toprakları başlıyor. Sürekli yokuş tırmanıyoruz, iki tarafımızda vadiler içinde küçük küçük köyler görüyoruz”.⁶²⁴ Onun Palu'da ilk uğradığı köy Habab'dı. “Bir gece orada kaldıktan sonra sabah yola çıkarak Palu'ya doğru hareket ettik. Mırçu Mezra ve Çınaz isimli Ermeni köylerini geçtik. Vadiyi aşarak şehre girdik. Rastladığımız ilk semt tamamıyla Türklerin ikamet ettiği Zovya [Zeve/Zaviye]. Evler topraktan ve gösterişsiz. Bir taraftan Fırat akıp gidiyor. Pek çok bağı ve yüksek dağları var”.⁶²⁵ Ona göre, Palu bir kale-şehirdir. Evler tepelerden aşağıya doğru sıralanmıştır. Kale ise tam tepededir. Muş'tan gelen Fırat kaleyi üç taraftan çevirerek ona bir yarımada şekli verir. Mahalleler, çarşı ve resmi daireler bu bölümün içinde yer alır. Irmağın üstünde bir köprü var, ondan ötesi vadi ve geçittir. Palu Kalesi ile ilgili şu bilgileri de aktarır: “Eski ve çok büyük sur kalıntılarına basarak tırmanıyoruz. Yıkılmış büyük bir kapıdan orta-kaleye giriyoruz. Kiler ve oda harabeleri karşımıza çıkıyor. Zindan ve birkaç oda hâlâ sağlam”.⁶²⁶ Diğer kaynaklarda belirtildiği gibi Sırvantsdyants da Palu merkezinde dört Ermeni kilisesi olduğunu kaydeder. Kiliselere ait 12 dükkân ve 4 mağaza bulunuyordu. Bunların dışında cemaat adına 2 çeşme, 1 değirmen, 2 dükkân ve 4 okul vardı. Okullarda 200 erkek ve 20 kız talebe eğitim görüyordu. Şehirde 550 Ermeni hânesi mevcuttu. Daha sonra Ermenilere ait köyleri ve buradaki kilise ve hane sayılarını tablo ile

⁶²³ **Palu-Harpur 1878**, II. Cilt, s. 145; B. Natanyan, Çapakçur [Bingöl] bölgesinden bahsederken şunları kaydeder: “Gelelim yabancı ırklara. Bunlar Dımlık [Dımılı], Hormek ve Zaza diye adlandırılan soylardır. Kullandıkları dil açısından Kürtlerden ayrılmalara rağmen yine de Kürt diye adlandırılmaktadırlar. **Palu-Harpur 1878**, II. Cilt, s. 157.

⁶²⁴ **Palu-Harpur 1878**, II. Cilt, s. 487.

⁶²⁵ **Palu-Harpur 1878**, II. Cilt, s. 489.

⁶²⁶ **Palu-Harpur 1878**, II. Cilt, s. 491.

aktarmaktadır.⁶²⁷ Palu'da birincisi Habab'da Surp Asdvadzadzin ve ikincisi Bağın'de Surp Haç olmak üzere iki de manastır bulunmaktaydı. Bu verilerin yanısıra Sırvantsdyants, ayrıca toplumsal yapıya dair bilgiler de aktarmaktadır: “Toprakların hemen hepsi bey ve ağaların malı ve onlara adına tapulu. Ellerinde tapusuz topraklar da var, buralarda Kürtler ikamet ediyor ve icar ödüyorlar. Ermeni ve Kürt ahali hükûmete başvurarak toprakları kendi adlarına tapulatmak istemişlerse de başaramamışlardı. Toprakların ancak yüzde biri Ermenilerin malı. Ama evler ve bağlar köylülere ait. Tüm Palu 460 köyden oluşmuş, bunlardan 30'u vakıf toprakları ve ondalığı (aşar) şeyhlere ya da camilere tahsis edilmiş. Beyler arasında en önde geleni Sadık Bey. Medeni bir insan olan Sadık, Palu ve Çarsacak Beyleri kadar insafsız olmadığı gibi, halk da oradakiler kadar köle değil. Gerçi burada da toprak vergisini köylü ödüyor yani toprağın sahibi bey. Köylü öküzüyle, tohumuyla, alın teriyle ekiyor biçiyor, ondalığı da verdikten sonra bir payı kendine bir buçuk payı da beye veriyor. Bazı yerlerde de onda sekizini kendi alıp ikisini ağaya veriyor. Toprak sahibi ağalar ve beylerin haricinde bir de Bulanık ve Gökdere nahiyesindeki Zaza Kürtler var. Bunlar her biri ikamet ettikleri köy veya aşiret isimleri ile adlandırılmıştır: İzol, Kıran, Şadi, Çakan aşiretleri ve Kürümlüler, Mağaralılar, Uzunovalılar, Payandılılar, Ayranikereliler, Gözereliler, Piatalılar, Karorlular, Togililer, Akmezralılar, Kasakköprülüler, Alkadeliler, Palkhayeliler ve Oşinliler. Hem Ermenilerle karışık halde, hem tek başlarına ikamet eden diğer milletler Türkler, Kırmançi Kürtleri ve Zaza Kürtleridir. Zazalar daha kalabalıklar ve Dersimliler ile aynı dile ve dine sahipler. Murat Nehri (Aradzani), Palu'dan Aşmuşat ve Marzırud nahiyelerinden geçerek pirinç tarlalarını suluyor. Ayrıca ırmakta sandallar ve kayıklar işletiliyor. Bölgenin yolları dağlık ve düzensiz. Sadece Harput'a giden ve 12 saat süren yol düzenli”.⁶²⁸

1881 yılında yayımlanan kitabında Rev. Henry Fanshave Tozer, Palu'nun 1500 hanelik büyük bir kaza olduğunu ve kale şehir olarak mükemmel bir görüntü sergilediğini ifade etmekteydi. Yüksek kaya üzerine kurulmuş şehrin hemen yanından tek yatak içinde akan yeşil suyu ile nehir bulunmaktaydı. Şehri çevreleyen

⁶²⁷ Palu-Harput 1878, II. Cilt, s. 507.

⁶²⁸ Palu-Harput 1878, II. Cilt, s. 510.

alanlar çeşitli bitki, çiçek ve dut ağaçlarıyla yeşil bir çehreye sahipti. Kalenin arka tarafında alt kısımdan ayrılmış şekilde zengin kimselerin oturduğu mahalle yer almaktadır. Daha önce sağlam iken şimdi yıkılmış ve tahtadan oluşan köprü suyun üzerinden geçişi sağlamaktaydı.⁶²⁹

Ali Sâib, 1886 tarihli eserinde, Palu'nun Ergani Madeni kazasının on saat kuzeyinde olduğunu belirtir. Şehir merkezi kısa olan Palu, bağlık ve bahçelik bir yer olup seyir ve temasıyla keyif veren bir yerdi. Murat Nehri üzerinde "cesim ve metin" bir taş köprü bulunmaktaydı. Ayrıca tek parça bir kaya üzerine cesim bir kale ve hisara sahip Palu'da taş yapıları bir kilise, mekteb ve birçok oda bulunduğunu kaydeder.⁶³⁰ Ayrıca bölgede konuşulan diller için "şehir ahalisi Türkçe tekellüm idüb kurâda bulunanlar Kürtçe-Zazaca söyleşirler ve ekserisi Türkçe de biliyorlar" ifadesini kullanmaktadır.⁶³¹

Şemseddin Sami'nin 1888 tarihli Kamusu'l-A'lam'ında Palu coğrafyası ile ilgili şu ifadeler kaydedilmiştir: Diyarbekir vilâyetinin Ergani Madeni sancağında kaza merkezinde bir kasaba olup, Ergani Madeni'nin 50 kilometre kuzeydoğusunda ve Diyarbekir'in 95 kilometre kuzeybatısında, Murat Nehri'nin sâhil yanında, denizden yüksekliği 800 metre olan güzel bir mevkide yer alır. Şehrin 7.500 ahalisi, nehrin üzerinde güzel ve metin bir köprüsü üstünde yekpare bir taş üzerinde muhkem bir kal'ası ve derûnunda bir eski kilise ve mektebiyle çivi yazılarını havî bazı asâr-ı atıkası, rüşdiye mektebi, etrafında bağ ile bahçeleri ve hayli seyrgâhları vardır. Palu kazası Ergani Madeni sancağını oluşturan dört kazanın en kuzeyinde olup, kuzeyden Erzurum vilâyetinin Kiği kazasıyla ve Mamûratü'l-aziz vilâyetinin Dersim sancağıyla, batıda vilâyet-i mezkurenin Harput sancağıyla, güneyden Ergani merkez kazasıyla, güneydoğu tarafından Diyarbekir sancağının Lice kazasıyla, kuzeydoğu tarafından dahi Bitlis vilâyetinin Genç sancağıyla hem sınırdır. Arazisi dağlık olup, münbit ve güzel bayır ve dereleri dahi vardır. Murat Nehri doğudan batıya akarak kazayı ikiye böler. Güney tarafında yer alan Sivan ve Demirkapı Dağları Fırat havzasını Dicle havzasından ayırır. Mahsulat-ı hububat mütenevvi'a ile meyvelerin

⁶²⁹ Rev. Henry Fanshawe Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Turkey**, Longmans: London 1881, p. 250.

⁶³⁰ Ali Saib, **Coğrafya-i Mufassal Memâlik-i Devlet-i Osmanî**, Konstantiniye 1304, s. 357.

⁶³¹ Ali Saib, **Coğrafya-i Mufassal Memâlik-i Devlet-i Osmanî**, s. 355.

enva'inden ibarettir. Ormanları dahi çoktur. (Hoşin) nahiyesinde bakır madeni ve linyit çıkarılmaktadır. Kaza 316 köyden oluşmakta, 8 nahiyeye itibar olursa da, bu nahiyelerin ayrıca müdürleri yoktur. Ahali-i kaza tahminen 35.000 kişi civarında olup, büyük kısmı Müslim, Türk ve Kürt'den oluşur ve Hristiyanları da Ermeni'dir.⁶³²

Ali Cevâd 1895 tarihli coğrafya lügâtinde, Kamusu'l-A'lam'daki bilgileri kısmen tekrarlayarak Palu ile ilgili şu bilgileri verir: Diyarbekir vilâyetinde Ergani Madeni'nde kaza merkezi bir kasaba olup merkez livâyaya 50 ve merkez vilâyete 95 kilometre mesafede bulunmaktadır. Yedi sekiz bin sâkini ve Murad Irmağı üzerinde güzel bir köprüsü, içinde antik eserler ve çivi yazılı olan yazıtı yek pare bir taş üzerinde kalesi ve bir mekteb-i rüştiyesi vardır. Palu kazası livânın kuzey kısmında yer almakta ve kuzeyden Erzurum, batıdan Mamûratülaziz ve doğudan Bitlis vilâyeti ile çevrilidir. Arazisi dağlık olmakla birlikte fevkalade verimli alanları da mevcuttur. Murad suyu Palu'nun içinden akarak batıya doğru yol alır. Yine Demirkapı ve Merivan dağları güneydeki sahayı kapsar. Ormanlık alanları da fazla olan bölgede temel ürünler hububat ve meyvedir. Palu'da bakır maden ocakları da bulunmaktadır. Sâkinleri Kürt ve Türk olmak üzere 30.000'nin üzerindedir. Sekiz nahiyeye ait 316 köy yerleşim alanı olarak kullanılmaktaydı. Aşağıdaki tabloda nahiyeye ve bunların sahip olduğu köy sayıları ayrıntılı şekilde verilmiştir.⁶³³

Tablo-16: Palu Nahiyeleri ve Köyleri

Nevâhi/Nahiyeler	Kurâ/Köy
1-Merkez Kaza	44
2-Aşmuşat	21
3-Bulanık	55
4-Ohi	33
5-Karaçor	57
6-Gökdere	30

⁶³² Şemseddin Sâmî, **Kamusu'l-A'lam**, c. II, İstanbul 1306/1888, s. 1477.

⁶³³ Ali Cevad, **Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügâtı**, Kısmı Evvel Lügât-ı Coğrafya, Dersaadet 1313, s. 231-232.

7-Hun	13
8-Veşin	12
9-Sivan	51
Yekûn/Toplam	316

(**Kaynak:** Memâlik-i Osmaniyenin Tarih ve Coğrafya Lügâtı, s. 232.)

Buraya kadar Palu şehrinin tarihi geçmişi, coğrafyası, fiziksel ve mekânsal dağılımı ile nüfus yapısı hakkında temel bilgiler verilmiştir. Bu zemin üzerine kurulan Palu hükûmetinin Osmanlı döneminde teşekkül ve gelişimi ile devam edilecektir.

2.2. Mirdasî Aşireti ve Palu Hükûmetinin Teşkili

Palu hükûmetinin kurucusu Cemşid Bey'in soyu Mirdasî Aşireti'ne dayanmaktaydı. Zira Cemşit Bey'in dedesi olan Timurtaş Bey, aynı aileye uzanan ve Buldukanî olarak bilinen Eğil Beylerinin soyundandı. Bu ailenin dayandığı Mirdasî Aşireti'nin kökeni hakkında Kürt beylerinin tarihini anlatan Şerefnâme'de kimi rivayetler aktarılmıştır. Buna göre Mirdasîlerin soyu Hz. Muhammed'in amcası Hz. Abbas'a ulaşmaktaydı. Bu beylerin ilki Aksak⁶³⁴ lakaplı Seyyid Hüseyin'in⁶³⁵ oğlu Pir Mansur'du. Şeref Han'a göre Pir Mansur önceleri Hakkâri veya Sincar bölgesinde yaşıyordu.⁶³⁶ Daha sonra muhtemelen miladi XI. yüzyılın sonlarında buradan göç ederek Eğil bölgesine geldi. Eğil Kalesi yakınında Piran köyüne⁶³⁷ yerleşti ve ibadetle meşgul oldu. Çevredeki halk üzerinde etkili olan irşâd faaliyetine girişti ve kısa sürede bütün bölgede ünü yayıldı. Böylece müritleri her geçen gün arttı. Bir süre sonra Pir Mansur vefat etti ve yerine oğlu Pir Musa geçti. Babasından daha etkili olduğu görülen Pir Musa, köyde bir zaviye yaptırarak dini faaliyetleri sürdürdü. Bu sırada Mirdasî aşiret ve kabileleri üzerine oldukça etkin oldu ve onları kendine bağladı. Çevrede tanınan ve bilinen bir âlime dönüşmesinden sonra Pir Musa

⁶³⁴ El-A'rac

⁶³⁵ Şecere metninde Hasan olarak da geçmektedir.

⁶³⁶ Eğil beylerine ait şecerede anlatılan ve tahminen 1049 yılına tarihlenen keramet hadisesine göre Pir Mansur, Sincar Dağı civarında yaşamaktaydı. Bkz. Yunus E. Gördük "Eğil Emirliği'nin Kısa Tarihçesi ve Eğil Emirlerine Ait Şecere Metninin Tercümesi", **OTAM**, sy. 35, Bahar 2014, s. 91, 103.

⁶³⁷ Daha sonra adı Piran olan bu yerleşim birinin ismi Cumhuriyet dönemine kadar yaşadı. Ancak bugün adı değişerek Diyarbakır'ın Dicle ilçe merkezi oldu.

ebedi âleme göç etti. Onun yerini oğlu Pir Bedir aldı. Pir Bedir, Mirdasî Aşireti'nin kendisine verdiği destek dolayısıyla manevi gücünü maddi güçle tahkim etmek için şeyhlikten mîrliğe geçmeyi tasarladı. Bu amacına ulaşmak üzere Mirdasî ve bölgedeki diğer Zaza aşiretlerin desteğiyle Bizans'a bağlı Hristiyan yerel güçlerce idâre edilen sarp, ulaşılması zor Eğil kalesini kuşattı ve kısa sürede burayı fethetti.⁶³⁸ Böylece beyliğe uzanan idârî yönetim geleneğini de başlattı. Burada sorulması gereken bir soru bulunmaktadır. Pir Mansur ile Mirdasî Aşireti aynı soydan mı gelmekteydiler? Şerefnâme'de yine bu durumu izâh eden bir rivayet bulunmaktadır. Bu rivayete göre Eğil kalesini kuşatıp ele geçiren Mirdasî Aşireti, daha önce Halep bölgesinde hüküm sürmekteydi. Bu aşiretin Mirdasî olarak anılmasının sebebi Kilaboğullarının lideri Mirdâs b. İdris b. Nusayr b. Cemîl'e izafeydi.⁶³⁹ Mirdasî hânedanının kurucu Esedüddavle lakaplı Salib b. Mirdas'tı.⁶⁴⁰ Kendi aşiretleri ile Kuzey Suriye çölünü kontrol ediyordu. Bir süre sonra bölgedeki şartların sunduğu fırsatla Halep Kalesi'ni ele geçirdi. Daha sonra Salih b. Mirdas, Kelb ve Tay kabileleriyle anlaşarak 1024 yılında Halep'ten Ane'ye kadar uzanan bölgenin kendisine bırakılmasını sağladı ve böylece Mirdasî hânedanının temellerini attı.⁶⁴¹ 1025 yılında Halep ve Humus'a hâkim olan aile, Baalbek, Hısnu'l-ekrad ve Sayda'yı alarak hükümranlığını merkezi Suriye'ye yaydı. Bu yayılmadan rahatsız olan Fatimî halifesi Zahir, 1028 yılında Anuş Tegin Dizberi komutasında bir orduyu Suriye'ye gönderdi. Mayıs 1029 yılında gerçekleşen bu savaşta Fatimîler galip geldi ve Salih b. Mirdas hayatını kaybetti.⁶⁴² Onun ölümünden sonra oğulları ve torunları Halep ve kuzeyindeki şehirlere hâkimiyetlerini Fatimî veya Bizans ile ittifaklarla sürdürdü. Hânedanın son idârecisi 1076-1080 yılları arasında hüküm süren Sâbık b. Mahmud'du. Ailenin idâresinin sonlanmasıyla aşiretler kuzeye doğru hareket ederek Azez ve Diyarbekir bölgesinde Eğil'e yerleştiler.⁶⁴³

⁶³⁸ Şerefnâme, c. 1, s. 222-223.

⁶³⁹ Th. Bianquis, "Mirdas", **EI2**, VII, pp. 115-116; Yunus E. Gördük "Eğil Emirliği'nin Kısa Tarihi ve Eğil Emirlerine Ait Şecere Metninin Tercümesi", s. 90.

⁶⁴⁰ Abdülkerim Özaydın, "Sâlih b. Mirdâs", **DİA**, c. 36, İstanbul 2009, s. 41; Th. Bianquis, "Mirdas", **EI2**, VII, p. 117.

⁶⁴¹ Abdülkerim Özaydın, "Sâlih b. Mirdâs", s. 41.

⁶⁴² Erdoğan Merçil, "Mirdâsiler", **DİA**, c. 30, İstanbul 2005, s. 149-151; Abdülkerim Özaydın, "Sâlih b. Mirdâs", s. 41.

⁶⁴³ Şerefnâme, c. 1, s. 223; Sobernheim, "Mirdâsiler", **İA**, c. 8, İstanbul 1979, s. 360; Th. Bianquis, "Mirdas", **EI2**, VII, p. 123.

Mirdasîlerin siyasî tarihiyle ilgili bu kısa izahattan sonra Eğil ve Palu bölgesinde beylik yapan Pir Mansur'un torunlarıyla bağlantısına değinmek gerekir. Şerefnâme'nin aktardığı iki rivayetten ve Eğil beylerinin şecerelerinden anlaşıldığı üzere, Mirdasî Aşireti ile Pir Mansur farklı köken ve bölgelerden gelmekteydiler. Mirdasî Aşireti, Pir Bedir'in manevi gücünü kullanmış ve onu kendilerine lider olarak seçerek Bizans'a bağlı Hristiyan unsurlarca idâre edilen Eğil Kalesi'ni fethedip beylik sürecini yeniden başlatmıştı.⁶⁴⁴ Ancak Pir Bedir'in Eğil hâkimliği pek uzun sürmedi. Çünkü bu sırada Diyarbekir bölgesindeki Mervani hâkimiyetine son veren Selçuklular, Eğil bölgesine de saldırıda bulunmuş ve Pir Bedir Eğil'i terk ederek Mervanilerin hükümlüğüne devam ettiği Meyyafarikin'e (Silvan) çekilmişti. Ancak kendisini takip eden Emir Artuk, 1087 tarihinde Meyyafarikin'i kuşatarak bölgedeki diğer komutanlar ile birlikte Pir Bedir'i öldürmüştü. Eğil Beylerinin hayatta kalan erkek üyesi yoktu, fakat bu sırada Pir Bedir'in hanımı hamileydi ve kendisinin ölümünden sonra erkek bir çocuk dünyaya getirdi. Aşiret üyeleri bu çocuğa Bulduk adını verdiler. Bundan dolayı bu aileden gelenlere aynı zamanda "Buldukanî" de denilmişti.⁶⁴⁵ Emir Bulduk'un idâresi kısa sürdü ve yerine oğlu İbrahim geçti. Ancak İbrahim de kısa bir süre yaşam sürdü ve öldüğünde yerine oğlu Muhammed Bey geçti. Emir Muhammed'in kısa, fakat birçok fethin gerçekleştiği yönetim yıllarından sonra aile oğulları arasında üç kola bölündü. Birincisi Emir İsa'nın soyundan gelen Eğil beyleriydi. İkinci kısım ise daha Muhammed Bey hayatta iken Bağın Kalesi ve çevresini ele geçiren Emir Timurtaş'ın soyundan gelen Palu beyleriydi. Üçüncü kısım ise babasının yönetimi sırasında Berdinç Kalesi ve Çermik nahiyesini ele geçiren Emir Hüseyin'in⁶⁴⁶ soyundan gelen Çermik beyleriydi.⁶⁴⁷ Yakın bir coğrafyada kurulan ve aynı aileden geldiği belirtilen bu beyliklerden Palu hâkimlerinin idâresinin anlatımıyla devam edilecektir.

Yukarıda ifade edildiği üzere Palu beylerinin kökeni emir Bulduk'un torunu Emir Muhammed'in oğlu Timurtaş Bey'e gitmekteydi. Emir Timurtaş, babasının

⁶⁴⁴ Şerefnâme, c. 1, s. 222-223; Yunus E. Gördük "Eğil Emirliği'nin Kısa Tarihiçesi ve Eğil Emirlerine Ait Şecere Metninin Tercümesi", s. 91-92.

⁶⁴⁵ Şerefnâme, c. 1, s. 224-225.

⁶⁴⁶ Şerefnâme'de yer alan ikinci bir rivayete göre Hüseyin Bey, Emir Muhammed'in oğlu değil amcasının oğullarından biriydi.

⁶⁴⁷ Şerefnâme, c. 1, s. 226.

yönetimi sırasında Palu'nun güneyinde bulunan Bağın Kalesi'ni ve çevresini ele geçirerek burada kendi idâresini kurmuştu. Bir süre burayı yöneten Timurtaş Bey'in vefatının ardından aşiret liderlerinin onayı ile oğlu Hamza beyliğe geçti. Hamza Bey'in Hüseyin, Yağmur, Ali ve Rüstem adında dört oğlu vardı. Hamza Bey'in idâresini dört oğlundan büyüğü olan Hüseyin'in yönetimi takip etti. Hüseyin Bey'in yönetim yılları Diyarbekir merkezli Akkoyunlu devletinin yıkılmasıyla sonuçlanan kargaşa dönemine denk gelmişti. Bu kaos ve kargaşa ortamını fırsat bilen Hüseyin Bey, Ergani Kalesi'ni Akkoyunluların elinden almak üzere harekete geçti. Fakat Ergani Kalesi'ni kuşatma altına aldığı sırada muvaffak olamadan hayatını kaybetti. Erkek çocuk bırakmadan vefat ettiği için yönetim yeğeni Cemşid Bey'e geçti.⁶⁴⁸

2.3. Palu Hükûmetinin Kurucusu Cemşid Bey ve Ocağı

Palu beyliğinin kurucusu olan Cemşid Bey, Emir Hamza'nın en küçük oğlu Rüstem'in evladıydı.⁶⁴⁹ Doğum tarihi belli olmamakla birlikte ölüm tarihini mezar kitabesinden öğrenebilmekteyiz. Ailedeki anlatıya göre 120 yıl, benzer şekilde Şerefnâme'de ise 100 yıldan fazla yaşadığı belirtilen Cemşid Bey, 1568 yılının Nisan ayında vefat etmişti.⁶⁵⁰ Bu bilgiler göz önüne alındığında Cemşid Bey'in doğum tarihi XV. yüzyılın ikinci yarısına denk gelmektedir. Amcasının idâresi sırasında bölgenin diğer bir beyliği olan Pazukilerden ünlü Halid Bey'in hizmetinde yer almıştı. Şerefnâme'nin naklettiği rivayete göre Cemşid Bey, sürekli olarak Pazukî Halid Bey'in avlarına katılırdı. Bir av sırasında Halid Bey'in avcı kuşlarından biri göğe doğru yükselmiş ve uzun süre gözden kaybolduktan sonra geri dönüp Cemşid Bey'in omuzuna konmuştu. Bu olay Cemşid Bey'in bahtının açık olduğu ve "talih kuşunun" gelip kendisine konacağı şeklinde yorumlanmıştı. Nitekim bir süre sonra amcası erkek evlat bırakmadan vefat edince beylik tahtı kendisinin olacaktı.⁶⁵¹

Akkoyunlu idâresinin son demlerini yaşadığı günlerde amcasının başarısız Ergani kuşatması sırasında hayatını kaybetmesiyle yönetimin başına geçen Cemşid

⁶⁴⁸ Şerefnâme, c.1, s. 229.

⁶⁴⁹ Mezar taşı kitabesinde "Cemşid Bey bin Rüstem Bey" yazmaktadır.

⁶⁵⁰ Mezar taşı kitabesinde ölüm tarihi Şevval 975/Nisan 1568'dir.

⁶⁵¹ Şerefnâme, c.1, s. 230; Palu beylerine ait şecerenin ayrıntılı dökümü için bkz. Feyzullah Demirtaş, **Mirdasi Hükümdarları, "Palu ve Eğil Hükûmetleri" ve Çermik Beyleri**, Sena Ofset: İstanbul 2005; M. Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Palu Hükûmeti", ekler kısmı.

Bey, Bağın ve çevresindeki sınırlarını genişleterek daha kuzeyde yer alan Palu Kalesi ve şehrini ele geçirmişti.⁶⁵² Palu’yu ele geçirmesi ile yönetim merkezini buraya taşıyan Cemşid Bey, Palu beyliğinin kurucusu oldu. Safevilerden önce bölgede hâkim olduğu dikkate alınırsa Palu idârecisi olarak görev yaptığı yıllar altmışı bulmaktadır. Zira 1515 yılında Osmanlı hâkimiyetine geçen Palu hükümetini 1565 yılına kadar idâre etmişti.

Cemşid Bey, şeref Han’ın belirttiği üzere güngörmüş, tecrübeli, yönetim konusunda yetenekli ve siyaset ehli bir kişiydi. Ayrıca iri yarı cüssesi ile oldukça güçlü bir savaşçıydı. Savaş meydanlarındaki cesareti nedeniyle “Kara”⁶⁵³ unvanını almış ve döneminde “Kara Cemşid” adıyla nam salmıştı. Nitekim kendisinden sonra Palu beyleri için “Karacemşid oğulları veya Cemşid Bey evladı” ifadeleri sıklıkla belgelere ve kitaplara geçmişti. Hatta bu isim günümüze kadar yaşamış ve ailenin bir kolu “Karacimşit” soyadını almıştır.⁶⁵⁴

Cemşid Bey’in Palu’da idâresinin ilk döneminde, Safeviler şah İsmail liderliğinde 1501’de İran’da hızlı şekilde yükselmiş ve kısa sürede bütün bölgeyi ele geçirmişlerdi. Bu sırada Akkoyunluların başkenti Tebriz’i ele geçirdikleri gibi Anadolu’daki hâkimiyet bölgelerine saldırılar başlattılar. 1507 yılında Diyarbekir bölgesini ele geçirdiler. Dolayısıyla Palu, Cemşid Bey’den alınarak Safevilerin Kızılbaş komutanlarından Arapşah’ın yönetimine verilmişti. Zira Safeviler, bölgedeki aşiret liderleri olan yerel yöneticileri görevden uzaklaştırmış ve kendi komutanlarını atayarak merkezîyetçi bir idâre kurmuşlardı. Palu’daki Safevi hâkimiyetinin pek başarılı olmadığı ve halkın bu yönetimden memnun kalmadığı bazı belgelere yansımaktadır. Dönemin Safevi idârecilerini ve vergi miktarını gösteren bir listede halkın ağır vergilere maruz bırakıldığı tespit edilmektedir. Topkapı Sarayı’ndaki bir listeye göre “Diyarbekir’deki tiyûl⁶⁵⁵ sahipleri Safevi

⁶⁵² Aydın ve Demirtaş Cemşid Bey’in Palu Kalesi’nin ele geçirme tarihini 1490-1495 olarak verirler. Bkz. Feyzullah Demirtaş, **Mirdasi Hükümdarları, “Palu ve Eğil Hükümetleri” ve ermik Beyleri**, s. 7; Nusret Aydın, **Diyarbekir ve Mirdasiler Tarihi, Piran-Gil-ermog-Pale**, Avesta: İstanbul 2011, s. 305.

⁶⁵³ Tabir ten renginden dolayı değil cesaret ve yiğitliğiyle ün yapan kişilere de verilir.

⁶⁵⁴ Karacimşit ailesi günümüzde hâlâ Palu’da meskûn olup birçok siyasetçi çıkarmıştır.

⁶⁵⁵ Osmanlı’da timar sistemine benzer Safevi idârî birimine verilen isim.

merkezi hazinesine 1508-1512 arasındaki dört yılda 125 tûman vergi ödedi.⁶⁵⁶ Palu'da tiyul olarak kaydedilen Arap Bey, 1511-1512 yıllarında bir tûman vergi ödemişti.⁶⁵⁷ Bu vergi miktarını, Osmanlı dönemiyle karşılaştırdığında, fazla olarak değerlendiren Kioumars Ghereghlou, “Safeviler, tiyül sistemi ile gelirlerini direkt hazineye aktarma şeklindeki malî ve idârî merkezileşme yöntemiyle Doğu Anadolu'nun idâresini Kızılbaşlara teslim etti. Böylece sistemli bir merkezileşme uygulandı ve Kürt beyleri sistemden yalıtılarak uzaklaştırıldı. Neticede 1514 Çaldıran ve 1516 Diyarbekir'in ilhâkı sırasında müttefiksiz kaldılar” demektedir.⁶⁵⁸ Safevilerle müttefik olmayan yöneticilerden biri olarak Palu'daki idâresini kaybeden Cemşid Bey, yaklaşık yedi yıl sessiz kaldı. Ancak 1514 yılında Safevileri ortadan kaldırmak üzere harekete geçen Yavuz Sultan Selim'i kurtarıcı olarak gören Cemşid Bey, Osmanlı ordusuna katılmak üzere Karaman'a gitti.⁶⁵⁹ Burada askerleri ile Osmanlı ordusuna dâhil olarak Çaldıran'a doğru harekete geçti. Savaş sırasında Osmanlı tarafında yer alan bölge beylerinden biriydi.⁶⁶⁰ Savaştaki başarısından sonra padişahla birlikte Amasya'ya döndü ve burada Palu hükûmetini Safevilerden geri almak üzere yoğun faaliyete girişti. Birkaç şiddetli çarpışma sonucu ve İdris-i Bitlisi'nin yardımıyla Palu'yu Kızılbaş Arabşah'tan geri aldı.⁶⁶¹ Bu başarıları üzerine Sultan Selim, Amasya'dan Maraş'a hareketi sırasında Palu'nun idâresinin Cemşid Bey'e verdiğini belirten belgeyi takdim etti. Haziran 1515 tarihli “eyâletname” adını taşıyan belgede Palu ve çevresindeki kale ile şehirlerin Cemşid Bey'e mülkiyet tarîkiyle verildiği bildirilmekteydi. Bu sırada hâlâ Safevilerin elinde olan Sivan nahiyesi ile birlikte “Palu eyâleti” sancak tarîkiyle tevcih edilmişti. Cemşid Bey'in Safeviler ile mücadelesi devam etmekte ve kalan yerleri alması için kendisine bu

⁶⁵⁶ Kioumars Ghereghlou, “Cashing in on Land and Privilege for the Welfare of the Shah: Monetisation of Tiyül in Early Safavid Iran and Eastern Anatolia”, p. 117.

⁶⁵⁷ **A.g.m.**, p. 121. Benzer şekilde çevredeki diğer Kürt sancaklarına atanan idâreciler ve ödedikleri vergi miktarı kayıtlıdır.

⁶⁵⁸ **A.g.m.**, p. 90.

⁶⁵⁹ “Padişahın Tebriz tarafına kutlu yönelişi sırasında Karaman civarında Sultan'ın eşiğini öpme sâbıkası bulunan, onun şefkat ve merhametiyle ve sancak rütbesiyle şereflenen Cemşid Bey Merdisi ...”. **Selim Şah-nâme**, s. 305; Benzer bilginin farklı ifadelerle aktarımı için bkz. Hoca Saadeddin Efendi, **Tacü't-Tevârih**, c. 2, İstanbul 1280, s. 303.

⁶⁶⁰ Bitlis, Eğil ve Hasankeyf gibi diğer Kürt beyleri Şah İsmail tarafından Çaldıran Savaşı'ndan önce tevkif edilmiş ve idâre ettikleri şehirler Şah tarafından ele geçirilerek Kızılbaş komutanların yönetimine bırakılmıştı. Bu nedenle hareket imkânı bulamamışlardı. Ancak Çaldıran Savaşı'ndan sonra Osmanlı'ya yakınlaşmış ve İdris-i Bidlisi'nin faaliyetleri ile ittifaka katılmışlardı. **Selim Şah-nâme**, s. 290; **Şerefnâme**, c. 1, s. 441-442.

⁶⁶¹ **Selim Şah-nâme**, s. 288, 304-305; **Şerefnâme**, c. 1, s. 230; **Tacü'tevârih**, c. 4, s. 250.

şekilde destek verilmekteydi. Buraların alınması ancak Diyarbekir'in fethiyle mümkün olabildi. Cemşid Bey'e verilen eyâletnamede halka ve aşiretlere de uyarıda bulunup kendisini sancakbeyi olarak kabul edip bütün emirlerini dinlemeleri ve ona muhalefet etmemeleri istenmişti. Cemşid Bey'e de bölgedeki gerekli hizmeti yapması ve özellikle Diyarbekir beylerbeyi ile haberleşerek emrindeki askerlerle seferlerde ona yardımcı olması bildirilmişti.⁶⁶² Burada görüldüğü üzere Diyarbekir eyâleti teşkilatlanmadan Palu ve Çemişgezek sancaklarına atama yapılmıştı. Bu itibarla Palu hükûmetinin kuruluş tarihi Haziran 1515 olarak kabul edilebilir. Aynı zamanda Palu'nun ilk hâkimi de Cemşid Bey olarak kayda geçmişti. İdris-i Bidlîsî'nin, Çaldıran Savaşı'ndan sonra Amid, Çapakçur, Kiğı, Çemigezek ve Palu'daki Safevi karşıtı faaliyetlerinde Cemşid Bey'in oldukça etkin olduğu ve bölge beylerine komutanlık ederek Safevilerin yenilgiye uğratılmasında önemli rol oynadığı görülmektedir.⁶⁶³

Diyarbekir beylerbeyliği 4 Kasım 1515 tarihinde gönderilen fermanla Bıyıklı Mehmed Paşa'ya verilmişti. Bunun yanında Çaldıran Savaşı sonrasında Kürt bölgelerini gezerek onları Osmanlıya ittifak etmeye teşvik eden İdris-i Bidlîsî'ye gönderilen ferman ve beratta Mehmed Paşa ile birlikte Diyarbekir beylerbeyliğini teşkilatlandırmaları istenmişti. Çaldıran ve sonrasında Osmanlı tarafında yer alan ve Safevilerin bölgeden çıkarılmasında yararlılığı görülen Kürt beylerinin yönetim gelenekleri ve aşiret yapıları dikkate alınarak farklı bir idâre tarzı düzenlendi. Buna göre Palu, hükûmet sancak olarak tasnif edildi. İlk idârî taksimat defterlerinden "Eyâlet-i Palu" olarak kayda geçmiş ve yönetici olarak Cemşid Bey adı yazılmıştı.⁶⁶⁴ Ancak mühimme defteri ve diğer bazı belgelerde "Palu hükûmeti" veya "Palu hâkimi Cemşid Bey" ifadeleri de görülmektedir.⁶⁶⁵ Eyâlet veya hükûmet olarak tabir edilen Palu esasen bir sancak olarak kabul edilmekteydi. Normal Osmanlı sancakları ve yurtluk-ocaklıklardan farklı olarak burası timar sistemine dâhil edilmemiş ve

⁶⁶² **Kanunnâme Mecmuası**, Veliyüddin Efendi, No: 1969, vr. 107b. Benzer bir belge Çemişgezek idârecisi Pir Hüseyin Bey'e de verilmişti. Bu belgede hangi kalelerin ne şekilde verildiğine dair ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Özellikle "haslık tarikiyle tasarruf eyliyeler" ifadesi önemlidir. Bkz. vr. 108b.

⁶⁶³ **Selim Şah-nâme**, s. 304-305,314-319; **TSMA**, e. 1019.

⁶⁶⁴ **TSMA d. 9772**; **Kanunnâme Mecmuası**, Veliyüddin Efendi, No: 1969, vr. 121b; **TSMA**, d. 10057; **TSMA d. 5246**.

⁶⁶⁵ **TSA e. 12321 Numaralı Mühimme Defteri**, vr. 84a-85a.

dolayısıyla tahrire tabi tutulmamıştı. Sancakbeyi veya hâkim olarak Cemşid Bey'den sonra kendi oğulları ve torunları atandı. Her göreve gelen hâkim “kayd-ı hayat” yani yaşadığı müddet boyunca atanmaktaydı. Kanuna göre bu kişinin hıyanet ve sâir ağır suç işlemediği müddetçe devlet merkezince görevinden alınması mümkün değildi. Ancak bu suçlardan birini işler, halka kötü muamelede bulunur veya sefere katılmazsa görevinden alınabiliyordu. Görevinden alındığında ise hâkimlik ancak aileden birine verilebilirdi, yani dışardan herhangi birisine veya devlet merkezinden atanan bir devlet memuruna verilemezdi. Bu sistem küçük bazı değişiklikler olmakla birlikte XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tanzimât'ın uygulanmasına kadar devam etti.

Osmanlı idâresindeki Palu hükûmetinin ilk hâkimi olan Cemşid Bey, Safevilerin bölgeden çıkarılmasında sonra harap olmuş Palu şehrinin imarına ve halkın refahı için çalışmalara girişecekti.⁶⁶⁶ Şerefnâme dışında 1545 yılına kadar olan siyasî ve sosyal olayları içeren herhangi bir anlatı veya arşiv belgesine sahip olmadığımız için dönemin ayrıntılarına vakıf değiliz. Ancak Cemşid Bey, 1530 yılında diğer Kürt beyleri ile birlikte Kanunî Sultan Süleyman'ın şehzadeleri için düzenlenen sünnet düğününe katılmıştı. Büyük şenlikler ile başlayıp uzun süre devam eden törenle 13 Ağustos'ta İbrahim Paşa Sarayı'nda sünnet oldular. Ancak bazı Kürt beyleri, bu törene yetişip Padişaha tebriklerini ve hediyelerini sunmuş iken diğer bazı beyler geç kalmışlardı. Bununla birlikte Padişahın huzuruna çıkarıldıktan sonra İbrahim Paşa'nın divanhânesinde bunlara ziyafet çekildi.⁶⁶⁷ İn'amat defteri kaydına göre 26 Kasım 1543'te Palu hâkimi Cemşid Bey'e, Diyarbekir'deki diğer hükûmet sancakbeyleri ile birlikte, devlet merkezince hil'at ve çeşitli elbiselerden oluşan hediyeler verilmişti.⁶⁶⁸

Cemşid Bey'in, Kanunî'nin doğuya yaptığı seferlerde önemli rol oynadığı ve savaşlarda bölgenin tecrübeli idârecisi olarak danışmanlık yaptığı bilinmektedir. Şerefnâme'nin bu konuya vurgu yapması bunun bölgede açıkça bilinen bir durum

⁶⁶⁶ “Cemşid Bey, Palu Kalesi'ni ve ülkesini o mülhitlerden kılıç darbesi ve güzel tedbir ile almış sultanlığın nusret sancağını o kalenin göğe değen zirvesine dikmişti”. **Selim Şah-nâme**, s. 305; **Şerefnâme**, c. 1, s. 231.

⁶⁶⁷ Celâl-zâde Mustafa Çelebi, **Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik**, Haz. Funda Demirtaş, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2009, s. 278. (Çalışmada İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi 5997 numaralı nüsha kullanılmıştır)

⁶⁶⁸ **BOA, D. BRZ. d.** 20614, s. 127.

olduğuna işarettir. Nitekim İbrahim Paşa'nın hazırlıklarını yaptığı 1535 İrakeyn seferinde ordu ile beraber İran ve Irak'a giderek bizzat savaştı. Fikirleri ve mücadelesiyle Kanunî'nin güven ve takdirini kazandı.⁶⁶⁹ İrakeyn seferinden önce Kanunî, Kürt beylerinin savaşta gösterdikleri sadakat ve yardım dolayısıyla babası Sultan Selim tarafından verilen temliknâme ve beratları yeniledi. 1535 tarihinde Diyarbakir'de yazılan ve nişan-ı hümayûn adını taşıyan belgede, sahip oldukları toprakların kendilerine “mülkiyet tarîki” ile verildiği ve “nesilden nesile” yönetimlerinin süreceğini vaat etmişti. Ayrıca Kürt beyleri, Osmanlı idâresine sadakat gösterip “dostuna dost, düşmanına düşman” düsturunca hareket ettiği sürece kendilerinin idâresine soyundan gelecek hiçbir Osmanoğlu'nun müdahale etmeyeceğine dair yemin etmiş ve aksine davrananlar için lanette bulunmuştu. Bu şekilde yaşadıkları ve yönettikleri toprakların idâresi beylerin kendi ailesi içinde kalacaktı.⁶⁷⁰ Cemşid Bey'e verilen bu temliknâmeden Şerefnâme de bahsetmektedir.⁶⁷¹ Nitekim Kanunî döneminde verilen belge günümüzde hâlâ ailenin elinde korunmaktadır. Benzer şekilde III. Murad ve I. Ahmed döneminde temliknâme yenilenmişti. Bu belgede Kanunî Sultan Süleyman döneminde verilen temliknâmeye atıf yapılmaktaydı. İrakeyn seferinde gösterdiği yararlılık ve başarı nedeniyle Palu'daki nahiye, köy ve mezralarının tamamıyla Cemşid Bey'e bağışlandığı ve kendisinden sonra ailesine mülk olarak verildiği bildirilmekteydi.⁶⁷²

Cemşid Bey döneminde bölgenin temel geçim kaynağı hayvancılıktı. Bölgenin dağlık yapısı ve yaylaları göz önüne alındığında bunun kaçınılmaz olduğu görülecektir. Dönemin iktisadî yapısı hakkında bilgi veren Şeref Han, Cemşid Bey'in her yıl Halep'e satmak üzere kendi özel sürülerinden her biri üç yaşında olan 3.000 teke ve bunun kadar da keçi gönderdiğini kaydeder. Ayrıca bu keçilerin başına

⁶⁶⁹ Şerefnâme, c.1, s. 231.

⁶⁷⁰ TSMA, e. 11969. Bu belge daha sonra TSMA, e. 1012 olarak numaralandırılmıştır. Bu belgenin Cemşid Bey için düzenlenen versiyonu bugün Palu beylerinin elinde mevcuttur. Ayrıca bu belgenin bir kopyası ise Vakıflar Arşivi'nde mahfuzdur. 942/1535 tarihli temliknâme için bkz. VGMA, Defter No: 3013/44.

⁶⁷¹ Şerefnâme, c.1, s. 232.

⁶⁷² “Bundan akdem hazreti cennet-mekân firdevs aşiyân merkûm ceddîm Süleyman Han aleyhirahmeti ve'l-gufran İrakeyn seferi ibtidâsında Kürdistan beyleri gelüp arz-ı ubudiyet ve ihlas idüb kuvve-i kâhire-i hüsvanîleri ile feth ve teshîr olunan kılâ' ve bika' ve memleketlerde envâ-i yoldaşlıklar ve din bâbında istikâmetleri zuhur etmeğin dilaverlikleri ve ubudiyet ve ihlasları mukabelesinde ...”. M. Ali Ünal, “XVI. Yüzyılda Palu Hükûmeti”, s.1076.

Palu'da üretilen birer at ve katır nalı takılır ve böylece taşınması güç bu demir parçalarına ulaşım ücreti ödenmezdi. Halep'e vardığında toplanan bu nalların ağırlığı 40 deve yüküne denk gelmekteydi. Bunların yanında hayvan üretiminde oldukça önemli bir yere sahip olan Palu hâkimi Cemşid Bey, her yıl 10.000 kuzu elde etmekteydi. Benzer şekilde sığırlardan elde edilen miktarın da buna yakın olduğunu Şerefnâme nakleder. Bütün bunlar göz önüne alındığında yaşadığı dönemde Cemşid Bey ile hizmetçi sayısında, ihtişam, servet ve parada yarışabilecek kimse olmadığını da vurgular.⁶⁷³

Cemşid Bey, Palu'nun imârı için cami, han, haman ve medrese gibi birçok hayır kurumu yaptırdı. Ayrıca Palu halkının su ihtiyacını temin etmek üzere uzun mesafedeki dağlık bölgeden kale ve şehir merkezine su getirtti. Palu'dan Diyarbakir'e doğru uzanan yol üzerinde bulunan Demirkapı⁶⁷⁴ derbendinde tüccar ve yolcuların faydalanması için bir kervansaray ve tekke yaptırdı. Harput'ta bir hamam inşa ederek vakfa dönüştürdü.⁶⁷⁵ Harput şehrinin en önemli hamamı olarak Cemşid Bey Hamamı'ydı. Bu yapı, Sarahatun Camii bitişiğinde inşa edilmişti. Yapım tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Fakat mahkemeye intikal eden bir dava nedeniyle 1592 yılında adından bahsedilmiştir.⁶⁷⁶ Bu hamam için XVII. yüzyılda şöyle bir kayıt bulunmaktadır: Palu hâkimi Cemşid Bey'in Harput'ta inşa ettiği hamama fazla su alınması nedeniyle Harput ahali, din adamları ve eşrafından bazı kişilerce Temmuz 1639'da şikâyette bulunulmuştu. Cemşid Bey'in, daha önce hamama alınacak suyun geceden sabaha kadar alınacağı ve suyolunda bir eksik olursa onun da hamamın kirasından karşılanacağına dair söz verdiği mahkemeye gelen zevat tarafından belirtilmişti. Bunun üzerine bir hüccet düzenlenmişti.⁶⁷⁷ Günümüzde hâlâ ayakta olan yapı Cemşid hamamı olarak bilinmektedir. Yakın bir tarihte restore edilmiş ve turizme kazandırılmıştır.

Cemşid Bey'in Palu şehrini imara yönelik faaliyetlerini divâna yansıyan birçok belgede görmekteyiz. Bunlar içinde en önemlisi Palu Kalesi'nin batı tarafında

⁶⁷³ Şerefnâme, c.1, s. 231.

⁶⁷⁴ Günümüzde Demirkapı Hanı'nın kalıntıları Alacakaya İlçesi Çakmakkaya Köyü sınırları içerisinde.

⁶⁷⁵ Şerefnâme, c.1, s. 231-232.

⁶⁷⁶ Harput Şer'îye Sicili, No: 386, s. 33/b.2.

⁶⁷⁷ H. 1048-1049 / M.1638-1639 Tarihli Harput Şer'îye Sicili, s. 40/4.

nehre bakan yüksek bir tepenin üzerinde bugün hâlâ ayakta olan cami, medrese ve türbeden oluşan Cemşid Bey Külliyesi'ydi. Nitekim 1560 yılında Palu hâkimi Cemşid Bey, Palu'da bir medrese inşa edip bazı yerleri buraya vakfetmek istediğini merkeze arz ederek izin istemişti.⁶⁷⁸ Cemşid Bey'in bu medresesi daha sonra kendi ismine izafeten Cemşidiye Medresesi adını alacaktı. Nitekim Aralık 1778 tarihli ahkâm defteri kaydında, Palu kasabasındaki Cemşidiye Medresesi Müderrisi Seyyid Hacı Mustafa'nın aynı kasabada oturan Hasan Efendi tarafından müderrisliğine yapılan müdahalenin önlenmesini istemiyle arz yazılmıştı.⁶⁷⁹ Bu külliye XIX. yüzyıla kadar Palu'nun eğitim ve kültür hayatında önemli rol oynamıştı. Cemşid Bey'in diğer bir hayır eseri olan Diyarbekir'in Dağköyü [Dağkapı] Mahallesi'nde yaptırdığı camii idi. Bunun için merkeze mektup gönderip izin istemiş ve bunun üzerine buyruldu yazılmıştı.⁶⁸⁰ Yaptığı hayır eserlerinden Cemşid Bey'in oldukça dindar bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bunların yanında İslam dinin beş farzından biri olan hac görevini üç defa yaptığı divâna gönderdiği bir mektupta kayda geçmişti. 19 Ocak 1556'da Cemşid Bey'in üçüncü defa hacca gitme isteğine verilen cevapta yerine bir oğlunu vekil bırakarak hac görevini yapması uygun bulunmuş ve kendisine uzun yolculuk için izin verilmişti.⁶⁸¹

Palu'nun XVI. yüzyılı imar ve refah seviyesinin yükselişini gösteren birçok örnek mevcuttur. Bunlardan en önemlisi şehrin karizmatik idârecisi Cemşid Bey'in inşa ve imar ettirdiği cami külliyesi, medrese, hamam ve birçok dükkânı içinde barındıran kapalı çarşıydı. Bu kamusal alanı teşkil eden yapılarla Palu'nun çehresi değişti. Kasaba merkezi gelişerek, bölgedeki önemli ticaret ve kültür merkezlerinden biri haline geldi.

Altmış yıldan fazla Palu hâkimliği yapan Cemşid Bey, 1565 yılında artık pir-i ihtiyar olduğundan ve sefer emrini yerine getirmeye gücü yetmediğinden görevini büyük oğlu Hüseyin Bey'e bıraktı. Hem Şerefnâme'de hem de I. Ahmed dönemine ait temliknâmede Cemşid Bey'in kendi rızasıyla oğlu Hüseyin lehine feragat ettiği

⁶⁷⁸ BOA, Mühimme Defteri, No: 4, s. 147/1498.

⁶⁷⁹ BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 3, s. 240, 294, 371.

⁶⁸⁰ BOA, Ruus Defteri, No: 209, s. 47.

⁶⁸¹ "Palu hâkimi Cemşid Bey, mektup gönderüp üç defa hac etmeye niyet edüp iki defa varub bir defa dahi varmağa istihrâcât idüb oğullarından birini yerine koya deyü buyruldu". BOA, Mühimme Defteri, No: 2, s. 5/43.

kayıtlıdır.⁶⁸² Kendisinin Hüseyin, Hasan, Hamza, Timurtaş ve Devletşah isminde beş oğlu vardı. Her ne kadar beyliği en büyük oğlu Hüseyin Bey'e bırakmış ise de daha hayatta iken oğulları arasında taht kavgası başlamıştı. Şerefnâme'de Cemşid Bey'in oğlu Hamza'ya Osmanlı sarayında 40.000 akçelik zeâmetle birlikte görev verildiği ancak Hamza'nın kötü fiilleri ve günahları nedeniyle Cemşid Bey tarafından evlatlıktan reddedildiği kaydedilmişti.⁶⁸³ Muhtemelen bahsettiği kötü fiil hazinesini boşaltması ve beyliğin Hüseyin'e verilmesine muhalefet edip entrika çevirmesiydi. Nitekim 5 Ocak 1566'da Diyarbekir beylerbeyi ile Âmid ve Palu kadılarına yazılan hükümde, Palu eski hâkimi Cemşid Bey'in⁶⁸⁴ İstanbul'a mektup yazarak, kendisinden sonra sancakbeyi olan büyük oğlu Hüseyin, ocağı olan sancağı almak üzere İstanbul'a gittiğinde oğulları Hamza, Hasan ve özellikle Hamza'nın oğlu Rüstem hakkında hazinesini boşalttığı ve ahlaksız davranışlar içinde olduğu yolunda şikâyette bulunduğundan, adı geçenlerin bir araya getirilip teftiş olunması ve şer'an Rüstem üzerindeki hakların alınıp sahibine verildikten sonra sabit olan suçlarının bildirilmesi istenmişti.⁶⁸⁵ Daha sonra aynı konuda Diyarbekir beylerbeyine yazılan fermanda Rüstem'in yakalanarak mahalline gönderildiği ve mahkemesinin orada görülmesi ve gerekli şekilde cezalandırılması emredilmişti.⁶⁸⁶ Hamza ve Rüstem'in olumsuz davranışları bununla sınırlı değildi. Zira 27 Ekim 1568'de Erzurum beylerbeyine yazılan hükümde reâyâ ve aşireti yoldan çıkararak Cezâyir Seferi'ne tayin olunan piyade ve tüfekçilerden bazılarının kaçmalarına sebep oldukları bildirilen Palu hâkimi Hüseyin Bey'in kardeşi Hamza ve oğlu Rüstem'e rahat durmaları hususunda tembihle bulunulması; buna rağmen fesatta ısrar edenlerin ve taraftarlarının Rumeli'ye sürülmek üzere isimlerinin İstanbul'a arz edilmesi istenmişti.⁶⁸⁷ Fakat Rüstem'in bir süre sonra affedildiğini ve serdar Lala Mustafa Paşa aracılığıyla Özdemiroğlu Osman Paşa'nın maiyetinde Şirvan seferine katılmak

⁶⁸² "... Ba'dehu müşarünileyh pîr olup hüsn-i ihtiyârıyla eyâletinden ferâget itmeğin oğlu Hüseyin Bey'e kendü mutasarıf olduğu üzere verilir ...". M. Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Palu Hükûmeti", s. 1077.

⁶⁸³ Şerefnâme, c.1, s. 232.

⁶⁸⁴ Burada yer alan "mukaddema Palu hâkimi olan Cemşid Bey" ifadesinden görevini kısa bir süre önce bıraktığı anlaşılmaktadır. Zira oğlu bu tarihte görevi almaya İstanbul'a gitmişti. BOA, Mühimme Defteri, No: 5, s. 282/724.

⁶⁸⁵ BOA, Mühimme Defteri, No: 5, s. 282/724.

⁶⁸⁶ BOA, Mühimme Defteri, No: 5, s. 287/740.

⁶⁸⁷ BOA, Mühimme Defteri, No: 7, s. 867/2378.

şartıyla Palu hâkimliğine getirildiğini Şerefnâme belirtmektedir. Ancak Rüstem Bey, Şemahı'da Aras Han ile yapılan savaşta Kızılbaşlar tarafından öldürüldüğünden Palu beyliği yapamadı. Nitekim aile şeceresinde Rüstem Bey'in idârecilik kaydı yoktur.⁶⁸⁸ Cemşid Bey'in diğer oğlu Timurtaş Bey ise daha Cemşid Bey hayatta iken 304.576 akçe ile Harput ve Kiğı sancaklarını idâre etmişti.⁶⁸⁹ Şerefnâme'de Timurtaş Bey'in Allahverdi ve Aslı adında iki çocuğu olduğu belirtilmektedir.⁶⁹⁰ Cemşid Bey'in diğer oğlu Devletşah Bey de Harput sancağında Habusu köyünde 40.000 akçelik zeâmet tasarruf etmişti. 1555 yılında deniz seferine katılan Palu hâkimi Cemşid Bey'in oğlu Devletşah'ın timarına Cezayir terakkisi verildi ve zeâmet miktarı artırıldı.⁶⁹¹ Nitekim 7 Aralık 1561 tarihli ruznâmçede 59.000 akçelik zeâmet tasarruf ederken vefat ettiği ve zeâmetinden kılıç olarak Yusuf ve Zülfikar'a 20.000 akçe yazılmıştı. Ayrıca diğer oğlu Ahmet de Harput'ta 25.000 akçe zeâmete mutasarrıftı.⁶⁹² Devletşah Bey'in her üç oğlu Palu hâkimliği için diğer beyzâdelerle mücadeleye girecek ve kısa sürelerle de olsa Palu sancakbeyi olarak görev yapacaklardı.

Cemşid Bey'den Sonrası

Cemşid Bey'den sonraki Palu hâkimi oğlu Hüseyin Bey'di. Her ne kadar ilk günlerde kardeşleri ve yeğenin muhalefeti ile karşılaşsa da babasının desteği ile yönetim dizginlerini ele geçirerek idâresini sağlamlaştırdı. Halkın ve çevredeki aşiretlerin desteğini alarak adil bir yönetim sergiledi. 1565 yılında başlayan idâresi yaklaşık on yıl sürmüş olmalıydı, zira 1575 yılında vefat ettiği mezar taşı kitabesinden anlaşılmaktadır.⁶⁹³ Şerefnâme'de iyi yönetiminden ve çevredeki ününden övgüyle bahsedilen Hüseyin Bey'in, Mahmud adında bir oğlu vardı. Ancak beylik yapabilecek yaşta olmadığından Palu ileri gelenleri ve aşiretlerce Hüseyin Bey'in kardeşi Hasan Bey Palu hâkimi seçilmişti.⁶⁹⁴ Esasında kanunnâmede yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklarda beylik babadan oğula geçerdi. Ancak kimi zaman

⁶⁸⁸ Şerefnâme, c.1, s. 232.

⁶⁸⁹ M. Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, TTK: Ankara 1989, s. 174.

⁶⁹⁰ Şerefnâme, c.1, s. 232.

⁶⁹¹ BOA, **Mühimme Defteri**, No: 2, s. 2/20.

⁶⁹² Şerefnâme, c.1, s. 233; M. Ali Ünal, "**XVI. Yüzyılda Palu Hükûmeti**", s. 1078; M. Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, s. 179-180.

⁶⁹³ Rebiülahir 983/Temmuz 1575.

⁶⁹⁴ "Palu ülkâsı inayet olunan Cemşid Bey'in oğlu Hasan Bey". BOA, **A. DVNS. HADR. d. 1**, s. 101; Şerefnâme, c.1, s. 233.

oğul yaş, akıl ve idrâk gibi sebeplerle beylik yapmaya uygun olmadığından bölgenin ileri gelenlerinin oy birliğiyle aileden başka biri seçilebilmekteydi. Bu itibarla 1575'te Palu halkı ile aşiretlerinin isteği ve III. Murad'ın fermanıyla Hasan Bey hâkim oldu. Üç yıl süren idâresi boyunca adaletle hükmettiğini Şerefnâme nakletmektedir. 1578 yılında Lala Mustafa Paşa ile Şirvan seferine katıldı. Seferde başarı ile savaşan Hasan Bey, dönüş yolunda kendi eceliyle öbür âleme göçtü. Ardında Süleyman ve Muzaffer adında iki evlat bıraktı.⁶⁹⁵

Hasan Bey'in idâresinde olması gereken 1576 yılında Yusuf Bey'in adı Palu hâkimi olarak geçmektedir. Ağustos 1576'da Hakkâri hâkimi Zeynel'e yazılan hükümde, Safevilerin saldırma ihtimaline karşı hazırlıklı olması ve haber verildiğinde etraftaki diğer beylerle birlikte imdada yetişmesi emredilmişti. Bu emir aynı zamanda Palu hâkimi Yusuf Bey'e de yazılmıştı.⁶⁹⁶ 20 Aralık 1576'da Erzurum beylerbeyine yazılan hükümde, Erzurum Kalesi için Kiği'da dökülen güller için yeterli kişi bulunamadığından hizmet aksamaktaydı. Bölgeye yakın olan Palu hâkiminden yeterli miktarda adam istenerek çözüm bulunmuştu.⁶⁹⁷ 25 Ekim 1579'da Diyarbakir defterdarına yazılan hükümde, her birinin üzerinde kalan miri malların tahsili için Diyarbakir defterdarı tarafından gönderilen adamlara müşkülât çıkarmadan borçlarını vermesi için Palu hâkimi Yusuf'a emir yazılmıştı.⁶⁹⁸ 19 Ağustos 1581'de Palu hâkimi Yusuf Bey, mektup gönderip Murad Bey için yararlı diyerek bildirdiğinden Diyarbakir'de gönüllü gediği buyrulmuştu.⁶⁹⁹ Bu kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Hasan Bey'in idâresi sırasında kısa sürelerle de olsa Yusuf Bey Palu hâkimliğine atanmıştı. Birkaç yıl sonra Palu hâkimliği için Süleyman Bey ile de mücadeleye girişecek olan Yusuf Bey'in Bozulus mukataasını tasarruf ederek maddi güç elde ettiği kayda geçmişti. 22 Haziran 1573'te Diyarbakir beylerbeyi ve defterdarına yazılan fermanla, Diyarbakir'e bağlı Bozulus mukataası eskiden otuz beş yük veya daha fazlasına satılırken, şartların değişmesiyle artık bütün gayretlere

⁶⁹⁵ **Şerefnâme**, c.1, s. 233. Vefatının 1578 yılı olduğu, bu sırada beyliğin Yusuf Bey'e tevcih edildiği kaydı için bkz. Seyyid Lokman, **Zübdetü't-tevârih**, s. 94b.

⁶⁹⁶ **BOA, Mühimme Defteri**, No: 38, hk. 376.

⁶⁹⁷ **BOA, Mühimme Defteri**, No: 29, s. 31/73. Te'kiden bir daha emir gönderildiği görülmektedir. **BOA, Mühimme Defteri**, No: 29, s. 132/325.

⁶⁹⁸ **BOA, Mühimme Defteri**, No: 40, s. 230/518.

⁶⁹⁹ **BOA, Mühimme Defteri**, No: 45, s. 129/1522. Keza 1573 ve 1649. hükümlerde de arz üzerine timar buyruldu kaydı yer almaktadır. Bir diğer kayıt 373/4525'tedir.

rağmen bu fiyata bile ulaşılamamaktaydı. Bu sırada Palu hâkimi Hüseyin Bey'in yeğeni olup Harput sancağında 27.000 akçe zeâmeti olan Yusuf, kendisine sancak verilmesi şartıyla Bozulus mukataasını 30.000 altından daha fazlasıyla iltizâm edeceğini ve fazlanın 10.000 filorisini de peşin vereceğini bildirmişti. Bu şartla mukataanın kendisine verilmesi kabul edilmiş, ancak bu sırada bölgede boş sancak bulunmadığından Diyarbekir timar defterdarı olarak atanmış ve boş sancak olduğunda tevcih edileceği vaat edilmişti. Bu şekilde mukataa Yusuf Bey'in idâresine verildi.⁷⁰⁰ 15 Temmuz 1573'te Diyarbekir timar defterdarı olup Bozulus mukataasını idâre eden Yusuf Bey'in akrabaları olan Eğil ve Çermik beyleri⁷⁰¹ 58 adam göndererek bunların mukataanın para tahsilinde görev yaptıklarını ve donanma seferine gitmediler diye suçlanmalarını için gerekli işlemin yapılmasını istemişlerdi.⁷⁰² Aynı tarihte Hazzo hâkimine yazılan hükümde, Bozulus mukataasını tasarruf eden Yusuf'un aşiretlerden para toplamaya gittiğinde, olumsuz cevapla karşılaştığı ve bu aşiretlerin bir kısmının da kaçarak Hazzo sancağına gittikleri bildirildiğinden, mukataa gelirlerinin toplanmasında yardımcı olması istenmişti. Bu hükmün birer sureti Beni Rebia'ya, Hasankeyf beyi Alaeddin'e, Cizre hâkimi Bedir'e, Samsat beyine, Kulp, Pesyan ve Bocyen beyi Behlül'e gönderilerek mukataa malının toplanmasında yardımcı olmaları talep edilmişti.⁷⁰³

Hasan Bey'in 1578'deki vefatı Palu hâkimliği için birkaç yıl sürecek bir mücadeleyi de başlattı. Zira Hasan Bey'in sefer dönüşünde vefatı üzerine Lala Mustafa Paşa tarafından Palu hâkimliği oğlu Süleyman Bey'e tevcih edildi. Fakat bu sırada devlet merkezine gidip çeşitli girişimlerde bulunan Yusuf Bey de sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'dan bazı şartlar karşılığında beylik beratı almayı başarmıştı.⁷⁰⁴ Böylece Sadrazam ve serdar arasındaki çekişme sonucu Palu'nun iki hâkimi oldu. İkisi arasında savaşa varan şiddetli çatışma ve sonucunda kan akmasına sebep olan olaylar zinciri başladı. Olaylar sırasında Palu halkı Süleyman Bey'in

⁷⁰⁰ BOA, Mühimme Defteri, No: 22, s. 70/146.

⁷⁰¹ Palu, Eğil ve Çermik beyleri, Mirdasî ailesinden olduklarından akraba sayılıyorlardı.

⁷⁰² BOA, Mühimme Defteri, No: 22, s. 152/301.

⁷⁰³ BOA, Mühimme Defteri, No: 22, s. 152/302.

⁷⁰⁴ Aralık 1578'de Kürdistân ümerâsından Palu hâkimi Hasan Beg kendü eceliyle Şirvân seferinde fevt olup yeri mahlûl olmağın akribâlarından Yûsuf Beg der-i devlete gelüp ve piş-keş ile virgüsin çeküp ülke-i mezbûr mezkûra tefvîz buyrılıp ve hil'at-i hümâyûnla el öpüp gitti. Seyyid Lokman, Zübdetü't-tevârih, s. 94b.

yanında yer almış ve Yusuf Bey'in idâresine karşı gelmişti. Şerefnâme'ye göre halkın desteğine mazhar olan Süleyman Bey zeki, adil, bilgili ve terbiyeli bir gençti.⁷⁰⁵ Buna karşın halktan pek destek alamayan Yusuf Bey uzun süre beylik için Süleyman Bey'le mücadele etti. Emelini gerçekleştirip kısa bir süre beylik yaptıktan sonra 1581 yılında vefat etti. Muhtemelen 1578 ila 1581 yılları arasında Yusuf Bey, Palu hâkimliği yapmıştı. Ancak bu süre boyunca İran harpleri devam ettiğinden Yusuf Bey'in yerine kardeşi Ahmed Bey kaymakam olarak Palu'yu idâre etti.⁷⁰⁶ Ruus kaydına göre 21 Ocak 1579'da Palu hükûmetinin idârecisi Hasan Bey, vefat etmiş ve adamları Şirvan seferinde savaşmaya devam etmekteydi. Hâkimliğin boşalması nedeniyle Palu'nun idâresi ocakzâde olduğu belirtilen Ahmed Bey'e verilmişti.⁷⁰⁷

Yusuf Bey'in vefatından sonra kardeşi Ahmed Bey, Palu hâkimliği için Süleyman Bey ile mücadeleye girişti. Her iki tarafı destekleyen aşiret halkı arasında kanlı çarpışmalara ve birçok kimsenin hayatını kaybetmesine yol açtı. Ahmed Bey'in bütün çabaları boşa gitti ve hâkimliği elde edemedi.⁷⁰⁸ Arşiv belgelerine yansıdığı şekliyle olay şöyle gelişmişti. 16 Aralık 1581 tarihli sancak tevcih kaydına göre Diyarbakir beylerbeyi mektup göndererek Palu hâkimi Yusuf Bey'in vefat ettiği ve yerinin boş kaldığını bildirmişti. Bu sırada beylik tahtına oturması gereken Hasan Bey'in oğlu Süleyman'ın, daha önce Şark Seferine davet edildiği halde gitmediği belirtilmişti. Ayrıca Süleyman'ın "sefih ve divâne" olduğundan dolayı sancak ve halkı idâre edemeyeceğini de ifade etmişti. Bu sırada vefat eden Yusuf Bey'in devlete 5.472.400 akçe borcu bulunmaktaydı. Süleyman Bey, bu borcu üzerine alıp ödeme taahhüdünde bulunduğu halde ödeyememişti. Diyarbakir beylerbeyine göre Palu hükûmetini yönetebilecek kişi beyzâdelerin mümtazı ve tecrübelisi Ahmed Bey'di. Palu halkı ve aşiretleri de onu uygun görüyorlardı. Ayrıca Yusuf Bey'in kardeşi olan Ahmed, "Palu eyâleti bana verilirse, kardeşimin borcunu öderim"

⁷⁰⁵ Şerefnâme, c.1, s. 234.

⁷⁰⁶ Hem Şerefnâme'de hem aile şeceresinde Yusuf Bey'in idâreciliği ile ilgili bir kayıt yoktur. Ancak Şerefnâme'de Süleyman Bey ile hâkimlik mücadelesine girdiğine dair bilgi bulunmaktadır.

⁷⁰⁷ Bu kayıta, vefat eden Palu hâkimi Rüstem olarak belirtilmiştir. Hâlbuki bu sırada vefat eden Palu hâkimi Hasan Bey'di. Ayrıca hâkimliğe atanan Ahmed Bey, Rüstem'in değil Devletşah Bey'in oğluydu. Ahmed Bey, bu tarihte Şirvan seferinde olan Palu hâkiminin kaymakamı olarak sancağı idâre ediyordu. Böylece devlet merkezini yanılarak vefat eden Hasan Bey'in oğlu Süleyman'ın hâkimlik hakkını ele geçirmiş olmalıydı. **BOA, Ruus Defteri**, No: 232, s. 89.

⁷⁰⁸ Şerefnâme, c.1, s. 234-235.

demişti. Yusuf Bey, kendi idâresi sırasında devlet merkezine senelik 300.000 akçeyi üç taksitte ödemişti. Oysa Ahmed Bey, hazineye yıllık 500.000 akçe öderim sözü de vermişti. Bunun üzerine belirtilen şartlarla Palu hâkimliği Ahmed Bey'e tevcih edildi.⁷⁰⁹ Ancak bu görevlendirme çok uzun sürmedi, çünkü bu atama kanuna aykırıydı. Zira Ahmed Bey, Diyarbekir beylerbeyini verdiği sözlerle kendi tarafına çekmiş ve atanmasını sağlamıştı. Bu atamaya Süleyman Bey'in itirazı üzerine şöyle bir durum ortaya çıkmıştı. 28 Aralık 1581 tarihli hükümde, her ne kadar Diyarbekir beylerbeyi, vefat eden Palu hâkimi Yusuf'un yerine Ahmed Bey'in atanmasını arz etmişse de "*mezkûr vilâyete mutasarrıf olanların sulbî oğullarına verilegelmekte*", yani kanunen bir bey öldüğünde eğer oğlu varsa ona tevcih edilir kaidesince önceki Palu hâkimi olan Hasan Bey'in oğlu Süleyman'a verildiğinden sancağın ancak ona zapt ettirilmesi, onun dışında kimsenin müdahale etmemesi emredilmişti.⁷¹⁰ Bunun üzerine Süleyman Bey'in meşru idâresinin temini için 1 Ocak 1582'de "*Vilâyet-i Palu'da olan aşiret beylerine, aşiret ağalarına ve kethüdalarına, Palu hâkimi Yusuf Bey'in ölümünün ardından yerine tayin olunan Süleyman Bey'e kanun-ı kadîm üzere itaat ve hizmet etmeleri*" emredilmişti.⁷¹¹ Keza 21 Ocak 1583'te Palu hâkimi Süleyman'a yazılan hükümde, amcası oğlu Ahmed eyâleti almak için müdahaleden hâli değil ise de eyâleti muhafazada ve halka iyi muamelede olduğundan Palu eyâletinin kendisine tekrar verildiği bildirilmekteydi.⁷¹² İki gün sonra 23 Ocak 1583'te yazılan hükümde ise Palu halkının mahzar gönderip Süleyman Bey'in, ahaliye daha yararlı olduğunu bildirmeleri nedeniyle eyâlet yine uhdesinde ibkâ olduğundan halka adaletle muamele etmesi emredilmekteydi.⁷¹³ Bu belgede görüldüğü üzere hâkim atamalarında devlet merkezinin bölge halkının görüşünü dikkate aldığı ve halkın memnun olduğu idâreciyi atadığı vakiydi. Ancak kimi durumlarda eyâlet valisi, halkın isteğinin aksine kendisine yakın gördüğü veya daha fazla para ve hediye veren kişinin hâkim ve sancakbeyi olarak atanmasını sağlayabilmekteydi. Bunun bir örneği Palu hâkim atamasında tebarüz etmişti. Daha önceki girişiminde amacına ulaşamadığı halde beylik için mücadeleye devam eden

⁷⁰⁹ BOA, KK. 262, s. 116.

⁷¹⁰ BOA, Mühimme Defteri, No: 46, s. 271/615.

⁷¹¹ BOA, Mühimme Defteri, No: 46, s. 271/616.

⁷¹² BOA, Mühimme Defteri, No: 48, s. 260/735.

⁷¹³ BOA, Mühimme Defteri, No: 48, s. 261/738.

Ahmed Bey'in çabaları sonuç vermiş ve 20 Kasım 1583'te Diyarbekir beylerbeyine yazılan hükümde, sâbık Palu hâkimi Ahmed Bey, miriye 100.000 filori vermek şartıyla yine Palu'ya hâkim nasb olunduğu ve gönderilen kapıcıya 100.000 filori ile beratı resmi olan 6.000 akçeyi teslim ederek göndermesi ve Palu'nun Ahmed Bey'e zapt ettirilmesi emredilmişti.⁷¹⁴ Nitekim 26 Nisan 1584'te Ferhat Paşa'ya yazılan hükümde, sâbık Palu Beyi Süleyman'ın miriye olan borcu ile hala Palu hâkimi olan Ahmed Bey'in akrabasından aldığı malların teftişi için dergâh-ı âli kapıcılarından Ali mübâşir tayin edildiğinden yanında olan Süleyman Bey'i Palu'ya göndermesi istenmişti.⁷¹⁵ Böylelikle yönetimi kaybeden Süleyman Bey, meşru idârecilik hakkını aramaya ve devlet merkezine ve Serdar Ferhad Paşa'ya şikâyette bulunmaya devam etmişti. Neticede Ferhad Paşa'nın mektubu ile Ahmed Bey görevden alınmış ve 16 Haziran 1584'te Süleyman Bey tekrar Palu hâkimliğine atanmıştı.⁷¹⁶ Bu atama için ilginç bazı ifadeler kayda geçmişti. Buna göre Serdar Ferhad Paşa mektup göndererek, Süleyman Bey'in 300-400 silahlı adamıyla Revan'da sefere hizmetinde olduğu ve bir hayli yararlı işlerde bulunduğunu belirtmişti. Süleyman Bey bu şekilde hizmet etmişken Palu eyâleti kendisinden alınıp amcası Devletşah Bey'in oğlu Ahmed'e verilerek kendisine haksızlık edilmişti. Oysa "Devletşah Bey, daha önce beylik yapmamış, sadece zeâmet tasarruf eden bir kişiydi. Dolayısıyla beylik yapmamış birinin oğluna sancak vermek kanuna da aykırıydı".⁷¹⁷ Bu itibarla beylik yapmış Hasan Bey'in oğlu Süleyman'a görevi vermek gerekiyordu. Ayrıca Ahmed Bey, hile ile eğer Palu hükûmeti bana verilirse kardeşim Yusuf Bey'in devlete borcu olan 55 yük akçeyi kendi malımdan ödeyeceğim diyerek söz vermişti. Ancak altı ay geçmesine rağmen bir akçe ödememişti. Bunun üzerine Süleyman Bey, Ferhad Paşa'ya giderek eğer beylik kendisine geri verilirse 400 mükemmel adamla sefere katılmaktan başka Yusuf Bey'in devlet hazinesine olan borcunu kendi malımdan ve Palu gelirlerinden öderim diyerek taahhütte bulunduğundan Palu hâkimliği Süleyman Bey'e tevcih edildi.⁷¹⁸ Bu şekilde bir süre devam eden beylik mücadelesini kaybeden Ahmed'in bölgede kalması uygun görülmedi, 1001/1593 yılında padişahın isteği

⁷¹⁴ BOA, Mühimme Defteri, No: 52, s. 134/340.

⁷¹⁵ BOA, Mühimme Defteri, No: 52, s. 361/975.

⁷¹⁶ BOA, KK. 262, s. 116.

⁷¹⁷ "Babası hâkim olmayan, ocaklarına hâkim olmaya deyu ahidnâmeleri olup". BOA, KK. 242, s. 352.

⁷¹⁸ BOA, KK. 242, s. 352.

üzerine İstanbul'a giderek oraya yerleşti. Bu sırada İstanbul'daki veba salgını sonucu hayatını kaybetti.⁷¹⁹ Böylece rahat bir nefes alan Süleyman Bey, Palu hükûmetinin idâresinde rakipsiz kaldı ve vefatına kadar uzun süre yönetimini devam ettirdi. Süleyman Bey'in idâresi sırasında belgelere şu olaylar yansımıştı: Palu hâkimine, Palu'da Murad Suyu üzerinde bulunan köprüden Ekrad yaylaya giderken etraf halkına zulüm ve teaddi ettiğinden bu konunun araştırılıp gereğinin yapılması istenmişti.⁷²⁰ Pertek hâkimine yazılan hükümde; "Uştuvan, Palu ve Pertek iskelelerinde her sene "asi Kürt taifesi" gemileri ile Murat Nehri üzerinden geçip öte canibe varıp fesat ve şenaatten hali olmadıkları ecilden mezbûrları geçmekten men olunması" emredilmişti. Aynı konuda Palu hâkimine de ferman yazılarak durumu takip etmesi bildirilmişti.⁷²¹

Donanma seferleri için gemi inşası oldukça maliyetli bir işti. Kimi durumlarda devlet merkezi bu giderleri merkezi hazine dışında yerel beylerden karşılanmasını isteyebilirdi. 7 Ocak 1591 tarihli mühimme kaydında, Kürt beylerinden istenen kadirga adedi yazılmıştı. Buna göre Palu ve Kuzican beyleri bir kadirga ücreti ödeyeceklerdi.⁷²² 1595'te Diyarbekir beylerbeyi ve defterdarına, dergâh-ı mualla çavuşu Hüseyin ve Sipahi Murad, Palu hâkimi olan Süleyman'a borç olarak beş buçuk yük akçe vermişlerdi. Ödenmesinde güçlük çıkarılan bu paranın tahsili için emir gönderilmişti.⁷²³ 14 Eylül 1595'te Diyarbekir beylerbeyi ve hazine defterdarına yazılan hükümde, hâlâ Palu hâkimi olan Süleyman⁷²⁴ Bey'in zimmetinde altmış yük akçeden fazla mal-ı miri olup cem ve tahsil için üzerine havale gönderildiğinde borcunu ödemeye yanaşmadığı ve ihmal ettiği bildirildiğinden zimmetinde ne kadar devlet alacağı varsa tamamen tahsil olunması ve hâkim borcu için gerekli ihtimamı göstermezse, Palu hükûmetinin bu borcu ödeyinceye kadar akrabasından yarar bir kimseye idâre ettirilmesi istenmişti. Burada görüldüğü üzere hükûmet sancaklar yıllık belli bir ücreti devlet hazinesine ödemek zorundaydılar. Bu borç ödenmediğinde devlet merkezi türlü yollar deneyerek tahsil

⁷¹⁹ Şerefnâme, c.1, s. 235.

⁷²⁰ BOA, Mühimme Zeyli Defteri, No: 4, s. 40/78.

⁷²¹ BOA, Mühimme Zeyli Defteri, No: 4, s. 206/450.

⁷²² BOA, Mühimme Defteri, No: 67, s. 224/755.

⁷²³ BOA, Mühimme Defteri, No: 71, s. 221/319.

⁷²⁴ Metinde boş olmakla birlikte bu tarihte Süleyman Bey idâreciydi.

etmeye çalışırdı. Bu yollardan biri de yöneticiyi görevden alma ve cezalandırma ile tehdit etmekte.⁷²⁵

Süleyman Bey'in idâresi sırasında belgelere yansıyan en önemli olay vefat eden Yusuf Bey'in devlet merkezine olan borçlarının ödenmesi meselesiydi. 1 Ocak 1582'de Diyarbekir beylerbeyine ve defterdarına yazılan hükümde, vefat eden Palu hâkimi Yusuf'un yerine tayin olunan Süleyman Bey varıncaya kadar vilâyeti zapt etmekte olan Ahmed Bey tarafından tahsil edilecek malın müteveffanın mîri borcu için kabzedilmesi emredilmişti.⁷²⁶ Aynı tarihte Harput ve Palu kadılarına, ölen Palu hâkimi Yusuf Bey'in bazı kişilerdeki alacağına zimmetindeki mal-ı mîri (devlet malı) için tahsil edilmesini Palu hâkimi Süleyman yazdığından müşarünileyhin tahsilat için göndereceği adamın müracaatında şer'le sabit olacak alacaklarını miri için kabz ettirmeleri istenmişti.⁷²⁷ 12 Mart 1582'de Diyarbekir beylerbeyi ve defterdarına, Palu hâkimi iken ölen Yusuf'un devlet hazinesine olan borucunun, bakayasından ve malından tahsil edilmesi için oraya iki kapıcıbaşı gönderilmişti. Bunlarla beraber Diyarbekir çavuşlarından Memi ve Meyr isimli iki kişi görevlendirilerek Yusuf Bey'in muhallefatını teslim alacaklardı. Ancak bunlar vardıklarında Yusuf Bey'in kardeşi Ahmed ve akrabalarından Ferruh, Bali, Mehmed ve Hüseyin isimli kişiler bütün metrukât malı ile birlikte Palu halkından daha önce topladıkları devlet parasını alıp kaçmışlardı. Bunların yakalanarak üzerlerindeki muhallefat malı ve sâir paranın teslim alınması için emir yazıldı.⁷²⁸ Bu emre istinaden Diyarbekir beylerbeyine, Harput ve Palu kadılarına 17 Mart 1582'de yazılan hükümde, Yusuf Bey'in devlete olan borcunun tahsil edileceği muhallefat malları ile birlikte halktan "mîriye deynimiz var" diyerek birçok para ve koyun toplayıp İstanbul'a kaçan zeâmet sahibi Ahmed, Ferruh, Bali, Mehmed ve Hüseyin'in tutularak bağlanıp gönderildiğine ve orada bu davanın halledilmesine dair emir yazılmıştı.⁷²⁹ 18 Kasım 1582'de Mardin kadısına ve Palu hâkimine yazılan hükümde, hala Palu hâkimi olan Süleyman Bey'in zimmetinde kırk beş bin altın devletin alacağı olup mahsul zamanı olmakla bu parayı tamamen tahsil edip

⁷²⁵ BOA, Mühimme Defteri, No: 73, s. 385/844.

⁷²⁶ BOA, Mühimme Defteri, No: 46, s. 270/612.

⁷²⁷ BOA, Mühimme Defteri, No: 46, s. 271/614.

⁷²⁸ BOA, Mühimme Defteri, No: 47, s. 4/7.

⁷²⁹ BOA, Mühimme Defteri, No: 47, s. 14/36

göndermesi emredilmişti.⁷³⁰ Aynı konuda 21 Kasım'da Diyarbekir beylerbeyi ile Mardin, Harput ve Palu kadılarına, sâbık Palu hâkimi olup vefat eden Yusuf Bey'in zimmetinde 45 yük (4.5 milyon) akçe devlet alacağı olup kardeşi Ahmed Bey üç sene sancağı idâre etmekle mezkûr parayı ondan tahsil edip göndermesi emredilmişti.⁷³¹ Ancak Ahmed Bey ve diğerlerinin alıp kaçtıkları paralardan bir türlü tahsil edilememişti. Dolayısıyla 9 Ocak 1583'te Mardin kadısına, Palu hâkimi Süleyman Bey'in zimmetinde kırk dört bin üç yüz altın devlet alacağı olup, mahsul zamanı olmakla gönderilen kapıcılardan İbrahim ve Şaban mübaşeretiyile tahsil edip ne kadar para tahsil olunursa defteri ile beraber mezkûrlara teslim ederek İstanbul'a göndermesi emredilmişti.⁷³² Daha sonra Palu hâkimi Süleyman Bey'e yazılan diğer hükümde, borcu olan 60.000 altının 15.700 altını gelip, geriye kalan 44.300 altın gelmemekle, mahsul zamanında onu da tedârik edip göndermesi istenmişti.⁷³³ Bu belgelerden anlaşılacağı Palu hâkimi olarak atanan beyler devlete yıllık belli bir miktar ödemek şartı ile atanıyorlardı. Bazı durumlarda bu parayı ödeyemedikleri ve devlete borçlu kaldıkları görülmektedir. Devlete borcunu ödemedi vefat eden beylerin borcu kendi muhalledâtından tahsil edilirdi, eğer bu şekilde mümkün olmazsa yerine atanan bey ödemekle yükümlüydü.

Palu hâkimi Süleyman'a yazılan hükümde, Palu hükûmeti kadîmden Erzurum'a tabi olmakla geri Erzurum'a ilhâk olmak için gereğinin yapılması istendi. Palu hükûmeti "üslûb-ı sâbık üzere" Erzurum'a tabi kılınmıştı. Erzurum'da olan Vezir Mustafa Paşa'ya müracaat edip onunla sefere katılması bildirilmişti.⁷³⁴ Daha sonra yazılan hükümde, Erzurum'a gidip beylerbeyinin yanında muhafaza görevinde bulunması istenmişti.⁷³⁵ Burada ifade edilen tabiiyet sefer için geçerliydi. Yoksa idârî ve malî olarak Palu hükûmeti kuruluşundan itibaren Diyarbekir beylerbeyliğine bağlıydı.

⁷³⁰ BOA, Mühimme Defteri, No: 48, s. 176/490.

⁷³¹ BOA, Mühimme Defteri, No: 48, s. 176/491; 212/595. Yusuf Bey, üç senelik yönetimini seferde geçirdiğinden Palu'yu kaymakam olarak Ahmed Bey yönetmişti.

⁷³² BOA, Mühimme Defteri, No: 48, s. 212/594.

⁷³³ BOA, Mühimme Defteri, No: 48, s. 223/624.

⁷³⁴ BOA, Mühimme Defteri, No: 74, s. 77/280.

⁷³⁵ BOA, Mühimme Defteri, No: 74, s 108/264.

Süleyman Bey'in hâkimliğinin uzun sürdüğü ve XVII. yüzyılın başına kadar devam ettiği görülmektedir. 22 Aralık 1602'de Palu hâkimi Süleyman Bey'e bütün aşireti ve diğer Kürt askerleriyle beraber Karahisar, Karaman, Akşehir ve Ilgın bölgesinde ortaya çıkan Celalîleri bastırmaya giden orduya Konya'da katılıp Vezir Ahmed Paşa ile hizmet etmesi için ferman yazılmıştı.⁷³⁶ 6 Nisan 1605'te Cizre hâkimine, Ekrad askeri ve aşiretleriyle Rumeli'ye yapılacak olan sefere hazır olması emredilmişti. Bu emrin bir sureti İmadiye, Palu, Bitlis ve sâir Kürt hâkimleri ile sancakbeylerine de yazılmıştı.⁷³⁷ Süleyman Bey, daha sonra Kuyucu Murad Paşa komutasında Celalîler üzerine yapılan diğer seferlere katıldığı bilinmektedir. Nitekim 1611 tarihli temliknâmede Süleyman Bey'in Celalî seferinde öldüğü kaydedilmiştir. Vefatından sonra Palu hâkimliğine 1611 yılından Süleyman Bey'in oğlu Mehmed atanmış ve I. Ahmed tarafından kendisine temliknâme verilmişti.⁷³⁸ Nitekim Mehmed Bey'in hâkim olarak atandığı ve Celalî galesiyle uğraşmaya devam ettiği kayıtlara geçmişti. Örneğin 3 Nisan 1611'de Palu hâkimi Mehmed ve Palu kadısına yazılan emirde, Celalî isyankârları Palu'dan çıkarılıp Kiğı sancağına gönderilmişti, ancak orada çıkan anlaşmazlık sonucu halka zulüm ve sâir haksızlıklar nedeniyle şikâyet devam ettiğinden gerekli önlemleri almaları istenmişti.⁷³⁹ Bunun üzerine Palu beyine ve kadısına Nisan 1611'de tekrar yazılan hükümde, Palu ile Kiğı ahali arasında çıkan Celalî zamanından kalan alacak tahsili anlaşmazlığı nedeniyle gönderilen mübâşirin maaş ve sâir işleri için halktan fazla para istemesi sonucu Palu halkı rahatsız olup memleketten uzaklaşmaktaydı, bu meselenin çözülmesi için Palu beyinin mektubuna istinaden gerekli önlemin alınması bildirilmişti.⁷⁴⁰

2.4. Osmanlı Seferlerinde Palu Hâkimleri

Önceki bölümde belirtildiği üzere yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklara tanınan idâri ve iktisadî ayrıcalıklar karşılığında istenen temel sorumluluk seferlere istenen sayıda asker getirmektir. Bu bağlamda Palu beylerinden hemen bütün seferler

⁷³⁶ BOA, A. DVN. 13/50.

⁷³⁷ BOA, Mühimme Defteri, No:76, s. 11/15.

⁷³⁸ Feyzullah Demirtaş, *Mirdasi Hükümdarları, "Palu ve Eğil Hükümetleri" ve Çermik Beyleri*, s. 83-84; M. Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Palu Hükümeti", s. 1081.

⁷³⁹ BOA, Mühimme Defteri, No:79, s. 516/ 1314.

⁷⁴⁰ BOA, Mühimme Defteri, No:79, hk. 1192.

için asker istenmişti. XVI. yüzyılda genellikle doğudaki seferlere katılırlarken, XVII. yüzyılda çoğunlukla batıya yapılan seferlere de dâhil olmuşlardı.

Palu hâkimi Cemşid Bey'in Çaldıran Savaşı'na katıldığı ve savaştan sonra Diyarbekir ve Palu çevresindeki Safevi güçlerinin çıkarılmasında etkili olduğu kaynaklarda çokça vurgulanmıştır. Cemşid Bey'in Kanunî'nin doğuya yaptığı seferlerde önemli rol oynadığı ve savaşlarda bölgenin tecrübeli idârecisi olarak danışmanlık yaptığı da dönemin kaynaklarına yansımıştır. Nitekim İbrahim Paşa'nın hazırlıklarını yaptığı 1535 İrakeyn seferinde ordu ile beraber İran ve Irak'a giderek bizzat savaştı. Fikirleri ve mücadelesiyle Kanunî'nin güven ve takdirini kazandı.⁷⁴¹

İrakeyn seferinden on yıl sonra 18 Şubat 1545'te bütün Osmanlı eyâletlerine yazılan fermanda, İran üzerine yapılacak sefere hazırlık yapmaları istenmişti. Hazırlık yapıp sefere katılması istenen beylerden biri de Palu hâkimi Cemşid'di.⁷⁴² 1552 Ocak ayı sonunda Hakkâri hâkimi Zeynel Bey'e ve birer sureti diğer Kürdistan beylerine gönderilen fermanda, Kızılbaş'ın Kürdistan'a saldırı hazırlığında olduğu, ayrıca Gürcistan beylerinin Osmanlı tarafına yakınlaşması nedeniyle Kızılbaş'ın onlara da saldıracağı haberleri geldiğinden Van beylerbeyi İskender Paşa haber vererek sefer için hazırlık yapmalarını bildirmişti. Sancağı askerinin silah ve teçhizatı yanında kürek, kazma ve sâir aletleri hazırlaması ve ordu için gereken koyunu da temin edip gerekli yerde beklenmesi istenmekteydi.⁷⁴³ Emir gönderilen beyler arasında Cemşid Bey de bulunmaktaydı.⁷⁴⁴ Cemşid Bey'in ve adamlarının diğer bütün İran seferlerine katıldıkları hatta komutanlık görevi yaptıkları kayda geçmişti. Örneğin 1553 yılında Palu hâkimi Cemşid Bey'in oğlu Hamza Bey'in seferde beylerbeyliği yapması için Erzurum beylerbeyliğine hüküm yazılmıştı.⁷⁴⁵

1558 yılındaki önemli siyasal gelişmelerden biri Kanunî'nin oğlu Şehzâde Beyazid'in İran tarafına geçmesi meselesidir. Devlet merkezinden doğudaki eyâletlere yazılan fermanlarla, Beyazid'in geçişinin engellenmesi ve bulunduğu

⁷⁴¹ Şerefnâme, c.1, s. 231.

⁷⁴² Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihli ve E. 12321 Numaralı Mühimme Defteri, hk. 192,193.

⁷⁴³ 888 Numaralı Mühimme Defteri, s. 40/157. Bu hükümde Cizre, Palu, Eğil, Genç, Tercil ve İmadiye hükümet olarak geçmektedir. On bir tane de sancak/livâ kayıtlıdır.

⁷⁴⁴ 888 Numaralı Mühimme Defteri, s. 194/841

⁷⁴⁵ BOA, Mühimme Defteri, No: 1, s. 95.

yerde ele geçirilmesiydi. Bu emirlerden biri Diyarbekir beylerbeyliğine, bir diğeri de Kürt beylerine yazılmıştı.⁷⁴⁶ Daha sonra Şehzade Selim'e Erzurum ve diğey beylerbeyleri ile birlikte Amid'e gidip sefere hazırlanması istenmişti. Diyarbekir beylerbeyinin komutasındaki ordu Muş ovasında hazırlığını yaptığı sırada Hizan Hâkimi Sultân Ahmed, Palu hâkimi Cemşid, Hakkârî beyi Zeynel, Muş, Agakis, Kisan, Hazzo, Erbil, Şirvi ve Kulp beyleri de katılmışlardı.⁷⁴⁷

Cemşid Bey'den sonra Palu hâkimi olan Hüseyin Bey'in idâresindeki gelişmelerden ilki Basra tarafına yapılacak Cezire seferiydi. 18 Şubat 1566 tarihli fermanda Cezire seferi ile aynı döneme denk gelmesine rağmen Arap eşkıyasının Basra'ya saldırma ihtimaline karşı belirtilen miktarlarda asker ve mühimmât tedârik edip Bağdad beylerbeyinden gelecek habere göre Bağdad'a gönderilmesi için diğey Kürt beyleriyle birlikte Palu hâkimi Hüseyin Bey'e emir yazıldı. Buna göre 50 tüfekçi ve 200 piyade ile savaşa katılması istenmişti.⁷⁴⁸ Hüseyin Bey'den istenen diğey bir görev de Kıbrıs seferine katılmaktı. Nitekim 25 Ocak 1571'de Palu hâkimine gönderilen fermanda bahar aylarında Kıbrıs için sefere çıkacak donanmaya katılmak üzere İstanbul'a gelmesi ve gerekli hizmeti görmesi emredilmişti. Ayrıca seferin önemine işaret edildikten sonra Diyarbekir'deki diğey Kürt beylerinin de katılacağı belirtilmişti.⁷⁴⁹ Diyarbekir beylerbeyine yazılan hükümde, Kıbrıs'ın fethi tamamlanmış olup gelecek yıl Girit'e sefer yapılması planlandığından Kürt beylerinden bir miktar tüfengli piyade askerın buraya gönderilmesi istenmişti.⁷⁵⁰ Bu fermanın aynısı Hazzo hâkimi Bahaeddin Bey'e, Palu hâkimi Hüseyin Bey'e ve Eğil hâkimi Cafer Bey'e gönderilerek Girit seferi için 35 tüfengli asker ile 150 piyade göndermeleri emredilmişti.⁷⁵¹

1574 tarihli bir kayda göre Zülkadiriye'den devşirilip yayabaşlar tarafından İstanbul'a götürülürken Palu beyi Hasan tarafından kaçırılan acemi oğlanlarının buldurulması hakkında Diyarbekir beylerbeyine emir yazılmıştı.⁷⁵² 1575'te Palu

⁷⁴⁶ BOA, Mühimme Defteri, No: 3, s. 7/22, 20/58.

⁷⁴⁷ BOA, Mühimme Defteri, No: 3, s. 90/225, 93/234.

⁷⁴⁸ BOA, Mühimme Defteri, No: 5, s. 389/1029.

⁷⁴⁹ BOA, Mühimme Defteri, No: 10, s. 111/179.

⁷⁵⁰ BOA, Mühimme Defteri, No: 14, s. 678/976.

⁷⁵¹ BOA, Mühimme Defteri, No: 14, s. 686/987.

⁷⁵² BOA, Mühimme Defteri, No: 23, s. 239/509.

hâkimliğine atanan Hasan Bey, 1578 yılında Lala Mustafa Paşa ile Şirvan seferine katıldı. Seferde başarı ile savaştan Hasan Bey dönüş yolunda vefat etti.⁷⁵³ 1578’de Özdemiroğlu Osman Paşa ile Çıldır harbinde Cemşid Bey’in adı geçmekte, ancak bu tarihte Cemşid Bey vefat etmişti. Belki de Palu hâkimi Büyük İskender’e atfen “Cemşid-i Ekber” olarak adlandırılmıştı. Burada kaydedilen Palu hâkimi Cemşid Bey’in oğlu Hasan Bey’di ve seferden sonra dönüş yolunda eceliyle vefat etmişti. Çıldır harbinde diğer Kürt beylerinin de savaşa katıldıkları ve Kızılbaş karşı güzel işler yaptıkları nazmen kayda geçmişti.⁷⁵⁴

Diyarbakir beylerbeyine 17 Temmuz 1582’de yazılan fermanla, kendisinin Harput beyi ile eyâleti korumada kalıp diğer ümerâ ile aşiret beylerini ve gönüllü ağasını gerekli teçhizat ve silahlarla çıkarıp serdar tayin edilen Mehmed Paşa’nın yanına göndermesi emredilmişti. Aynı hüküm Palu hâkimi, Genç hâkimi, Hazzo hâkimi, Bargiri, Pertek, Harput, Akçekale, Mihranî vs. sancakbeylerine de gönderilmişti.⁷⁵⁵ 27 Ocak 1583’te Anadolu’daki bütün beylerbeyleri ve sancakbeylerine baharda yapılacak sefer için gerekli hazırlığı yaparak orduya dâhil olmaları istenmişti. Bu emirlerden biri de Diyarbakir beylerbeyine ve eyâletindeki bütün sancakbeyleri ile birlikte Palu hâkimi Süleyman Bey’e yazılmıştı.⁷⁵⁶ 25 Mayıs 1584’te bütün Anadolu sancaklarına gönderilen emirlerde Revan seferine katılmaları emredilmişti. Benzer şekilde Palu, Cizre, Hazzo, İmadiye ve Adana hâkimlerinin de gerekli hazırlıklarını yaparak sefere iştirak etmeleri emredilmişti.⁷⁵⁷ Yine 30 Kasım 1585’te yazılan hükümde, Tebriz’den yardım ve imdat talep edildiği vakit tam teçizatlı askerî kuvetleriyle yardım etmesine dair Sohrani Süleyman Bey ile Palu, Hazzo, Hakkârî, İmadiye Hâkimi Danyal ve Dünbüli Nazar ile Veli Beylere emir yazılmıştı.⁷⁵⁸ Keza 8 Ocak 1586 tarihli hükümde, ilk baharda İran üzerine büyük bir

⁷⁵³ Şerefnâme, c.1, s. 233.

⁷⁵⁴ Gelmiş idi ceş-i Kürdistan tamam, Milk-i Palu hâkimi cemşid-i ekber, Kuşe-i gûşunda bir mengûş-ı zerr, Geldiler çün kal’a-i Van’a kârib, Oldu rezmik-i kayri merdân kârib, Mirimiranı ile Van askeri, Muhtelit Rum ile Kürdân leşkeri, Bile gelmiş idi Mahmudî Hasan, Kürd kürdânıyla ol halk-ı hasen, Çok iş etmiş idi sürh serlere, Darb-ı şemsîr ile çalmış yerlere. Âsafî Dal Mehmed Çelebi, Şecâ’atnâme, Özdemiroğlu Osman Paşa’nın Şark Seferleri (1578-1585), Haz. Abdülkadir Özcan, Çamlıca: İstanbul 2007, s. 525.

⁷⁵⁵ BOA, Mühimme Defteri, No: 44, s. 99/172.

⁷⁵⁶ BOA, Mühimme Defteri, No: 44, s. 140/268. Bunlara cenâb yazılmıştır. Haşebi kâğıt ve incili boğası kise ile gönderilmişti.

⁷⁵⁷ BOA, Mühimme Defteri, No: 53, s. 36/92.

⁷⁵⁸ BOA, Mühimme Defteri, No: 60, s. 100/224.

sefer açılacağından kendi adamları ile eyâletine tabi olan kabile ve aşiret ağaları zu'ema ve erbâb-ı timar ile tam techizatlı olarak hemen hazırlanmasına dair İmadiye hâkimine emir yazılmıştı. Bu emrin bir sureti Ağakis, Maku, Palu, Mahmudî, Urmi, Bradost, Bargiri, Selmas ile diğer Kürt beylerine gönderilmişti.⁷⁵⁹

2.5. Kriz ve Değişim Çağında Palu Hükûmeti ve Hâkimleri

XVI. yüzyılda Palu hükûmeti ve hâkimleri hakkında bilgi veren Şerefnâme, her ne kadar detaylı veriler sunmasa da yararlı bir kaynak olarak kabul edilebilir. Buna mukabil XVII. yüzyıl için daha kullanışlı bir anlatı kaynağına sahibiz. Bu eser Palu hâkimi Yensur Bey'in kâtibi Şem'i tarafından 1682 yılında kaleme alınan Şerefnâme tercümesiydi. Bu sadece bir tercüme değildi, ayrıca Palu, Eğil ve Çermik beylerinin tarihini 1597'den 1682 yılına kadar devam ettiren bir zeyl de eklenmişti. Buradaki bilgiler kısmen Palu sarayında bulunan ferman, berat ve sâir belgelerden alınmıştı. Diğer önemli bir kısmı ise ailenin sözlü geleneğindeki anlatıma ve Şem'i'nin kendi yaşadıklarına dayalı olduğu anlaşılmaktadır. Kâtip Şem'î, Şerefnâme'deki anlatıma benzer bir üslup kullanmıştı. Ancak Palu beylerini anlattığı zeyl kısımda geniş ayrıntılara girerek önemli bilgiler sunmaktadır. Şem'i'nin aktardığı bilgilerle 1600 ile 1682 yılları arasındaki anlatım daha detaylı ve canlı bir özellik taşımaktadır. Bu kısımda Kâtip Şem'i'nin verdiği bilgiler ile sâir belgelere yansıyan kayıtlarla Palu hâkimlerinin göreve atanma süreçleri ve görevleri sırasındaki gelişmeler anlatılacaktır.

Süleyman Bey'in 1611 yılında Celalî seferinde vefat etmesinin ardından Mehmed ve Ali adında iki oğlu kaldı. Aşiretlerin ve Palu halkının ittifakıyla Mehmed Bey hâkim seçildi. Kardeşi Ali Bey ise Habab köyünün idâresini ve gelirlerini aldı. Mehmed Bey idâresi süresince adaletli bir yönetim sergiledi ve halkı kendinden memnun bıraktı. Bu sıralarda padişah II. Osman, Hotin seferine çıkmak üzereydi. Merkezden Palu hâkimi Mehmed'e yazılan emirde Kızılbaş tarafından gelecek saldırıları engellemek üzere Gülekbaba isimli mevziye gitmesi istendi. Daha sonra gelen diğer bir fermana üzerine askerlerini toplayarak Lehistan sınırındaki Hotin semtine ağalarıyla gönderdi. Kendisi de bir süre Gülekbaba'da bekledi ancak

⁷⁵⁹ BOA, Mühimme Defteri, No: 60, s. 173/380.

Kızılbaşın bu bölgeye bir saldırısı olmayınca padişahın emriyle geri döndü. Geri dönüşünden birkaç yıl sonra vefat etti. Mir Mehmed'in ölümünden sonra Palu hükûmeti tek oğlu Hasan Bey'e kaldı. Hasan Bey'in idâresinde birkaç vaka kayda geçmişti. Nisan 1627'de Yeniçerilerin şark seferine katılmaları için Ayntab, Malatya, Diyarbekir, Harput, Çemişgezek, Eğil, Divriği, Arabgir, Pertek, Sağman, Mazgird, Palu ve Sivas kadılarına hitaben mektup gönderilmişti. Buna göre her biri bölgelerinde yeniçerilerin şark seferine katılmasını temin edip gerekli yardımı yapacaklardı.⁷⁶⁰ Palu hâkimlerinin XVII. yüzyıldaki görevlerinden biri de devlete ait mukataa malının veya savaş için toplanan zahire ve sâir malzemeyi istenen yere nakletmektir. Örneğin 15 Temmuz 1627'de Palu, Eğil, Tercil hâkimleri ile Pertek, Sağman, Mazgird, Çemişgezek, Harput, Çermik, Çapakçur sancak beylerinden Harput'da bulunan kırk altı bin kile zahirenin geciktirilmeden Diyarbekir'e naklinin istendiğine dair ferman yazılmıştı.⁷⁶¹ Yine aynı konuda her bir sancağın ne kadar zahire taşıyacağı bildirilmişti.⁷⁶² Daha sonra Ağustos 1627'de Palu hâkimi Hasan Bey'in istenen görevi yaptığı ve Harput mukataasının 1036/1627 senesi mirî mahsulünden payına düşen üç bin kile mirî arpayı alıp, Diyarbekir ambarına teslim ettiğine dair Harput kadısı tarafından hüccet verilmişti.⁷⁶³

Bu şekilde Hasan Bey dönemindeki birkaç gelişme aktarıldıktan sonra amcası Ali Bey ile beylik mücadelesine geçebiliriz. Rakip kardeşi olmamasına rağmen Hasan Bey'in idâresi kısa sürdü. Zira bu sırada Habab köyünün idârecisi olan amcası Ali Bey, gençliğinden faydalanıp onu ortadan kaldırmanın planlarını yapıyordu. Ali Bey, bu amaçla yeğenini alıp ava çıkarttı ve bir تنها yere doğru götürdü. Bu sırada Hasan Bey'in yanında sadece birkaç hizmetçisi vardı. Ali Bey kendine bağlı adamlar ile yürürken Kaçarpir isimli mevziye geldiklerinde Ali Bey'in adamlarından biri gizlice Hasan Bey'i mızrakla vurarak attan düşürdü. Daha sonra diğerleri kılıç ile saldırarak Hasan Bey'i öldürmek için darbeler indirdi. Bu halde iken bunlardan birkaçını kılıçla yaraladı. Fakat neticede bunlar Hasan Bey'i şehit ettiler. Bunun

⁷⁶⁰ H.1036-1037 / M.1627 Tarihli Harput Şer'iyeye Sicili, s. 178/2.

⁷⁶¹ H.1036-1037 / M.1627 Tarihli Harput Şer'iyeye Sicili, s. 157/1. "Cenâb-ı emâret me'âb devlet-nisâb meliki'l-muîn meliki'l-muhassalü'l-mahfûf bî-mezîd-i 'inâyetü'l meliki'l-muîn Palu ve Eğil ve Tercil hakîmleri ...".

⁷⁶² H.1036-1037 / M.1627 Tarihli Harput Şer'iyeye Sicili, s. 195/3; 196/1.

⁷⁶³ H.1036-1037 / M.1627 Tarihli Harput Şer'iyeye Sicili, s. 98/4.

üzerine Ali Bey gelip Palu Kalesi'ne çıktı ve vilâyet ileri gelenlerini toplayıp özür diledi ve “Allah-u teâlanın emri böyleymiş” dedi.⁷⁶⁴ Daha sonra ağalar ile istişare talep etti, toplantıda ağalar zorla bunun emrini kabul ettiler. Böylece Erzurum ve Diyarbakir'deki vezir valilere pişkeş ve hediyeler gönderip Palu hükûmetine mutasarrıf oldu.⁷⁶⁵ Ancak Ali Bey'in beylik süreci ile ilgili farklı bir anlatım arşiv kayıtlarına geçmişti. 22 Ağustos 1627 tarihli Ruus kaydında, Palu'daki aşiret, ayan, saadat, eşraf, ulema ve sâir şehir ahalisinin İstanbul'a arz ve mahzar göndererek “daha önce Cemşid Bey'e verilen mülknâme-i hümâyûna göre beyliğin büyük evlada verilmesi ve onun da hükûmeti düzgün yönetme kabiliyetine sahip olması kanun iken üç yıldır Palu hâkimi olan Hasan Bey'in idâreciliğe vâkıf olmadığı ve halkın güvenlik ve refahını temin edemediği için kendi rızasıyla hâkimliği Ali Bey'e bıraktığı” belirtilmişti. Bunun üzerine Ali Bey'in devlet hazinesine 10.000 kuruş ödemek ve iki yüz mükemmel adamla Tavuzkerd ve Ahışa'nın yardımına gitmek şartıyla Palu hâkimliğine ataması yapıldı.⁷⁶⁶ Bu atamada Ali Bey'in devlet merkezini ve eyâlet idârecisi yanılarak katlettiği Hasan Bey'in elinden beyliği aldığı söylenebilir. Muhtemelen Palu ileri gelenlerini ya tehditle ya da ikna yoluyla merkeze mahzar yazmaya ikna etmişti. Ancak 17 Şubat 1629'da Diyarbakir beylerbeyi ve defterdarı ile Palu kadısına gönderilen yazıda, Hasan Bey'in seferden döndükten sonra Palu'ya vardığında amcası Ali, yanına topladığı eşkıya ile Hasan Bey'i “bi-emr-i hâk katlettiği” ve Palu Kalesi'ni zorla zapt ettiği belirtilmişti. Ayrıca “livâ-i mezbure mutasarrıf olup envâ'-ı fesâd eylediği” bildirilmişti. Bu tarz bir hareketle sancak ve köyler için beyi katledip hükûmeti ele geçirmek kanuna ve şeriata aykırıydı. Bu nedenle Ali Bey'in ve kendisine tabi “eşkıya” ad edilen adamlarının yakalanarak cezalarının verilmesi istenmişti. Ayrıca Palu'nun “taraf-ı mîriden zapt edilmesi ve hâsılının devletçe toplanması” için ferman yazılmıştı.⁷⁶⁷ İlginçtir ki bu şekilde Palu hâkimliğini zorla ele geçiren Ali Bey, Veziriazam Hüsrev Paşa ile Bağdad seferine katılmıştı (1630). Bu sefer esnasında Hüsrev Paşa, Ali Bey ile birlikte Kürdistan beylerinden birkaçını Derteng Boğazı için görevlendirdi. Bu sırada Safevi kuvvetleri güçlü bir ittifak ile Derteng üzerine saldırıp Kürt beylerini

⁷⁶⁴ Şem'i, *Tercüme-i Tevârih-i Şeref Han*, TSMK Revan 1369, s. 39a.

⁷⁶⁵ Şem'i, *Tercüme-i Tevârih-i Şeref Han*, TSMK Revan 1369, s. 39b.

⁷⁶⁶ BOA, A. RSK d. 1496, s. 15.

⁷⁶⁷ BOA, AE. SMRD. IV. 4/395, s. 15.

yenilgiye uğrattılar. Yenilginin ardından geri çekilerek orduya döndüler. Durumu öğrenen Hüsrev Paşa, gazaba gelerek Ali Bey'i ve yanındaki Kürt beylerini katlettirdi.⁷⁶⁸ Ali Bey'in katlinin sebebi yaptıklarının Hüsrev Paşa'ya bildirilmiş olmasına bağlı olabilir. Böylece Ali Bey'in katli üzerine orada bulunan Palu ağaları, hâkimlik için Hasan Bey'in oğlu İbrahim'i Hüsrev Bey'e önerip atama için yardımcı olmasını istediler. İbrahim Bey için merkeze arz yazıldı ve bir süre sonra atama beratı İbrahim Bey adına sadır olup Hüsrev Paşa'ya gönderildi. Palu ağaları da o sırada beş yaşında olan İbrahim Bey'i Hüsrev Paşa'nın huzuruna götürdüler. Hüsrev Paşa, İbrahim Bey huzuruna vardığında bir yaldızlı hançer ile beratı kendisine uzatır ve der ki; bunlardan hangisini sana vereyim? İbrahim Bey, beratı ister. Sonra Hüsrev Bey şöyle der: "*Hançeri al ki Kürdleri zabt idesin.* Buna karşılık İbrahim Bey de: *Berâtı ver bana ki anları berât ile zabt ideyim*" ifadesiyle cevap verir.⁷⁶⁹ Bu konuşmadan hayli hoşnut kalan Hüsrev Paşa, İbrahim Bey'in beratını kendisine verir ve Palu hâkimi olarak görevini başlatır. 1638 yılında IV. Murat Bağdad seferine çıktığı sırada Diyarbekir valisi Derviş Mehmed Paşa'ya ferman gönderildi. Bu fermana göre bütün Kürdistan hâkimleri ile orduya katılarak Bağdad muhasarasına gideceklerdi. Bu sırada İbrahim Bey de asker toplayarak sefere katıldı. Bu tarihte İbrahim Bey'in kethüdası Koca İbrahim'di. Ordu ile Nusaybin'e ulaştıklarında yaşlı olan kethüda İbrahim vefat etti ve yerine Bekir Ağa kethüda atandı. Netice İbrahim Bey ve kethüdası Palu askeriyle Bağdad'ın fethinde görev aldı. Fethin tamamlanmasından sonra memlekete geri döndüler. İbrahim Bey, Palu'ya geldiğinde orada bulunan ağalarından Ömer'in uygunsuz işlere girdiğini öğrendi ve onu hapse attırdı. Bir süre sonra Ömer Ağa'nın kardeşi Kethüda Bekir Bey, Diyarbekir'e gidip Maksud Paşa'nın buyrulduyuyla kardeşi Ömer'i hapisten çıkardı. Hapisten çıkan

⁷⁶⁸ Bu olay üzerine Kâtip Şem'i, Ali Bey'in ölümünün sebebini "beşeri'l-katil bi'l-katl (Kâtili ölümle müjdele)" kavlince Hasan Bey'i katline bağlar. Bu sırada Hüsrev Paşa'nın gadrine uğrayan başka kimseler de vardı. Bunlardan Magrav ve Defterdar Bekir Paşa kayıtlıdır. **Târih-i Na'imâ**, Haz. Mehmet İpşirli, c. II, TTK: Ankara 2007, s. 648-650. Bu sırada Hazzo hâkimi Mehmed Bey, Diyarbekir valisi Halıcızâde'nin şikâyeti üzerine Hüsrev Paşa tarafından öldürüldü. Bir süre sonra Kürt beylerinin nefretini yumuşatmak için Halıcızâde de idam edildi. Bkz. s. 662-663. Aynı bilgi **Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)**, c. II, Yay. Haz. Ziya Yılmaz, TTK: Ankara 2003, s. 929-930. Hüsrev Paşa'nın idâresi sırasında Kürt sancaklarında yaşanan diğer olumsuzluklar için bkz. s. 910-919.

⁷⁶⁹ Buradaki diyalogda Kâtip Şem'i, yönetim için "kılıç mı kalem mi güçlü" metaforuna başvurur. Ayrıca merkezi devlet idâresinin Kürtlere bakışını yansıtmaya bakımından dikkat çekicidir. Palu halkının kılıç zorundan ziyade meşru fermanla yönetilebileceğine vurgu yapmaktadır.

Ömer Bey doğrudan İstanbul'a gitti. Bu sırada beyzâdelerden Zülfikar Bey de Çermik'te ikâmet etmekteydi. Ömer Bey, divâna başvurup beylik beratını Zülfikar Bey adına çıkararak geri geldi. Zülfikar Bey'e ulaşıncı ikisi Palu'nun zaptına gelip beyliği İbrahim Bey'den aldılar.⁷⁷⁰

İbrahim Bey ile Zülfikar Bey arasındaki hâkimlik mücadelesi arşiv belgesine göre yukarıdaki anlatıdan farklı bir mahiyet arz etmekteydi. Şöyle ki, 27 Şubat 1642 tarihli atama kaydına göre "Hükûmet-i Palu tabi'-i Ekrad" başlığında, Palu hâkimi olan İbrahim'in babalığı Ömer'i yaktığı, sâir halka zulüm ettiğinden başka kanun ve şer'e aykırı davrandığı ve padişah emrine itaat etmediğinden görevinden azledildi. Bunun yerine daha önce de Palu hâkimliği yapan "Cemşid Bey evladından" Zülfikar Bey, ocakzâde olduğundan yeniden kendisine ocaklık olarak tevcih edildi" denilmektedir.⁷⁷¹ Burada görüldüğü üzere İbrahim Bey'in görevden alınma nedeni, birkaç suç işlemesi veya bu suçların kendisine isnat edilmesiydi.

Beyliğini kaybeden İbrahim Bey, Palu ileri gelenlerini yanına alarak İstanbul'a gitti ve altı ay dolmadan beylik beratını kendi adına alıp geri döndü.⁷⁷² Hakikaten Ruus kaydında görüldüğü üzere 27 Şubat 1462'de göreve başlayan Zülfikar Bey, Haziran 1642'de tekrar Palu hâkimliğine ibka edilmişti. Ancak İbrahim Bey, halktan önemli bir kısmının desteği ile suçsuzluğunu ispatlamış ve devlet merkezini ikna etmiş olacak ki Ağustos ayında aralarında husumet olan Zülfikar Bey'den hâkimliği geri aldı. Bu şekilde İbrahim Bey'in üç yıl sürecek idâresi başladı.⁷⁷³ Palu'nun idâresini geri alması üzerine Ömer Ağa, Karaçor nahiyesine giderek burada bazı kişileri tahrik etti ve İbrahim Bey'den şikâyetçi bazı kimseler peyda ederek Diyarbekir'e gönderdi. Bunun üzerine Diyarbekir valisi Kara Mustafa Paşa, İbrahim Bey'i Diyarbekir'e çağırdı. Çağrı üzerine İbrahim Bey Diyarbekir'e gittiğinde Ömer Ağa'nın adamları ile İbrahim Bey'in aralarını bularak Palu'ya geri gönderdi. Ancak Ömer Ağa rahat durmayıp bazı kimseleri etrafına toplayarak Habab köyüne gitti. Oradan da İstanbul'a doğru yola çıktı.⁷⁷⁴ Bunun üzerine İbrahim Bey,

⁷⁷⁰ Şem'i, *Tercüme-i Tevârih-i Şeref Han*, TSMK Revan 1369, s. 39b.

⁷⁷¹ BOA, KK 266, s. 76.

⁷⁷² Şem'i, *Tercüme-i Tevârih-i Şeref Han*, TSMK Revan 1369, s. 39b.

⁷⁷³ BOA, A. RSK d. 1512, s. 78.

⁷⁷⁴ Şem'i, *Tercüme-i Tevârih-i Şeref Han*, TSMK Revan 1369, s. 39b.

Diyarbakir valisine durumu arz etti. Merkezden İbrahim Bey'e gelen yazıda Ömer Ağa'yı yakalayıp hapsedmesi emredildi. Böylece merkezin iznini alan İbrahim Bey, vakit kaybetmeden Ömer Ağa'yı, Karaçorlu İbrahim'i ve Seyyid Han'ı yakalatarak hapsedtirdi. Kısa bir süre sonra da Ömer Ağa'yı katletti. Diğerleri için de merkezden müsaade talep etti, gelen izinle diğer ikisini de idam ettirdi. Bu katil hadisesi üzerine bunların kardeşi Mustafa, İstanbul'da divâna giderek şikâyetçi oldu. Padişah tarafından ulaklar Palu'ya gelerek İbrahim Bey'i İstanbul'a götürdüler. Bu sırada Civan Kapıcıbaşı vezirdi. Onun fermanıyla İbrahim Bey'i Yedikule'de hapsedtiler. 1 Mayıs 1645'de Palu hâkimliği hatt-ı hümayûnla Zülfikar Bey'e verildi.⁷⁷⁵ Zülfikar Bey'in mütesellimi gelip Palu'yu zapt etti.⁷⁷⁶ Ancak İbrahim Bey bu durumu kabullenmeyerek girişimlerde bulundu. Bir süre sonra İbrahim Bey'i hapisten çıkarıp Palu hâkimliğini kendisine vaat ettiler. Böylece üç ay sonra 19 Temmuz 1645'te beyliği geri aldı.⁷⁷⁷ Buna karşın Zülfikar Bey de kararı beğenmeyip hükûmeti istemek üzere İstanbul'a gitti. İstanbul'a gitmesinden kısa bir süre sonra divânın onayını alıp tekrar Palu hâkimi olarak geri döndü.⁷⁷⁸ İbrahim Bey'in idâresinin iki yılını doldurduğu 17 Ağustos 1647'te görev tekrar Zülfikar Bey'e tevcih edildi.⁷⁷⁹ Bu arada mühimme defterine yansıyan kayıta divâna İbrahim Bey hakkında şikâyette bulunulmuştu. Buna göre Palu hâkimi olan İbrahim Bey, İsmail ve Cebrail isimli yetimlerin babaları ve amcalarını haksız yere katledip beyin adamları da sâir birkaç akrabalarını öldürerek mallarına el koymuştu. İsmail ve Cebrail durumu İstanbul'a şikâyet etmişlerdi. Bunun üzerine şeyhülislamın fetvasıyla İbrahim Bey ile yetimlerinin vasilerinin mahkeme huzurunda yüzleştirilmeleri ve suçluların cezalandırılması için Diyarbakir valisine Haziran 1646'da emir yazılmıştı.⁷⁸⁰ Daha sonra 9 Temmuz 1646'da yazılan diğer bir hükümde ise konu daha ayrıntılı şekilde anlatılmıştı. İsmail ve Cebrail İstanbul'a gidip "*Palu sancağı ocaklık olmağla kurâ ve mezâri' ve nahiyeleri bi'l-küllîye hâric ez-defter olup Asitâne-i Sa'âdetümde mahfûz olan defter-i icmâl ve mufassalumda kaydı olmamağın, zikr olunan karyeleri mahlûl oldukça tâlib olanlara mîr-i livâ tarafından*

⁷⁷⁵ BOA, A. RSK d. 1512, s. 78.

⁷⁷⁶ Şem'i, Tercüme-i Tevârih-i Şeref Han, TSMK Revan 1369, s. 40a.

⁷⁷⁷ BOA, A. RSK d. 1512, s. 78.

⁷⁷⁸ Şem'i, Tercüme-i Tevârih-i Şeref Han, TSMK Revan 1369, s. 40a.

⁷⁷⁹ BOA, A. RSK d. 1512, s. 78.

⁷⁸⁰ BOA, Mühimme Defteri, No: 90, s. 179/212.

temessük ile virilüb, ol temessük mücebince aba en ceddin zabt olunagelmeğin” diyerek babalarının Palu’da Etrak nâhiyesinde Uzunova, Kımız ve Kuşçu isimli karyeleri İbrahim Bey’den temessükle alıp işletirken babaları, İbrahim Bey tarafından katledilmiş ve bu arazileri de zorla ellerinden alınmıştı. Bunun üzerine merkezden Diyarbekir beylerbeyine konuyu incelemesi ve gereğini yaparak merkeze bildirmesi emredilmişti.⁷⁸¹ Bu şekildeki meydana gelen bir olayın İbrahim Bey’den hâkimliğin alınmasında etken olabileceğini göz önünde tutmak gerekir.

Beylik bu şekilde el değiştirirken Palu halkından önemli bir kısmı İbrahim Bey’den memnun olup onun arkasında durmaktaydı. Bu nedenle kendisiyle birlikte birçok kişi İstanbul’a giderek durumu divâna arz ettiler. Bu arada dokuz ay geçmeden Palu hükûmeti tekrar İbrahim Bey’e tevcih edildi⁷⁸² ve elinde atama beratıyla gelerek hâkimlik tahtına oturdu. Ancak beylik çekişmesi bununla da sonlanmayacaktı. Nitekim 1653 yılında bu defa Zülfikar Bey, hâkimliği talep etmek üzere İstanbul yoluna revan oldu. Bu sırada Siyavuş Paşa vezirdi ve onun iltimasıyla Palu hükûmeti Zülfikar Bey’e verildi. Atamanın ardından Zülfikar Bey’in oğlu Cemşid, hükûmeti teslim almak üzere Palu’ya gönderildi. Bunun haberini alan İbrahim Bey, kendi ağalarıyla İstanbul’un yolunu tuttu. Harput’a yetiştiklerinde orada bir süre dinlendi ve iki ağasını hükûmet talep etmek üzere İstanbul’a gönderdi. Kendisi Cemşid Bey’in üzerine gitmek için etraftaki beylere mektup yazarak asker toplamaya başladı. Bu durumdan haberdar olan Cemşid Bey, karşılık veremeyeceğini anlayarak o gece ansızın kaleyi terk etti. Diyarbekir’e gidip o esnada vali atanan Mostarlı Mustafa Paşa’nın mütesellimi Diyarbekir kaymakamına durumu arz etti. Mütesellim durumu öğrenince bir miktar askeri Cemşid Bey’e koşarak Palu’ya gönderdi. Beri taraftan ise İbrahim Bey, yol üzerindeki Bağın Kalesi’ne birkaç bölükbaşı ile askerlerini göndermişti. Tam bu sırada Cemşid Bey de Diyarbekir’den Bağın’e geldi. Böylece iki taraf karşı karşıya gelip savaşımaya başladılar.⁷⁸³ Neticede İbrahim Bey’in gönderdiği askerler galip geldi ve Cemşid Bey, buradan kaçarak uzaklaştı. Bu olayın ardından kırk gün geçmeden Padişah tarafından İbrahim Bey’e hâkimlik beratı geldi ve Palu’nun idâresini eline aldı. Yönetimini devam ettirdiği

⁷⁸¹ BOA, Mühimme Defteri, No: 90, s. 195/231.

⁷⁸² Kısa süredeki beylik değişimi için bkz. BOA, A. RSK d. 1512, s. 78.

⁷⁸³ Şem’î, Tercüme-i Tevârih-i Şeref Han, TSMK Revan 1369, s. 40a.

sırada 1069/1658 yılında Diyarbekir valisi Murtaza Paşa ile Celalî Hasan (Abaza) Paşa'nın üzerine gitti. Bu sırada İbrahim Bey'in emri altında bin atlı asker vardı ki bu sırada hiçbir Kürt beyinde bu miktar teçhizatlı adam yoktu.⁷⁸⁴ Sefer fermanını aldığıında Murtaza Paşa ve Diyarbekir'in diğer güçleri ile Ilgın'da Hasan Paşa cengine yetiştiler. Ancak savaş sırasında Murtaza Paşa'nın askeri mağlup oldu ve Paşa Halep'e doğru kaçtı. Hal böyle olunca bütün askerler yerlerine dağıldı ve İbrahim Bey de memleketi Palu'ya döndü. Bütün bu gelişmeler neticesinde Zülfikar Bey de beylik sevdasından vazgeçip İbrahim Bey'e itaat etti. Bu itaati karşılığında İbrahim Bey de onu bütün ağalarından üstün tutup değer verdi. Palu Kalesi'nin yamacında Zeve denilen mahalde kendisine saray ve odalar ihsan ederek yerleşmesini sağladı. Böylelikle Zülfikar Bey, ahali ve çevredekilerle iyi şekilde geçindi ve burada huzur içinde iki yıl geçirdi. Ancak Abaza Hasan Paşa'ya yakın olan kişilerden biri de Zülfikar Bey'in oğlu Cemşid'di. Murtaza Paşa, Hasan Paşa'yı Halep'te katledince Abaza'ya yakın olan kişiler ya firar ettiler ya da yakalanıp katledildiler. Cemşid Bey ise firar ederek Bağdad'a gitmişti. Bir süre sonra olaylar yatışınca Diyarbekir'e geldi ve babasının Palu'da olduğunu öğrenerek yanına kadar ulaştı. İbrahim Bey, Cemşid Bey'e de iyi davranıp izzet-i ikrâmında bulundu. Lakin Cemşid Bey, eski alışkanlığını devam ettirip fesada başladı. Bu durumu haber alan İbrahim Bey, Cemşid Bey ve babası Zülfikar'ı yakalatıp Palu Kalesi'nde katletti. Böylece uzun yıllar kendisini uğraştıran bu gaileden kurtulup, yönetimde rahat bir nefes aldı. Kâtip Şem'î'ye göre İbrahim Bey, hayır ve hasenat işlerinde emsalsiz biriydi. Ceddi Kara Cemşid Bey'den sonra memleket işlerinde ve halkını sevip saymada en iyi yöneticiydi. Halka adalet ile muamele etmekte ve onların refahı için gerekli her türlü önlemi almaktaydı. Bunun yanında birçok hayır kurumunun tesisine girişmişti. Bunlardan ilki Zeve (Zaviye) Mahallesi'nde gayet geniş ve büyük bir camii yaptırmış ve imam, hatip ile sâir görevlilerini kendi atamıştı. Yine Çarşı yakınında latif bir hamam bina etmiş ve hamamın gelirlerini de caminin imam ve hatibine bağışlamıştı. Bunların yanında çarşı içinde garip ve yoksullar için iki katlı bir han inşa ettirmişti.⁷⁸⁵ Ayrıca Murat Nehri üzerinde on kemer üzerine bir köprü

⁷⁸⁴ Kâtip Şem'î burada Palu hâkiminin askeri gücüne vurgu yapmaktadır. Ancak bu tarihte Kürt beylerinin güçten düştüğü ve asker toplayamadığı göz önüne alındığında doğru olma payı yüksektir.

⁷⁸⁵ Şem'î, **Tercüme-i Tevârih-i Şeref Han**, TSMK Revan 1369, s. 40b.

bina ettirmişti ki yolcular ve gelip geçenler özellikle rahatlıkla geçebilsin. Velhasıl bu şekilde bir hayırsever olan İbrahim Bey'in hâkimliğinin devam ettiği 1072/1661 yılında Koca Mehmed Paşa Diyarbekir valisi olduğu vakit Murtaza Paşa, Celâlî olup İmadiye'de muhasara altına alınmıştı. Sefer için Diyarbekir valisine ferman gönderildi. Koca Mehmed Paşa, Diyarbekir ve Kürdistan askerini toplayıp Murtaza Paşa üzerine giderken İbrahim Bey de askerleriyle ona katılmıştı. Bu durumu gören İmadiye hâkimi Seyyid Han, Murtaza Paşa'nın bunlara karşı koyamayacağını anladı ve paşayı götürüp Diyarbekir valisine teslim etti. Koca Mehmed Paşa da hiç vakit kaybetmeden onu katletti. Böylece Celâlîler ortadan kaldırılınca herkes kendi memleketine döndü. 1662 senesinde Diyarbekir valisi Hacı Hüseyin Paşa, Musul muhafazası için görevlendirilmişti. Kürdistan beyleri de kendisiyle beraber hareket edecek ve muhafaza görevi yapacaklardı. Fakat bu sırada İbrahim Bey'in mizacı bozulup hasta düştüğünden sefere gitmeye gücü yetmedi ve yerine ağalarından Abdullah Bey'i gönderdi. Bunlar paşa ile Musul'a varıp görevlerini yaptılar ve geri döndüler. İbrahim Bey bundan sonra bir yıl daha ömür sürdü ve ölüm hastalığı kendisini yakaladığında canı için on cüz (hatim) vasiyet etti. Son nefesini 1663 yılında vererek öbür âleme göç etti. İbrahim Bey'in 1630'da başlayan Palu hâkimliği, Zülfikar Bey'in yönetimi aldığı birkaç kısa fasıla dışında, yaklaşık 33 yıl sürdü. İbrahim Bey'in yedi evladı vardı. Bunlar Mehmed Kucur, Mir Yensur, Zekeriya, Süleyman, Halil, Muhazem⁷⁸⁶ ve Veysi isimlerini taşımaktaydı. Bunlardan Muhazem ve Veysi ömürleri vefa etmeyip babalarından kısa süre sonra vefat etmişlerdi. Diğerleri de farklı dönemlerde Palu hâkimi olarak görev yaptı. Ancak aralarında ciddi mücadele ve taht kavgaları yaşanacaktı. İbrahim Bey'in ölümünün ardından Palu ayan ve ekâbiri Mehmed Kucur'un beyliğinde anlaşarak onu Diyarbekir'e gönderdiler. O sırada Diyarbekir valisi olan Hacı Hüseyin Paşa'dan arz alıp İstanbul'a gönderdiler. Buna cevaben divândan Kucur Bey adına hâkimlik beratı çıktı. Meşru yönetici olduğu sırada Mehmed Kucur Bey henüz on yaşındaydı. Kâtip Şem'î'nin ifadesine göre reâyâ perver, adil, feraset sahibi ve cesur bir kişiydi. Hükûmeti sırasında Diyarbekir valisi İbrahim Paşa ile Kurne seferine gitti. Hüseyin Paşa kaçtığı için bunlar da geri dönmek zorunda kalmışlardı. Ancak bir süre sonra

⁷⁸⁶ Aile seçerisinde Tehazüm

Diyarbakir valisi Ömer Paşa ile tekrar o tarafın muhafazasına gittiler. Neticede sefer görevini yapıp geri döndüğü sırada Yensur Bey, İstanbul'a giderek beylik talebinde bulunmuştu. Veziriazam Ahmed Paşa, IV. Mehmed beratını Yensur Bey adına çıkarttı ve onu Palu hâkimi olarak atadı. Yensur Bey, 1082/1671-2 senesinde gelip hükûmet tahtında oturdu. Kısa bir süre sonra 1083/1673'te Kamanîçe seferi emri geldi ve padişah ile Kamanîçe'ye gitti.⁷⁸⁷ Diyarbakir valisi Hasan Paşa'nın komutasında bütün Kürdistan beylerinin katıldığı sefer Osmanlıların galibiyetiyle sonuçlandı ve Kamanîçe fethedildi. Sefer dönüşünde Yensur Bey'e padişah tarafından bir hil'at gönderildi. Bir süre Palu'da hükûmet idâresinde kaldıktan sonra bu defa Leh seferi için padişah fermanı geldi. Ancak bu sırada Mehmed Kucur Bey, Leh seferine giden orduda hazır bulunmaktaydı. Yensur Bey, hazırlığını yapıp sefer için harekete geçinceye kadar Mehmed Kucur Bey, hâkimlik beratını aldı ve memleketin zaptı için kethüdası Ali Bey'i Palu'ya gönderdi. Yensur Bey de askerleri ile orduya katılmak üzere yoldayken Babadağı mevkiinde kethüda Ali ile karşılaşım durumu öğrendi. Ancak yoldan dönmeyerek orduya katıldı ve orada kardeşiyle görüşerek Habab köyü ile birlikte diğerk birkaç köyün idâresini almak şartıyla Palu'ya geri döndü. Daha sonra Mehmed Kucur Bey, sefer görevini yerine getirdikten sonra Palu'ya dönerek hükûmetin idâresine devam etti. 1089/1678'de Diyarbakir valisi Kaplan Mustafa Paşa'ya yazılan fermanla Çehrin seferine katılması emredilmekteydi.⁷⁸⁸ Bu emri alan Kucur Mehmed Bey, askerini toplayarak Kaplan Mehmed Paşa ile birlikte orduya katıldı. Savaşta birçok başarılı harekette bulundu ve neticede Osmanlıların galibiyetiyle mücadele tamamlandı. Savaşın nihayete ermesiyle Mehmed Kucur Bey, Palu'ya döndü. Bu dönemde Yensur Bey, Harput sancağında ikâmet etmekteydi. Buradan Diyarbakir'e geçti ve bir müddet orda kaldıktan sonra veziriazam Mustafa Paşa'nın kethüdası Hasan Ağa'dan Yensur Bey'e yazılan mektupta Palu beyliğine talip olması istenmekteydi. Yensur Bey, mektubu alarak Diyarbakir valisi Mahmud Paşa'ya gitti ve durumu anlattı. Bunun üzerine Mahmud Paşa, Yensur Bey'in ataması için divâna arz yazdı. Arzın kabulü ile

⁷⁸⁷ Şem'i, **Tercüme-i Tevârih-i Şeref Han**, TSMK Revan 1369, s. 41a.

⁷⁸⁸ Abdurrahman Abdi Paşa, Temmuz 1678 tarihinde ordunun Çehrin Kalesi önünde bekleyip yardım istediğinde Diyarbakir valisi Kaplan Mustafa Paşa ile Kürdistan beyleri ve onların binden fazla "cedid sipâh serdengeçtisinin" Tımışvar askerleri ile karakol tayin edildiğini kaydeder. **Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'-nâmesi**, Haz. Fahri Ç. Derin, Çamlıca: İstanbul 2008, s. 466.

Palu hâkimliğinin Yensur Bey'e verildiğine dair berat sadır oldu ve Yensur Bey'in idâresi tekrar başladı. Bu defa Mehmed Kucur Bey, Habab ve diğer birkaç köyün geliri ve idâresiyle yetinmek zorunda kaldı. Bu yönetim değişikliğiyle Mehmed Kucur Bey, Mazgirt'te ikâmet etmeye başladı. Diğer kardeşleri Zekeriya, Süleyman ve Halil Bey'in her birine geçimlik köyler verildi ve Palu'da ikâmet etmeleri sağlandı. Kâtip Şem'î'ye göre Yensur Bey'in idâresi boyunca ayan ve ekâbire riayet ve halka adaletle muamele edildi.⁷⁸⁹ Yensur Bey, Palu Kalesi'nde yeni bir divânhâne inşa etti ki uzun zamandır böyle bir bina yapılmamıştı. Bundan başka birkaç meclis ve iki şahnişin⁷⁹⁰ de yaptırmıştı. Bunların yanında geniş ve yüksekçe bir köşk inşa ettirmişti. Bu köşk kalenin havadar bir köşesinde aşağıdan bakınca sanki dört köşesi havada olan ilginç ve dikkat çekici bir yapıydı. "Bakanların dikkat ve hayranlığını kesb eden böyle bir şeyi yapmak şimdiye kadar kimsenin aklına ve hayaline gelmemişti" diyen kâtip Şem'î, bu garip kasrın tarihini şiirle düşmüştü. Şiirsel bir ifade ile köşkün fiziksel yapısı ve iç süslemelerinden bahsettikten sonra yapım tarihini 1092/1681 olarak kaydeder. Daha sonra aynı tarihi ebced hesabıyla da yazar. Son olarak 1681 yılında Palu'da hâlâ Yensur Bey'in idâresinin devam ettiği ve kardeşleri ile iyi geçindiğini de nakleder.⁷⁹¹ Aslında kardeşleri ile çok iyi geçinmiyordu, zira birçok defa aralarında taht mücadelesi yaşanacaktı.

Şem'î'nin anlatımı nihayete erdiğinden 1681'den sonraki olaylar arşivi kayıtlarının verdiği bilgilere göre anlatılacaktır. Buna göre 1686'da Avusturya ile yapılan savaşta diğer bütün eyâlet ve sancaklar gibi Palu hükûmetinden de asker istenmişti. 25 Aralık 1686'da Palu hâkimi Yensur Bey'e yazılan fermanda, "... Taht-ı hükûmetinize tâbi' Karaçor ve Ohi ve Bulanık ve Gökdere ve Sivan ve Bağın ve Hun ve nefis-i şehirde olan aşâyirden ceng ü harbe kâdir yarar ve tüvânâ tüfenk-endâz piyâde hâzır ve âmâde ve vâkt u zamanıyla gelüp ..." ifadeleriyle sefere tam teçhizatlı askerleri ile zamanında orduya katılması istenmişti.⁷⁹² Bu belgede ilk defa Palu hükûmetine bağlı olan nahiyeler de sıralanmıştı. Buna göre Karaçor, Ohi, Bulanık, Gökdere, Sivan, Bağın ve Hun olmak üzere yedi nahiye mevcuttu.

⁷⁸⁹ Şem'î, *Tercüme-i Tevârih-i Şeref Han*, TSMK Revan 1369, s. 41b.

⁷⁹⁰ Odaların sokak ve bahçeye bakan cephelerinde dışarıya doğru çıkan, üç tarafı pencereci küçük bir cumba şeklindeki çıkma.

⁷⁹¹ Şem'î, *Tercüme-i Tevârih-i Şeref Han*, TSMK Revan 1369, s. 42a.

⁷⁹² BOA, *Atik Şikâyet Defteri*, No: 10, s. 126/501.

Eylül 1687’de Palu hâkimi olarak Yensur Bey görev yapmaktaydı. Kendisine mirî tarafından gönderilen kişilerin ücreti olarak 100 akçe ödemişti.⁷⁹³

Şubat 1693’te Palu hâkimine gönderilen fermanda, “Diyarbakir’in zü’âma ve erbâb-ı timar ve hükûmet ile elviye beylerine başbuğ olan Palu hâkimi Mehmed Kucur’a”, tam teçhizatlı askeri ile vakit kaybetmeden sefere katılması emredildi.⁷⁹⁴ Buradaki ifadeden anlaşılacağı üzere uzun bir süre hâkim olan Yensur Bey’in yerini tekrar Mehmed Kucur Bey almıştı. 29 Kasım 1694’te Palu hâkimi olan Kucur Mehmed’e Diyarbakir valisi Vezir Ahmed Paşa’nın Edirne’de bulunan Sadrazam Ali Paşa’nın komutasındaki orduya katılması emredilmişken, kendisinin de hükûmetine tabi askerler ve aşiret güçleri ile tam teçhizatlı olarak seferde görevlendirildiği bildirilmişti. Burada Mehmed Kucur Bey’in beylerbeyi payesi sahibi olduğu kayıtlıdır.⁷⁹⁵ Bir süre sonra Yensur Bey’in göreve geri aldığı anlaşılmaktadır. Zira Haziran 1695’te Palu hâkimi olan Yensur Bey’e yazılan hükümde, ordunun Sofya sahrasında toplandığı ve Belgrad’a doğru hareket ettiği, kendisinin de Diyarbakir eyâletindeki askerlere komutanlık etmek üzere görevlendirildiği ve bölgeden toplayacağı askerlerle zaman kaybetmeden orduya katılması istenmişti.⁷⁹⁶ Temmuz 1695’te Yensur Bey’e yazılan hükümde Diyarbakir eyâletinden sefer için görevlendirilen hükkâm, mirlivâ, zü’âma, erbâb-ı timar ve sâir askere başbuğ tayin edildiği ve zaman kaybetmeden Edirne üzerinden orduya katılması emredilmişti.⁷⁹⁷ Nitekim 19 Ağustos 1695’te mükemmel kapısı ile Palu hâkimi Yensur Bey, Eğil hâkimi, Çermik, Tercil, Mihrani vs. sancakbeyleri ile çevre sancaklardaki alaybeyleri bin asker ile orduya katılmıştı. Bunları komutanlığını Palu hâkimi Yensur Bey yapmaktaydı, alay ile orduya katılmalarıyla sadece Yensur Bey kaftan giyinmişti.⁷⁹⁸ Bu sırada Çapakçur sancağının zü’âma ve erbâb-ı timar savaşa katılmadığı gibi sâir vergilerini de vermemişlerdi. Bu nedenle 19 Ekim 1695’te Çapakçur sancağı,

⁷⁹³ BOA, İE. HR. 2/166.

⁷⁹⁴ BOA, Mühimme Defteri, No:104, s. 203/951.

⁷⁹⁵ Bu hüküm aynı zamanda Eğil, Hazzo, Cizre, Tercil ve Genç hâkimlerine yazılmıştı. Yine ocaklık sancaklardan Kulb, Çermik, Atak, Siird vs. sancaklara da yazılmıştı. BOA, Mühimme Defteri, No:105, s. 34/119-132.

⁷⁹⁶ BOA, Mühimme Defteri, No:103, s. 101/737.

⁷⁹⁷ BOA, Mühimme Defteri, No:107, s. 15/27.

⁷⁹⁸ Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, Nusretnâme, Tahlil ve Metin (1106-113/1695-1721), Haz. Mehmet Topal, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001, s. 63-64.

emredilen her sefere katılarak elli nefer getiren Palu hâkiminin arazisine katılmıştı.⁷⁹⁹ Burada görüldüğü üzere yurtluk ocaklık Çapakcur sancakbeyi sefer görevi yapmadığı için, sancağın statüsü bozulmuş ve Palu hükûmetine dâhil edilmişti.

1695'te Basra ve Bağdad bölgesinde urban eşkıyası devam etmekteydi. Bu hareketlerin bastırılması için bölgedeki beylerbeyi ve sancakbeylerine emirler yazılarak sefere katılmaları istendi. Diyarbekir beylerbeyine birkaç defa hüküm yazıldı.⁸⁰⁰ Yazılan bu fermanlara rağmen Diyarbekir eyâletindeki ocaklık sancaklardan kimse sefere katılmamıştı.⁸⁰¹ Aralık 1695'te Hazzo hâkimi Murad Han'a yazılan fermanda, urban eşkıyasının def'i için Bağdad valisi Vezir Ali Paşa ve Diyarbekir valisi Hüseyin Paşa ile birlikte bütün Kürdistan askerinin sefere katılacağı belirtilerek kendisinin de askeri ile sefere katılması emredilmişti.⁸⁰² Bu sırada Kürt beylerinden Cizre hâkimi Şeref, Eğil hâkimi Mustafa, ber vech-i ocaklık beylerbeyi payesiyle Palu hâkimi Yensur Bey'e (beş yüz nefer atlı ile gitmek üzere), Pesyan, Habur, Meyyafarikin, Hısnıkeyfa ve Mihrani beylerinin Basra'ya urban eşkıyası tenkil seferine katılmaları istenmişti.⁸⁰³

Palu'da İbrahim Bey'in oğulları arasındaki hâkimlik mücadelesi devam etmekteydi. Zira 1697'den kısa bir süre önce Palu hâkimliği görevinde Süleyman Bey'in bulunduğu ancak bu tarihte yerine Halil Bey'in Engürüs seferine katılma şartıyla atandığı görülmektedir. Nitekim Ağustos 1697'de Diyarbekir valisine yazılan fermanda, Hazzo hâkimi Mahmud, Cezire hâkimi Şeref, Palu hâkimi Süleyman bundan önce mükemmel kapıları halkıyla Engürüs seferine memur iken hâlâ ber-vech-i ocaklık Hazzo hükûmeti Murad Han'a, Palu hükûmeti Halil'e ve Cezire hükûmeti Abdullah Han'a tevcih kılınmak rica edilmişti. Bu beylerin atanması ricasının kabul edildiği ancak beylerin mükemmel bir şekilde Engürüs seferine katılmaları şartı getirilmişti.⁸⁰⁴ 10 Ocak 1699 tarihli sancak tevcih defterinde Palu hâkimi olarak Halil Bey'in görev yaptığı ve bu tarihte sancağın kendisine ocaklık

⁷⁹⁹ BOA, İE. DH. 14/1262.

⁸⁰⁰ BOA, Mühimme Defteri, No: 108, s. 1/1, 2/2.

⁸⁰¹ Silahdâr Findıklılı Mehmed Ağa, Nusretnâme, Tahlil ve Metin (1106-113/1695-1721), s. 131-132.

⁸⁰² BOA, Mühimme Defteri, No: 108, s. 6/8.

⁸⁰³ BOA, Mühimme Defteri, No: 108, s. 7/9-26.

⁸⁰⁴ BOA, Mühimme Defteri, No: 110, s. 285.

olarak tekrar verildiği kayıtlıdır.⁸⁰⁵ 1701’de Palu hâkimi ile birlikte Eğil, Çermik, Hazzo, Cizre, İmadiye sancakları Diyarbakir beylerbeyi Bıyıklı Hacı Mehmed Paşa ile Basra ve Kurne seferine katılmışlardı.⁸⁰⁶

2.6. Beylerbeyleri ile Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet Sancakların İdarî ve İktisadî Çatışması

XVII. yüzyılda valiler ve dolaylı olarak timar ve zeâmet sahipleri, köylülerin artık ürüne el koymada daha cüretkâr ve saldırgan olmuşlardı. Artan enflasyon ve gider fazlalığını yerleşik köylüler ve göçebe aşiretlerden sağlama yolunu seçmişlerdi. Bunun yanında XVI. yüzyılın sonundan XVII. yüzyıl ortasına kadar devam eden sürekli savaşlar daha fazla para, tahıl ve askerî ihtiyaçlar gerektirmişti. Merkezi hükûmet Diyarbakir eyâletinde daha önce olmadığı kadar para ve mal talep etmekteydi. Bunlar avârızın genelleştirmesi ile sağlanırken, nüzûl ve sürsat iyice arttırılmış ve yaygınlaştırılmıştı. Özellikle daha önceki dönemde bu tür vergilerden muaf olan yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklar gittikçe bu durumdan rahatsız olmuş ve merkezi hükûmet ile gerilime doğru giden bir süreci başlatmışlardı. Nitekim tam bu sıralarda Urmiyeli Şeyh Mahmud, Bağdad seferi için Diyarbakir’de bulunan IV. Murad’a ricada bulunarak vergilerin indirilmesini istemişti.⁸⁰⁷ Kimi beyler ise vergiyi ödemeyip protestoda bulunmuş ve bazıları da seferlere katılmamayı seçmişti.

Kürt beylerinin XVII. yüzyılda bazı seferlere katılmak istemedikleri veya katıldıklarında çok az sayıda asker getirdikleri belgelere yansımaktadır. Bunun birçok sebebi olmalıydı, nitekim Celalî isyanları⁸⁰⁸ ile bölgeleri harap olmakla birlikte beylerbeyinin yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancakların yönetici ile statülerine müdahaleleri iktisadî zorluklar ile birleşince sefere katılmamak gibi karşı meydan okuma hareketi ortaya çıktı. Örneğin 1609’da Genç hâkimine, Erzurum muhafazasında olan Hasan Paşa’nın yanında hizmet etmesi için emir gönderilmiş

⁸⁰⁵ BOA, A.RSK d. 1551, s. 33.

⁸⁰⁶ Defterdâr Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekaiyât, Tahlil Metin (1066-1116/1656-1704)*, Haz. Abdülkadir Özcan, TTK: Ankara 1995, s. 706-707; Râşid Mehmed Efendi, *Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, Târîh-i Râşid ve Zeyli (1071-1114/1660-1703)*, c. 1, s. 598.

⁸⁰⁷ *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi*, 4. Kitap, s. 40-41.

⁸⁰⁸ Eylül 1589’da Kîğî’da ortaya çıkan Celalîler için bkz. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*, Haz. Mehmet İpşirli, TTK: Ankara 1999, s. 215.

iken bu göreve gitmediği tekrardan uyarılarak işaret edilen görevi yapmak üzere Erzurum'a gitmesi istenmişti. Bu emir Palu hâkimine, Kızıuçan, Çapakçur, Sağman ve Pertek beylerine de gönderilmişti.⁸⁰⁹ Bu hükümde görüldüğü üzere belli bir bölgedeki beyler, sefere gitmemek üzere tepkilerini dile getirmişlerdi. Bu tepkinin nedenlerini kısa bir süre sonra kaleme alınan Aziz Efendi Kanunnâmesi'nde görmekteyiz.

1630'larda yazılıp IV. Murad'a sunulan Aziz Efendi Kanunnâmesi'nde Diyarbekir, Van ve Musul eyâletlerine bağlı Kürt beylerinin XVI. yüzyıldaki parlak günlerinden uzaklaştıkları ve eskisi gibi seferlere binlerce askerle gelip hizmet edemedikleri belirtilmiştir. Bunun sebeplerini sorgulayıp çözüm arayışına giren Aziz Efendi, bir risale hazırlayarak padişaha bazı önerilerde bulunmuştu. Bu risaleye göre "Safevilere karşı Osmanlıların kuvvetli bir seddi ve kalesi olan Kürt beylerinin"⁸¹⁰ güç kaybedip XVII. yüzyılda önemlerini yitirmelerinin temel sebebi bölgeye atanan beylerbeyiler ve seferlere çıkan vezirlerin Kürt beylerini yerlerinden etmeleri, aşırı vergi ve para talebiyle borçlandırmalarıydı. Bu nedenlerle birçok Kürt beyi sancağından alınmış veya katledilmişti. Yurtluk-ocaklık ve hükûmet ile idâre edilen her bir sancağın beyi kanunnâme ve temliknâmelere aykırı şekilde görevinden azl edilmekte ve bunların yerine bir başkası para vermek şartıyla nasb edilebilmekteydi.⁸¹¹ Kimi durumlarda ise sancak dışından birisine beylik verilerek bölgedeki yönetici ailenin yönetim geleneğine son verilebilmekteydi. Böylece Kürt beylerinin idâresindeki sancaklarda idârî düzen bozulmuş ve istikrarsızlık hüküm sürmeye başlamıştı. Ayrıca Şarka yapılan seferlerde oldukça faydalı olan Kürt beyleri, batıya (Engürüs) yapılan seferlerde pek başarı sağlayamadıkları gibi beylerbeyiler tarafından da aşırı isteklerle yıpratılmışlardı. Bütün bu sebepler birleştiğinde hem idârî hem de mâli kriz kaçınılmaz olmuştu. Aziz Efendi, 1630

⁸⁰⁹ BOA, Mühimme Defteri, No: 78, s. 644/1664.

⁸¹⁰ "... Düşmen-i dinin kanların kaynatan ümerâ-i hükkâm-ı Kürdistan-ı şeca'at-'unvandır ki her biri Kızılbaş cânibinde olan serhadd-i mansûrelerinin hısn-ı haşini ve ol taraflarda vâki' olan memâlik-i hisâr-ı metîni olup...". **Kanûn-nâme-i Sultânî Li Aziz Efendi**, Haz. Rhoads Murphey, Harvard University Press: Cambridge 1985, p. 33-34.

⁸¹¹ "... İki padişah-ı 'alişân verdikleri dahi azl u nasb ve katl havfindan terk-i vatan ve celâ-i mesken etmekle, yerlerini akrabalarına veyahud ahidnâmeye muhalif ecnebiye verip, her birinden kırkar ve ellışer ve altmışar bin guruş alınıp nuküdları kalmadıkda ziyâde muamele ile birer ol kadar bin borca girip, cümlesi fakirü'l-hâl medyûn-ı mustağrâk oldukları ecilden ...". **Kanûn-nâme-i Sultânî Li Aziz Efendi**, p. 35-36.

yılında Hüsrev Paşa'nın İran seferine çıktığı ve Hemedan ile Derguzin bölgesine harekât yaptığı sırada Kürt beylerinin sefere adam getiremez olduklarını, hâlbuki eskiden binlerce adam getiren beylerin bu sırada altı-yedi yüz asker getirebildiklerini kaydetmişti.⁸¹² Az bir askerle gelmiş olsalar bile sadrazam Hüsrev Paşa'nın gözüne gireceklerini düşünmüşlerdi. Ancak bekledikleri gibi olmadı yaptıkları bir hata yüzünden Hüsrev Paşa birkaçının kellesini vurdurttu.⁸¹³ Aynı vakayı Palu beylerinin tarihini anlatan Kâtip Şem'î de aktarmaktadır. 1630'da Palu hâkimi Ali Bey, diğer Kürt beyleri ile Bağdad seferine katılmıştı. Savaş sırasında görevlendirildikleri Derteng Boğazı'nda Safevi kuvvetlerini engelleyemeyince yerlerini terk edip orduya katılmak üzere Hüsrev Paşa'nın yanına gitmişlerdi. Durumu öğrenen Hüsrev Paşa hiddetlenip bunların birkaçını katletmişti.⁸¹⁴ Bu sırada meydana gelen gelişmeleri aktaran Naima, Hüsrev Paşa'nın Soran, Erdelan ve sâir Kürt Beyleri ile askerleri üzerine yaptığı sefer ile katliamlar bölgede şiddet ve korku yarattığını belirtir.⁸¹⁵ Bu olay Kürt beyleri ve bölgedeki halk içinde korku ve endişe yaratmıştı. Bunun gibi olaylar neticesinde Kürt beylerinin sefere götürecek asker ve at bulamayacak derecede güçsüz ve fakir düşmesi nedeniyle Aziz Efendi, durumu padişaha arz ederek Kürt beylerinin eskisi gibi güçlendirilmesi için beylerbeylerinin müdahalesinin engellenmesi ve borçlarının silinerek kendilerine yardımcı olunmasını tavsiye etmekteydi. Ayrıca Diyarbekir beylerbeyine yazılan hükümde, beylerin azl ve nasbına karışmaması gerektiği kesin bir dille kendisine bildirilmişti. Kanuna göre ailede babadan oğula veya kardeşten kardeşe her kime geçiyorsa merkezden ataması yapılacaktı. Bu şekilde beylerden fazla miktarda para talep edilerek borca düşürülmeyecekti. Ancak bu şekilde Kürt beyleri eski zamanlardaki güçlerine ulaşacaktı. Böylece Safeviler ile baş edilecek ve yeni fetihlerin yapılması mümkün olabilecekti.⁸¹⁶

Aziz Efendi'nin padişaha sunduğu çözüm önerileriyle padişah tarafından bazı adaletnâme ve fermanlar çıkarıldı. Ancak bunların uygulamada karşılık bulamadığı sonraki süreçte meydana gelen gelişmelerden açıkça görülmektedir. Zira beylerin

⁸¹² *Kanûn-nâme-i Sultânî Li Aziz Efendi*, p. 36.

⁸¹³ *Kanûn-nâme-i Sultânî Li Aziz Efendi*, p. 36.

⁸¹⁴ Şem'î, *Tercüme-i Tevârih-i Şeref Han*, TSMK Revan 1369, s. 39b.

⁸¹⁵ *Târih-i Na'imâ*, c. III, Haz. Mehmet İpşirli, TTK: Ankara 2007, s. 652-653.

⁸¹⁶ *Kanûn-nâme-i Sultânî Li Aziz Efendi*, p. 36-37.

borç içinde ayakta kalma mücadeleleri sıklıkla gözlenmektedir. Bunun yanında hükûmet sancakların idârecileri bile kısa sürelerle değişmeye devam edilmekte, beylerbeyiler ile divân bürokrasisinin buna müdahil oldukları belgelere yansımaktadır. Bu şekilde devam eden gelişmelerle Palu hükûmeti ile birlikte diğer yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklarda istikrarsız yönetimlerin sebep olduğu idârî ve iktisadî krizler halkı da olumsuz şekilde etkilemişti. Aşağıda Palu özelinde borç ve şikâyet başlığı altında bölgedeki olaylar aktarılacaktır.

2.7. Palu Hâkimlerinin İktisadî Krizi: Borç İlişkileri ve Şikâyetler

Konunun ayrıntısına girmeden önce Palu hâkimlerinin borç alma sebeplerine değinmek gerekir. Aşağıda genişçe yer verilen XVII. yüzyıl yöneticilerine ait borçların birçoğu hâkimlik atamalarında devlet merkezine ödenen vergi ile eyâlet valileri ve diğer yüksek bürokrasiye verilen para ile hediyeleri karşılamak üzere alınmıştı. Nitekim Aziz Efendi Kanunnâmesi'nde, Kürt beylerinin bu dönemde atamalardan dolayı para yetiştiremeyip faizle borçlandıkları ve ribahorların (faizcilerin) elinde kaldıklarını belirtmişti.⁸¹⁷ Bunun yanında idâreciler, kimi durumlarda ticaret yapmak maksadıyla veya bazı giderleri için borçlanmaya gidebilmekteydiler. Bu dönemde borç ilişkileri dolayısıyla en fazla şikâyet edilen kişi İbrahim Bey'di. İbrahim Bey'in Müslim ve gayrimüslim, bölge içi ve dışından farklı görev ve statülerden bazı kimselerden borç aldığı görülmektedir. Örneğin Sipahilerden Osman, Palu hâkimi İbrahim Bey'e borç olarak 1050/1640 senesinde 28.500 riyal kuruş vermiş ancak zamanı geldiğinde parasını alamamıştı. Birkaç defa talep ettiğinde İbrahim Bey, vermemekte direnmişti. Bunun üzerine Osman merkeze şikâyette bulunmuştu. Diyarbekir valisi ve kadısı marifetiyle kefillerinden ya da kendisinden alınması için emir yazılmıştı.⁸¹⁸ 1650'de Diyarbekir valisine yazılan hükümde, İbrahim isimli kişinin Palu Beyi İbrahim'den sekiz bin beş yüz zerri kuruş alacağı olduğu, bu miktarın kendisinden yahut kefil olan zatlardan şer ile alınması istenmişti.⁸¹⁹ Şubat 1653'te Diyarbekir valisi ve Amid kadısına yazılan hükümde, Palu eski sancakbeyi olan Zülfikar'ın Palu hâkimi İbrahim Bey'in zimmetinde on

⁸¹⁷ Kanûn-nâme-i Sultânî Li Aziz Efendi, p. 37-38.

⁸¹⁸ BOA, Mühimme Defteri, No: 90, s. 312/381.

⁸¹⁹ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 1, s. 32/160.

yedi bin kuruş alacağı bulunmaktaydı. Bu borcun alınması için maliye tarafından emir verilmiş ve tahsil işleminin merkeze bildirilmesi istenmişti.⁸²⁰ Birkaç gün sonra bu emir tekrar gönderilerek Zülfikar Bey'in İbrahim Bey'den alacağı için Eğil hâkimi Abdülmümin Bey'in kefil olması nedeniyle İbrahim Bey'in ödemede güçlük çıkarmasından dolayı, bu paranın Abdülmümin Bey'den tahsil edilmesi Diyarbekir kadısından istenmişti.⁸²¹ Nisan 1653'te gönderilen başka bir hükümde ise Hassa Musahiplerinden Mehmed'in, 1050 senesinde Palu hâkimi İbrahim Bey'e 7.600 kuruş borç para verdiği ancak bu parayı daha sonra alamadığı bildirilmekteydi. Paranın tahsili için merkezden Diyarbekir kadısına emir yazılmıştı.⁸²² İbrahim Bey'in alacak davaları kendisinin ölümünden sonra da devam etmişti. 17 Ocak 1665'te Diyarbekir valisi ile kadısına ve Palu kadısına yazılan hükümde, Kadı Mevlânâ Mahmud'un 17. 000 kuruş alacaklı olduğu Palu sancakbeyi İbrahim'in ölmesiyle, Palu hâkimi oğlu ve diğer varislerinin ödemeye yanaşmamaları üzerine hakkının vekili Ahmed Çavuş'a teslim edilmesi istenmişti.⁸²³

Borç işlerinde adı geçen kişilerden biri de birkaç kez İbrahim Bey ile hâkimlik mücadelesine giren ve bir süre Palu hâkimliği de yapan Zülfikar Bey'di. Nitekim Eylül 1653'te Diyarbekir valisi Vezir Mehmed Paşa'ya ve Amid kadısına yazılan hükümde, Hassa-i Hümâyûn hüddâmlarından Osman bizeban (dilsiz), mektup gönderip, birkaç sene evvel Palu hâkimi olan Zülfikar'a borç olarak üç bin kuruş verdiğini, ancak Zülfikar Bey, borcunu uzun bir süre ödemediğinden şikâyet etmişti. Bunun üzerine daha sonra borç karşılığı olarak Palu mahsulatından arpa, darı ve penbe vermişti. Osman, bu mahsulleri alarak ambara koyup saklamışken, Zülfikar Bey "malım açık verdi" diyerek verdiklerini geri almıştı. Bunun üzerine durum şikâyet ile tekrar merkeze bildirilmiş ve konunun incelenmesi için çavuş gönderilmişti. Ancak giden mübâşir Zülfikar Bey'den bir kuruş tahsil edemediği gibi katl girişimine de maruz kalmıştı. Merkezden yazılan emirde konunun araştırılıp adaletsizliğin ortadan kaldırılması talep edildi.⁸²⁴ Ancak bu alacağın tahsil edilemediği bir süre sonra görülecekti, zira Ağustos 1657'de Osman adlı şahsın Palu

⁸²⁰ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 2, s. 112/439.

⁸²¹ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 2, s. 122/477.

⁸²² BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 2, s. 173/665.

⁸²³ BOA, Mühimme Defteri, No: 95, s. 48/291.

⁸²⁴ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 2, s. 287/1108.

ümerâsından Zülfikar Bey'den alacağı olan on altı bin riyal kuruşun tahsil edilmesi bildirildi.⁸²⁵

Yoğun borç işlerine giren ve bu sebeple birçok şikâyete konu olan kişilerden biri de uzun süre Palu hâkimliği yapan Mehmed Kucur Bey'di. Ekim 1672'de Diyarbakir beylerbeyi ve Palu kadısına yazılan hükümde, ebnâ-i sipahiyândan Veli arzuhal göndererek, daha önce Palu sancağı hâkimi olan Kucur Bey zimmetinde borç olarak beş bin kuruş hakkı olup, Palu sakinlerinden Halid, İsmail ve sâir kişiler bu meblağın ödemesinde kefil olmuşlardı. Fakat borcun ödeme zamanı geçmesine rağmen, Kucur Bey'in bu parayı ödemediği bildirilmişti. Eğer Kucur Bey ödemezse paranın kefillerinden tahsil edilmesi için emir yazılmıştı.⁸²⁶

Kucur Bey ile birçok defa hâkimlik rekabetine giren kardeşi Yensur Bey, Palu beyleri arasında borçlarını ödemediği için mahkemeye en fazla şikâyet edilen kişiydi. Bazı durumlarda alacaklılar mahkemeye başvurup borçlarının karşılığında Palu beylerinin gayrimenkul kiralaları ile vergi gelirlerine bir süreliğine el koydukları anlaşılmaktadır. Bu durumlardan biri Yensur Bey'in hâkimliği sırasında kaydedilmişti. Şubat 1673'te Diyarbakir beylerbeyine ve Amid kadısına yazılan hükümde, Voyvoda Kasım divâna arzuhal gönderip Palu sancakbeyi olan Yensur Bey'in zimmetinde dört yüz kuruş alacağı olmakla, karşılığında Diyarbakir'deki emlak, hamam, değirmen ve dükkânlarının kirası ile Palu'nun Diyarbakir'de sakin olan perâkende zımmî reâyâlarının cizyelerinden toplanmasıyla tahsil edilecekti. Bu paranın tamamı tahsil edilinceye kadar belirtilen mülklerin kirası ile gayrimüslimlerin cizyesini zapt ve tasarruf etmek üzere Kasım Voyvoda'nın eline temessük vermişken bir süre sonra Yensur Bey, borçlu olduğu başka bir kişiye de buraların tasarrufunu vermişti. Bunun üzerine Kasım Voyvoda merkeze şikâyette bulunmuş ve alacağının tahsilini mahkemeye yoluyla temine girişmişti. Neticede merkezden yazılan emirde Kasım Voyvoda'nın elindeki borç ve tasarruf senetlerine göre Palu hâkiminin emlakının kirası ve gayrimüslimlerinin cizyesinin belirten tarihler arasında Kasım Voyvoda adına tahsil edilerek borcun kapatılması

⁸²⁵ BOA, Mühimme Defteri, No: 92, s. 28/5.

⁸²⁶ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 8, s. 128/578.

istenmişti.⁸²⁷ Diğer bir kayıta ise Osman isimli kişi İstanbul'a giderek Palu hâkimi olan Yensur Bey zimmetinde on altı bin iki yüz kuruş alacağı olup, bu paranın kefilleri Palu sakinlerinden Murad Han, Pehti, Ömer ve zimmî Boloni adlı kişiler olduğunu belirtmişti. Yensur Bey, borcunu ödemediğinden bunun kefillerden tahsil edilmesi için Diyarbekir beylerbeyine ve Amid kadısına Şubat 1673'te emir yazılmıştı.⁸²⁸ Diyarbekir beylerbeyi ve kadısına Nisan 1673'te yazılan hükümde, Bayram Çavuş'un Palu hâkimi Kucur Bey'de altı ay vade ile on yedi kese ve yüz kuruş alacağı vardı. Bu borcun kefilleri de Palu sakinlerinden Mustafa, Seyyid Mustafa, Halil kethüda, İsmail ve Şahin isimli kimselerdi. Borcun vadesi üç yıl geçmesine rağmen Kucur Bey'den alınmadığı gibi kefillerden de tahsil edilememişti. Bunun üzerine şikâyetle bulunarak mahallindeki mahkeme yoluyla tahsil edilmesini istemişti.⁸²⁹ Aralık 1674'te Diyarbekir valisi Kaplan Paşa'ya ve Amid kadısına yazılan hükümde, Ahmed adında birinin arzuhal gönderip 1084/1673 senesinde Palu hâkimi olan Yensur Bey'in mütesellimine 5.024 kese akçe borç verdiğini, fakat parasını geri alamadığından şikâyet etmişti. Hal böyle iken bir süre sonra Palu hükümeti Yensur Bey'in kardeşi Kucur Bey'e tevcih edilmişti. Alacaklı Ahmed, Yensur Bey'le Babadağı'nda buluştuklarında parayı ondan istemişti. Ancak Yensur Bey bu paranın 15 kesesini yeni hâkim atanan kardeşi Kucur'a havale etmiş ve beş bin kese kendi zimmetinde kalmıştı. Kalan miktarı talep eden Ahmed, alamayınca bu paranın tahsili için mahkeme yoluyla gerekli işlemin yapılmasını istemişti.⁸³⁰ Diyarbekir valisi ve Amid kadısına Mart 1676'da yazılan hükümde, Diyarbekir voyvodasının Palu hâkimi Yensur Bey'de olan 1.800 kuruş sürsat malı ve Kürd Mehmed çobaniyesinden 280 kuruş alacağı vardı. Benzer şekilde Eğil hâkimi Mustafa Bey'de de Kürd Mehmed çobaniyesinden bir miktar alacakları vardı. Bu borçların geciktirilmeden gerekli şekilde tahsil edilmesi istenmişti.⁸³¹ Diyarbekir valisine ve kadısına Ekim 1688'de yazılan hükümde, Seyyid Ahmed ve Seyyid İsmail'in Palu hâkimi Yensur Bey zimmetinde borç olarak verdikleri 2.545 kuruş alacakları olup, zamanı geçtiği halde vermediği bildirildiğinden bu paranın

⁸²⁷ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 8, s. 193/925.

⁸²⁸ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 8, s. 203/977.

⁸²⁹ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 8, s. 440/2141.

⁸³⁰ H. G. Majer, *Das Osmanische "Registerbuch der Beschwerden" (Şikâyet Defteri) vom Jahre 1675*, Osterreichische National-bibliothek Cod. Mixt 683, Wien 1984, s. 10a.

⁸³¹ *Viyana Şikâyet Defteri, Cod Mixt 683*, s. 215a.

Diyarbakir mukataa memurlarından Abdurrahman'a aldırılmasını rica etmişlerdi. Buna binaen mezkûrun mübaşeretıyla alınması için emir yazılmıştı.⁸³² Mart 1689'da Diyarbakir valisi ve kadısına gönderilen hükümde, Hacı Abdurrahman'ın arzuhal gönderip Palu hâkiminde 6.300 kuruş alacağı olduğu belgeyle sabit olmasına rağmen, alacağını tahsil etmekte güçlük çekmekte olduğundan bunun mahkeme yoluyla tahsil edilmesini istemişti.⁸³³ Kasım 1694'te Diyarbakir beylerbeyi, Amid ve Palu kadılarına yazılan hükümde, Ömer isimli kişi İstanbul'a arzuhal gönderip Palu hâkimi Kucur Mehmed'e borç olarak verdiği 2.320 kuruş hakkı olup, bu paraya Palu halkından Murtaza, Hacı Mustafa, Haydar ve Şem'i isimli kişiler kefil olmuşlardı. Borç ödenmediğinden o tarafa tahsil için gelen kişiye yardımcı olup parayı almaları bildirilmişti.⁸³⁴ Kasım 1696'da Diyarbakir valisine ve Amid kadısına yazılan hükümde, Hacı Mehmed mahkemeye gidip Palu hâkimi Yensur'a borç olarak verdiği bin üç yüz kuruştan daha önce üç yüz kuruşu alıp, geri kalan bin kuruşa ise adamlarından Muharrem ve Ömer isimli kimseler kefil olmuşlardı. Alacağın kendisinden ve kefillerinden istendiğinde vermekte zorluk çıkardıklarından mahkeme yoluyla tahsil edilmesi emredilmişti.⁸³⁵ Aralık 1697'de Hacı Ahmed, mahkemeye başvurarak Palu hâkimi olan Kucur Mehmed Paşa'ya borç olarak verdiği 1.000 kuruş hakkının sefer dolayısıyla geciktirildiği bildirmişti. Böylece bu paranın daha da geciktirilmeden tahsil edilmesi istenmişti.⁸³⁶

Netice olarak alacak-verecek konularına dair şikâyetlere bakıldığında, XVII. yüzyılda daha önce benzerine pek rastlanmayan bir durumun ortaya çıktığı görülecektir. Bu yüzyılda genelde bütün Kürt beyleri ile birlikte Palu hâkimlerinin iktisadî sıkıntı içine girdikleri aşikârdır. Bunun birçok sebebi vardı. Öncelikle Celali isyanlarının oluşturduğu güvensiz kaos ortamı söylenebilir. Zira bu dönemde köylü halk yerinden yurdundan edilmiş ve tarım, sanayi ve ticaret hacmi oldukça düşük seviyelere inmişti. Bunun yanında doğuya ve batıya yapılan sonu gelmez seferler yöneticiler ve askerler üzerinde fiziksel yorgunluk getirdiği gibi idârecilerden ve halktan sefer giderleri için toplanan paralar ciddi bir iktisadî baskı da oluşturmuştu.

⁸³² BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 11, s. s. 550.

⁸³³ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 13, s. 67 /323.

⁸³⁴ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 18, s. 267/1651.

⁸³⁵ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 21, s. 79/501.

⁸³⁶ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 25, s. 450/1754.

Nitekim buna karşı kimi tepkilerin olduğu önceki bölümde anlatılmıştı. Palu beylerinin malî zorluklar içerisinde düşmesinin diğer bir sebebi de Diyarbakir beylerbeyinin hâkim atamasına sıklıkla müdahale etmesi ve her bir atamada daha yüksek miktarda para talep etmesiydi. XVII. yüzyılda taşra teşkilatında merkezin sancaktan eyâlete kaydığı ve eyâlet valilerinin idârî ve malî olarak oldukça güçlendikleri bilinen bir durumdur. Dolayısıyla merkezin sancaktan eyâlete kaymasıyla eyâlet valilerinin doymak bilmez hazinesini doldurmak için yüksek miktarda ve kanunda olmayan vergi talebini, daha fazla para alabilmek için sancakbeylerinin sıkça değiştirilmesi takip edecekti.⁸³⁷ Yukarıda ayrıntılı şekilde anlatıldığı üzere Palu hâkimlerinin bir yıldan az bir süre görev yaptıkları birçok atama kayda geçmişti. Bazı durumlarda eyâlet valileri aile içi çekişmelerde taraf olup bey olacak kişiden yüksek miktarda para talep edip atanmasını sağlayabilmekteydi. Bu durumların sıkça yaşandığı ve Palu hâkimlerinin borçlarını ödeyemeyecek raddede malî krize girdikleri sonucu çıkarılabilir.

2.7.1. Palu Halkının Osmanlı Divânında Duyulan Sesi: Arz-ı Şikâyetler

XVI. yüzyıl köylülerinin kasaba ve şehir merkezleriyle, kırsal şehirlerin de devlet merkezi ile iletişim, ulaşım ve sâir ilişkileri oldukça sınırlıydı. Ancak ilerleyen yüzyıllarda, özellikle XVIII. ve XIX. yüzyıllarda, köylüler ile yöneticiler arasında vergiler dolayısıyla daha sıkı ilişki ağı kuruldu. Böylece taşra kentleri-devlet merkezi ve köy-şehir ilişkileri sıklaştırdıkça, merkezin kırsal alan üzerindeki hegemonya ve kontrolü de arttı. Belgelerde görüldüğü şekliyle XVI. yüzyılda devlet merkezine yansıyan şikâyet konusu çok azdı veya şikâyetler merkeze yansımıyordu. Fakat XVII. yüzyılda İmparatorluğun geçirdiği değişim, dönüşüm ve krizler şikâyetlerin artmasına sebep olmuş görünüyor. Özellikle XVII. ortasından itibaren şikâyet konularının arttığı Palu hükûmeti meyanında da tespit edilebilmektedir. Palu halkının İstanbul'a şikâyet arzlarını ulaştırmalarının sıklığı, emek ve paralarına haksızca uzanan elleri savuşturmada gösterdikleri amansız karşı koyuşu kanıtlamaktadır.

⁸³⁷ Bu döneme kadar hükûmet sancaklardan alınmayan vergi ve sair ücretleri 1670'te Ömer Paşa kendi tasarrufuyla talep etmiştir. Bkz. İ. Metin Kunt, **Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir-Gideri Diyarbakir (1670-71)**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi: İstanbul 1981, s. 20-21.

Dönemin başlıca şikâyet konuları olarak aşırı vergiler, idârecilerin adaletsizlikleri, aşiret saldırıları, mala ve cana kast gibi meselelerdi. Şikâyetler hem Müslim hem de gayrimüslim halktan gelebilmekteydi. Bazı durumlarda yöneticilerin de merkeze şikâyette bulunup kendilerini rahatsız eden meselelere çözüm aradıkları olmaktaydı. Şikâyet olaylarını bir kısmı bu başlık altında yazılırken bazıları başka bölümlerde bağlamına göre kullanılmıştır. Merkeze yansıyan şikâyet konularından bazıları şöyleydi: Ağustos 1666'da Diyarbekir valisine ve kadılarına yazılan hükümde, Palu hâkimi olan Mehmed Kucur, mektup gönderip daha önce kethüdalığını yapan Şahin'in ehl-i şerir olduğunu bildirmişti. Ayrıca Şahin Kethüda'nın daha önce haksız vergi toplayarak hükûmetinin reâyâsına zulüm ettiği gibi topladığı para ile kayıplara karışmıştı. Bunun yaptığı haksızlıklar nedeniyle bölge halkı yerlerini terk ederek kaçmıştı. Bu kişinin daha önce de birkaç kez bu işlere giriştiği bilindiğinden görevden alınarak cezalandırılması istenmişti. Fakat birkaç beyaz (boş) kâğıt alarak Diyarbekir bölgesine kaçmıştı. Kendisi mahkemeye davet edilmiş ancak gelmeyerek yaptığı olumsuzluklara devam etmişti. Merkezden yazılan emirde Şahin'in her nerede bulunursa yakalanarak mahkeme edilmesi veya Palu hâkimine teslim edilmesi istenmişti.⁸³⁸

Nisan 1688'de Diyarbekir ve Erzurum beylerbeyleri ile Palu hâkimine, Palu ve Kiği kadılarına yazılan hükümde, Millü Aşireti'nden ismi geçen kişiler köy basıp halka zulüm ederek etrafa rahatsızlık verdiklerinden ele geçirilmeleri ve cezalarının verilmesi talep edilmişti.⁸³⁹ Temmuz 1688'de Palu kazası ahali, üzerlerinde ödenecek herhangi bir vergi kaydı yokken Palu sakinlerinden Kucur, Mustafa ve Haçik oğlu Papas Yezid etraflarına topladıkları kişiler ile bir önceki senenin mahsulünü ve iki bin yüz kuruş paralarını aldıklarından başka dört adamlarını da katletmişlerdi. Ayrıca halktan bazılarının evlerini basarak mal ve erzaklarını çalmışlardı. Bunun gibi nice kötülük ile halka zulüm etmişlerdi. Bu nevi olumsuzlukları yapanların ele geçirilmesi ve muhakeme edilerek haklarından gelinmesi emredilmişti.⁸⁴⁰ Yine Temmuz 1688 sonunda Palu halkından bazıları İstanbul'a giderek Palu sancakbeyi olan Yensur Bey'in halka zulmünün nihayeti

⁸³⁸ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 6, s. 9/39.

⁸³⁹ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 11, s. 170.

⁸⁴⁰ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 11, s. 396.

olmadığını bildirmişlerdi. Ayrıca kardeşleri Kucur, Halil ve Süleyman'ın "her biri de kendi başına beylik yaparak" halktan fazla vergi aldıkları gibi türlü hakaret ve kötülükler etmekteydiler. Bu kişiler merkeze şikâyet edilmiş, ancak bunların her biri kendilerinden şikâyetçi olanlara da saldırarak birçok kişiyi katledip bazılarını da yaralayarak para ve mallarına el koymuşlardı. Bunun üzerine tekrar şikâyet edilmişlerdi. Neticede merkezden Diyarbekir valisine ve Amid kadısına yazılan hükümde durumun yerinde incelenerek muhakeme edilmesi ve cezalarının verilmesi emredilmişti.⁸⁴¹ Burada görüldüğü üzere Palu halkının neredeyse tamamı şikâyetçi olmuştu. Esasen olayı sebebi hâkimliğin kardeşler arasında sık sık değişmesi ve istikrarlı bir idârenin kurulamamayı. Daha önce belirtildiği üzere beylerinin kısa sürelerle atanması onlara büyük bir maddi külfet getirmekteydi. Bunu karşılamak üzere halktan gayri meşru şekilde para talep etmekteydiler. Özellikle XVII. yüzyılın son çeyreğinde Palu beyzâdelerinden Yensur, Mehmed Kucur, Süleyman ve Halil kardeşler arasında kıyasıya bir rekabet ve mücadele yaşanmıştı. Bunların her biri kısa sürelerle değişecek şekilde Palu hâkimliği yaptı. Ancak halkın şikâyetine yansıdığı üzere atamadan sonra diğer kardeşler yine bey gibi hareket etmekte ve çeşitli şekillerde halkı taciz ederek haksız para toplayabilmekteydiler.

Bazı örneklerde Palu beylerinin halkı şikâyet ettikleri de oluyordu. Örneğin Ekim 1688'de Palu hâkimi merkeze arzuhal göndererek, Palu kazasında bulunan gayrimüslimlerin cizyelerini toplamaya giden cizyedârlara, gayrimüslim halk tarafından karşı koyulduğu ve vergi vermeyi kabul etmediklerini haber verilmişti. Bunun üzerine Palu hâkimi merkeze başvurarak nasıl hareket etmesi konusunda görüş istemişti. Merkezden Diyarbekir valisi Ahmed Paşa'ya yazılan hükümde, Palu hâkimine karşı gelip vergilerini ödemeyen gayrimüslimlerin uyarılması, vergilerinin kanun ve deftere göre alınması, ayrıca fesat ve şenaat edenlerin de şiddetle cezalandırılması emredilmişti.⁸⁴² Burada beyin şikâyetinde bulunma sebebi kendisine karşı koyup vergi vermeyenleri tedip edebilmek için onay almak olmalıdır.

Şikâyet konularından biri de aşiretlerin yaylaya çıkma zamanı yaşanan tartışmalardı. Örneğin Diyarbekir aklâmına tabi Bizegi Aşireti, Palu'dan geçip

⁸⁴¹ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 11, s. 419.

⁸⁴² BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 11, s. 527.

yaylaya gittikleri sırada bunların birkaç bin koyun ve keçi ile birkaç yüz büyükbaş hayvanları Palu sancakbeyi Yensur Bey'in adamları tarafından alındığı iddia edilerek şikâyetle bulunmuştu. Kasım 1688'de Diyarbekir valisi ve kadısına yazılan hükümde bu konunun yerinde araştırılması ve gerekli cezanın verilmesi emredilmişti.⁸⁴³

Palu hâkimi ve kadısına Haziran 1694'te yazılan hükümde, ze'âmet tasarruf eden Bahaeddin şikâyetçi olup, Palu hâkiminin adamlarından Mehmed'in hakkı yokken parasına ve malına el koyduğunu bildirmişti. Bunun üzerine müdahalenin engellenmesi için emir yazılmıştı.⁸⁴⁴ Aynı konuda Palu hâkimi ile Palu, Sağman ve Mazgirt kadılarına yazılan hükümde Palu hâkiminin adamının İsayurd isimli köyde halkın 1104/1693 senesi mahsullerinden elli kilelik buğdaylarına haksız el koyduğu belirtilerek şikâyet edilmişti. Bunun üzerine kaçan Mehmed'in hangi sancakta yakalanırsa tutulup yargılanması emredilmişti.⁸⁴⁵

Gayrimüslimlerin de kendilerine yapılan haksızlık konusunda sessiz kalmadıkları ve seslerini devlet merkezine ulaştırdıkları görülmektedir. Aralık 1697'de Amid kadısı ile Palu hâkimi ve kadısına yazılan hükümde, Palu kazasına tabi Şekeran köyünden sekiz Ermeni, seksen yıldan fazla mülkleri olan Murat Nehri kenarındaki değirmene Süleyman ve isimleri yazılı diğer kişiler gelip türlü bahâne ile müdahale etmekteydiler. Bunların hakkında kanunla gerekenin yapılması emredilmişti.⁸⁴⁶ Burada görüldüğü üzere herhangi bir haksızlığa uğrayan Müslim veya gayrimüslim mahkemeye başvurarak veya İstanbul'a arz veya arzuhal yazarak şikâyetinin dile getirebilmekteydi. Devlet merkezi ise şikâyetin giderilmesini yerel güçlerden beylerbeyi, sancakbeyi ve kadıların uhdesine bırakmaktaydı. Eğer dava burada çözülmez ve şikâyet devam ederse divânda görülmesine karar verilirdi.

Gayrimüslimlerden gelen diğer bir şikâyet konusu aşırı vergi alınmasıyla ilgiliydi. Aralık 1697'de Palu hâkimi ve kadısına yazılan hükümde, Palu kazasında sakin zımmî Ermeni taifesi mahkemeye gidip ödemeleri gereken bir vergi yokken, Diyarbekir valilileri kazalarına gittiklerinde Palu sancakbeyi (...) Diyarbekir valisi

⁸⁴³ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 12, s. 10/38.

⁸⁴⁴ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 18, s. 118/569. Bu tarihte Palu hâkiminin beylerbeyi payesi sahibi olduğu "sen ki mirimiransın" ifadesiyle anlaşılmaktadır.

⁸⁴⁵ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 18, s. 144/686.

⁸⁴⁶ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 25, s. 446/1739; 447/1741.

pişkeş adıyla atlarını aldığından başka tekrar çayır adı altında dahi on beş kese akçe toplamaktaydı. Bu şekilde hukuksuz toplanan vergilerle halka haksızlık edilmekteydi. Merkezden yazılan emirde bunun men edilmesi ve halkın rencide edilmemesi istenmişti.⁸⁴⁷

Aşırı vergi sadece gayrimüslimlerin problemi değildi Müslümanlar da sıkça bu duruma maruz kalmaktaydı. Örneğin Ocak 1698'de Diyarbakir valisine ve Palu kadısına yazılan hükümde, Palu hükûmetinin Sivan nahiyesine bağlı Taragun köyü sakinlerinden Hüseyin mahkemeye gidip ödemesi gereken bir vergi olmadığı halde Palu hâkimi olan Süleyman bir süre önce evini basarak bütün mal ve erzaklarına el koymuş ve kendisine de hapse attırmıştı. Kendisini darp ettiği gibi altı yüz kuruş parasını da almıştı. Merkezden yazılan emirde konunun araştırılması ve eğer bu parasına el konulmuş ise geri alınıp Hüseyin'in vekiline verilmesi ve olayın adaletle çözülmesi istenmişti.⁸⁴⁸ Diğer bir kayda göre Ocak 1698'de ise Palu'nun Müslim ve gayrimüslim halkı Palu hâkimi Süleyman Bey'den şikâyetçi olup 1105/1694 senesinde kendilerinden haksız para topladığından bu parayı geri vermesini talep etmişlerdi. Merkezden Diyarbakir valisi ve Palu kadısına yazılan fermanda konuyu inceleyip gereğini yapmaları emredilmişti.⁸⁴⁹ Mesele çözülememiş olacak ki bir süre sonra bu konuda ikinci bir arzuhal gönderilmiş ve Palu hâkimi Süleyman'ın yaptıkları yüzünden kaza halkının dağıldığı ve bölgenin boşaldığı bildirilmekteydi. Meselenin çözülmesi ve aldığı paraların geri verilmesi için gereğinin yapılmasını talep etmişlerdi. Merkezden Palu kadısına yazılan hükümde paralarının geri alınması emredilmişti.⁸⁵⁰ Ocak 1698'de Diyarbakir valisine ve Palu kadısına yazılan hükümde, Palu ahali merkeze arzuhal yazarak Palu hâkimi olan Süleyman Bey'in kethüdası Poladoğlu diye bilinen kişinin kendi halinde durmayıp bazılarının evlerini basıp mallarına el koymuş, bazılarında zorla para ve mal talep etmişti. Para vermeyenleri darp ederek hapse attırmıştı. Bunun üzerine olayı incelemek üzere bölgeye mübâşir tayin edilmişti. Mübâşirin gerekli incelemeyi yapıp, eğer para almış

⁸⁴⁷ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 28, s. 61/217.

⁸⁴⁸ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 28, s. 81/298.

⁸⁴⁹ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 28, s. 102/395.

⁸⁵⁰ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 28, s. 146/576.

ise paraları geri dağıtması ve kethüdayı ağır şekilde cezalandırması istenmişti.⁸⁵¹ Aynı tarihte Diyarbekir valisine ve Palu kadısına, Hüseyin isimli kişi mahkemeye gidip Palu'nun Bağın nahiyesine bağlı Lisköm köyü sakinlerinden babası Süleyman'ı, köylerinden olan Süleyman ve Mansur haksız şekilde öldürüp türlü kötülükler etmişlerdi. Bunu yapanların mahkeme marifetiyle yargılanmaları ve gerekli cezayı görmeleri emredilmişti.⁸⁵² Ocak 1698'de Palu hâkiminin haksız davranışlarından ve hukuksuz vergilerinden şikâyet edenlerden biri de Bulanık nahiyesine tabi bir köyün ahalisiydi. Süleyman Bey, beş yüz silahlı adamıyla köyü basmış ve etrafı ateşe vermişti. Bu sırada otuz üç kitap ile beş Kuran-ı Kerim'in yandığı da köylülerin arzuhalinde ifade edilmekteydi. Altı kese akçelerini almanın yanında türlü kötülük edip gitmişlerdi. Bu şikâyet üzerine merkezden Palu kadısına durumu muhakeme etmesi ve suçluları cezalandırması emredilmişti.⁸⁵³

Gayrimüslim gruplardan Ermenilerin divâna başvuru sebeplerinden birisi de kiliselerinin tamiriydi. Buna dair bir örnek Palu'da kayda geçmişti. Mayıs 1699'da Palu kadısına yazılan hükümde, Palu'da "Hoşmat köyünde sakin ehl-i zimmet reâyâ taifesi köylerinde bulunan ve feth-i hâkaniden beri kendi kullanımlarına terk olunan kadîmi kiliselerinin" bazı yerleri zaman geçtikçe taşları düşüp, harabe olmak üzereydi. Bu kilisenin tamiri için keşif yapılması ve gerekli tamirin icrası için izin verilmesi istenmişti.⁸⁵⁴ Bu durumlarda devlet merkezi eğer eskiden mevcut olan kilise ise tamirine izin verirdi. Aksi şekilde bir durumda yeniden kilise inşasına müsaade edilmezdi.

2.8. Palu Hükûmetinde Sosyal ve İktisadî Yapı

2.8.1. Palu Hükûmetinde Toplumsal Tabakalaşma

Palu hükûmetinde toplumsal tabakalaşma nasıldı? Bu soruya sarıh bir cevap bulmak eldeki belgelerle güç görünmektedir. Zira elimizde tahrir defteri ve şer'iyeye sicili gibi derli toplu bilgi veren kaynak bulunmamakla birlikte XVIII. yüzyıla ait Diyarbekir ahkâm defterleri nispeten bu boşluğu doldurmaktadır. Netice itibariyle

⁸⁵¹ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 28, s. 127/498.

⁸⁵² BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 28, s. 127/497.

⁸⁵³ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 28, s. 150/590.

⁸⁵⁴ BOA, Mühimme Defteri, No: 110, s. 680.

Palu'nun toplumsal tarihine dair bilgiler ancak dağınık belgelerden çıkarılabilmektedir. Klasik döneme ait mevcut kaynaklardan elde edilen verilere göre Palu'nun toplumsal yapısını şu şekilde gruplara ayırmak mümkündür:

- 1-Hâkim (Mir/Bey) ailesi, beyzâdeler ve beyin akrabaları
- 2-Aşiret ağaları ve aşiret büyükleri
- 3-Şehirde yerleşik din adamları, tüccar ve sâir hizmetli grubu
- 4-Köylerde yaşayan yerleşik veya göçebe Müslümanlar
- 5-Şehirde yaşayan esnaf ve ticaret sektörünü çeviren Ermeniler
- 6-Köylerde yaşayan, tarım ve hayvancılık ile uğraşan Ermeniler

Birinci grupta yer alan yönetici elit, Osmanlı öncesinde mevcut yönetim geleneğini Osmanlı idâresinde de sürdürmüştü. Osmanlı merkezi hükûmetinden alınan yönetim belgesi (berat/temliknâme) ile halkın gözünde meşru idâreci olarak varlıkları ve yetkileri pek sorgulanmazdı. Nitekim bu şekilde birkaç yüzyıl süren yönetim düzenleri değişmedi. Bu düzende hâkimlik, kanuna göre aile içinde kalmaktaydı. Dolayısıyla idâreyi elinde bulunduran bey, hem siyasal hem de iktisadî yetkiyi elinde tutuyordu. Böylece Palu'dan elde edilen maksimum gelirleri tahsil ederek devlet merkezine karşı askerî ve iktisadî sorumluluklarını yerine getirdikten sonra kalan parayı kendi uygun gördüğü şekilde kullanabilirlerdi. Aile içinde beyliği ele geçiren kişi, yönetim merkezi olan Palu Kalesi'nde otururdu. Kendi kardeşleri ve diğer aile üyelerinin her birine geçimlerini sağlayacakları köyler ya vakıf ya da sâir mülkiyet yoluyla verilirdi. Böylece aile üyeleri Palu merkezini çevreleyen alanlarda nispeten daha fazla gelir getiren köylerin yönetimini elinde tutarlardı.⁸⁵⁵ Bu köylerden en önemlileri Habab ve Sekrat'tı. Nitekim buraların yönetimini alan aile üyesi, malî olarak daha iyi bir seviyede olurdu. Dolayısıyla Palu hâkimliğine atanma sürecinde daha şanslı sayılırdı. XVIII. yüzyıla gelindiğinde Palu'nun ziraate uygun ve fazla gelir getiren köylerinin birçoğunun Cemşid Bey ailesine vakıf olarak verildiği görülecektir. Bu şekilde aile birkaç kola ayrılacaktı. Bunlardan bir kısmı Bağın, Tilk ve Aşmuşat bölgesini domine ederken, diğer bir kolu ise Habab ve onu

⁸⁵⁵ BOA, C. DRB. 11/536.

çevreleyen diğer birkaç köye hükmedecekti. Bunun dışında kalan alanlar ise Tanzimât'a kadar Palu hâkimlerinin elindeydi ve onlar tarafından istenen kişilere ziraat edilmek üzere verilir ve vergisi toplanırdı. Ziraat yapanlar genellikle her bir köyde yerleşik Müslüman veya gayrimüslim köylüler olurdu.

Palu'da mevcut aşiretler, uzun mesafeler arasında göçebelik yapan ve büyük hayvan sürülerine sahip, aşiret organizasyonu ile örgütlenmiş büyük yapılar değildi. Ancak birkaç aile veya köyü oluşturan barıĝ (kılan/aile) şeklinde yerleşik köylü topluluklarıydı. Esasen Palu'nun her bir nahiyesi ve bu nahiyeyi oluşturan köyler bir veya birkaç aşiretten oluşmaktaydı. Örneğin Karabegan nahiyesi Karabegan ve Kedak gibi aşiretlerden oluşmuştu. Gökdere nahiyesi yine birkaç klandan meydana gelen Gövdere Aşireti'nden meydana gelmekteydi. Benzer şekilde Karaçor nahiyesi ise yine Karaçorlu Aşireti'nin meskûn olduğu bölgeydi. Palu'da yoğun göçebelik faaliyeti Karaçorlu Aşiretleri tarafından yapılmaktaydı. Bunlar yazları Erzurum-Kars taraflarına gider, sonbaharda ise geri dönerek Urfa, Rakka ve Halep'te kışlaĝa çekilirdi. Günümüzde hâlâ varlığını sürdüren Karaçorlu ve Beritanlı aşiretleri bunların bakiyeleridir. Bu aşiretler daha çok Palu'nun kuzeyi ile doğusunu çevreleyen daĝlık ve yayla alanlarında varlıklarını devam ettirirlerdi. Burada bahsedilen aşiret ağaları ise aslında yerleşik köylerde bulunan küçük klanların ileri geleni yani aşiret lideri pozisyonunda olan kişilerdi. Palu beyleri her bir köyde kendi liderlik veya yönetim yetkelerinin bir kısmını bu ağalarla paylaşırlardı. Bunlar vergilerin toplanması, sipahi olarak sefere gidecek kişilerin seçimi ve takibinde, güvenliĝin sağlanmasında, kan davası ve sâir olaĝanüstü durumlarda ortaya çıkacak problemlerin çözümünde rol alırlardı.

Palu'da toplumsal yapıyı oluşturan üçüncü grup ise Palu merkezi ile kısmen şehir yapısı gösteren büyük köylerde göze çarpan esnaf, tüccar, din adamı ve burada hizmet sektöründe görev alan kimselerdi. Palu, bulunduğu konum nedeniyle önemli bir bölgesel ticaret merkeziydi. Halep'ten Tebriz'e ve Trabzon'a; Tebriz'den Bursa ve İstanbul'a kadar uzanan ticaret aĝı içindeydi. Bu nedenle Palu'da yerleşik birçok tüccar bulunmaktaydı. Bunlar Palu'da üretilen malları Halep, Şam, Bağdad, Diyarbakir, Erzurum, Kayseri gibi dış pazarlara ulaştırdıkları gibi Palu halkının ihtiyaç duyduğu temel ve lüks tüketim malzemelerini de Palu'ya getirmekteydiler.

Palu'da tekstil ve sâir gıda üretimi yapan birçok iş kolu bulunmaktaydı. Dolayısıyla kalabalık bir esnaf teşkilatından ve sınıfından bahsedilebilir. Palu çarşısında bulunan han ve dükkân sayıları ile çeşitliliği bunun göstergesidir. 1841 nüfus defterinde meslekler, iş kolları ve meslek erbâbının etnik ve dinî kimlikleri kayıtlıdır. Buna göre Palu merkezinde faal 109 iş kolu kayda geçmişti.⁸⁵⁶ Bu mesleklerden 46'sını sadece Müslümanlar icra ederken, 42 meslek kolunu Ermeniler çalıştırmaktaydı. 22 iş kolunda ise hem Müslim hem de gayrimüslimler yer almaktaydı. Toplamda Müslümanlardan 480, gayrimüslimlerden 507 meslek sahibi bulunmaktaydı. Müslümanların en yoğun olarak icra ettiği meslek 102 kişiyle rençberlik, 69 kişiyle hizmetkârlıktı. Dolayısıyla Müslümanların temel meslekleri çiftçilik ve devlet memurluğuydu. Müslümanların en fazla yer aldıkları iş kolları ise 36 bakkal, 35 tüccar ve 27 katırcı olarak kaydedilmişti. Daha sonra 20 hallac, 19 berber, 10 culah ve 9 keşfger diğer meslek dallarıydı. Buna karşın gayrimüslimler daha ziyade zanaat işlerinde yoğunlaşmışlardı. Zira 113 culah, 52 keşfger, 24 kalaycı, 18 neccar, 16 boyacı ve 17 nalband bulunmaktaydı. Gayrimüslerden 11 tüccar, 13 basmacı, 12 kılıççı, 11 pineci ve culcu, 9 kuyumcu, 7 altıncı ve 8 demirci bulunmaktaydı.⁸⁵⁷

Diğer bir toplumsal grup ise din adamlarından oluşan kesimdir. Palu'da bulunan onlarca camii, medrese, tekke ve zaviye gibi kurumlarda görev yapan müderris, imam, müezzin, kurra, vaiz bu sınıftan sayılabilir. Ayrıca bu kurumların idâre ve temizliğinden sorumlu bir hizmetli grubundan bahsetmek de mümkündür.

Palu nüfusunun büyük bir kısmını oluşturanlar, yerleşik veya yarı göçebe köylülerdi. Klasik dönemde Anadolu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi nüfusun kahir ekseriyeti köylerde yerleşik olup hayvancılık ve tarım ile meşgul olurdu. Palu'da da temel geçim kaynağı hayvancılıktı, zira bölgenin dağlık yapısı ve yüksek dağların vadilerinde yer alan yaylalar hayvancılık için bulunmaz bir imkâm sunuyordu. Filhâkika Palu'nun köylü halkı geçimlerini genellikle besledikleri küçükbaş hayvanlardan sağlamaktaydı. Bunun için ilkbaharda kendi köylerine yakın yaylarda çadır kurarak son baharın sonuna kadar hayvanlarını yayarlardı. Kışın

⁸⁵⁶ Palu merkez mahallelerde yer alan nüfusun meslekleri yazılmıştır. Köy nüfusunda böyle bir durum söz konusu değildir.

⁸⁵⁷ **Palu 1841: Nüfus ve Toplum Yapısı**, s. 1148-1149.

yaklaşması ile köylerindeki evlerine dönerlerdi. Bu dağlık alanda tarım arazisi çok fazla değildi, tarıma müsait olan alanlarda da kendi beslenmelerine yetecek kadar tahıl, sebze ve meyve yetiştirirlerdi. Palu'da arazilerin mülkiyeti ve tasarruf hakkı Palu beylerine bağışlanmıştı. Dolayısıyla bütün arazi ve sâir topraklar onların uhdesindeydi. Köylüler Palu hâkiminin kontrolünde ekinlerini eker ve ürettiklerinin belli bir miktarını harman zamanı beye vergi olarak verirlerdi. Palu beyinin vergi memuru (şahnegi/şihne) harman zamanı köye giderek tahsil edilen ürünün ölçüsünü tespit ederdi. Bey'in payına düşen miktar da aynî olarak ödendiğinden köylüler bey için bir ambar inşa eder ve her yıl harman dönemi toplanan tahıl ürünleri ve sâir vergiler burada depolanırdı. Daha sonra bunlar ya buldukları köyde ya da Palu merkezine götürülerek orada oluşturan mezat veya pazarda satılarak nakde çevrilirdi.

Palu'nun dinsel ve etnik yapısına bakıldığında temelde Müslim ve gayrimüslim olarak ayırmak mümkündür. Müslümanların etnik yapısına göz atıldığında, Palu'nun büyük kısmı Zaza köylü nüfustan oluşmaktaydı. Palu merkezi ve yakın çevrede birkaç köy Türk nüfusu da barındırmaktaydı. Osmanlı belgelerinde klasik dönem için etnik bir ayırım yapılmadığından Palu beyleri ve halkı Kürd veya çoğulu Ekrad şeklinde tasnif edilmiş ve kaydedilmişti. Kayıtlarda temel ayırım Müslim ve gayrimüslim şeklinde yapılmıştı. Buna göre Palu'da Müslüman nüfus, dörtte üçlük kısmı oluşturmaktaydı. Nitekim 1841 yılında yapılan nüfus sayımında toplam Müslüm oranı %76,54 iken, gayrimüslim oranı %23,46 olarak çıkmaktadır.⁸⁵⁸ Bunun klasik dönemde de benzer bir miktarda seyrettiği tahmin edilebilir. Gayrimüslimler için etnik yapı belirtilmese⁸⁵⁹ de XIX. yüzyıldaki belgeler ve seyahatnâmelerden bunların Ermeni olduğunu görmekteyiz. 1841 nüfus sayımında Palu'da sadece üç hâne Yahudi yaşamaktaydı. Bunlar da muhtemelen tüccar ya da bir uluslararası ticaret yapan bir tacirin görevlileriydi. Ermeniler, Palu'nun demografik yapısında azınlıkta kalmalarına rağmen sosyal ve iktisadî hayatta oldukça etkinlerdi. Zira ticaret, sanayi ve tarıma dayalı üretim sektörünün bu kesim tarafından domine edildiği görülmektedir. Palu'da yerleşik birçok kuyumcu, sarraf, demirci, kalaycı, dokumacı, değirmencinin Ermeni olduğu belgelerden anlaşılmaktadır. Bu nevi

⁸⁵⁸ **Palu 1841: Nüfus ve Toplum Yapısı**, s. 1045.

⁸⁵⁹ Kimi erken dönem belgelerinde zımmî olarak belirtilen kişilerin Ermeni olduğu kayda geçmişti. Mayıs 1699 tarihli bir kayıt için bkz. **BOA, Mühimme Defteri**, No: 110, s. 680.

meslekleri icra eden Ermeniler, ödedikleri cizye ile devlet hazinesi için önemli bir gelir kaynağı iken ödedikleri diğer vergiler ile Palu beyinin hazinesini doldurmaktaydılar. Şehirde oturan Ermenilerin yanısıra, Palu merkezini çevreleyen yakın köylerde de yoğun bir Ermeni nüfusu ikâmet etmekteydi. Önceki kısımda belirtildiği üzere Murad vadisinin Harput'a uzanan güneybatı ve Çemigezek ve Kiğı'ya doğru devam eden batı ve güneybatı köyleri genellikle Ermeni'ydi. Bu kısımlar verimli tarım alanları olduğundan Ermeni köylüler ziraat ile meşgul olurlardı. Beylere ait olan bu köylerde yarıcı veya maraba şeklinde ekinleri eker ve mahsulü beyle paylaşırlardı. XIX. yüzyıla gelindiğine sistem temelden değişecek ve maraba olarak Palu beylerine hizmet eden köylüler, ettikleri toprakların sahibi olmak için çaba harcayacaklardı.

2.8.2. Palu Hükûmetinde Görevliler

Hâkim: Palu'daki yerel idârî organizasyonun en tepesindeki kişi hâkimdir. İlk Palu hâkimi olan Cemşid Bey'den sonra Sultan Selim'in verdiği ve daha sonra Kanunî Sultan Süleyman tarafından yenilenen temlik/temessûke göre Palu hâkimi Cemşid Bey'in evladından biri olacaktı. Yani yurtluk-ocaklık olarak kanunlaşan bu sisteme göre sancakbeyliği “neslen ba'de nesl” aileden gelen birine verilecekti. Kesinlikle dışarıdan birine verilererek beylerin idârî düzeni ve geleneği bozulmayacaktı. Bu şekilde 1515'te başlayan sistem XIX. yüzyılın ortasında Tanzimât'ın uygulamasına kadar devam etmişti. Kanunda babadan oğula geçecek şekilde belirtilmesine rağmen bazı durumlarda kardeşten kardeşe veya ailenin bir diğer üyesine geçtiği de olurdu.

Palu hâkimi, sancağındaki siyasî, idârî, adlî ve iktisadî her konuda temel yetkiliydi. Hâkimin esas görevi bölgesinin güvenlik ve huzurunu temin etmek, halkın refahını ve adalet içinde yaşamasını tesis etmektir. Palu hâkimleri surlarla çevrili Palu Kalesi'nde ikâmet etmekteydi. Palu hükûmetini çevreleyen geniş alandaki cizye dışındaki bütün vergileri kendi hesabına toplardı. Bunun karşılığında savaşa çıkan Osmanlı ordusuna belirli sayıda tam teçhizatlı asker götürürdü. Bu nedenle Palu hâkimi bazı köylerin gelirlerini, tıpkı timar sistemi gibi, asker görevi yapacak sipahi ve savaşçı kimselere tasarruf ettirirdi. Bu kişiler de bu araziyi kendileri veya akrabaları eliyle işletir ve hayatlarını bu şekilde idame ettirirlerdi. Böylece bu kişiler

sefer mevsimi geldiğinde atları ve sâir teçhizatları ile Palu'ya gider ve hâkimin komutanlığında Diyarbekir beylerbeyine katılırlardı. Böylece hep birlikte sefer emri verilen yere hareket ederlerdi.

Kethüda: Kethüda tabiri, Osmanlı devlet teşkilatında XV. yüzyıldan itibaren “bazı devlet görevlilerinin işlerini yürüten yardımcı” anlamında kullanılmıştır. Devletin en üst kademesinde görev yapan sadrazamdan en alt seviyedekine kadar mülkî ve askerî erkândan pek çok görevlinin kethüda unvanını taşıyan yardımcısı bulunmaktaydı.⁸⁶⁰ Nitekim merkezi hükûmettekine benzer bir bürokrasiye sahip olan Palu hâkimlerinin işlerini yürütmek üzere kethüda denilen yardımcıları vardı. Örneğin 1554 yılında Cemşid Bey'in kethüdası Hüsnü adında biriydi ve Harput'ta bulunan timarına terakki yapılmıştı.⁸⁶¹ 1575 tarihli kayıttta Palu hâkimi Hasan Bey'in kethüdası Hacı Hüseyin'di. Kendisine Hasan Bey'in tahvilinden Harput sancağı Sarıkamış nahiyesi Bağınk köyünde 20.506 akçe ze'âmet verilmişti.⁸⁶² Aynı şekilde 14 Ağustos 1582'de Palu hâkimi Süleyman Bey, Hacı Hüseyin'in kendi kethüdası olduğunu ve beraber sefer ettiği belirterek ze'âmet tevcih edilmesini rica etmişti.⁸⁶³ Ağustos 1666'da Palu hâkimi olan Mehmed Kucur'un, kethüdalığını yapan Şahin kötü işleri nedeniyle şikâyete konu olmuştu. Ayrıca Şahin Kethüda'nın daha önce haksız vergi toplayarak hükûmetinin reâyâsına zulüm ettiği gibi topladığı para ile kayıplara karıştığı da ifade edilmişti.⁸⁶⁴

Ağalar: Palu'yu çevreleyen nahiye ve köylerde Palu beyine bağlı birçok ağa bulunmaktaydı. Bunlar köyün güvenlik ve intizâmından sorumlu olurlardı. İktisadî ve sosyal konuları itibariyle buldukları bölgenin en varlıklı kişileri olarak vergileri toplamada yardım ederlerdi. Benzer şekilde mahkemelerde şehrin veya nahiyenin ileri gelenleri olarak şahitlik görevi yapabilirlerdi. Palu hâkimleri, ağalara yaptıkları hizmetler karşılığında kimi yerleri vakıf veya mülk olarak tevcih ederlerdi. Örneğin 26 Şubat 1577 tarihli Hasan Bey b. Cemşid vakfiyesinde, Palu'nun Bulanık nahiyesindeki sınırları genişçe belirtilen Kamberşeyh köyü bölgenin ayan ve

⁸⁶⁰ Mehmet Canatar, “Kethüdâ”, **DİA**, c. 25, İstanbul 2002, s. 332.

⁸⁶¹ **BOA, Mühimme Defteri**, No: 1, s. 108.

⁸⁶² **BOA, A. DVNS. HADR. d. 1**, s. 101.

⁸⁶³ **BOA, KK. 241**, s. 32 ve 35.

⁸⁶⁴ **BOA, Atik Şikâyet Defteri**, No: 6, s. 9/39.

büyüklerinden Sivar oğlu Recep Ağa'ya vakfedilmişti.⁸⁶⁵ Yine 1651 tarihli Hasan Bey'in oğlu Palu hâkimi İbrahim Bey vakfiyesinde, Palu hâkimlerinin yurtluk-ocaklık mülkiyet tarîki ile tasarruflarında olan bazı arazileri kendilerine hizmet etmiş emektar ağalara bağışlamaktaydılar. Bu minvalde Bulanık nahiyesi Hingüvit köyü, kendi ailesine sadakatle hizmet etmiş olan Ali Ağa'ya vakfedilmişti. Bu vakfiyenin şühudu'l-hal listesinde birçok ağanın ismi de kayıtlıdır.⁸⁶⁶ Benzer şekilde 1695 tarihli vakfiyede yer alan şühudu'l-hal listesinde Bulanık nahiyesinin ağası Mehmed Ağa olarak kayda geçmişti.⁸⁶⁷ 1662'de Diyarbakir valisi Hacı Hüseyin Paşa, Musul muhafazası için görevlendirilmişti. Diğer Kürt beyleriyle birlikte Palu hâkimi İbrahim de muhafaza görevi yapacaktı. Fakat bu sırada İbrahim Bey hasta düştüğünden sefere gitmeye gücü yetmedi ve yerine ağalarından Abdullah Bey'i gönderdi.⁸⁶⁸

Kadı: Eyâletler, kadıların idârî ve kazaî bölgeleri olan kadılıklara göre ikinci bir taksime konu olmuştur. Kadı kasabada oturur, bölgedeki çeşitli topluluklara nâiblerini gönderir ve nâhiye mahkemeleri açardı. Kadı, öncelikle şeriat ve kanunu uygulayan bir yargı hâkimiydi; ama aynı zamanda sultanın idârî ve malî emirlerinin yerine getirilmesini gözetmekle de görevliydi. Bu niteliğiyle malî işler denetçisiydi ve yöneticilerin yasadışı etkinliklerini derhal hükûmete bildirmek yetkisine sahipti.⁸⁶⁹ Eyâlet-sancak şeklindeki askerî teşkilattan ayrı olarak tamamen sivil karakterli bir de kazâ idâresi mevcuttur. Sancağa bağlı bütün köyler, idârî-askerî açıdan sancak beyine, kazâî açıdan kadıya bağlıdır.⁸⁷⁰

Kadıların görev ve yetkileri mülkî, beledî, adlî, mâli, askerî ve örfî olmak üzere geniş bir sahaya şamildi. Kadı her türlü yargılama ve ceza yetkisini taşırdı ve onun hükme bağlamadığı hiçbir emir uygulanmazdı. Sancakbeyleri ancak kadıların verdiği emirleri uygulardı. Bunun yanında kadı bulunduğu şehrin belediye hizmetlerinin yürütülmesinden de sorumluydu. Avârız ve sâir vergilerin toplanması

⁸⁶⁵ “Vaktaki o günde mülkiyet târiki ile Palu livâsı emiri ve hâkimi bulunan emir-i azâm ve efhâm Hasan Bey ibn Cemşid Bey”. VGMA, Defter No: 582/1, s. 208/140.

⁸⁶⁶ VGMA, Defter No: 582, s. 70/44.

⁸⁶⁷ VGMA, Defter No: 581/1, s. 89/91.

⁸⁶⁸ Şem’î, *Tercüme-i Tevârih-i Şeref Han*, TSMK Revan 1369, s. 41a.

⁸⁶⁹ Halil İnalçık, *Klâsik Çağ*, s. 122.

⁸⁷⁰ Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, s. 229.

ve sefer hazırlıklarında gerekli lojistik düzenlemeleri yapmak kadının askeri görevlerindendi. Osmanlı kadısının bulunduğu mahalde güvenliği sağlamak görevi de vardı. Bu görevi atadığı subaşı ve asesler eliyle yürütürdü. Ayrıca bulunduğu şehirde her türlü belgeyi tasdik ederek noter görevini de icra ederdi.⁸⁷¹

Osmanlı idâresinin zayıf mevcudiyet gösterdiği Kuveyt gibi köşelerde dahi kadı mutlaka vardı. İmtiyazlı statü ile imparatorluktan kopan eski eyâletlere kadar düzenli olarak tayin edilirdi; kısacası kadı Osmanlılar'da asırlar boyunca hâkimiyet sembolü olan bir memurdu.⁸⁷² Kanunî Sultan Süleyman döneminde Ebusuud Efendi ile birlikte, İstanbul baş müftüsü veya şeyhülislam, Rumeli ve Anadolu eyâletlerinin, nüfusunun büyük çoğunluğunun mezhebiyle uygun olarak tümü de Hânefi olan baş müftülerini tayin etmeye başladı.⁸⁷³ Gelgelim Osmanlı doğusundaki Kürt beylerinin idâresinde bu sistem nasıl işlemekteydi. Zira bölge halkı Şafii mezhebini ve Hânefi fihkinden farklı uygulamalar gerektiriyordu. 1520'lere tarihlenen bir kanunnâme metninde Hısnıkeyf,⁸⁷⁴ Hizan ve Bitlis gibi sancaklarda merkezden değil de yerel din âliminin müftü olarak atandığı ve kararlarını Şafii fihına göre verdikleri görülmektedir.⁸⁷⁵ XVII. yüzyılda Bitlis'i ziyaret eden Evliya Çelebi'nin aktardığı üzere Bitlis şehrinin üç kadısı da Şafii'ydi ve şehirde Hânefi kadı bulunmamaktaydı.⁸⁷⁶

Bunların dışında hükûmet statüsü ile idâre edilen Palu ve Eğil kadınlarının merkezi atamayla iki yıllık olarak atandığı ve günlük gelirlerinin yirmi akçe olduğu kaydedilmiştir.⁸⁷⁷ Süleymaniye Kütüphânesi ve Meşihat Arşivi'nde bulunan Anadolu

⁸⁷¹ Ebu'l-ula Mardin, "Kadı", **İA**, c. VI, s. 42-46; İlber Ortaylı, "Osmanlı Devleti'nde Kadı", **DİA**, c. 24, İstanbul 2001, s. 69-73.

⁸⁷² İlber Ortaylı, **Osmanlı Devleti'nde Kadı**, s. 71.

⁸⁷³ Jane Hathaway, **Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları**, s. 151.

⁸⁷⁴ "Bu vilâyet şâfi'î olmağın kâdıları gerü beyleri olan Melik Halil Bey ta'yiniyle virilür". Beyazıt Devlet Kütüphânesi, **Kanunnâme Mecmuası**, Veliyüddin Efendi, No: 1969, vr. 117b.

⁸⁷⁵ "... İşbu zıkr olan kâdılıklardan gayri livâ-i Hazro ve livâ-i Bitlis ve livâ-i Cezire ve livâ-i Hizân vardır, Kürdistan'dır. Mufassalan hâllerine mütehammil idüğü ma'lûm değildir ve kazalık-ı livâ-i 'Anâ ve Hadse ve Hit dâhî mufassal ma'lûm değildir ki yine mütehammildir. Amma tahmînen 'Anâ ve Hit on beşer akçeye mütehammildir deyü müşarünileyh beylerbeyisi Amid kadısı 'arz eylemişler idi. Amma Kürdistan olmağın ekser kadılıkları gerü edâlarında tevzi' olunub kâdıları dâhî içlerinde mütemekkin olup kâdılık idgelmiş kimesnelerdir bunda ma'lûm değildir", **Kanunnâme Mecmuası**, Veliyüddin Efendi No: 1969, vr. 117b-118a.

⁸⁷⁶ Hâkim-i sâlisi mezheb-i Şâfi'î müftüsüdür; müftü-i Hânefi yoktur. Zîrâ cümle ahâlisi Şâfi'îyyü'l-mezhebdir. **Evliya Çelebi Seyahatnâmesi**, 4. Kitap, s.64.

⁸⁷⁷ **Kanunnâme Mecmuası**, Veliyüddin Efendi No: 1969, vr. 117b-118a.

Kazasker Ruznamçe Defteri'ndeki kayıtlardan Palu ve diğer yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklara atanan kadıların isimleri, daha önceki görev yerleri ve ücretleri tespit edilebilmektedir. XVII. yüzyıl ortasında Palu'ya giden Evliya Çelebi, İstanbul'dan atanan ve yüz elli akçe kaza olduğunu, kazada müftî ve nâkibü'l-eşrâf olmadığını ifade eder.⁸⁷⁸ Merkezden atanan kadılar, Hânefi fihhına hâkim kimseler idi, fakat bölgede görev yapmaları nedeniyle Şafii fihhına da vakıf olmaları gerekirdi. Atama kayıtlarına bakıldığında kadıların bir görevden diğerine atandıklarında komşu ve yakın kazalar arasında yer değiştirdikleri görülmektedir.

Anadolu'daki diğer kadılarda olduğu gibi Palu kadı atamalarının düzenli şekilde takip edildiği kaynak İstanbul Müftülüğü Meşihât Arşivi'nde yer alan Anadolu Kazasker Ruznamçe Defterleri'dir.⁸⁷⁹ Bu defterlerden ilki 1665 tarihlidir. İlk kayıttaki Palu kadısı Mehmed'in iki yıllık süresini doldurduğu ve yerine Kiğı kadılığından ayrılan Mevlana Ali'nin atandığı görülmektedir.⁸⁸⁰ Bu defterde Bitlis, Eğil, Hazzo, Çemişgezek ve Mazgirt kazalarına atanan kadıların kayıtları da yer almaktadır. Palu kadılığının 1 Eylül 1666'daki atama kaydında şu ifade yer almaktadır: “*Palu kazası müstakil kaza olmakla Hısnıkeyf kazasından ifrâz ve ber-vech-i ilhâk mutasarrıfı Hasan şehr-i âti gâyatından ref' ve yeri erbâb-ı haysiyetten sezâvar-ı râfet olan Mevlana Kızakzâde Mustafa dâilerine ğâyat-ı merkûmeden Sincar ilhâkıyla buyruldu*”.⁸⁸¹ 9 Ağustos 1668'de Palu kadılığına daha önce Bitlis kadılığı verilmesine rağmen bu göreve başlayamayan Mehmed Emin Efendi, yüz elli akçe günlük maaş ile atanmıştı.⁸⁸² 22 Kasım 1672'de ise Danişmentli kazasından ayrılan Hasan Efendi günlük iki yüz akçe maaşla Palu kadısı olarak görevlendirilmişti.⁸⁸³ Meşihât Arşivi'ndeki defterlerden Palu kadılığına yapılan atamaların izlendiği son defter 1688 tarihlidir. Bu tarihten sonra Palu kadılığına yapılan atamaları takip edilecek bir diğer kaynak Süleymaniye Kütüphanesi

⁸⁷⁸ “... *Ve âsitâne tarafından yüz elli akçe kazâdır. Müftisi ve nakibü'l-eşrâfi yokdur*”. **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, 3. Kitap, s. 137.

⁸⁷⁹ Orhan Gültekin, **İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi Tarihi Belgelerinin Dijital Ortama Aktarılması ve Kullanıma Sunulması**, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul 2006, s. 5.

⁸⁸⁰ **Meşihât Arşivi, Anadolu Kazasker Ruznamçe Defteri**, No: 435, vr. 9b.

⁸⁸¹ **Meşihât Arşivi, Anadolu Kazasker Ruznamçe Defteri**, No: 436, vr. 23a.

⁸⁸² **Meşihât Arşivi, Anadolu Kazasker Ruznamçe Defteri**, No: 437, vr. 10b.

⁸⁸³ **Meşihât Arşivi, Anadolu Kazasker Ruznamçe Defteri**, No: 438, vr. 21a.

Nuruosmaniye fonunda bulunan Anadolu Kazasker Ruznamçe Defterleri'dir.⁸⁸⁴ Bu kayıtların takibi Safer 1101/Kasım 1689 tarihi itibariyle mümkündür. Zira 16 Kasım 1689 tarihinde Palu kadılığına Esad Mehmed Efendi iki yılını doldurduğundan yerine Mazgirt kadısı Mehmed Efendi atanmıştı. Atama kaydı şöyledir: “[Bâ berat] Kazâ-i Palu: Ber-vech-i mâişet Palu kadısı Esad Mehmed seneteyn Receb’i gâyatına tevkitle ref’ ve yeri yevmi yüz elli [akçe] Mazgirt kazâsından tülû’l-infisâl kâmil-i asitânesi müstehâk-ı inâyet olan Mevlana Mehmed dâilerine misli ile tevcîh olunub ba’de hulûlü’l-tevkîyet seneteyn tamamına değin mutasarrıf olmak buyruldu”.⁸⁸⁵ İki yıl sonra 20 Ocak 1692’de Mehmed Efendi görev süresini doldurmuş ve yerine Piri Paşa Medresesi’nde çalışmış olan Molla Tahsin maaşına zam yapılarak 100 akçe ile atanmıştı.⁸⁸⁶ 2 Eylül 1693’te Molla Tahsin de süresini doldurarak yerini Mevlana Mesih’e bırakmıştı.⁸⁸⁷ Palu kadısının ataması bazen iki yıl dolmadan da yapılabilmekteydi. Zira kimi durumlarda kadı görevi bırakabilmekteydi. Nitekim Haziran 1698’de Palu kadısı Mehmed meslekten istifa etmişti. Bunun üzerine bu göreve layık olduğu belirtilen Es-seyyid Mehmed atanmıştı.⁸⁸⁸ Bir süre sonra Palu müstakil kazâlıktan çıkarılarak Hısnıkeyf’a bağlanmıştı. Zira 12 Ekim 1703 tarihli atama kaydında şu ifade geçmektedir: “Palu kazâsı müstâkîl kazâ olmağla Hasankeyf kazâsına ilhâkından ikrâr ve ber-vech-i ilhâk mutasarrıfa sicil-i eslâfî gurre-i merkûmeden ref’ ve yeri kazâ-i mezbûre te’biden mutasarrıf olup ahâra verilmeğle ... kalub ehl-i ilm ve sâhib-i (...) olmağla sezâvar-ı inâyet-i şehriyâri olan Mevlana Es-seyyid Mehmed dâilerine te’bidü’l-tevcîh ve gurre-i merkûmeden vech-i meşrûh üzre mutasarrıf olmak ricasına ba’del arz buyruldu”.⁸⁸⁹ Dolayısıyla birkaç yıl Hısnıkeyf kadısına bağlı nâib tarafından idâre edilmiş ve daha sonra tekrar müstakil kazâ olarak kadı atanmıştı.

⁸⁸⁴ İsmail E. Erünsal, “Nuruosmaniye Kütüphânesinde Bulunan Bazı Kazasker Ruznamçeleri”, **İslâm Medeniyeti Mecmuası**, IV/3, İstanbul 1980, s. 3-15.

⁸⁸⁵ **Süleymaniye Kütüphânesi, Nuruosmaniye**, No: 5193/16, vr. 18a.

⁸⁸⁶ “Palu mutasarrıfı Mehmed müddeti örfiyesi tamamına değin tasarrufundan sonra ref’ ve yeri yevmi kırk akçe ile Piri Paşa Medresesi’nden on altı sene infisâl-i mer’iyeti âtiye-i aliye dokuz ay mülâzemeti olup müteâyyinü’l-müselles olmağla sezâvar-ı inâyet-i şehriyâri olan Mevlana Molla Tahsin dâilerine bâ-terâkkî yevmi yüz altı akçe ile tevcîh ve inâyet olunub ba’de hulûlü’l-tevkîyet müddet-i örfiyesi tamamına değin mutasarrıf olmak ricasına ba’del-arz sadaka buyruldu”. **Süleymaniye Kütüphânesi, Nuruosmaniye**, No: 5193/17, vr. 10a.

⁸⁸⁷ **Süleymaniye Kütüphânesi, Nuruosmaniye**, No: 5193/18, vr. 4b.

⁸⁸⁸ **Süleymaniye Kütüphânesi, Nuruosmaniye**, No: 5193/19, vr. 28a.

⁸⁸⁹ **Süleymaniye Kütüphânesi, Nuruosmaniye**, No: 5193/21, vr. 7a.

1718 Aralık'ta yapılan atamada Palu kazâsı ile Şure'nin birlikte yazıldığı görülmektedir. Burada yazılan “Kazâ-i Palu ma‘a Şure” ile Palu kadılığına atanan Osman'ın Palu'da, nâbinin ise Şure'de (Pötürge) görev yaptığı anlaşılmaktadır.⁸⁹⁰ Keza 21 Ağustos 1724'te yapılan atamada kazâ-i Palu ma‘a Şure kaydı tekrarlanmaktadır.⁸⁹¹ Süleymaniye Kütüphanesi Anadolu Kazasker Ruznamçe Defteri'nden 1818 yılına kadar görev yapmış Palu kadıları takip edilebilmektedir.

Anadolu Kazasker Ruznamçe Defteri'nde hükûmet sancaklardan Bitlis'e atanan kadının da merkezi atama ile görevlendirildiği tespit edilmektedir. Buna dair atama kaydında şu ifade kullanılmıştır:

*“Ber-vech-i tekâ‘üd te‘bid ihtiyâr iden kudemâ-i tarîkden maadasının te‘bidleri ref’ olunmak bâbında fermân-ı âli sâdır olmağın Bitlis mutasarrıfı Osman şehri-i mezbûr guresinden ref’ ve yeri yevmi kırk akçe ile İstanbul'da Yusuf Paşa Medresesi'nden tûl-ı infisâl ve kâmil-i asitânesi olup sezâvar-ı kirâm olan Mevlana Mahmud dâilerine yevm-i yüz elli akçe tevcîh olunub gurre-i merkûmeden senenin tamamına değin mutasarrıf olmak ricasına ba‘de'l-arz sadaka buyruldu”.*⁸⁹²

Bu kayıttan anlaşılacağı üzere XVI. yüzyılın erken kayıtlarında Bitlis kadısı yerel ulemadan Bitlis hâkimleri tarafından atanmışken, ilerleyen dönemlerde Bitlis kadısının ataması da merkezi prosüdüre tabii kılınmıştı. Bitlis'e benzer şekilde hükûmet sancaklardan Eğil'e ait atamalar yer alırken, Hakkâri ve Cizre kazâlarına yapılan atamaya tesadüf edilmemiştir. Netice itibariyle burada serdedilen kaynaklarda görüldüğü üzere Palu kadılığında görevli kimselerin merkezi atama yoluyla geldiği ve olağanüstü bir durum yaşanmadıkça iki yıl görev yaptıkları anlaşılmaktadır.

Gümrükçü: İlhanlı, Akkoyunlu ve daha sonra Osmanlılar döneminde kuzey-güney ve doğu-batı ticaret yolu güzergâhında önemli bir konumda bulunan Palu, XVI. yüzyılda gittikçe gelişen bir ticaret merkezi halinde gelmişti. Palu'daki birkaç çarşı ve han bu tür ticarî potansiyelin göstergesiydi. Nitekim XVIII. yüzyıldaki bir vakfiye metninden Palu çarşısında bulunan iş kollarının çeşitliliğini

⁸⁹⁰ Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, No: 5193/27, vr. 41b.

⁸⁹¹ Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, No: 5193/31, vr. 18a ve 21a.

⁸⁹² Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, No: 5193/19, vr. 5a.

görebilmekteyiz.⁸⁹³ Ticaretin yaygın olduğu şehirlerde gümrükçü veya gümrük emini adı verilen bir görevli bulunmaktaydı. Nitekim Palu'da benzeri görevi yapan bir kişiden bahsedilmektedir. Tüccar el-Hâc İbrahim, İran'dan İstanbul'a gelirken Palu'da misafir olarak gümrükçü Mehmed'in evinde kalmıştı. Bu sıradan mallarının bir kısmı çalınmıştı. Bu malların bulunup tekrar kendisine iade edilmesi için Palu beyi Hüseyin, Gümrükçü Mehmed ve Pazar bekçisinden yardım istemişti. Ancak bunlar kendisine yardım etmediklerinden maden emini ve Palu kadısına bu malların bulunarak geri verilmesi için Haziran 1805'te hüküm yazılmıştı.⁸⁹⁴

Muhtesib: Kadının yardımcısı olarak görev yapardı. Bağlı olduğu sancak kadısının emirlerini yerine getiren muhtesip zaman zaman sadrazamın maiyetinde şehirde dolaşır, narhlarla ilgilenir ve esnafın kanunlara uyup uymadığını denetler, bu gibi yetkileriyle halk-esnaf münasebetlerini düzenleyerek ekonomik ve sosyal hayatın önemli bir rüknünü meydana getirirdi. Özellikle iktisadî konularda kadının yardımcısı olarak vazife gören muhtesibin esnafı denetlerken aynı zamanda onların loncalarını ve bütün haklarını da koruması sebebiyle üzerlerinde büyük bir nüfuzu vardı. Yeni iş yerlerinin açılması, mürur tezkiresi verilmesi, yerli mallarla rekabet edebilecek ithal eşyadan ve esnaftan “ihtisabiyye” adı altında vergi alınması, ihtisab gelirlerinin gerekli yerlere dağıtılması ve kıyafet konusu onun görev alanına girerdi. Muhtesib'in bir başka faaliyet sahası da şehirlerde asayişini sağlamak ve halka iaşe temin etmektir.⁸⁹⁵ Evliya Çelebi, Palu'daki görevlileri şöyle ifade eder: Ve âsitâne tarafından yüz elli akçe kazâdır. Müftîsi ve nakîbü'l-eşrâfi ve kethüdâyeri ve yeniçeri serdârı ve dizdârı ve neferâtı yoktur. Ammâ muhtesibi ve şehir voyvodası vardır.⁸⁹⁶

Sarraf: 1838 yılında Palu'yu ziyaret eden İngiltere'nin Erzurum konsolosu J. Brant, Palu beyinin şehirde bulunmaması sebebiyle beyin sarrafı tarafından karşılanmıştı. Muhtemelen Ermeni olan sarraf, diline ve kültürüne aşina olduğu

⁸⁹³ Serdar Karabulut, “Palu'nun Siyasi/Ekonomik Tarihi (XIV-XVIII. Yüzyıllar Arası) ve Palu Çarşısı'na Dâir Vakıfnâme Belgesi'nin Tercümesi”, **OTAM**, sy. 41, Bahar 2017, s. 145-168. Makaleyi yayımlanmadan benimle paylaşma nezaketinde bulunan yazara teşekkür ederim

⁸⁹⁴ **BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 5**, s. 241.

⁸⁹⁵ Ziya Kazıcı, “Hisbe Tarihçe/Osmanlı Devleti”, **DİA**, c. 18, İstanbul 1998, s. 143-145.

⁸⁹⁶ **Evliya Çelebi Seyahatnâmesi**, 3. Kitap, s. 137.

konsolosu karşılayıp evinde konuk etmişti. Sarrafın evi Palu Kalesi'nin nehri gören havadâr bir yerinde bulunmaktaydı. Konsolos bu evde bir gece konaklamıştı.⁸⁹⁷

Tüccarlar: Palu'nun tüccarın uğrak yeri olduğuna dair kayıtlar geç tarihli olsa da mevcuttur. 1755 Şubat tarihli ahkâm kaydına göre Palu bazargânlarından (tüccar) biri olan Gabriel'in Palu hâkimi Abdülgaffur ve kardeşi Mustafa Bey'de 1.995 kuruş alacağı vardı. Bu miktarın bir kısmını alabilmiş, ancak kalan miktarı bir türlü ödemedikleri için merkeze başvurmuştu.⁸⁹⁸ Çermik kazâsından Ahmed'in ticaret için gittiği Palu kazâsının İtiloğlu köyünde Süleyman vb. kişilerce öldürülüp üzerindeki 5.000 kuruş para ve eşyaları gasp edilmişti. Temmuz 1757'de bu katli dava eden tüccar Ahmed'in kardeşi gasp edilen para ve eşyanın geri alınmasını talep etmişlerdi.⁸⁹⁹ Mart 1761 tarihli ahkâm kaydına göre Palu'da Cemşid Bey'in Başhan ve Ortahan adıyla iki han inşa ettirdiği ve bunları vakfına gelir olarak bağışladığı görülmektedir. Belgeye göre Palu'da Cemşid Bey'in inşa ettirdiği Başhan ve Ortahan Vakfı tevliyetine Seyyid Osman tayin edildiğinden işlerine hariçten kimsenin müdahale etmemesi emredilmişti.⁹⁰⁰ Palu'daki sanayi kollarından biri de boyahânelerdi. Seyyid Mehmed'e babasından irsen kalan Palu'daki boyahâne dükkânına Palu Beyi İsmail'in müdahale etmemesi için Şubat 1767'de emir yazılmıştı.⁹⁰¹

1838 yazında Palu'dan Bingöl'e giden İngiltere'nin Erzurum konsolosu James Brant, bölgenin fakir kesiminin, dağlardan topladıkları kitre sakızını ve yine keçi yünlerini, alış-veriş için Diyarbekir ve Palu'dan gelen küçük tüccarlara sattıklarını belirtir.⁹⁰² Eğil ve Piran'da Yahudilere rastlayan Brant, bunların Halepli bir Yahudi tüccarın adamları olup, halktan mazı toplayarak karşılığında Halep işi ürünler sattıklarını ifade etmektedir. Topladıkları mazıları Halep'teki patronlarına göndermekteydiler.⁹⁰³

⁸⁹⁷ James Brant, **1838 Yazında Kürdistan**, Çev. A. Celil Kaya, Rupel: İstanbul 2014, s. 63.

⁸⁹⁸ BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 2, s. 11.

⁸⁹⁹ BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 2, s. 107.

⁹⁰⁰ BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 2, s. 231.

⁹⁰¹ BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 3, s. 155.

⁹⁰² James Brant, **1838 Yazında Kürdistan**, s. 68.

⁹⁰³ James Brant, **1838 Yazında Kürdistan**, s. 54.

2.8.3. Vergiler

Palu hükûmetinde timar sistemi uygulanmaması sebebiyle tahrir yapılmamıştı. Bu nedenle Palu'dan hangi vergilerin ne miktarda alındığını tespit edemiyoruz. Ancak hemen komşu bölgelerden Çapakçur, Çemişgezek, Tercil ve Çermik'te tahrir yapıldığından devlet merkezinden hangi vergilerin talep edildiği ve bunların miktarı ayrıntılı şekilde kaydedilmiştir. Dolayısıyla bu sancaklar ile kıyaslama yapılarak bölgedeki vergi türleri ve miktarları hakkında bilgi edinilebilir.

Tahrir defteri verisi olmamasına rağmen bölgenin coğrafi, sosyal ve iktisadî yapısı göz önüne alınarak Palu beylerinin topladığı vergiler şöyle sıralanabilir: Cizye, ubûr akçesi, yaylak ve kışlak vergisi, avarız-nüzûl-sürsat, kamçûr (âdet-i ağnam), öşür, ispenç, asiyâb, asel, arusiye, bad-ı hava, cürm-i cinayet. Bunlardan cizye devlet hazinesi için alınırken, avâriz-nüzûl-sürsat ise Osmanlı ordusunun sefer ihtiyaçlarını temin etmek üzere toplanırdı. Diğer vergileri ise Palu hâkimleri kendi hazineleri için toplar ve giderlerini bunlarla karşılarırdı. Bunların yanında ırgadiye adı altında beyler, Müslim ve gayrimüslim reâyâyı yılın belirli günlerinde kendi özel işleri için çalıştırabilirlerdi. Bu dönem genellikle ilkbaharda ekin ekim zamanı ile sonbaharda ekinleri biçme ve harman zamanına denk geliyordu. Bu çalışma süresi bir ila üç gün arasında değişebilmekteydi. Verilen görevi yapmak istemeyenler bunun karşılığında para da ödeyebilirlerdi. Irgadiye veya daha sonraki adıyla marabalık XIX. yüzyıla gelindiğinde çok tartışılmış ve Palu beyleri ile köylüler arasında sıklıkla şikâyet konusu olmuştu.

Kanunnâmede Palu hükûmetinin bütün mahsulatıyla hâkimine verildiği bildirildiğinden kendisi Palu halkından belirlediği isim ve miktarda vergi talep ediyordu. Osmanlı öncesinde bu bölgede Kürt beylerinin uyguladığı sisteme “Ekrad âdeti”⁹⁰⁴ denilmiştir. Osmanlı dönemi Bitlis kanunnâmesinde Ekrad âdeti ayrıntılı şekilde verilmiştir. Buna göre her hânedan “resm-i hâne” diye dört buçuk akçe, “resm-i cüllah” diye her neferden dört buçuk akçe, “resm-i ‘alef” diye her neferden altı akçe alınıyordu. “Resm-i îdiye” diye her köyden iki re’s koyun, “resm-i nevrûziye” diye her hânedan yedi akçe alınıyordu. Bunların yanında “resm-i boz” diye her köyden elli akçe, “resm-i kefendûz” diye her başmakçıdan yirmi beş akçe

⁹⁰⁴ Adet: Vergi karşılığında kullanılmaktadır

talep ediliyordu. Ayrıca Muş, Çukur ve Ohkân nahiyelerinde “resm-i kışlak” güz döneminde her çiftten altı İstanbul kilesi darı, “resm-i rügan” diye her çiftten 1.200 dirhen yağ alınıyor, aynı nahiyelerle birlikte Tatvan ve Ahlat’ta “resm-i kış” diye son baharda her çiftten 48 akçe alınıyordu. Bütün bu ağır vergilerin yanında “terekelerinden (yetiştirdikleri ürünler) onda üçü (3/10) alınıp yedisi reâyâyâ verilip teaddilerinin (zulüm) nihayetinin olmayup ...” ifadeleri kayda geçmişti.⁹⁰⁵ Ekrad âdeti olarak adlandırılan ve Kürt beylerinin yönetiminde olan sancaklarda Osmanlı öncesinde uygulanan bu vergi düzeni, oldukça yüksek miktarda olup halkın ezilmesine neden olmaktaydı. Nitekim bölgenin Osmanlı hâkimiyetine geçmesi ile vergilerde tadillere girilerek halkın sırtında büyük bir yüke neden olan vergilerin bir kısmı kaldırılmışken, diğer bir kısmında ise alınan ücretlerde indirimle gidilecekti. Bu değişim kanunnâmede şöyle ifade edilecekti: “Bu mezâlîm emr-i hümâyûn ilen ref’ olunup vilâyet-i Diyarbekir kanunu vaz’ olundu”.⁹⁰⁶ Böylece Bitlis’te Ekrad âdeti kaldırılmış ve Diyarbekir’de uygulanan Osmanlı kanunları yürürlüğe konulmuştu. Bunun yanında bölgede uzun süre geçerli olan “Uzun Hasan Kanunları” da kısmen kullanılabilmekteydi. Fakat XVI. yüzyıl ortalarına doğru hem Uzun Hasan Kanunları hem de Ekrad âdetinin Osmanlı vergi miktarlarından fazla olması ve halka ağır gelmesi sebebiyle tedricen ortadan kalkmıştı. Zira bunun değiştirilmesi bizzat halk tarafından istenmişti. Bu durum ilk önce Erzurum eyâletinde, daha sonra da Diyarbekir eyâletinde uygulandı.⁹⁰⁷ Çemişgezek kanunnâmesinde belirtildiği üzere Osmanlı öncesinde ve Osmanlı hâkimiyetinin ilk dönemlerinde uygulanan Ekrad âdeti, halka ağır gelmiş ve bunu ödemekte zorlanan bölge ahalisi ve aşiretler vergilerin daha düşük olduğu sancaklara göç etmişlerdi: “Ve vilâyet-i mezbûrda

⁹⁰⁵ Tarihsiz Vilâyet-i Bitlis Kânunu’ndan aktaran Ö. L. Barkan, **XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları: Kanunlar**, c. 1, s. 192.

⁹⁰⁶ Ö. L. Barkan, **XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları: Kanunlar**, c. 1, s. 192

⁹⁰⁷ “Hasan Padişah kanunlarının tasfiyesi işi, Erzurum’a tabi bazı sancaklarda, Diyarbekir’e nazaran çok daha evvel vukubulmuş ve bu işler halkın arzusuyla yapılmıştır. Bu neviden kayıtlar bize, Osmanlı Kanunlarının nasıl birbirinden farklı mahalli örf ve adetlerin yavaş yavaş tadil ve ıslahıyla umumi bir tipe doğru yaklaşmış olduklarını ve bilhassa kuruluş çağında imparatorluk devri nizâmının daha evvelki devirler nizâmına nazaran, halk kitlelerinin hayati için daha elverişli bir yenilik teşkil ettiğini, tipik Osmanlı kanunlarının halk tarafından kendi mahalli kanunlarına tercihan istenildiğini ve devlet tarafından; ekseriya bir lütuf ve atıfet veya hudut boylarında refah ve iman artırıp memleket şenlendirmek için bir vasıta gibi bahşedilmekte olduğunu göstermektedir”. Ö. L. Barkan, “Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey’e Ait Kanunlar”, **Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler I**, Gözlem: İstanbul 1980, s. 548-549.

sâbıkda Ekrad zulmünden nice reâyâ perâkende olup hariç vilâyete gidüb hâliyâ Osman kanunı olduğun istimâ' eyledüklerinde girü yerlerine gelüb tavattun iderlerse ...".⁹⁰⁸ Bunlar Osmanlı kanunlarının uygulandığını duyup geri yerlerine dönmek isterlerse kimsenin engel olmaması bildirilmişti.

XVIII. yüzyılda Palu halkının merkeze bildirdiği bazı şikâyetlerden bölgede alınan vergi türlerinden haberdar olmaktadır. Örneğin Mart 1745 tarihli Ahkâm kaydında "Palu kazâsı ahâlîsi gelip bunlar üzerlerine edâsı lâzım gelen avâriz vesâir emr-i şerîfimle vâki' tekâlîf ve imdâd-ı seferiyelerin cem'ine me'mûra ve a'şâr vesâir hukuk ve rüsûmların cem'ine me'mûra edâ edip" ifadesiyle ödenen vergiler; avâriz, imdad-ı seferiye, aşar ve sâir vergiler olarak görülmektedir.⁹⁰⁹

Cizye: Erken dönem cizye tahririne dair elimizde kayıt bulunmamasından dolayı, cizyenin toplanma şekli ve miktarı hakkında detaya vakıf olamıyoruz. Ancak Osmanlı idâresinin başından itibaren gayrimüslimlerden cizye vergisi toplanmış ve merkezi devlet hazinesine aktarılmıştı. Palu'da ilk dönem miktarı bilinmemektedir. Ancak Palu'nun hemen yanbaşında yer alan Çapakçur sancağındaki 1550 tarihli kayda göre, klasik şekilde ednâ, evsât ve a'la şeklinde olmayıp, evli olanlardan 54 akçe, bekârlardan ise 44 akçe cizye alınmıştı.⁹¹⁰ Palu hükûmetinde gayrimüslimlerden alınan cizye vergisi devlet hazinesine aitti. Ancak XVII. yüzyılda kimi kayıtlarda Palu hâkimlerinin cizye vergisini toplattıkları görülmektedir. Örneğin Mayıs 1666'da Diyarbakir valisine yazılan hükümde, Palu hâkimi Kucur Bey'in adamları Palu'daki Ermeni keferesinden fazla vergi aldıklarından dolayı şikâyet edilmişlerdi.⁹¹¹ Bu sırada Kucur Bey'in vergiyi kendi hesabına mı yoksa Diyarbakir hazinesine aktarmak üzere topladığı konusu net değildir. XVIII. yüzyılda bu verginin kim tarafından toplanacağı konusunda tartışma yaşanmıştı. Şöyle ki, 20 Nisan 1768'de Keban-Ergani Madeni Eminliği ile birlikte Malatya sancakbeyi olan Vezir Hâfız Mustafa Paşa'ya, Palu hâkimi ile Palu nâibine ve Diyarbakir voyvodasına gönderilen fermanda, Palu kazâsındaki gayrimüslimlerin cizyelerinin eskiden beri

⁹⁰⁸ Ö. L. Barkan, XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları: Kanunlar, c. 1, s. 190.

⁹⁰⁹ BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 1, s. 66.

⁹¹⁰ 1550 Tarihli Tahrir Defterine Göre Çapakçur Livâsı Nüfus ve İskân, s. 63. Kanunnâmenin tam metni için bkz. s. 196.

⁹¹¹ BOA, Atik Şikâyet Defteri, No: 5, s. 20/130.

devlet merkezince Diyarbekir voyvodalarına toplattırıldığı ancak bu sırada Palu beylerinin cizyeye müdahale edip haksız taleplerle gayrimüslim reâyâyı rahatsız ettikleri belirtilmişti. Palu hâkimi ve Palu nâibine yazılan hükümlerde bundan kaçınmaları istenmişti. Hâfız Mustafa Paşa'ya verilen emirde, Diyarbekir voyvodasının bir cizyedâr görevlendirmesi, kendisinin de bu cizyedâra yardımcı olacak bir mübâşir tayin etmesi istenmişti. Bu görevliler Palu kazâsındaki gayrimüslimlerin cizyesini eksiksiz toplayacaktı. Bu şekilde Palu hâkimleri hiçbir şekilde cizye vergisine müdahale etmeyecekti. Bu hükümde Palu nâibine, merkezden 1102/1691 tarihinde cizye nizâmının düzenlendiği tarihten itibaren eski defterlere bakıldığı ve hiçbirinde cizyenin Palu beyleri tarafından toplandığına dair bir kayıt bulunmadığı belirtilmişti. Ayrıca Palu kazâsının “öteden beri kalem-i mezbûr tevabiinden olduğu” ve 1175/1761 yılında Diyarbekir Voyvodası olan Ahmed Bey tarafından toplandığı belirtilmişti. 1761 yılında Palu kazâsında 2.460 adet “esnaf-ı selase” evrakı olduğu ve bunlardan 14.250 buçuk kuruş toplandığı Cizye Muhasebe Defteri'ne kaydedilmişti. Bu sırada Palu cizyesinden bazılarının muaf olduğuna dair söylenti çıkmışsa da eski kayıtlarda böyle bir uygulama olmadığına işaretle Palu nâibinin kazâdaki bütün zımmîleri eksiksiz kaydedip cizyeleri tahsil ettirmesi istenmişti. Nâib Efendiye eğer bir eksiği olur da cizyeye kendisi dâhil dışardan müdahale edilerek devlet malına zarar verilirse Palu sancağından alınarak başka yere tayin edilmekle kalınmayıp, başka ağır ceza ile karşılaşacağı tehdidinde de bulunulmuştu. Hükmün diğer bir kısmında ise Diyarbekir voyvodasına cizye konusunda gerekli ihtimamı göstermesi ve devlet malına zarar getirtmemesi emredilmişti.⁹¹²

Palu hâkimi Halil Bey'in 25 Ocak 1706'da İstanbul'a gönderdiği yazıda, Diyarbekir cizyedârlarının Palu'nun Hristiyan halkından fazla miktarda cizye talep ettiğinden şikâyet etmekte ve gerekli önlemin alınmasını istemekteydi.⁹¹³ 2 Eylül 1792'de Maden-i Hümayûn'a bağlı Palu, Çüngüş, Ebutahir, Ergani, Çermik, Çarsacak ve Harput kazâlarında zımmî reâyâdan alınan cizye muhasebesine göre

⁹¹² BOA, C. ML. 25/1174; **Diyarbekir Şer'îye Sicilleri, Âmid Mahkemesi**, (Ed. Ahmet Z. İzgöer), c. 5, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları: Diyarbakır 2015, s. 39-42.

⁹¹³ BOA, İE. DH. 28/2518.

Palu'da 10.000 kuruş cizye toplanmıştı.⁹¹⁴ 28 Nisan 1800 tarihinde yazılan hükümde, Diyarbekir eyâletinden ayrılarak Maden-i Hümayûn'a aktarılan Palu, Çarsancak ve Harput, Çermik, Ergani, Çüngüş, Eğil'in cizyeleri Maden Emîni Abdi Bey'e ihale edilmişti. Buna göre bölgedeki gayrimüslimlerin ödediği cizye vergisini maden emîni tahsil edecekti.⁹¹⁵

İспенç: Gayrimüslim reâyânın ergenlik çağını geçmiş erkeklerinden alınan vergidir. Müslümanlardan alınan çift vergisinin karşılığı olarak gayrimüslimlerden ispenç alınırdı. Çapakçur sancağında ırgadiye ile birlikte alınmaktaydı. Evlilerden otuz bir, bekârlardan ise yirmi beş akçe ispenç vergisi tahsil edilmişti.⁹¹⁶ Palu'da ne miktarda toplandığını bilmediğimiz ispenç vergisi cizyeden farklı olarak Palu hâkiminin hazinesine aktarılmaktaydı.⁹¹⁷

Ubûr (Geçiş) Akçesi: Palu hükûmetinin merkez nahiyesinde yer alan Murad Köprüsü yüzyıllar boyunca güney-kuzey ekseninde Halep, Şam, Musul, Bağdad, Mardin, Cizre ve Diyarbekir'den gelen tüccar, yolcu ve göçebelere geçiş yolu sağlamaktaydı. Özellikle göçebeler bahar aylarında yaylaya çıktıkları sırada Palu merkezindeki köprüyü kullanarak Bingöl, Bitlis ve Erzurum yaylalarına doğru yol alırlardı.⁹¹⁸ Bu geçiş sırasında Palu hâkimleri, "ubûr akçesi/geçiş vergisi" adı verilen bir ücret talep ederlerdi. Bunun yanında tüccarlar da Diyarbekir'den Erzurum yoluna geçiş için Palu'yu kullanırlardı. Palu'daki hanlarda bir süre kalarak gümrüğe uğrar ve buradan hareketle İran'a gitmek üzere Erzurum'a veya Bitlis'e geçerlerdi. Mart 1779'da maden emîni defterinde yer alan maden emîni arzualinde görüldüğü üzere, Palu merkezinde bulunan bâc-ı ubûr (geçiş akçesi) mukataası senelik olarak tahminen 1000 kuruş gelir getirmekteydi. Bu mukataa kırk yıldır Palu hâkimi olanların tasarrufundaydı. Ancak o sırada maden emîni bu gelire müdahale etmek

⁹¹⁴ Mufassal cizye defteri elimizde mevcut olmadığından kazadaki gayrimüslim nüfus miktarını belirlemek mümkün olamamaktadır. Ancak diğer kazalar ile karşılaştırıldığında Harput haricindeki en yüksek miktar olduğu görülmektedir. Buna göre 10.000 kuruş en düşük olan ednâ kişiden 12, evsat kişiden 24 kuruş ile hesaplanıp toplam sayıya bölündüğünde 6-7.000 gayrimüslüm nüfusa tekabül etmektedir. Palu'da 10.000 kuruş olan cizye miktarı Harput'ta esb baha ile birlikte 13.300, Çüngüş ve Ebutahir'de 2.200, Ergani'de 1.050, Çermik'te 1.150, Çarsancak'ta 7.500 kuruş olarak kayıtlıydı. Bkz. **Diyarbekir Şer'îye Sicilleri, Âmid Mahkemesi**, c. 7, s. 37.

⁹¹⁵ **BOA, C. ML. 61/2752.**

⁹¹⁶ **1550 Tarihli Tahrir Defterine Göre Çapakçur Livâsı Nüfus ve İskân**, s. 63.

⁹¹⁷ **BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 3, s. 140.**

⁹¹⁸ **BOA, Mühimme Zeyli Defteri**, No: 4, s. 40/78.

istemmiş ve durumu merkeze bildirmişti. Buna karşılık Palu hâkimi olan Burhâneddin Bey, bu gelirlerin kendisinin ceddi olan kimselere verildiğini, hatta Palu hükûmetindeki köy ve mezarlar ile mukataaların da temliknâmelerinde Palu beylerine tevcih ve şart kılındığını belirtmişti. Bu nedenle dışardan müdahale edilmemesi gerekiyordu. Bunun üzerine durumun divân tarafından araştırılması ve hangisinin kanuna uygun olduğunun tahkik edilerek sonucun ferman ile bildirilmesi istenmişti.⁹¹⁹

13 Mayıs 1611 tarihli belgeye göre, konar-göçer aşiretlerden Mirdasî taifesi Palu kazâsına bağlı Aşmuşat bölgesine geldiklerinde Diyarbakir valisi Recep Paşa'nın müteselliminin gönderdiği Yusuf Ağa ve yanındaki adamlar tarafından kalemiye ve sâir adlarla vergi talep edilmişti. Ancak bunların vergiyi ödemek istememesi üzerine Yusuf Ağa ve birkaç bölükbaşı ile adamları tarafından kendilerine saldırılmış ve on bir kişi katledilmiş, on iki adamları yaralanıp malları da gasp edilmişti. Olay Palu kadısı tarafından incelenmiş ve bunun üzerine Palu'nun ulema, süleha ve âyanları arz-ı mahzarla durumu merkeze ilâm etmişlerdi.⁹²⁰

Yaylak ve Kışlak Vergisi: 1575 yılında Palu hâkimi Hasan Bey, İstanbul'a giderek hayvanlarını kışlağa götürdüklerinde Diyarbakir'de kendilerinden "resm-i kışlak ve âdet-i çobaniye" alındığından şikâyet etmiş ve Sultan Süleyman ve II. Selim dönemi hâkimlik beratına ve Cemşid Bey'e verilen emr-i şerîfe aykırı olduğu belirtmişti. Bunun üzerine Diyarbakir beylerbeyine, Palu hâkiminin Diyarbakir'den Berriye'ye giden 20.000 koyunundan resm-i kışlak ve âdet-i çobaniye adı altında vergi alınmaması emredilmişti.⁹²¹ Burada görüldüğü üzere Palu hükûmeti 1515 yılında Sultan Selim tarafından verilen temliknâmeye göre vergiden muaf tutulmuştu. Bunun kaynağı da önce Yavuz Selim, daha sonra Kanunî ve oğlu II. Selim'in verdikleri temliknâmede yer alan şarta dayanmaktaydı.

Palu'ya bağlı aşiretler, başka bir bölgeye gittiklerinde ubur vergisi ödemezlerdi. Bu vergileri ancak Palu hâkimleri alırdı. Buna dair bir kayıt Nisan 1757 tarihli ahkâm defterinde yer almaktadır. Palu kazâsının Karaçor nahiyesinden Beritan

⁹¹⁹ Hasan Yüksel, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Madenleri*, s. 21.

⁹²⁰ BOA, C. DH. 245/12242.

⁹²¹ BOA, A. DVNS. HADR. d. 1, s. 138.

Aşireti ahâlisinin yaylaktan kışlağa dönerken Ergani Maden Emîni tarafından kanuna aykırı olarak mürûr vergisi talep edilmesinin önlenmesi istenmişti.⁹²²

Palu beyleri kendi hayvanları için vergi ödemezken, sancaklarında yaşayan halktan ve dışardan gelip Palu toprağında yaylayan veya burayı geçiş için kullanan göçebelerden belli miktarlarda yaylak ve kışlak vergisi alırlardı.

Diyarbakir eyâletindeki göçebeler Bozulus ve Karaulus olarak iki kısma ayrılmıştı. Göçebelerin idârî ve iktisadî statüsü Bozulus Kanunnâmesi'nde ayrıntılı şekilde ortaya konmuştur.⁹²³ Osmanlı öncesinde Uzun Hasan ve sâir kanun ile gelenekten gelen birçok vergi vardı, ancak Osmanlı idâresiyle bunlar her biri bid'at ad edilerek kaldırılmıştı. Göçebeler yaylak-kışlak vergisi yanında “geçit/geçiş akçesi” denilen bir vergi de ödemek zorundaydılar. Bu vergiyi genellikle Palu ve Çapakçur beyleri almaktaydı. Palu ve Çapakçur beyleri de güneyden gelen göçebelerin geçmek zorunda kaldıkları Murat Nehri üzerinde köprü veya sal/kelek/kayık türü araçlarla bu geçişi denetim altında tutmaktaydılar. Örneğin Hani nahiyesinden geçerek Çapakçur'a gelen göçebeler Murat Nehri'nden geçmek için Çapakçur'daki⁹²⁴ derbendi kullanıp İsfahan Bey'in görevlisine vergi vermek zorundaydılar.⁹²⁵ Bunlardan “resm-i güde” adıyla her sürüden bir koyun ve her hânedan iki yapağı ve iki peynir alınıp haksızlık edilmekteydi. Kanunnâme ile bunlar “hâdis ve bid'at” olarak kabul edilip kaldırılmıştı. Ulus taifesi Murad Suyu'na geldiğinde davarlarını gemiyle değil sudan geçirecek ve bunlardan hiçbir şekilde vergi talep edilmeyecekti. Eğer bunlar koyunlarını ve esbablarını gemiyle geçirmek isterlere İsfahan Bey'e eskiden olduğu gibi her gemi yüküne üçer para, her hâne bir peynir ve bir yapağı ödeyecekti.⁹²⁶ Bunun dışında Murad Suyu kenarında İsfahan

⁹²² BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 2, s. 100.

⁹²³ 1540 tarihli Kanunnâme-i Bozulus, TD. No: 558'den aktaran Ö. L. Barkan, **XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirâî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları: Kanunlar**, c. 1, İstanbul Üniversitesi Yayınları: İstanbul 1943, s. 140-144.

⁹²⁴ BOA, MAD d. 3260, s. 42-43.

⁹²⁵ Çapakçur'dan geçen göçebelerin ödediği vergiler için bkz. **1550 Tarihli Tahrir Defterine Göre Çapakçur Livâsı Nüfus ve İskân**, s. 57-58.

⁹²⁶ M. Salih Erpolat, “Çapakçur Sancağı Kanunnâmesi Hakkında Bir Değerlendirme”, **Kamu Hukuku Arşivi**, sy. 2, 9/2006, s. 105-109.

⁹²⁶ Köprü mukataasının XVI.-XIX. yüzyıllardaki seyri için bkz. Yaşar Baş, “Çapakçur Köprüsü Geçiş Mukataası Üzerine Bazı Tespitler”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 12, sy. 47, Güz 2013, ss. 297-309.

Bey ve sâir Kürdistan beyleri tarafından resm-i güde ve sâir isimlerle göçebelerden vergi talep edilmeyecekti. Eğer bu göçebeler Çapakçur yoluna gitmeyip Palu'ya giderlerse Ergani sancakbeyi selamlık diye her obadan bir kuzu ve her hânedan bir yapağı ve bir peynir almaktaydı. Buradan Palu'ya geçtiklerinde ise Palu hâkimi Cemşid Bey, Murad Suyu kenarında her sürüden bir koyun ve bir kuzu, her hânedan bir peynir ve bir yapağı almaktaydı. Bu şekilde alınan vergi dahi zulüm ve bid'at sayılarak kaldırılmıştı. Bunun yerine adet-i kadîme olduğu üzere koyun ve sâir davar geçerse her gemi yüküne yedişer akçe ve kendileri ile esbabları geçirilirse karşılığında her hânedan üçer para alınacaktı. Bunun dışında koyun, kuzu, peynir ve yapağı alınmayacaktı.⁹²⁷

Yazın yaylağa çıkan göçebeler, kış mevsimine yakın gittikleri yoldan geri dönüp kışlak mahallerine giderlerdi. Yazın yaşanan vergi ve sâir problemler kışın da ortaya çıkmaktaydı. Zira Bozulus Kanunnâmesi'nde bu duruma da vurgu yapılmıştı. Ulus taifesi yazın yaylaya giderken Çapakçur'dan geçip gemi rüsûmunu ödemişken, kışlağa dönerken yollarını değiştirip Palu'dan geçmek istediklerinde Palu hâkimi Cemşid Bey, "yazın bu yola uğramadın ahar yoldan gitdün" diyerek her sürüden bir koyun ve bir kuzu ile her hânedan bir peynir ve bir yapağı alıyordu. Bu verginin fazla olduğunu düşünen devlet merkezi bunu bid'at sayarak kaldırmıştı. Bunun yerine göçebeler yazın hangi yoldan giderlerse gitsinler yeni kanunda belirtildiği üzere geçtikleri yerde gemi rüsûmu verip kış geldiğinde dönüşte hangi yolu kullanırlarsa kullansınlar hiçbir şekilde vergi talep edilmeyecekti.⁹²⁸ Osmanlı döneminde resm-i yaylak üç yüz koyuna bir a'la (iyi) koyun ve her hânedan bir nüğî yağ olarak alınacaktı.⁹²⁹ Önceleri eminler eliyle göçebeler yaylaya çıktıktan sonra yaylalarda toplanırken, daha sonra Çapakçur ve Palu'da Murat Nehri'nden geçiş sırasında görevliler tarafından resm-i yaylakları alındıktan sonra yayla bölgelerine gönderilirdi. Bu değişikliğin ardından Kiğı, Hınıs, Muş vs. sancakların beyleri

⁹²⁷ Ö. L. Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları: Kanunlar*, s. 141.

⁹²⁸ *A.g.e.*, s. 141-142.

⁹²⁹ 1540 tarihli Kanunnâme-i Diyarbekir, *BOA, TD. No: 558'den aktaran Ö. L. Barkan, XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları: Kanunlar*, s. 134.

selamlık veya yaylak vergisi istemek için bu göçebeleri rahatsız etmeyeceklerdi.⁹³⁰ Diyarbekir'e bağlı Kürt aşiretlerinin oluşturduğu göçebeler "resm-i yaylak-ı Ekrad-ı Karaulus" başlığında ödemekteydiler. Ancak Diyarbekir'den farklı olarak Pesyan, Bocyan ve Zilan aşiretleri yaylak vergisini Bitlis hâkimine ödemekteydiler. Bunların hayvanlarından 300 koyuna bir a'la (iyi) koyun yaylak vergisi olarak alınırdı.⁹³¹

XVII. yüzyılda göçebelerin durumunda bir değişiklik olmadığını görüyoruz. Zira Evliya Çelebi, Çapakçur beyi için şunları kaydetmişti: "Bingöl yaylasına çıkmak isteyen Hâlitî, Çekvanî, Yezidî, Zaza, Zibari, Lolo, İzoli, Şikagî ve Kiki aşiretlerinden iki yüz bin adam ile on kerre yüz bin koyun hayvanattan burada bekleyen Çapakçur beğinin adamları kuş uçurtmayup öşür alırlar".⁹³²

28 Kasım 1665'te Diyarbekir valisi ve kadısına yazılan hükümde, Çemişgezek ve Pertek'e bağlı reâyâdan Karaulus göçerleri perişan olup dağıldığı halde, perâkende olan reâyânın haracını Palu hâkimi bunlardan alarak rencide ettiğinden şikâyet etmişlerdi. Bunun üzerine baş muhasebede mahfuz olan defterlere bakıldığında Çemişgezek mukataasında on-on dört yük akçe maktu olduğu sonucu çıkmıştı. Ancak bunlardan yılda iki defa haraç alınmaması için Pertek beyine ve Palu hâkimine emir yazılmıştı.⁹³³

Avâriz, Sürsat ve Nüzûl: Daha öncekilerde olduğu gibi 1609-1610'da Diyarbekir eyâletinde avâriz toplanan kazâlar içinde diğer hükümet sancaklar gibi Palu da yer almamaktadır.⁹³⁴ Nitekim 1611'de I. Ahmed tarafında yenilenen temliknâmede Palu hükümetinin avâriz, nüzul, sürsât, kışlak ve sair tekâlif-i şâkka talep edilmeyeceği belirtilmiştir.⁹³⁵ Dolayısıyla bu tarihte hâlâ avâriz ve tekâlif-i divâniyeden muaf tutulmaktaydı. Birkaç on yıl sonra bu durumun değiştiği tespit edilebilmektedir. Zira 1638'e kadar hiçbir zaman tahrir yapılmamış ve avârizhânelere ayrılmamış olan -hükümetler nüzul ödemiordu- Eğil, Palu ve Hazzo

⁹³⁰ A.g.e., s. 142.

⁹³¹ A.g.e., s. 144.

⁹³² Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 3. Kitap, s. 226.

⁹³³ BOA, MAD d. 2742, s. 42.

⁹³⁴ BOA, MAD d. 3260, s. 42-43.

⁹³⁵ Temliknâmenin orjinalinden aktaran Feyzullah Demirtaş, **Mirdasi Hükümdarları, "Palu ve Eğil Hükümetleri" ve Çermik Beyleri**, s. 83.

sürsat ödemek zorunda kalmışlardır. Fakat Cizre ve Genç'in bu vergiden muaf olduğu görülmektedir.⁹³⁶

1638'de Bağdad seferinden sonra Padişah'ın dönüşünü müteakiben veziriazam Mustafa Paşa'nın komutasında geri dönen Osmanlı ordusunun ihtiyaçları iştira (satın alma) ile sağlanmıştı. Eğil, Atak, Hani, Ergani, Çermik, Çüngüş ve Palu sancakları reâyâsı belirtilen menzillerde duran orduya arpa, ekme ve koyun götürüp satmıştı. Palu'dan Gölbaşı menziline 6000 kile arpa, 6000 ekme ve 180 koyun satın alınmıştı. Arpa için 605.5, ekme için 1.000, koyun için 30 kuruş tahsil edilmişti.⁹³⁷ Aynı zamanda Karacadağ menziline de 5000 kile arpa götürülmüş ve 5000 kuruş tahsil edilmişti. Ekme 2.000 kuruş, 200 kile un götürülmüş ve 41 kuruş tahsil edilmişti. Bu menzile ve hemen sonraki Kanfırt Hanı menziline Eğil, Çermik, Pertek, Tercil, Atak, Hani ve Hazzo sancakları arpa, ekme ve un götürerek iştira fiyatıyla satmışlardı.⁹³⁸

Maliyeye ait 1068/1657 tarihli bir kayıta, "Diyarbakir eyâletinde vâki hükûmet ve kazâyadan cem'i ferman buyrulan sürsât akçesinin cem' ve tahsil olunup Veli Ağa ile irsâl olunan akçedir" başlığında hükûmet sancakları Palu'dan 133.000, Tercil'den 80.000, Hazzo'dan 110.400, Cizre'den 133.000 kuruş para toplanmıştı. Diğer sancaklar da kazâ olarak kaydedilmiş ve her birinden alınan sürsât akçesi yazılmıştır. Aynı belgede "üzerlerinde havaleleri olub tahsil olmak üzere olan hükûmet ve kazâlardır" başlığında Eğil hükûmeti 136.000, Genç hükûmeti 93.000 kuruş ödeyecekti. Burada Çapakçur, Pertek ve Sağman kazâ olarak kayıtlıdır.⁹³⁹

1684'te Diyarbakir eyâletindeki sancaklar ve hükûmetlerden toplanacak sürsât ve nüzûl listesinde, normal sancaklar bir başlıkta hükûmet sancakları ise ayrı başlık altında yazılmıştı. Buna göre Palu, Cizre, Eğil, Tercil, Genç ve Hazzo olmak üzere altı hükûmet bulunmaktaydı. Bu listede Eğil'den 146.000, Hazzo'dan 200.000,

⁹³⁶ Lütfi Güçer, **XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler**, İstanbul Üniversitesi Yayınları: İstanbul 1964, s. 133. 1590 senesi nüzûl ve sürsât listesinde yurtluk ocaklık Kulp, Mihrani, Çermik, Atak, Çapakçur, Sağman, Pertek, Mazgirt sancakları Diyarbakir eyâletinde kaydedilen 21 sancak içinde bu mükellefiyeti yüklenmişlerdi. Hükûmet sancakları ise burada yer almamıştı. Bkz. s. 182-183.

⁹³⁷ **A.g.e.**, s. 133. Gölbaşı (Palu) menzilinden sonra Mustafa Paşa, ihtiyaçların iştira yerine sürsât ile temin edilmesini emretmişti bkz. 134.

⁹³⁸ **A.g.e.**, s. 226-227.

⁹³⁹ **BOA, D. MKF.** 58/136.

Tercil'den 185.500, Palu'dan 80.010, Cizre'den 80.010, Akçekale'den 60.000 ve Genç'ten 50.000 olarak tahsil edilmişti. Toplamda bu hükûmetlerden 801.520 kuruş para toplanmıştı.⁹⁴⁰ Buradaki bilgi bir değişimi de ifade etmektedir. Zira XVI. yüzyıl kayıtlarında görüldüğü kadarıyla Palu gibi hükûmet sancaklardan avâriz, nüzûl ve sürsât gibi divânî vergiler talep edilmemekteydi, ancak XVII. yüzyılda durumun değiştiği yukarıdaki belgeden anlaşılmaktadır. Bu değişim Osmanlı devlet merkezinin, hükûmet sancaklardaki malî kontrolünün artması şeklinde yorumlanmaktadır

Kamçûr: Kamçûr, Osmanlı'da Tanzimât öncesinde Palu çevresinde canlı hayvan ve kesilen hayvanlardan alınan vergidir.⁹⁴¹ Osmanlı'nın diğer bölgelerinde genellikle âdet-i ağnâm şeklinde adlandırılmaktaydı. 1540 tarihli Diyarbekir Kanunnâmesi'ne göre Diyarbekir bölgesinde ağnam vergisi iki koyundan bir akçe olarak alınmaktaydı.⁹⁴² Palu'da ağnam/kamçûr vergisinin miktarı belli olmasa da uzun süre alındığı tespit edilmektedir. Nitekim 30 Nisan 1712 tarihli vakfiyede, Palu hâkimi Mehmed kendisine ait bir köyü vakfettiği sırada köyün gelirleri ayrıntılı şekilde sayılmıştı. Bu gelirlerden biri de kamçûr adı verilen ağnam vergisiydi. Belgede şu şekilde ifade edilmişti: “*Âdet-i ağnâm ki kamçûr adı verilmiştir*”.⁹⁴³

Uzun süre tahsil edildiği görülen kamçûr, XIX. yüzyıla gelindiğinde aşırı miktarda alınmış ve halkı bezdirmişti. Dolayısıyla bu konu şikâyetle merkezi hükûmete bildirilmişti. 1848 tarihinde Palu'nun Müslüman halkından on iki kişinin imzasını taşıyan arzuhal ile Harput eyâletine yapılan şikâyette, Harput havalisinde ihtisâp rûsûmu kaldırıldığı halde hayvan başına ihtisâp resmi alındığı yetmiyormuş gibi 12 para da kamçûr (ağnam) adı verilen bir vergi daha eklenerek hayvan sahiplerinden fazla para istendiği bildirilmişti. Bu durum hem hayvan

⁹⁴⁰ BOA, MAD d. 3909, s. 40, 45, 56.

⁹⁴¹ Kamçûr kelimesi Zazaca olmalıdır. Zira kelime günümüzde hâlâ Zaza bölgelerinde kullanılmakta ve geçmişte aşırı vergi dolayısıyla dile getirilmektedir. Palu Güllüce köyünden Hacı Muhoş Demirtaş (94 yaşında) ile yapılan sözlü mülakat. 26. 07. 2017.

⁹⁴² Reâyâ taifesine iki koyuna bir akçe resp-i ağnam alınmak üzere kayd olunmuştur. Ö. L. Barkan, **XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları: Kanunlar**, s. 133; Ergani sancağında Kanunî döneminde âdet-i ağnam, kesilen her koyundan altı akçe, sığırdan ise on sekiz karaca akçe almıyordu ki bu da bir Osmanlı akçesi ediyordu bkz. 154. Ergani'de belirtilen durum Çermik için de geçerliydi bkz. 169. Dolayısıyla Palu'da da ağnam vergisinin belirlenen tarihlerde bu miktarda alındığı söylenebilir.

⁹⁴³ VGMA, Defter No:633, s. 52/23.

bulunmamasına hem de aşırı vergiler nedeniyle et fiyatlarının yükselmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla Palu halkı et ihtiyacını karşılayamaz olmuştur. Bu şikâyetle rahatsızlıklarının giderilmesini talep etmişlerdir.⁹⁴⁴ Şikâyet karşısında devlet merkezinin nasıl bir önlem aldığı bilinmemektedir. Ancak Tanzimât'ın uygulanması ile kamçûr ve benzeri keyfi vergiler kaldırıldı. 1878 yılında Palu ve Harput bölgesine giden Ermeni rahip Boğos Natanyan, Harput'ta toplanan vergiler arasında kamçûru da sayar.⁹⁴⁵ Dolayısıyla Tanzimât ile kaldırılmasına rağmen kamçûr vergisinin bir şekilde alınmaya devam edildiği ve Cumhuriyet dönemine kadar varlığını sürdürdüğü söylenebilir.

Öşür: Öşür vergisi kelime olarak onda bir (1/10) anlamına gelir. İstilah olarak Osmanlı devletinde umumiyetle halkın ürettiği mahsullerden, bilhassa hububattan alınan vergiye verilen addır.⁹⁴⁶ Tarım üreticilerinin elde ettikleri mahsulden devlet hazinesine veya yerel beylerine verdikleri kısımdır. Kimi yerlerde beşte bir (1/5) olarak alındığı için "hums" adı verilmişti. Genel itibarıyla Osmanlı coğrafyasında öşür veya salariye olarak kayda geçmiştir. Osmanlı malî mevzuatında şer'î hukuk arasında sayılan öşür, toprak mahsullerinden ve bu arada hububattan nakdî, aynî ve mahsul olarak alınır.⁹⁴⁷ Hükûmet sancaklardan Bitlis'te miktarı şöyle ifade edilmişti: "Müslümanlar ekip biçtiklerinde öşr ve sâlâri vermek üzere kayd olundu ki sekizde bir (1/8) olur". Ancak bu miktar verimli tarım topraklarının olduğu yerde geçerliydi. Zira dağlık ve taşlık olan alanlarda bu miktar biraz daha düşürülmüştü.⁹⁴⁸ Diyarbakır'e bağlı olup önce yurtluk-ocaklık ve daha sonra hükûmet sancağa dönüşen Tercil'de tahrir yapıldığı için alınan vergi türleri ve miktarları görülmektedir. Örneğin Hasan Padişah kanunlarına göre tanzim edilen 1518 tarihli kanunnâmede, köylerde yaşayıp çift ile geçinen Müslüman ve gayrimüslim her bir hânedan "resm-i çift" olarak üç Şahrûki alınıyordu. Ayrıca ziraatlerinden hums (1/5)

⁹⁴⁴ BOA, C. ML. 9/368.

⁹⁴⁵ Kamçur (Khamchour): Koyun, büyükbaş hayvan ve diğer canlı hayvanlardan alınan vergiydi. **Palu-Harput 1878**, II. Cilt, s. 192.

⁹⁴⁶ M. A. Ünal, **Osmanlı Tarih Sözlüğü**, Paradigma: İstanbul 2011, s. 534.

⁹⁴⁷ Lütfi Güçer, **XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler**, s. 51-60.

⁹⁴⁸ Ö. L. Barkan, **XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirâî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları: Kanunlar**, s. 193.

talep ediliyordu.⁹⁴⁹ Aynı tarihli Ergani kanunnâmesinde de Müslümanların ziraatlerinden hums (1/5) vergi alındığı kayda geçmişti.⁹⁵⁰ Benzer tarihli Harput kanunnâmesinde hem Müslüman hem de gayrimüslimlerin ziraatlerinden hums (1/5) vergi alınıyordu.⁹⁵¹ Çermik sancağında ise 1518 tarihli Osmanlı kanunnâmesinde diğer sancaklarda olduğu gibi Akkoyunu Uzun Hasan kanunlarına göre reâyâdan Müslüman olup çift ile geçinenlerden “resm-i çift” diye beş tenge yani on Osmanlı akçesi alınıyordu. Bu verginin alınma zamanı Mart ayıdır. Ayrıca “resm-i şahegi (şahnegi)” diye harman zamanı her çift başına bir kile galle yani yarım İstanbul kilesi etmekteydi. Bunun yanında ziraatten öşür olarak yedide bir (1/7) alınıyordu. Sulu yerdeki pamuk ve bostan ürünlerinden de öşür miktarında vergi istenirdi.⁹⁵² Ancak Kanunî döneminde bu oranda değişikliğe gidilmişti. Ziraat gallesinden hums (1/5) alınmaya başlanmış, pamukta ise südüs (1/6), sebzeden (1/5) ve meyvelerden (1/7) vergi alınıyordu. Bu dönemde bazı vergilerin de kaldırıldığı görülmektedir. Örneğin Bitlis kısmında belirtilen cüllah vergisi kanuna aykırı bulunarak Çermik’te de iptal edilmişti. Keza ağnam vergisi alınan yerlerden “çoban beyi” adıyla alınan vergi de kaldırılmıştı.⁹⁵³ Öşür vergisi Çemişgezek’te hums (1/5) iken bazı yol üstü köyler ve sâir yerlerde altıda bir (1/6) veya sekizde bir (1/8) olarak da kaydılabilmisti.⁹⁵⁴ Bitlis ve Çermik’te olduğu gibi Çemişgezek’te de “Ekrad âdeti” olarak Osmanlı öncesinde alınmış ve bir süre devam etmiş olan “tabhir, şahnegi, nâipçek, hızıçek” ve sâir adlarla nitelen vergiler de zulüm ad edilerek kaldırılmıştı.⁹⁵⁵

Yukarıda ifade edildiği üzere Diyarbekir sancaklarında beşte bir ile sekizde bir şeklinde değişen miktarlarda öşür toplanmaktaydı. Palu’nun önemli bir kısmı ovalık alanlardan oluşmakta ve burada buğday, arpa, çavdar, pamuk, pancar, mercimek, nohut, kendir, yonca ve sâir hububat ile hayvan yemleri

⁹⁴⁹ **A.g.e.**, s. 148.

⁹⁵⁰ **A.g.e.**, s. 150.

⁹⁵¹ **A.g.e.**, s. 165. Ancak Müslümanların pamuk, bağ ve bostanlarından yedide bir (1/7) alınıyordu.

⁹⁵² **A.g.e.**, s. 167. 1518 tarihli **Çermik Livâsı Kanunu**, TD. No: 840.

⁹⁵³ **A.g.e.**, s. 169. Kanunî dönemi **Çermik Livâsı Kanunu**, TD. No: 735.

⁹⁵⁴ **A.g.e.**, s. 189. 1541 tarihli **Çemişgezek Livâsı Kanunu**, TD. No: 16.

⁹⁵⁵ “Ve şimdije değin vilâyet-i mezbûrde alınan Ekrad adeti ki tabhir ve şahnegi, ve nâipçek ve hızıçek diyü ve sâir (tarikle) alınan zulümler külliyyen emr-i hümâyûnla ref’ olunmuşdur (külliyyet ile defteri atıkde merfu’ olmağın yine ol vech üzere ibkâ olunub) hemen defteri cedide kayd olunan hukuk-ı şer’iyye ve rüsum-ı örfiye her ne ise virüp hılaf-ı defter bir akçe ve habbe alınmaya”. **A.g.e.**, s. 189.

üretilebilmekteydi. Bunların yanında her türlü sebze ve meyve yetişmekteydi. Bunlardan üzüm, elma, armut, karpuz, dut ve ceviz önemli bir yekûn tutmaktaydı.⁹⁵⁶ Palu'da yerleşik olup ziraat ile uğraşan Müslüman ve gayrimüslim⁹⁵⁷ halk ürettikleri tahıl ve sair ürünler için Palu beyine öşür vergisi ödemek zorundaydılar. Ödenen öşürün miktarı diğer sancaklarda olduğu gibi arazinin yapısına, verimliliğine ve sulanabilme durumuna göre değişmekteydi. Bu miktar ilk dönemlerde beşte bir (1/5) ve yedide bir (1/7) olarak tahsil edilmekteydi. Tanzimât'ın uygulanması ile bu miktar onda bir (1/10) şeklinde sabit bir miktara bağlanmıştı.⁹⁵⁸ Ancak Palu beyleri ile tarım üreticisi köylü halk arasında bu verginin miktarı konusunda anlaşmazlık yaşanmış ve konu önce yerel meclise ve mahkemeye daha sonra da Meclis-i Vâlâ'ya taşınmıştı. Bu konu Tanzimat uygulamaları bağlamında ayrıntılı şekilde ele alınacaktır.

Diğer Vergiler: Diyarbekir eyâletinde Palu'yu çevreleyen sancaklarda üretilen baldan XVI. yüzyılda bal peteklerinin her birinden iki akçe alındığı görülmektedir.⁹⁵⁹ 27 Şubat 1778'de Maden-i Hümâyûn'a bağlı Palu, Çarsacak, Harput, Arapgir, Eğin ve Çemişgezek kazâlarında önemli miktarda bez ve alaca üretildiği kayda geçmişti. Ancak bu bez ve alacalar damgalattırılmadığından vergiden muaf kalmışlardı. Bunun üzerine çıkarılan kararlar damgasız bez bırakılmaması ve bu şekilde damgasız satanların da cezalandırılması emredilmişti. Burada görüldüğü üzere bezden alınacak vergi şöyle tespit edilmişti. Yirmi arşınlık bir top bez ve alacadan ikişer para alınacaktı. Bu işlerin yürütülmesi de Maden Emni ve Diyarbekir valisi olan Yusuf Ziya Paşa'ya bırakılmıştı.⁹⁶⁰ 5 Aralık 1801'de Ergani, Harput ve Palu kazâlarında zecriye⁹⁶¹ vergisinin tahsil edilmesi için emir yazılmıştı. Buna göre Palu kazâsından 250 kuruş talep edilmekteydi.⁹⁶² 2 Nisan 1802'de Palu halkının nezre bağlandığını ve baş muhasebeden ilmühaberinin

⁹⁵⁶ Yakın bir coğrafyada yer alan Çapakçur (Bingöl) sancağında yetişen ürünler ve alınan vergiler için bkz. **1550 Tarihli Tahrir Defterine Göre Çapakçur Livâsı Nüfus ve İskân**, s. 59.

⁹⁵⁷ Gayrimüslimlerden bazen ispenç ve sair ziraat vergisi de alınabilmekteydi.

⁹⁵⁸ Ö. L. Barkan, "Türk Toprak Hukukunda Tanzimât ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnâmesi", **Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler I**, Gözlem: İstanbul 1980, s. 319-322.

⁹⁵⁹ Ö. L. Barkan, **XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları: Kanunlar**, s. 170. Diyarbekir eyâlet kanunnâmesinde her petekten ikişer akçe alınmaktaydı bkz. s. 132.

⁹⁶⁰ **BOA, C. İKTS.** 26/1296.

⁹⁶¹ Alkol gibi yasak maddelerden alınan vergi.

⁹⁶² **BOA, C. ML.** 162/6827.

yazıldığı görülmektedir.⁹⁶³ 12 Nisan 1812 tarihli kayda göre, Kayseri’de sahtiyan yapmak için Diyarbekir sancaklarından Palu, Harput, Amid ve Çemişgezek’ten toplanan mazıların başka yere gönderilmemesi için Kayseri kadısı ilâm yazmıştı.⁹⁶⁴

2.8.4. Palu Hâkimleri ve Timar

Palu hükûmeti, 1515 yılındaki teşkilinden XIX. yüzyılın ortasındaki lağvına kadar hiçbir şekilde timar sistemine dâhil edilmemişti. Dolayısıyla defterhâne tarafından tahrire tabi tutulmamıştı. Bu durum Sultan Selim ve Kanunî tarafından verilen temliknâme ve daha sonra oluşturulan kannunâme metinlerindeki teorik kontekste uymaktadır. Fakat uygulamaya bakıldığında Palu hâkimleri Osmanlı taşra teşkilatının temel birimi olan timar sistemiyle bir şekilde ilgiliydiler. Palu sancağındaki bütün gelirler Palu hâkimine aitti ve kendisi bunları toplayarak giderlerini karşıladı. Ancak Palu hâkimleri kendi çocukları, kardeşleri, adamları ve sâir hizmetlileri için Palu dışından da gelir temin etmekteydiler. Bunun için klasik Osmanlı sancakları olan bölgedeki diğer yerlerden timar veya ze’âmet talep etmişlerdi. Bunun yanında timar ve ze’âmet tasarruf eden akrabaları ve adamları için terakki (zam) istekleri de kayda geçmişti. Örneğin 1555 yılında Palu hâkimi Cemşid Bey’in isteği üzerine deniz seferine katılan oğlu Devletşah’ın timarına Cezayir terakkisi verildi.⁹⁶⁵ Yine 13 Ekim 1556’da Palu hâkimi Cemşid Bey’in arzıyla aşiret beyzâdelerinden Pir Hüseyin Bey’in timarının artırılması emredilmişti.⁹⁶⁶ 1556’da Cemşid Bey’in adamlarından Mehmed’e kethüdasının arzı üzerine timar tevcih edildi.⁹⁶⁷ Harput sancağında boş kalan timar hissesi Cemşid Bey’in kethüdası Hasan’a verilmişti.⁹⁶⁸ Diyarbekir beylerbeyi arzı mücebince Kürdistan beylerinden Palu hâkimi olan Cemşid’in ze’âmet tasarruf eden oğlu Timurtaş’ın yarar olduğu ve altı bin akçe terakki verildiği görülmektedir.⁹⁶⁹ Palu hâkimi Hasan Bey’in kardeşinin oğlu Ahmed, Harput’ta 25.000 akçe ze’âmet tasarruf etmekteydi. Savaşlarda Palu hâkimi ile beraber Erzurum beylerbeyinin yanında sefere katılacaktı.⁹⁷⁰ 1575’te

⁹⁶³ BOA, C. ML. 143/6069.

⁹⁶⁴ BOA, C. İKTS. 26/1259.

⁹⁶⁵ BOA, Mühimme Defteri, No: 2, s. 2/20.

⁹⁶⁶ BOA, Mühimme Defteri, No: 2, s. 145/1404.

⁹⁶⁷ BOA, Mühimme Defteri, No: 2, s. 10/94.

⁹⁶⁸ BOA, Mühimme Defteri, No: 2, s. 11/101.

⁹⁶⁹ BOA, KK d. 208, s. 20.

⁹⁷⁰ BOA, A. DVNS. HADR. d. 1, s. 139.

Diyarbakir beylerbeyine gönderilen hükümde Ahmed'e iki bin terakki verilmişti.⁹⁷¹ Cemşid Bey'in oğlu Ergani sancağında 20.706 akçe ze'âmet tasarruf etmekteydi. İsteği üzerine dokuz bin terakki verildiği görülmektedir.⁹⁷² Palu hâkimi Hüseyin Bey, kethüdası olup ze'âmet tasarruf eden Ahmed'e terakki talep etmekteydi.⁹⁷³ Palu hâkimi Hasan Bey, mektup göndererek Palu ülkâsında ellerinde bulunan ve avâriz ile nüzûlden muaf olan Habab köyünün oğlu Süleyman'a vakıf olarak verilmesi için mülknâme rica etmişti. Merkezden gönderilen fermanda buranın Süleyman'ın nesline mülk olarak tevcih edildiği ve kimsenin müdahale etmemesi için mülknâme verildiği belirtilmişti.⁹⁷⁴ Cemşid Bey'in torunlarından Timurtaş Bey'in, 304.576 akçelik haslar ile Kiğı ve Harput sancakbeylikleri yaptığı kayıtlara yansımıştı.⁹⁷⁵ Bu kayıtlardan anlaşıldığı üzere Palu hâkimleri akrabalarına ve adamlarına gelir temin etmek üzere timar sisteminden faydalanmış ve devlet merkezinden çokça talepte bulunmuşlardı.

2.9. Palu Hükûmetinde Vakıflar

Osmanlı dünyasında sosyal ve dinî hayatta başat rolü oynayan kurum vakıflardı. Dinî, eğitim ve sosyal yardım kurumlarının inşası yanında, bunların faaliyetlerin yürütülmesinde vakıfların payı büyüktü. İmparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi Palu hükûmetinde de birçok camii, medrese, zaviye vakıf yoluyla tesis edilmiş ve varlığını devam ettirmişti. Palu vakıflarının birkaç kısma ayrıldığı görülmektedir. Bunlardan biri Palu hâkiminin elindeki mülk toprakları dinî irşâd ve eğitim yapan kimselere bağışlayarak onlara rahat hizmet etme olanağı sağlamasıydı. Örneğin Ekim 1544 tarihli vakfiyede Palu eyâletine mülkiyet tarîki ile mutasarrıf olan Cemşid Bey, kendisine ait bazı arazileri fetih döneminde silah arkadaşı olan ulemadan Deviş Mehmed Efendi'ye vakfetmişti. Bunlar Palu'nun Etrak nahiyesinde⁹⁷⁶ Neşnak köyündeki sınırları belli çiftlik ile Hızır Çiftliği adındaki on dört tarladan oluşan araziydi. Bu arazi Derviş Mehmed'e irşâd ve dini

⁹⁷¹ BOA, A. DVNS. HADR. d. 1, s. 146.

⁹⁷² BOA, A. DVNS. HADR. d. 1, s. 210.

⁹⁷³ BOA, Mühimme Defteri, No: 25, s. 329/3007.

⁹⁷⁴ BOA, A. DVNS. HADR. d. 1, s. 327.

⁹⁷⁵ M. A. Ünal, XVI. yüzyılda Palu Hükûmeti, s. 1077-1078.

⁹⁷⁶ Nahiye adı olarak tesadüf edilen "Etrak", daha sonraki listelerde görünmemektedir. Daha geç tarihli belgelerde bu bölge için Karaçor ismi kullanılmış olmalıdır. Nitekim birkaç vakfiyede rastalanan Zemne adı da aynı akibeti yaşamıştır.

faaliyetlerde bulunması için bağışlanmıştı.⁹⁷⁷ Şaban 962/1555 Haziran tarihli Cemşid Bey vakfiyesine göre, Palu hâkimi olan Mirdasî Cemşid bin Rüstem, Palu'ya tabi Şeyh Piran köyünü bütün hasılat, gelir ve vergileri ile birlikte fâzıl ve edip Mevlana Cafer bin Şeyh Resul'e bağışlamıştı. Sınırları genişçe belirtilen bu arazi Şeyh'in soyuna irsen intikal edecekti. Soyunun kesilmesi halinde Medine-i Münevvere'ye aktarılacaktı.⁹⁷⁸ Eylül 1710 tarihli Yensur Bey b. İbrahim vakfiyesinde, Yensur Bey kendi mülkiyetinde olan Sivan nahiyesi Şeyh İsmail köyünü bütün arazi, ağaç, meyve ve sâir gelirlerinin beşte birini âlim Abdurrahman oğlu Seyyid Halil Efendi'ye vakfetmişti. Bunun ölümünden sonra erkek evlat, daha sonra kız evlat neslinin tasarrufunda kalacaktı.⁹⁷⁹ 1143/1730-1 tarihli vakfiyede Seyyid Mir İbrahim ibn Seyyid Mir Süleyman, mülkiyetinde olan Palu köylerinden Loğmar'ı sevabını öbür âlemde almak üzere vakfetmişti. Vakfiyedeki ifadeye göre köyün sınırları Kiği'dan gelen nehre ve diğer komşu yerlere göre belirtilmişti. Vakfedilen köyün bütün gelirlerinden humsu (1/5) Hacı Şeyh İbrahim Efendi'nin oğlu Abdullah Efendi'ye ve evvela onun erkek evlat nesline daha sonra kız evlat nesline bağışlanmıştı. Eğer bunların nesli kesilirse Palu Cemşidiye Medresesi'ne ve en son Medine-i Münevvere vakfına aktarılacaktı. Vâkıf bu mülkleri şu şartlar ile vermişti: Şeyh Abdullah ve evlatları Osmanlı padişahı Sultan Osman bin Sultan Mustafa'ya ve onun soyunun saltanatının devamına dua edeceklerdi. Ayrıca yılda yedi hatim okuyarak sevabını Seyyid Mir Süleyman'ın nesline ve bütün Müslümanlara hediye edeceklerdi.⁹⁸⁰ Ekim 1743 tarihli vakfiyede Palu beylerinin mülkünde olan Gökdere nahiyesi Halılan-ı Ulya⁹⁸¹ isimli köyün hums (1/5) gelirleri Palu çarşısında sakin olan Seyyid Yusuf Efendi b. Molla Muhammed'e vakfedilmişti. Seyyid Yusuf Efendi, Palu beylerinin hocalığı yanında duacısı olması nedeniyle ve ayrıca bu seyyidlerin maişetinin karşılanması gerekliliğine binaen buna mazhar olmuştu. Bu vakıf erkek evlat nesli devam ettikçe tasarruflarında kalacaktı. Eğer aileden kimse kalmazsa Palu Cemşidiye Medresesi'nin masraflarına aktarılacaktı.⁹⁸² Bu vakıf Eylül 1794'te tekrar işlem görmüştü. Hacı Mustafa, babası Seyyid Yusuf'a verilen temessükü ibraz edip

⁹⁷⁷ VGMA, Defter No: 584, s. 245/108.

⁹⁷⁸ VGMA, Defter No: 609, s. 114/138.

⁹⁷⁹ VGMA, Defter No: 984, s. 200/89.

⁹⁸⁰ VGMA, Defter No: 582, s. 244/171.

⁹⁸¹ Zazaca'da Xeylan

⁹⁸² VGMA, Defter No: 582/2, s. 317/220.

kendi vâkıflarına müdahale edilmemesini talep etmişti, bunun üzerine bir sened düzenlenmişti. Bu sırada Palu hâkimi İshak Bey'di. Palu eski hâkimlerinden Hüseyin, Halil, Mehmed Emin, Mehmed ve Muhammed Beyler de bu vakıf işlemine şahit olmuşlardı.⁹⁸³ 1178/1764 tarihi taşıyan vakfiyede Cemşid Bey'in Palu fâtihi olduğu ve buraların kendisine yurtluk-ocaklık olarak verildiği⁹⁸⁴ belirtildikten sonra Palu'nun Kadıyan köyünün Hasan Efendi ibn Yunus Bey'e vakfedildiği belirtilmekteydi. Vakıf önce Hasan Efendi'nin ailesine, aileden kimse kalmazsa Palu'daki zaviyenin yanında bulunan Cemşid Bey Medresesi'ne ait olacaktı.⁹⁸⁵ 1765 tarihli Ömer bin Osman vakfiyesinde, Palu ümerâsından Osman oğlu Seyyid Ömer kendi mülkündeki on üç köyü vakfetti. Bu köyler Seydili, Aşcı, Künbet, Bağın, Uzunoba mezrası, İsabey, Neşnak karyesinin yarısı, Kamışlı karyesinin üç sülüsü, Tatar karyesinin sülüsü, Payamlı karyesinin yarısı, Hun nahiyesinde Seraçur, Merivan ve Hun karyeleri ile Palu çarşısında bulunan Kızıl Boyahâne, Çiftçi ve Dekakçı ve Mumhâne adı verilen sınırları belli dükkânlar ile belirtilen köylerin mezraları, meraları, ağaçları, evleri, bütün vergi ve gelirleri ile Aşağı Mahalle'deki Kasımîye Camii'ne vakfedilmişti. Bu vakfın gelirlerinden cami imamına beş akçe, hâtibine beş akçe, müezzine beş akçe, ferraşa beş akçe olmak üzere toplam yirmi akçe ödenecekti. Vakfın mütevellisi vâkıf, yani Ömer b. Osman olacaktı. Kendisinden sonra bu görevi erkek evladı yapacaktı, erkek evladının soyu kesilirse kız evlat soyuna verilecekti. Onların da soyundan kimse kalmazsa Medine-i Münevvere'ye aktarılacaktı.⁹⁸⁶

Vakfedilen mülklerden bazıları Palu hâkiminin yakın akrabalarına, hizmetindeki görevlilere ve fetih döneminde yakın yanında bulunan komutanlarına evladiyelik olarak gelir sağlama amacıyla verilmekteydi. Örneğin Cemşid Bey'e ait Kasım 1562 tarihli vakfiyede, Cemşid Bey'in kardeşi Hurşid Bey'e ve onun oğlu Ferruh Bey'e vakfettiği Nibşi köyü şöyle ifade edilmişti: "*Palu tevabiinden Zemne nahiyesinde Nibşi karyesinde arazi, galle ve cizye ve rüsümünün tamamıdır ve*

⁹⁸³ VGMA, Defter No: 582/2, s. 317/221.

⁹⁸⁴ " ... Mülknâme-i hümayün-i saadet makrûn ile kadîm-i eyyamdan bu ana gelinceye dek fâtihi-i kaza-i Palu olan el-mağfuru'l-merhum cedd-i kebirimiz Cemşid Bey tabe serâhu hazretlerine yurtluk ve ocaklık deyu verdikleri kasaba-i Palu mülhakatında vaki ve taht-ı hükümetimizde olan Palu sancağı ...". VGMA, Defter No: 606, s. 55/77.

⁹⁸⁵ VGMA, Defter No: 606, s. 55/77.

⁹⁸⁶ VGMA, Defter No: 582, s. 206/137.

hududu Hingüvit karyesidir ki oradan nefsi Palu ile Cinaz karyesi sınırları arasından akan dereye ve oradan İranik karyesine müntehidir ...". Bu köy Hurşid Bey ve oğlu Ferruh Bey'in erkek evladına, erkek evladı kalmazsa kız evladı nesline verilecekti ve onlardan dahi kimse kalmazsa Amid'deki Ulu Camii vakfına aktarılacaktı.⁹⁸⁷ Keza 26 Şubat 1577 tarihli Hasan Bey b. Cemşid vakfiyesinde, Palu'nun Bulanık nahiyesindeki sınırları genişçe belirtilen Kamberşeyh köyü, bölgenin ayan ve büyüklerinden Sivar oğlu Recep Ağa'ya vakfedilmişti. Bu vakıf köyü Recep Ağa'nın erkek evladının tasarrufunda olacaktı, eğer nesli kesilirse Ravza-i Mutaharra vakfına aktarılacaktı.⁹⁸⁸ Yine 29 Nisan 1596 tarihli vakfiyesinde Süleyman Bey b. Hasan, kendi ailesinin mülkiyetinde ola gelen kimi mallarını vakfetmişti. Bunlar Palu'nun Zemne nahiyesinde Sığam karyesindeki gelirlerden Bigi Sultan Hatun binti Sultan Ali Bey Yeldefi'nin çiftliğinin tamamını kapsıyordu. Çiftliğin tüm sınırları ayrıntılı şekilde bilinmekteydi. Bu çiftlik validesi merhume Bigi Sultan binti Sultan Ali Bey Yeldefi'nin ruhu için ailenin hüddamı olan fudala ve talibinden Muhammed bin Satılmış'a ve ondan sonra erkek evladına vakfedilip bağışlanmıştı. Bu vakfın şartı şöyleydi her gün Kur'an-ı Kerim'in bir cüzünü okuyup Bigi Sultan'ın ruhuna hediye edecekti. Vakıf çiftliğin mütevellî görevini vâkıf kendi üstüne almıştı. Kendisinde sonra erkek evladı neslinin elinde kalacaktı.⁹⁸⁹ 1616 tarihli vakfiyesinde Mehmed Bey; Alkati, Tahsin ve Maksudali isimli mülk köylerini muayyen sınırları ile Şeyh Mustafa'ya (Kutuf) vakfetmişti. Bu köyler Şeyh'in erkek evladına irsen intikal edecekti. Soyunun kesilmesi halinde Medine-i Münevvere'ye aktarılacaktı.⁹⁹⁰ 1618 tarihli vakfiyesinde ise Ohi nahiyesindeki Bahçecik isimli köyü sülehadan Hasan oğlu Derviş Ömer'e bağışlamıştı. Bu köy Derviş Ömer'in erkek nesli son buluncaya kadar ellerinde kalacaktı.⁹⁹¹ Mehmed Bey'in 1620 tarihli vakfiyesinde ise Etrak nahiyesinde Tilk Deresi mezarasını bütün sınırları ve gelirleri ile birlikte kalem erbâbı ve ariflerden olan Mehmed bin Satılmış'a kaydı hayat şartıyla vakfetti. Bu vakıf erkek evlat nesli devam ettikçe tasarruflarında kalacaktı.

⁹⁸⁷ VGMA, Defter No: 582/1, s. 207/138.

⁹⁸⁸ "Vaktaki o günde mülkiyet tariki ile Palu livâsı emiri ve hâkimi bulunan emir-i azâm ve efhâm Hasan Bey ibn Cemşid Bey". VGMA, Defter No: 582/1, s. 208/140.

⁹⁸⁹ VGMA, Defter No: 582, s. 150/101.

⁹⁹⁰ VGMA, Defter No: 602, s. 204/348.

⁹⁹¹ VGMA, Defter No: 582, s. 21/20.

Eğer aileden kimse kalmazsa Palu Cemşidiye Medresesi'nin masraflarına aktarılacaktı.⁹⁹²

1622 tarihli vakfiyeye göre Hasan Bey ibn Mehmed Bey, Etrak nahiyesinde Kacir isimli köyü ümerâdan Nasır Ağa oğlu Aslan Bey'e vakfederek bağışlamıştı. Erkek evlad nesli inkıraz buluncaya kadar ailesinin tasarrufunda kalacaktı. Bunların soyu kesilirse bu köy Palu'daki Cemşid Bey külliyesine aktarılacaktı.⁹⁹³ Kasım 1622 tarihli vakfiyede ise Hasan Bey ibn Mehmed Bey, Bulanık nahiyesindeki Beyyurdu isimli mezrayı Ahmed Ağa isimli birisine vakfedip bağışlamıştı. Bu mezra Ahmed Bey'in erkek nesli devam ettikçe onların tasarrufunda kalacaktı.⁹⁹⁴ 12 Aralık 1624 tarihinde kaydedilen Hasan Bey ibn Mehmed Bey vakfiyesinde, Palu ümerâ sülalesinden Mehmed oğlu Hasan Bey ve Süleyman oğlu Ali Bey, Etrak nahiyesindeki Kuşçu köyünün mezra ve gelirleri ile birlikte hademeleri olan Mahmut Ağa oğlu Ebubekir ve Mustafa'ya sonra da bunların erkek evlat nesline bağışlamışlardı.⁹⁹⁵

1651 tarihli İbrahim Bey vakfiyesinde görüldüğü üzere, Palu hâkimlerinin yurtluk-ocaklık mülkiyet tarîki ile tasarruflarında olan bazı arazileri kendilerine hizmet etmiş emektar ağalara bağışlamaktaydılar. Bu minvalde Bulanık nahiyesi Hingüvit köyünü kendi ailesine sadakatle hizmet etmiş olan ağalardan Ali Ağa'ya vakfetmiş ve ailesi inkıraz bulana kadar erkek nesli elinde kalacaktı. Daha sonra Palu hâkimi Cemşid Bey'in inşa ettiği Cemşidiye Medresesi'ne ve en son Medine-i Münevvere vakfına aktarılacaktı. Vakfiyenin şühudu'l-hal listesinde birçok ağanın ismi de kayıtlıdır.⁹⁹⁶ Şubat 1612 tarihli vakfiyede, Palu hâkimi Süleyman Bey'in oğlu Mehmed Bey, mülkünde olan ve sınırları herkesçe bilinen Yarımca isimli mezrayı, kardeşi merhum Murad Bey'in kızı Han Hanım'a vakfetmişti. Bu hanımın erkek evlat nesli devam ettikçe tasarruflarında kalacaktı.⁹⁹⁷ 1616 tarihli vakfiyede Palu hâkimi Mehmed Bey b. Süleyman, Kördepe isimli köyü akrabalarında Abbas'a vakfetti. Bu vakıf önce Abbas'ın erkek evlat, daha sonra kız evlat nesline ait olacaktı.

⁹⁹² VGMA, Defter No: 582, s. 151/102.

⁹⁹³ VGMA, Defter No: 583, s. 121/126.

⁹⁹⁴ VGMA, Defter No: 850, s. 70/43.

⁹⁹⁵ VGMA, Defter No: 582, s. 264/182.

⁹⁹⁶ VGMA, Defter No: 582, s. 70/44.

⁹⁹⁷ VGMA, Defter No: 581, s. 45/47.

Bunların soyu kesilirse Medine-i Münevvere vakfına aktarılacaktı.⁹⁹⁸ Şubat 1695 tarihli Halid bin Hasan vakfiyesine göre Palu kadısı es-Seyyid Osman Efendi'dir. Palu sakinlerinden Halid bin Hasan, Palu'nun Bulanık nahiyesi Kırğıl köyünü sadaka-i cariye olmak üzere vakfetmişti. Vakfı sulbi oğlu Salih üzerine yapıp onu da mütevelî tayin etmişti. Vakfın gelirlerinden üç akçe Camii-i Kebir (Ulu Camii) imamına, iki akçe camii müezzine verilmesi şart koşulmuştu. Vakıf ailenin elinde kalacak ancak aile inkıza uğrarsa Medine-i Münevvere'ye aktarılacaktı.⁹⁹⁹ 3 Haziran 1899'da Palu Bidayet Mahkemesi meclisinde yapılan oturumda Camii Kebir vakfının mütevellisi Çarşıbaşı Mahallesi sakinlerinden Hacı Abdullah Ağa ibn Aluş Ağa'ydı. Bu toplantıda Çarşıbaşı Mahallesi sakinlerinden Mecid Efendi bin Şeyh Mahmud Efendi, babasının vefatından sonra kendisine intikal eden büyük minarenin karşısında bulunan ve sınırları genişçe belirtilen dükkânı 3.030 kuruş bedel ile cami vakfı için mütevellisine satmıştı. Bu şekilde adı geçen dükkân Cami-i Kebir vakfının mülkiyetine dâhil olmuştu.¹⁰⁰⁰

30 Nisan 1712 tarihli vakfiyede belirtildiği üzere Palu hâkimi Halil Bey, Yensur Paşa'nın oğlu Süleyman Bey, İbrahim Bey, Abdülbaki Bey, Zekeriya Bey ve oğlu Mehmet Bey, Nuh Bey, Süleyman Bey ve oğlu Muharrem ve Hüseyin Bey mahkeme huzurunda bir araya gelmişlerdi. Mehmed Bey bin Yensur Paşa, şöyle demişti: "Mülknâme-i şehriyâri ile ecdâdımıza temlik edilen Palu ve çevresindeki köyler ile bağlı yerler fetihten beri kalede Palu hâkimi olan kişinin tasarrufundadır. Hâlihazırda Palu hâkimliğini Halil Bey yapmaktadır. Halil Bey kendi isteği ile Habab karyesini mülkiyetinden çıkararak Mehmed Bey bin Yensur Paşa'ya vakfetmişti. Oradaki herkes de bunu uygun bulmuştu. Vakfiyede Habab köyünü çevreleyen sınır bütün ayrıntıları ile verilmiştir. Ayrıca köyde yetiştirilen hububat ve sâir ziraat ürünleri ile alınan vergilerin isimlerine kadar ayrıntılı bilgiler kaydedilmiştir. Buna göre köyde gılal, şa'ir ve sâir hububat ile penbe yetişmekteydi. Ayrıca gelir getiren penbe hasırçeki, âdet-i ağnam ki Kâmçûr¹⁰⁰¹ adı verilmişti, kavak ağaçları ve sâir vergiler sayılabilir. Bunların yanısıra köyde boyahâne,

⁹⁹⁸ VGMA, Defter No: 582, s. 271/184.

⁹⁹⁹ VGMA, Defter No: 581/1, s. 89/91-92.

¹⁰⁰⁰ VGMA, Defter No: 608/, s. 277/306.

¹⁰⁰¹ Osmanlı'da Tanzimât öncesinde Doğu vilâyetlerinde canlı hayvan ve kesilen hayvanlardan alınan vergi. Osmanlı Türkçesinde Âdet-i Ağnam şeklinde kullanılmaktaydı.

bezirhâne, değirmenler bulunduğu da ifade edilmiştir. Bu şekilde şahitlik eden diğer beylerin huzurunda Mehmed Bey vakfı kabul etti. Bundan sonra burası nesilden nesile Mehmed Bey'in evladında kalacaktı ve sonsuza kadar kimse müdahale edemeyecekti.¹⁰⁰²

Palu'daki vakıflar sadece Palu beyleri ve aile üyelerine ait değildi. Palu'nun kimi zenginleri de vakıf kurumları tesis etmiş veya bu kurumlara kimi gelirlerini aktarmışlardı. İlginç şekilde Palu'nun en büyük ibadet mekânı olan Ulu Camii, Palu beyleri tarafından değil, şehrin sermaye sahibi iki seyyidi tarafından yaptırılmıştı. Nitekim Eylül 1735 tarihli vakfiyede, Palu'daki Çarşıbaşı Mahallesi'nde Cami-i Kebîr'i (Ulu Camii) bina eden hayır sahipleri Seyyid el-Hac Mustafa ve Seyyid el-Hac Abdurrahman, camiye bazı mülklerini gelir olarak bağışlamışlardı. Bunlar Çarşıbaşı'nda caminin kible tarafında dört dükkân ile Uzun Bedesten Çarşısı'nda bir dükkândı. Vâkıflar bu beş dükkânı ezan okunması ve ikâmet şartı ile vakfetmişlerdi. Yine aynı mahallede iki dükkânı caminin ferraşlık ve sarracılık hizmeti için bağışlamışlardı. Caminin ezan, ikâmet, ferraşlık ve sarracılık hizmetini Cami-i Kebîr'in müezzini Osman Efendi yapacaktı. Osman Efendi'den sonra bu görev uygun olan birisi atanacaktı.¹⁰⁰³ 19 Şubat 1745 tarihli Ahmed oğlu Hacı Ömer Ağa'ya ait vakfiyede, Palu kazâsında İsmaili köyü sakinlerinden Hacı Ömer Ağa, Harput'ta olup daha önce Palu beylerinden Seyfullah, Ali, Cemşid Beyler ile kız kardeşleri Sabire, Rukiye ve Atike hanımlardan satın aldığı Cemşid Hamamı ve hemen yanındaki birbirine yapışık yedi dükkânı hücceti şer'i ile kendi mülkü olarak kaydettirmişti. Vakfiyede sınırları ayrıntılı şekilde belirtilen dükkânlar ile hamamı Hacı Ömer Ağa vakfetmişti. Bu vakfın şartları şöyleydi: Dükkânlar ile hamam her yıl kiraya verilecek ve elde edilen kira geliri Palu Çarşıbaşı'nda Yusuf ve Haydar'ın inşa ettiği Cami-i Kebîr'in imam, hâtip, müezzin, ferraş, rugan, sergisine kâğıt ve keçesine yetecek miktarda sarf malzemesi alınacaktı. Bundan fazla para kaldığında caminin tamir ve bakımına harcanacaktı. Bunun dışında kalan miktar da müteveli

¹⁰⁰² VGMA, Defter No:633, s. 52/23.

¹⁰⁰³ VGMA, Defter No: 582, s. 423/330; Aynı şekilde 608/1, s. 277/305.

Yusuf Efendi kendi masraflarına kullanacaktı. Vakfın bütün işleri mütevellinin uhdesine bırakılmıştı, kendisinin vefatından sonra evladı aynı görevi sürdürecekti.¹⁰⁰⁴

1748 tarihli vakfiyesine göre İskender Bey b. Mehmed Bey, Palu kasabasında Küçük Hamam isimli mülkünü Allah rızası için vakfetmek istemişti. Bu hamamın sınırları şöyleydi, güneydeki kible tarafında yol ile kuzeyde ise batı yolu ile doğusu Köle Yusuf'un evi ile çevriliydi. Ayrıca Palu köprüsünün yakınındaki Kirişhâne'yi de vakfetmişti. Bu Kirişhâne mülknâme-i hümâyûnla padişah tarafından kendilerine verilmiş ve mülk olarak ellerinde bulunmaktaydı. Bu vakıflar Palu'da kıraat ehlinden olan Kurra Ahmed Efendi'ye bağışlanmış ve önce erkek evladı daha sonra da kız evladı inkıraz bulana kadar neslinin tasarrufuna verilmişti. Bunların soyu kesilirse Harem-i Şerif vakıflarına aktarılacaktı.¹⁰⁰⁵

Palu'nun sermaye sahibi tüccar ailelerinden olan İblaşoğullarından Hacı Hasan bin Ali İblaş (Eblaşi) el-Palevi tarafından 1765 tarihinde, Palu merkezinde yer alan Aşağı Mahalle'de daha önce yaptırılan İblaşiyye Cami ve Medresesi'ne¹⁰⁰⁶ otuz dükkân vakfedilmişti. Bu dükkânların kira gelirlerinden İblaşiyye Cami ve Medresesi'nin masrafları ile müderrislerin maaşları karşılanıyordu. Hacı Hasan bin Ali İblaş (Eblaşi) el-Palevi, o dönemde Palu merkezinde ticaretle uğraşan zenginlerdendi. İblaşiyye vakıfnâme belgesinde Çarşıbaşı Mahallesi'nde bulunan çarşının özellikleri ile çeşitli yapıların neler olduğu her yönüyle anlatılmaktadır. Bu belgeye göre çarşı, aşağı ve yukarı çarşı olmak üzere iki kısma ayrılıyordu. İki çarşayı ana cadde birbirinden ayırıyordu. Ana caddenin üst tarafı yukarı çarşayı; alt tarafında kilisenin bulunduğu alan ise aşağı çarşayı meydana getiriyordu. Hacı Hasan bin Ali İblaş (Eblaşi) el-Palevi'nin vakfettiği on iki dükkânı aşağı çarşıda yer almaktaydı. Bunların sınırları geniş şekilde belirtilmişti.¹⁰⁰⁷ Palu'da dini eğitim verilen kurumlardan biri de Eblaşiye Medresesi'ydi. Uzun süre burada vazifeye yapan müderris Kemteri Mehmed Efendi

¹⁰⁰⁴ VGMA, Defter No: 584, s. 251/111.

¹⁰⁰⁵ VGMA, Defter No: 581, s. 458/431.

¹⁰⁰⁶ İblaşiyye Cami ve Medresesi günümüzde eski Palu'da Aşağı Mahalle'de bulunmaktadır.

¹⁰⁰⁷ VGMA, Dolap Kutusu: 50, No: 4064'teki Arapça vakfiyenin çevirisi Serdar Karabulut tarafından yapılmıştır. Bkz. Serdar Karabulut, "Palu'nun Siyasi/Ekonomik Tarihi (XIV-XVIII. Yüzyıllar Arası) ve Palu Çarşısı'na Dâir Vakıfnâme Belgesi'nin Tercümesi", OTAM, sy. 41, Bahar 2017, s. 145-168.

vefat ettiğinden yerine vakfın mütevellisinin arzı üzerine bu vazifeye layık olduğu belirtilen Osman Efendi 11 Ocak 1785 tarihinde atanmıştı.¹⁰⁰⁸

26 Mayıs 1840'da Palu kazâsı ümerâsından müteveffa İsmail Bey'in tasarrufunda bulunan Ali Bey, Kara Bey, Seraçur ve Tatar köyleri evladiye vakıftı, ancak daha sonra bu konuda beyler arasında tartışma meydana gelmişti, nihayetinde Harput mahkemesinde görülen davada İsmail Bey'in subayları Tahir ve Çemşid beylere verilmesi konusunda karar çıkmıştı.¹⁰⁰⁹ 1841'de tamamlanan Palu nüfus defterinde arazi mülkiyeti ile ilgili şöyle bir kayıt bulunmaktadır: "Kasaba-i Palu arazisi dâhi bâ emr-i âlişân bervech-i temlik Palu ümerâsı uhdelerinde olmakla şerh verildi".¹⁰¹⁰

4 Temmuz 1863 tarihli bir vakıf muhasebe kaydına göre Cemşid Bey'in vakfına dair şu bilgiler yer almaktadır. Palu Haffaflar Çarşısı'ndaki dükkânı yıllık 720 kuruşa, çarşıdaki diğer dükkânı yıllık 240 kuruşa, Çarşıdaki maytap dükkânı 144 kuruşa, Kazzazlar Çarşısı'ndaki dükkânı yıllık 19 kuruşa, İbrahim Efendi'nin uhdesinde olan bahçesi yıllık 200 kuruşa, Cemşid Hamamı'nın kirası olarak yıllık 40 kuruşa, eğer hamam daha iyi fiyata verilirse kira 60 kuruş olacaktı, Rumkapısı'nda değirmen işlenen yer yıllık yedi ay işlemekteydi ve kirası 490 kuruştı. Bütün bu malların toplam geliri 2086 kuruştı. Vakfın masrafları da 574 kuruştı. Bu şekilde giderler karşılandıktan sonra kalan para 1511 kuruştı. Mevcut para da Cemşid Bey evladından kalan otuz kişi arasında bölünecekti.¹⁰¹¹

5 Temmuz 1887 tarihli kayıta, Palu'nun Kasımîye Mahallesi'nde merhûm Şeyh Ali Efendi'nin bina ettiği mescid için Aşağı Mahalle ahalisinden Timur Bey b. Selim Bey'in Bezzazistan'daki dükkânı 9 Cemaziyülevvel 1310'da sadır olan irâde-i âliye ile kaydedilmişti. Vakıf dükkânının gelirlerden sülûsan (1/3) Şeyh Ali Efendi Camisi'nin hitabetine, diğer sülûsan da ihtiyaçlarına aktarılacaktı. Vâkıf hayatta iken

¹⁰⁰⁸ BOA, C. MF. 29/6406.

¹⁰⁰⁹ 218 Numaralı Harput Şer'îye Sicili (H. 1249/1256), s. 151/175.

¹⁰¹⁰ BOA, NFS. d. 2687 ve 2688, s. 2.

¹⁰¹¹ VGMA, Defter No: 2108, s. 95/95.

kendisini mütevellî atamış, kendisinin ölümünden sonra mütevellî görevini caminin imamlığını yapan kişi üstelenecekti.¹⁰¹²

Palu Hükûmetinde Dinî Eğitim Kurumları

17 Mayıs 1768 tarihli belgeden anlaşıldığı üzere, Seyyid Mustafa ibn Seyyid Abdülbaki isimli kişinin Palu kasabasında Zeve (Zaviye) Mahallesi'nde inşa ettirdiği Darülkurra'da okuyan talebenin eğitimini devam ettirmek üzere Palu merkezinde bulunan vakıf hanın gallesinden ödenen günlük 24 akçe vazife ile şeyhülkurra atanacaktı. Darülkurra vakfının mütevellisi tarafından Palu ulemasından Hamid Efendi ibn Abdülfettah Efendi bu görev için uygun görülmüştü.¹⁰¹³ Burada bahsedilen kişi Osmanlı coğrafyasında meşhur kıraat âlimi Zübdetü'l-İrfân'ın müellifi Abdülfettah Paluvî'dir. Adıgeçen darülkküra ise yetiştiği kurum olmalıdır.¹⁰¹⁴ Aynı zamanda Abdülfettah Paluvî, burada müderrislik ve şeyhülkurra görevi de yaptı.

Palu'daki dinî kurumlardan biri de Hüseyin Dede Zaviyesi'ydi. Haziran 1783 tarihli kayıta, buranın zaviyedârları olan Seyyid Ömer ve Seyyid Mehmed'e Keban Madeni hademesinden Şeyh Ahmed müdahalede bulunmaktaydı. Yapılan şikâyet üzerine müdahalenin menî için Palu kadısına emir yazılmıştı.¹⁰¹⁵

Camiiler: 1712 tarihli vakfiyeye göre Palu merkezindeki camilerden biri Cami-i Nehri Murad adını taşımaktaydı. Camide hâtip olarak görev yapan kişinin adı Mehmed'di. Camilerden biri Suk (Çarşı) Camii olarak adlandırılmaktaydı. Bu caminin imamı Mehmed Efendi iken, hatibi de Ebubekir Efendi'ydi. Camilerden bir diğeri de Kale Camii olarak kaydedilmişti. Ayrıca Cami-i Nâib adıyla bir ibadethâne daha mevcuttu.¹⁰¹⁶

¹⁰¹² VGMA, Defter No: 592, s. 83/73.

¹⁰¹³ BOA, AE. SMST. III. 251/20060.

¹⁰¹⁴ Mustafa A. Akdemir, **Hâmid b. Abdülfettah el-Paluvî: Hayatı, İlmî Şahsiyeti, Eserleri ve "Zübdetü'l-İrfân" Adlı Eserinin Metodolojik Tanıtımı ve Tahkiki**, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1999, s. 41-44.

¹⁰¹⁵ BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 4, s. 69.

¹⁰¹⁶ VGMA, Defter No: 633, s. 52/23.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PALU HÜKÛMETİNDE DEĞİŞİM DÖNEMİ: MADEN-İ HÜMÂYÛN EMÂNETİ VE TANZİMÂT

3.1. Maden-i Hümâyûn Emâneti

Bu bölümde, yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklardan bir kısmının idarî değişime uğramasına neden olan gelişmeler ele alınacaktır. Keban ve Ergani Madenlerinin birleştirilerek “bervech-i emânet” olarak bir emin tarafından idare edilmesi ile madene yakın coğrafyada bulunan Palu ve Eğil hükûmetleri ile Çermik sancağının statüleri değişime uğradı. Burada hem Maden-i Hümâyûn Emâneti’nin bürokratik işleyişine hem de bunun Palu hükûmetine etkilerine değinilecektir.

3.1.1. Yurtluk-Ocaklık Sisteminde Değişim: Maden Hizmetine Bağlanan Hâkimlik

Palu, Eğil ve Çermik gibi yurtluk-ocaklık sancak idârecileri, Çaldıran Savaşı sonrasında seferlerde Osmanlı devletinin hizmetinde yer almaları ve savaşta gösterdikleri yararlılık ile sadakat neticesinde mevcut statülerini kazanmışlardı. Ancak Osmanlı Devleti’nin siyasal, idarî ve iktisadî düzeninin değişime ve dönüşüme uğradığı yıllarda yurtluk-ocaklık sancakların statüleri ve idarî düzenleri tartışılır hale gelmişti. Özellikle savaşların azaldığı, seferlerin malî kazanç getirmediği ve iktisadî problemlerin arttığı, devlet hazinesinin fazla nakit paraya ihtiyaç duyduğu dönemlerde¹⁰¹⁷ devlet merkezi bu sancakların statüsünü gözden geçirmeyi ve bazı idarî değişiklikler yapmayı düşünmüştü. Nitekim hükûmet ve yurtluk-ocaklık sancaklardan bazıları, devlet hazinesine önemli gelir getireceği beklenen Keban ve Ergani madenlerinin hizmetine tahsis edildi. Bu durum esasında Diyarbekir eyâletindeki bazı yurtluk-ocaklık sancaklarda keskin bir değişim ve dönüşüm anlamına geliyordu. Bu dönemden itibaren bazı yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancakların hâkim ve sancakbeyi atamaları artık maden emînlerinin isteği ve arzına göre yapılmaya başlanmıştı. Sancağın bağlı olduğu beylerbeyi tarafından veya sancağın kadısı tarafından merkeze gönderilen arzlara göre işlem yapılma

¹⁰¹⁷ Mehmet Genç, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş” **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken: İstanbul 2000, s. 212.

dönemi artık sona ermişti. Bu değişiklikle ilgili rastlanan ilk kayıt, Palu hükûmetine 14 Ocak 1727 yılında yapılan atamada Gümüşhâne Maden Emîni Sadullah Paşa'nın ilâmının dikkate alınmasıdır.¹⁰¹⁸ Yine Palu hâkimliği için İbrahim Bey'in 28 Ocak 1728'teki atama kaydında, Keban ve sâir madenlerin çeşitli hizmetlerinde gerekli işleri yapmak şartıyla atandığı belirtilmekteydi.¹⁰¹⁹ 11 Şubat 1729'da Keban Madeni'nde gerekli işleri yapmak şartıyla Palu hükûmeti, İbrahim Bey'e tekrar verilmişti.¹⁰²⁰ Fakat 28 Haziran 1729 tarihli kayıta, İbrahim Bey'in hastalandığı ve maden hizmetini yapmaya muktedir olmadığı bildirilmişti. Bunun üzerine İbrahim Bey'in kardeşi Mehmed Paşa, diğerlerinden büyük ve olgun olduğu için Palu hâkimliğine, Maden Emîni Sunullah Efendi'nin emrinde hareket etmek şartıyla atanmıştı.¹⁰²¹ Bu kayıtlardan anlaşılacağı üzere Palu hükûmeti artık idârî ve malî açıdan Diyarbekir valiliğine değil, maden emînlerine bağlıydı. Azil ve atamalarda maden emînlerinin bürokratik işlemlerine tabiydiler.¹⁰²² İlk zamanlarda maden emînliğini uhdelere alan Darphâne Emînleri de atamalarda söz sahibi olmaktaydılar. Örneğin 27 Kasım 1754'te Palu hâkimliğine Seyfullah Bey'in ataması, Darphâne Nâzırı Hüseyin Bey'in arzıyla yapılmıştı.¹⁰²³ Yine iki yıl sonra 16 Mayıs 1756'da Palu hâkimliğine Seyfullah Bey'in yerine Abdulgafur Bey'in ataması da Darphâne Nâzırı Hüseyin Bey'in arzıyla ve belirli şartları yerine getirmek üzere yapılmıştı.¹⁰²⁴ Nitekim bundan sonraki atamalar Mart ayı başından bir sonraki Şubat'a kadar bir yıllık olarak yapılmakta ve maden işlerinde gerekli hizmeti yapmasına bağlı olarak maden emînlerinin sorumluluk ve yetkisine bırakılmıştı. Bu nedenle 1750'lerden itibaren merkezden "ismi açık" beratlar maden emînlerine veya emîn vekiline gönderilmekte ve onların uygun gördüğü kişinin adı yazılmaktaydı.¹⁰²⁵ Bu tarihten sonraki atamalarda şöyle bir ifade formüle edilmişti:

¹⁰¹⁸ 1727'den önceki atamalar Diyarbekir valisi veya bölgenin idârecileri tarafından yazılan arzlara göre yapılmaktaydı. **BOA, KK 523 Mukarrer**, s. 49; Defterdeki atamaların tam transkripti için bkz. Fehameddin Başar, **Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)**, TTK: Ankara 1997, s. 109-110.

¹⁰¹⁹ **BOA, KK 523 Mukarrer**, s. 49.

¹⁰²⁰ **BOA, KK 523 Mukarrer**, s. 49.

¹⁰²¹ **BOA, KK 523 Mukarrer**, s. 49.

¹⁰²² Diyarbekir eyâletine bağlılığı kâğıt üzerinde kalan resmi listelerden ibaretti.

¹⁰²³ **BOA, A. DVNS. NŞT. d. 16**, s. 123.

¹⁰²⁴ **BOA, A. DVNS. NŞT. d. 16**, s. 123.

¹⁰²⁵ **BOA, A. DVNS. NŞT. d. 16**, s. 123.

“Hâlâ Keban Madeni mülhâkâtından olup lâzım gelen bahâsıyla Palu dağlarından senevi on bin yük kömür hark ve tedârik ve maden-i mezbûre nakl u tesyîr ettirilmek için sâhibü’l-iktidâr bir kimesne Palu hâkimi nasb ve tayin olunması muktezâ olup”.

Diğer bir kayıta ise benzer ifadelerle şöyle yazılmıştı: *“Diyarbakir eyâletinde vâki’ Ergani Madeni mülhâkâtından olup Palu dağlarından lâzım gelen bahâsıyla senevi on bin yük kömür hark ve maden-i mezbûre nakl ve tesyîr itdirmek şartıyla meşrût olan Palu hükûmeti öteden berü sadakât ve istikâmeti zâhir ve müstehâk bir kimesneyi nasb ve tayin itmek mutâd-ı kadîme olup”.* Bu ifadelerde görüldüğü üzere Palu hâkimlerinin ataması senede on bin yük kömürü, ücreti maden emniyeti tarafından ödenmek üzere, hazırlayıp madene teslim etmesi şartına bağlanmıştı. Bu şartı yerine getiren hâkim bir yıllığına tekrar atanırdı. Bu atamaya örnek olarak şu ifade kayda geçmişti:

*“... El-hâletü hâzihi Mustafa dâme ‘ulüvvûhu hıdmet-i merkûmeyi edâya sâhib-i iktidâr olduğundan nâşi hükûmet-i mezbûre ber-vech-i muharrer hıdmet-i madende kıyâm eylemek şartıyla mumâ-ileyhe tevcih ve inâyet ve ihsan buyrulması babında hâlâ darbhâne-i âmire emini olan Mehmed Subhi dâme mecduhû arz itmeğın, mumâ-ileyhin arzı mücebince kadîmden olageldiği üzre lâzım gelen bahâsıyla Palu dağlarından senevi on bin yük kömür hark ve maden-i mezbûre nakl ve tesyîr ve hıdemât-ı mezbûrede tekâsül ve tekâsür eylememek şartıyla hükûmet-i mezbûre mumâ-ileyh Mustafa dâme ‘ulüvvûhuya tevcih olunub emr yazıldı”.*¹⁰²⁶

Bunun aksine davranıp maden hizmetini yerine getirmeyen idâreci ise tekrar atanmamakta ve yerini aileden bu vazifeyi icra edecek başka birine bırakmaktaydı. Buna dair bir örnek de 25 Ağustos 1758 tarihli tayin kaydında yer almaktadır. On bin yük kömürü getirmek üzere görevlendirilen Seyfullah Bey, belirtilen şartı yerine getirmemiş ve maden hizmetinin aksamasına, hatta maden ocaklarının tatil edilmesine neden olduğundan görevinden alınmıştı. Onun yerine daha önce de Palu hâkimliği yapan Mustafa Bey, Darphâne Nâzırı el-Hac Mehmed Subhi Bey’in arzıyla

¹⁰²⁶ BOA, A. DVNS. NŞT d. 16, s. 123.

tekrar atanmıştı.¹⁰²⁷ Diğer bir örnekte ise Eğil hükûmeti İsmail Bey idâresinde iken kötü yönetilmiş ve maden için gerekli hizmetler yapılmamıştı. Ayrıca İsmail Bey halk ile geçinemeyip kendisinden şikâyet edilmesi üzerine görevinden alınmış ve Eğil beylerinin büyüğü olarak halkın istediği üzerine Ergani Maden Emni Behram Bey'in arızası üzerine Süleyman Bey atanmıştı.¹⁰²⁸

Peki, yukarıda belirtilen maden hizmetinde görev alma şartı neleri kapsıyordu. Dönemin belgelerine bakıldığında bu işler açık şekilde kaydedilmişti. Bu görevlerden öncelikli olanları maden için gerekli kömürü temin etmek ve maden fırınlarına nakletmek, kömürün taşınmasında kullanılan kelekler için lâzım olan tulumları satın alıp kelekçi köylere teslim etmek ve bölgede maden üretimi ile kömür taşınması faaliyetlerine müdahale eden eşkıyanın engellenmesini sağlamaktı. Ayrıca bu hizmetler karşılığında çeşitli muafiyet ve kolaylığın sağlandığı da görülmektedir. Aşağıda dört başlık altında birçok örnekle konu ayrıntılı şekilde incelenecektir.

3.1.2. Maden Hizmetiyle Gelen Yeni Görevler

Kömür Tedârîki

Cevherin ocaklarda yakılması için kömür temel girdilerin başında gelirdi ve buralarda genellikle odun kömürü kullanılırdı. Bu nedenle madende kullanılacak odun kömürü önem arz etmekteydi.¹⁰²⁹ Keban ve Ergani madenlerinin kömürü çevre bölgelerdeki dağlardan meşe ve sâir ağaçların kesilmesi ve yakılarak kömür haline getirilmesi ile sağlanmaktaydı. İlk dönemlerde madene yakın bölgelerden temin edilirken bir süre sonra yakın sancaklardaki ormanlar tükenince daha uzak bölgelerden bu ihtiyaç giderilmeye çalışılmıştı. Kömür temin edilen yerlerden biri

¹⁰²⁷ “Keban Madeni'ne merbût Palu hükûmeti, 1171 senesi Mart'ı ibtidâsından zabt ve umûr-ı madende bir türlü tekâsül ve tesâmüh itmeyüp kadîmden olageldiği üzre lâzım gelen bahâsıyla Palu dağlarından senevi on bin yük kömür hark ve maden-i mezbûre nakl ve tesyîr eylemek şartıyla bundan akdem Seyfullah Bey'e tevcih olunmuşken hilâf-ı kanun harekete ibtidâ ve hıdemat-ı madende tekâsül ve müte'ehhir olup kömürü edâdan imtina üzere olup ta'til-i madene ba'is ve bâdi olmağla hükûmet-i mezbûre merkûm Seyfullah Bey'in ref'inden ber-vech-i ocaklık sâbika Palu hükûmetine mutasarrıf olan Mustafa dâme 'uluvvühûya tevcih olunmak bâbında hâlâ darbhâne-i âmire nâzırı olan el-Hac Mehmed Subhi dâme mecduhû arz itmeğın umûr-ı madende bir türlü tekâsül ve tesâmüh itmeyüp kadîmden olageldiği üzre lâzım gelen bahâsıyla Palu dağlarından senevi on bin yük kömür hark ve maden-i mezbûre nakl ve tesyîr eylemek şartıyla hükûmet-i mezbûre mir-i merkûm Seyfullah'in ref'inde mumâ-ileyh Mustafa'ya tevcih olunmuştur.” BOA, A. DVNS. NŞT d. 16, s. 123.

¹⁰²⁸ BOA, C. DRB. 43/2106.

¹⁰²⁹ Fahrettin Tızlak, **Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)**, TTK: Ankara 1997, s. 171.

Palu ve Eğil hükûmetleri ile Çermik sancağıydı. Palu'dan tedârik edilen kömür miktarı kimi zaman 10.000 yük, kimi zaman da 20.000 yük olarak kayda geçmekteydi.¹⁰³⁰ Bu hizmet hükûmet halkının imdâd-ı seferiye ve hazariyeden muaf olmak kaydıyla ve kömür bedeli maden emini tarafından ödenmek şartıyla yapılmaktaydı. Örneğin 13 Mart 1768'de Palu hâkimi ve beyzâdelerine yazılan hükümde Keban Madeni için yıllık gönderilmesi gereken kömürün 1181/1768 yılına mahsuben Palu hükûmetinden vakit kaybedilmeden gönderilmesi ve madene teslimi emredilmişti.¹⁰³¹

Ekim 1780'de Palu hâkimine yazılan hükümde, Keban Madeni'nde kömüre fazla ihtiyaç duyulduğundan Palu'dan ağaç kesen baltacı sayısının arttırılması için Gümüşhâne madeninden yirmi bir baltacı gönderildiği, ancak bunların da yetmemesi nedeniyle Palu'nun Tırhe, Tilk ve Balkaya köylerinden baltacı gönderilerek daha fazla ağaç kesilip kömür yakılması ve bunun Keban Madeni'ne ulaştırılması istenmişti.¹⁰³² 2 Aralık 1780'de Ergani, Keban ve Gümüşhâne madenleri için gerekli odun ve kömürün Palu, Çarsacak ve Akçadağ bölgesinden tedârik edilerek maden ocaklarına ulaştırılması için bölgedeki kadılara emir yazılmıştı.¹⁰³³ Gümüşhâne Maden Emini'ne 16 Haziran 1781'de yazılan fermanda, Keban Madeni'ne yıllık olarak belli bir miktar kömür taahhüt eden Palu hâkimi Yensur Bey'in istediği ester¹⁰³⁴ ve baltacıların gönderilmesi talimatı verilmişti.¹⁰³⁵ Maden emini defterinde belirtildiği üzere, 5 Mayıs 1781'de Palu'dan 12 adet kelek Keban Madeni'ne ulaşmıştı. Ancak kelekler belirtilenin yarısı kadar yükü varmışlardı. Durum sorulduğunda kelekçiler, iskelelerin fazla yük bindirmeye imkân vermediğini, eğer iskele biraz daha aşağıya kurulur ise eskisi gibi 20-25'er yük bindirebileceklerini belirtmişlerdi. Buna istinaden iskelenin aşağıya taşınması ve her bir kelege 25 yükten aşağı kömür bindirilmemesi istenmişti.¹⁰³⁶ Keza maden emini defterine göre 1783 yılında Pertek, Sağman ve Mazgirt'ten 35.000 yük saf meşe kömürü maden

¹⁰³⁰ 1763 yılında kadar 10.000 yük, bu tarihten sonraki kimi kayıtlarda 20.000 yük istenmişti.

¹⁰³¹ BOA, C. DRB. 58/2859.

¹⁰³² Hasan Yüksel, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Madenleri*, s. 34.

¹⁰³³ BOA, C. DRB. 48/2395.

¹⁰³⁴ Katır

¹⁰³⁵ BOA, C. DRB. 60/2987.

¹⁰³⁶ Hasan Yüksel, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Madenleri*, s. 18.

fırınlarına taşınmıştı.¹⁰³⁷ Palu hâkimine ve beyzâdelerine yazılan 9 Şubat 1785 tarihli hükümde, hükûmetindeki kazâlardan belirli muafiyetler karşılığında yıllık olarak 20.000 yük kömür tedârik sözü verildiği ve belirtilen miktarı, her bir yükü 48 paradan olmak ve ücreti maden emini tarafından ödenmek üzere maden ocağına ulaştırması gerektiği bildirilmekteydi.¹⁰³⁸ Palu hâkimine 24 Şubat 1787’de yazılan hükümde, Keban Maden Eminliği, “dergâh-ı mualla” gediklilerinden Yusuf Bey’e ihale edilmişti. Madenin iyi şekilde işletilmesi ve yüksek verim alınması için fazladan kömüre ihtiyaç duyulmaktaydı. Belirtilen miktarda kömürün Palu kazâsının Ohi nahiyesindeki dağlardan odun kesilerek kömür elde edilmesi ve bu kömürlerin madene ulaştırması hususunda gerekli gayreti göstermesi istenmişti.¹⁰³⁹ Kömür tedâriki için her yıl hüküm yazılmakta ve belirtilen kömür miktarının istenen zamanda maden ocağına ulaştırılması gerekmekteydi. Ancak kimi zaman bu kömür tam miktarıyla ve zamanında ulaştırılmamaktaydı. Böyle durumlarda emirler tekrarlanır ve taahhüt edilen kömürün geciktirilmeden nakledilmesi bildirilirdi. 5 Temmuz 1806 tarihli hükümde, Palu hâkiminin geciktirmeden 10.000 yük kömürü madene nakletmesi buyrulmuştu. Aynı hüküm Çarsacak kazâlarına da yazılmıştı.¹⁰⁴⁰ Keban-Ergani Maden Emni Yusuf Ziya Paşa’ya 15 Ocak 1790’da yazılan hükümde, Palu sancağı hükûmetinin madene taahhüdünden 1203/1789 senesi mahsubundan olmak üzere 65.000 kuruş mal ve caize ile sekiz bin yük kömür ile Palu kazâsı Karaçor nahiyesinden 30.000 kuruş mal ile yirmi sekiz bin yük kömürün tedârik ettirilip Keban Madeni’ne ulaştırılması istenmekteydi. Burada görüldüğü üzere kömür dışında talepler de olmaktadır. Talep edilen miktarın bir kısmı Palu hâkimi tarafından ödenmişken Palu’da meydana gelen deprem sebebiyle¹⁰⁴¹ alınacak ücret af edilmiş ve sadece belirtilen miktar kömür talep edilmişti. Fakat belirtilen bu kömür de zamanında teslim edilmemiş olduğundan bu şekilde davranırlarsa caizenin de tekrar talep edileceği bildirilmiş ve maden eminin bu konuda tekit emri yazması

¹⁰³⁷ A.g.e., s. 112.

¹⁰³⁸ BOA, AE. SABH. I. 46/3323.

¹⁰³⁹ BOA, C. DRB. 29/1416.

¹⁰⁴⁰ BOA, C. ML. 321/13214.

¹⁰⁴¹ 29 Mayıs 1789 gecesi saat üçte meydana gelen depremde, Harput, Mazgird, Çemişgezek, Peri, Palu ve Keban madeni büyük yıkıma uğramıştı. Deprem dolayısıyla Palu ve Çarsacak’tan kömür gitmemişti, bu nedenle kömür ocakları kapanmıştı. N. N. Ambraseys-C. F. Finkel, **Türkiye’de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler**, Çev. M. Umut Koçak, Tübitak: Ankara 2006, s. 160.

istenmişti.¹⁰⁴² Kömür tedâriki için yazılan fermanlarda sürekli aynı form ve sözcükler kullanılarak taahhüt edilen miktarın belirtilen zamanda madene ulaştırılması istenirdi. Bunun çokça örneği kayda geçmişti. Bunlardan 7 Ocak 1786¹⁰⁴³ ve 28 Haziran 1801¹⁰⁴⁴ tarihli fermanlarda durum açık şekilde görülmektedir.

1838 yılı Temmuz’unda Palu’ya giden İngiltere’nin Erzurum konsolosu J. Brant, Palu’da Murat Nehri’nden geçen şişirilmiş hayvan derileri ve ağaç dallarından yapılmış dört kelek gördüğünü ve bunların odun kömürü taşıdığını belirtmekteydi.¹⁰⁴⁵ Benzer şekilde Eğil’e bağlı Piran köyü halkının da kömür yükümlülüğüne vurgu yapar: “Ergani Madeni’ne 5000 araba odun kömürü sağlamakla yükümlüydüler ki bunun köye maliyeti yaklaşık 250 liraydı”. Köydeki bir ağa bu odun kömürünün kuzeydeki ormanlardan temin edildiğini, ancak son zamanlarda odunun hızla azaldığını da belirtmişti.¹⁰⁴⁶

Nehir Kelekleri İçin Tulum Tedâriki

Maden için gerekli kömürün nakli, kara ve nehirden olmak üzere iki yolla yapılmaktaydı. Kömür, karadan katırların sırtında maden ocaklarına taşınırken, uzak yerler olan Palu, Eğil, Çermik ve Çarsacak bölgesinde daha rahat ve hızlı ulaşım sağlayan nehir taşımacılığı tercih edilmekteydi.¹⁰⁴⁷ Fırat nehrinin kolları olan Murat, Munzur, Peri, Karasu ve diğer küçük sular kömür taşımacılığı için imkân sunmaktaydı. Nehirler üzerindeki taşıma işlemi kelek adı verilen ilkel bir sandal ile yapılmaktaydı. Kelekler, koyun derilerinden çıkarılan tulumların şişirilerek bağlanması ve etrafına ağaçların bağlanması ile oluşturulan araçlardı.¹⁰⁴⁸ Bu taşıma işlerini yapmakla yükümlü nehir kenarlarında kurulu kelekçi köyleri bulunmaktaydı. Kelekler için gerekli temel malzeme koyun tulumlarıydı. Bunlar da yine çevre sancaklarda hayvancılığın fazla olduğu bölgelerden temin edilmekteydi. Tulum

¹⁰⁴² BOA, C. DRB. 32/1597.

¹⁰⁴³ BOA, C. DRB. 36/1767.

¹⁰⁴⁴ BOA, C. DRB. 47/2312.

¹⁰⁴⁵ James Brant, “Notes of a Journey through a part of Kurdistan, in the Summer of 1838”, **JRGS**, Volume X, London 1841; Türkçesi: James Brant, **1838 Yazında Kürdistan**, Çev. A. Celil Kaya, Rupel: İstanbul 2014, s. 64.

¹⁰⁴⁶ James Brant, **1838 Yazında Kürdistan**, s. 54.

¹⁰⁴⁷ F. Tızlak, **Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik**, s. 176-177.

¹⁰⁴⁸ Kelek yapılışı için bkz. Cengiz Orhonlu-Turgut Işıksal, “Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat” **İ.Ü. Tarih Dergisi**, c. 13, sy. 17-18, İstanbul 1968, s. 86.

teminine dair merkezden Palu, Harput ve Diyarbakir'in diğer sancaklarına birçok defa emir yazıldığı görülmektedir. Bu kayıtlardan talep edilen tulum miktarı ve karşılığında ödenen ücret de görülebilmektedir. 18 Mart 1767'de Mazgirt ve Dersim dağlarından yakılarak Keban Madeni'ne nakledilen kömürün taşınmasında kullanılan kelekler için fazla sayıda koyun tulumu gerektiği bildirilmişti. Diyarbakir, Palu, Eğil ve Harput'ta kesilen koyunlardan bin tulum çıkarılıp her bir tanesi 20 paradan ücreti ödenerek satın alınması ve Çarsacak bölgesindeki kelekçi köylerine teslim edilmesi için emir yazılmıştı.¹⁰⁴⁹ Keza 13 Mart 1768'de Diyarbakir, Palu ve Harput kadılarına gönderilen diğer bir hükümde, Keban Madeni ocaklarında yakmak üzere daha fazla kömür gerektiği ve bunun taşınması için nehir ulaşımında keleklerle ihtiyaç duyulduğu bildirilmişti. Bu keleklerin yapılması için Diyarbakir, Palu ve Harput'ta kesilen koyunlardan bin adet tulum satın alınarak belirtilen kelekçi köylerine gönderilmesi talimatı verilmişti.¹⁰⁵⁰ Daha sonra 19 Mart 1775'te madenin daha yüksek miktarda üretim yapılabilmesi için Keban fırınlarının ihtiyaç duyduğu kömürün Dersim ve Mazgirt¹⁰⁵¹ dağlarından Çarsacak halkına yaptırılması ve Fırat ile Munzur nehirleri üzerinden keleklerle madene iletilmesi için fazla miktarda kelek lâzım olduğundan bunlar için gerekli tulumların Diyarbakir ve Harput'tan satın alınması istenmişti.¹⁰⁵²

Maden Hizmetini Aksatan “Eşkıya Saldırıları” Engelleme

Keban ve Ergani maden ocakları, madene kömür taşıyan kelekçiler ve madende üretilen gümüş ve altını taşıyan kervanlar sık sık “eşkıya tâbir edilen kişilerin” saldırısına uğramaktaydı. Bu nedenle bunların dikkatle korunması gerekiyordu. Kimi durumlarda saldırılar engellenemiyordu. Fakat saldırı sonrasında bölgedeki sancakların hâkimleri ve sancakbeyleri eşkıyalık edenleri yakalamak ve cezalandırmakla görevlendiriliyordu. Bunların birkaçı belgelere yansımıştı. Örneğin Karaçorzâde Hacı Mustafa'ya Şubat 1743'te gönderilen fermada, “Çarsacak kazâlarından kömür getiren kelekleri batırıp ahâliye zarar veren Karaçorzâde Osman Ağa oğlu Ahmed, kardeşi Abdurrahman, Ömer Ağa oğlu İsmail isimli şakîlerin

¹⁰⁴⁹ BOA, C. DRB. 59/2912.

¹⁰⁵⁰ BOA, C. DRB. 58/2860.

¹⁰⁵¹ Belgelerde yanlışlıkla Mazgirt yerine Malazgirt ifadesi yazılmaktadır.

¹⁰⁵² BOA, C. DRB. 62/3082.

yakalanarak Hasankeyf sancağına sürülmeleri ve bölgenin eşkıyadan temizlenmesi gerektiği” bildirilmişti.¹⁰⁵³

Diğer bir örnek de Diyarbekir valisi İbrahim Paşa’ya 17 Eylül 1754’te yazılan fermanda ifade edildiği üzere, Çemişgezek kazâsında yerleşik Desimlü,¹⁰⁵⁴ Şeyh Hasanlu, Keratlı (Kevanlı) ve Karaballı Kürt aşiretleri Keban Madeni kömürcü ve kelekçileri ile bölgeden geçen yolculara saldırarak mal ve canlarına tecavüz etmekteydiler. Neredeyse her yıl on beş yirmi kişiyi katlediyorlardı. Ayrıca bunların yaptıklarından dolayı otuzdan fazla köy boşalmış ve Keban Madeni çalışmaz olmuştu. Bu aşiretlerin uzun süredir Çemişgezek ve Çarsacak halkına müdahale ve hukuksuzlukları devam ettiğinden tedip ve cezalandırılmaları gerekiyordu. Bunun için Üçüncüzâde Gülsen Bey, Palu hâkimi, Kemah’tan Sağırzâde, Erzincan’dan Beşirzâde ile Çemişgezek ve Çarsacak voyvodaları görevlendirilmişti. Diyarbekir, Van ve Sivas valilerinin de yardımcı olmaları ve “eşkıyanın bertaraf edilmesi” istenmişti.¹⁰⁵⁵

1780 yılında Palu’dan madenlere kömür nakli ile görevli olan Parçikan Aşireti’ne mensup bazı kişiler, vazifeleri olan kömür taşımacılığını bırakıp Temte köyüne saldırarak çeşitli yağma faaliyetinde bulunmuşlardı. Bu olay sebebiyle madene kömür nakli gecikmişti. Bunlar hakkında gerekli işlemin yapılması ve bölgedeki köylülerin korunması istenmişti.¹⁰⁵⁶ 10 Kasım 1787 tarihinde Ergani Madeni için Eğil kazâsında kömür yakan ve taşıyan kişiler, Eğil sancağı ümerâsından Süleyman isimli kişinin tehdit ve engellemelerine maruz kalmışlardı. Bu olaylar sebebiyle odun ve kömür gönderilemediğinden maden zarara uğramıştı. Bunun üzerine adı geçen Süleyman’ın yakalanarak Sason Kalesi’nde kalebent edilmesi için Ergani’nin ileri gelenleri ve madenci halkı tarafından merkeze arz-ı mahzâr gönderilmişti.¹⁰⁵⁷ Eylül 1789’da Maden-i Hümâyûn’a bağlı Harput kazâsı ağalarının ve yeniçerilerinin, sefere memur iken gitmeyip madenlere ve kazâlara zarar veren

¹⁰⁵³ BOA, Mühimme Defteri, No: 149, s. 125/422.

¹⁰⁵⁴ Dersim isminin Désim aşiret adından geldiğine dair çalışma için bkz. Mehmet Yıldırım, “Désimlu Aşiretinden Dersim Sancağına”, *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 1 (2012), ss. 23-37.

¹⁰⁵⁵ BOA, C. DH. 62/3088.

¹⁰⁵⁶ Hasan Yüksel, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Madenleri*, s. 35.

¹⁰⁵⁷ BOA, C. DRB. 63/3148.

hareketlerde buldukları, deprem sebebiyle Palu ve Çarsacak kazâlarının büyük bir kısmının yıkıma uğradığı, kömür naklinin kesintiye uğraması sebebiyle Maden-i Hümâyûn'un atıl kalmaması için maden emini olan dîvân-ı hümâyûn hâcegânından Yusuf'un, Sarımeşe Dağı'ndan yaktırdığı kömürü taşımak için maden sermayesi parasıyla satın aldığı iki yüz katırın yollarını Harput'tan dört yüz eşkıyanın kestiği, bu eşkıyanın katırları ve kömür yüklerini gasp ederek birkaç seyisi darb edip elbiselerini soydukları, bundan dolayı katırların taşıdıkları kömürlerin bedelinin ve katırların çalındığı günden itibaren katırların taşıyacağı kömürlerle imal edilecek gümüşün tutarının, sorumlu kişilerden tahsil edilmesi Harput kadısı ve yeniçeri zâbitine bildirilmişti.¹⁰⁵⁸

Diyarbakir eyâletinde Palu, Ergani, Çermik ve Çemişgezek kadıları ile Palu hâkimine 1792'de yazılan hükümde, Gümüşhâne madeninde çalışan madencilerin avâriz-ı divânîye ve tekâlif-i örfiyeden muaf oldukları halde bu sancaklardan gidip geldiklerinde bölgedeki beyler ve hâkimler kendilerinden bac, ispençe ve cizye adıyla vergi talep etmekteydiler. Bu şekilde vergi talep edilerek rahatsız edilmemeleri emredilmişti. Zira bunlardan hiçbir şekilde vergi talep edilemezdi. Belgede ayrıca Palu, Ergani, Çermik ve Çemişgezek kazâları ahalilerinin serkeş, saldırgan ve laf dinlemez oldukları kaydedilmişti. Bu sebeple Palu hâkimine bölgenin güvenlik ve asayişini temin etmesi ve gelip geçen madencilerin korunması emredilmekteydi.¹⁰⁵⁹

Palu hâkimi ile Çarsacak, Arguvan ve Arapgir idârecilerine 21 Ağustos 1795'te yazılan hükümlerde, maden eminliği görevinin Abdi Bey'e verildiği ve maden işlerinin düzenli devam etmesi için gerekli kömürü göndermeleri ve bölgede zuhur eden eşkıyanın ortadan kaldırılarak maden hizmetine ve halka zarar vermelerinin engellenmesi istenmişti.¹⁰⁶⁰ Şânizâde tarihinde kayıtlı bir fermâna göre, 1809 Ekim sonlarında Palu ve Eğil hâkimleri ile Kığı, Çapakçur ve Çarsacak beylerine gönderilen emirde, *vâridat-ı cesime-i Devlet-i Âliyye olan Maden-i Hümâyûn*'un çalışmalarına engel olan Ömerkanlu Ekradı Aşireti'nin tedip edilmesi

¹⁰⁵⁸ BOA, Mühimme Defteri, No: 190, s. 193/407. Eşkıyanın Ekrad'dan ve özellikle Désim aşiretinden oldukları belirtilmiştir.

¹⁰⁵⁹ Diyarbakir Şer'îye Sicilleri, Âmid Mahkemesi, c. 7, s. 61-63.

¹⁰⁶⁰ BOA, C. İKTS. 22/1071.

ve bölgenin temizlenmesi emredilmişti.¹⁰⁶¹ Bunun gibi birçok eşkıya saldırısı ve buna karşı alınan önleme dair yazışma ve ferman kaydı bulunmaktadır. Ancak konunun izahı için yukarıdaki aktarımların izah için yeterli olduğu düşünülerek bu kadarla iktifa edilmiştir.

3.1.3. Maden Hizmeti Karşılığında Bazı Vergiler ile Seferlerden Muafiyet

Önceki bölümlerde anlatıldığı üzere yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklar başta sefer olmak üzere verilen birçok görevi yerine getirmekle mükelleftiler, ancak maden eminliğine bağlandıktan sonra bu durum değişti. Bu sancaklar seferlerle birlikte Diyarbakir valisinin dayattığı birçok işten de muaf hale geldiler. Örneğin 21 Nisan 1746 tarihli ilmühaberde, Çermik ve Eğil hâkimlerine Ergani Madeni ve madencilerini koruma görevi verildiğinden bunlar artık maden eminine bağlıydılar. Dolayısıyla Diyarbakir valilerinin bunlara müdahale etmemesi ve görev vermemesi için emir yazılmıştı.¹⁰⁶²

Maden hizmeti artık devletin bölgedeki temel amaçlarından biri haline gelmişti. Zira buradan yüksek üretim ve dolayısıyla kazanç elde edilmesi bekleniyordu. Nitekim Palu hâkimi ve Çarsacak voyvodasına 29 Ocak 1763'te yazılan hükümde, Palu hükümeti kazâlarının imdâd-ı seferiye ve hazariye ile sâir bazı başka vergilerden muafiyetleri karşılığında her yükü 48 paradan olmak üzere Keban Madeni'ne vermeleri gereken toplam 20.000 yük kömürü geciktirmeden Mart başına kadar tamamen teslim etmeleri emredilmişti. Maden üretimi için kömürün çok önemli olduğu belirtilerek, görevinde bir aksama olması halinde Palu hâkimliğinden azl edilmekle yetinilmeyip ağır şekilde cezalandırılacağı da belirtilmişti.¹⁰⁶³ Benzer şekilde 19 Mart 1775'te yazılan emirde, Palu hükümeti kazâlarından imdad-ı seferiye, cizye ve bazı muafiyetler karşılığında Keban Madeni için gerekli kömürün her yükü kırk sekiz paradan olmak üzere ücretinin madenciler tarafından ödenmesi şartıyla yirmi bin yük kömür satın alınması ve geciktirilmeden madene ulaştırılması için Palu hâkimine ve beyzâdelerine bildirilmişti. Belirtilen miktar kömürü temin

¹⁰⁶¹ Şâni-zâde Mehmed 'Ata'ullah Efendi, *Şâni-zâde Târîhi [Osmanlı Tarihi (1223-1237/1808-1821)]*, Haz. Ziya Yılmaz, Çamlıca: İstanbul 2008, s. 286-287.

¹⁰⁶² BOA, C. DRB. 35/1725.

¹⁰⁶³ BOA, C. DRB. 4/179.

edip göndermemesi halinde Palu hâkimine görevden alınmakla yetinilmeyip ağır şekilde cezalandırılacağı tehdidinde bulunulmuştu.¹⁰⁶⁴

Seferden muafiyet ise yeni düzenlemenin diğer bir sonucuydu. Örneğin 17 Şubat 1769'da yazılan hükümde Keban-Ergani Maden Emni Hâfız Mustafa Paşa, merkeze gönderdiği telhiste Palu, Eğil ve Çermik ümerâsının şimdiye kadar istenen bütün seferlerde görev yaptıkları ancak bu yıldan itibaren adı geçen sancaklar Ergani ve Keban madenleri hizmetinde bulunmaları dolayısıyla sefer görevinden muaf tutulmalarını rica etmişti. Bunun üzerine divândan yazılan buyruldu ile bu isteği kabul edilmişti. Böylece bu sancaklar 1769 yılından itibaren sefere katılmayıp maden hizmetinde gerekli işleri yapacaklardı. Bunun yanında bu sancakların atanma, azil ve sâir bürokratik işlerinin de maden emnipleri tarafından yapılacağı bildirilmekteydi.¹⁰⁶⁵ Bu şekilde 1769'dan itibaren seferden muaf tutulma hükmü bulunmasına rağmen 3 Ekim 1785'te Palu hâkimine iki yüz süvari ile sefere katılma emri verildiğinde, Palu hâkimi buna itiraz ederek Palu hükûmetinin madene bağlı olduğundan sefere gitmesi halinde madene verilecek caizenin af edilmesi gerektiğini bildirmişti. Bunun üzerine gerekli durumun dikkate alınacağı Palu ve Eğil hâkimlerine yazılmıştı. Buna göre Palu hâkimi 200, Eğil hâkimi 150, Genç ve Tercil hâkimleri 60 nefer ile savaşa katılacaklardı.¹⁰⁶⁶ Sefer muafiyeti için diğer bir örnek de 23 Mart 1788'de Maden Emni Yusuf Ziya Paşa'nın merkeze yazdığı arzıdır. Palu, Eğil ve Çermik livâlarına Nemçe seferi için emir yazıldığı, ancak bu beyler madene hizmet ettiklerinden sefere katılmaları halinde veregeldikleri beylik caizesinin az bir kısmını ödeyecekleri için maden sermayesi ve hizmetine zarar geleceğini bildirerek bu beylerin seferden affını istemişti.¹⁰⁶⁷

Maden hizmeti ve üretimi devletin önem verdiği konulardandı. Zira maden işlerinin aksaması ve üretimin durması devlet merkezinin özellikle kaçınılmasını istediği işlerdendi. Nitekim 21 Eylül 1816 tarihli hükümde belirtildiği üzere, Ergani Madeni ve yedi nahiyesi madene bağlı yerlerdi. Ayrıca madene gerekli olan kömürün

¹⁰⁶⁴ BOA, C. DRB. 62/3075.

¹⁰⁶⁵ "... Maden emnipleri diledikleri kimsenin hükûmete nasbı şürûtundan idüğü baş muhasebeden derkenar ittürülmekle derkenarı ve şürütü mücebince iktizâsına göre emr-i şerif tahrir olunmak bâbında fermân-ı âlileri sâdır eylediği ma'lûm ...". BOA, C. DRB. 3/124.

¹⁰⁶⁶ BOA, C. AS. 900/38762.

¹⁰⁶⁷ BOA, C. AS. 999/43682.

de Palu, Eğil ve Ergani dağlarındaki ağaçların kesilerek yakılması sonucu elde edilme işi de bu sancakların halkının görevi olması nedeniyle bölgedeki insanlar ve hayvanları kömür üretimi ve nakline tahsis edilmişti. Bu sırada Erzurum valiliğinden Diyarbakir valiliğine atanan Pehlivan İbrahim Paşa'nın Ergani yolundan değil de diğer yoldan Diyarbakir'e gitmesi istenmişti. Böylece maden işlerinde meydana gelecek aksama ve sâir problemler engellenmiş olacaktı.¹⁰⁶⁸

3.1.4. Keban-Ergani Maden Eminliği'nin Kuruluşu ve Yurtluk-Ocaklık Bürokrasisinde Değişim

XVIII. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'nun doğu bölgesinde yer alan madenlerin idâresi Gümüşhâne maden eminleri tarafından yürütülmekteydi. Erzurum, Trabzon, Sivas ve Diyarbakir eyâletleri ile Kars'ta eski ve yeni olmak üzere yer alan madenler, “mûtâd-ı kadîm” üzere Gümüşhâne Maden Emîni tarafından zapt edilmişti. Dolayısıyla bu durum Keban- Ergani Madenleri için de geçerliydi. Nitekim 1716 yılında bu madenler, Gümüşhâne Voyvodalığı mukataası dâhilinde yer almaktaydı. Bu dönemde Keban ve Ergani Madenlerinin Gümüşhâne Maden Emîni tarafından atanan ayrı ayrı eminlerce (vekil) yönetildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu tarihlerde Keban Madeni'nin faaliyetinin tatilde olması dolayısıyla söz konusu olan sadece Ergani Madeni'ydi ve bu madene Palu, Eğil ve Çermik kazâları ile Harput sancağı ihtiyaç duyulan maddeleri temin ediyorlardı. Sözü edilen bu kazâ ve sancaklar idârî açıdan ise Diyarbakir eyâletine tabiydiler. Diyarbakir valileri maden işlerinin aksamadan yürütülmesi için yardımcı oluyorlardı. Ancak sistemde zamanla iki başlılık ortaya çıktı. Çok geçmeden 1740 yılında Keban-Ergani Madenlerinin Gümüşhâne maden mukataasına aidiyetlerinin sona ermiş olduğu görülmektedir. Çünkü söz konusu tarihten itibaren her iki maden de Darphâne tarafından ayrı ayrı gönderilen eminlerce yönetilmeye başlanmıştı. Yukarıda zikredilen tarihte de Keban-Ergani madenlerinin Diyarbakir eyâletine idârî açıdan bağımlılıkları devam etmekteydi. Lakin bu arada maden eminleri, yavaş yavaş kendi bölgelerinde söz sahibi olmaya başlamışlardı. Mesela 1740 yılında Ergani

¹⁰⁶⁸ BOA, C. İKTS. 13/623. Bu dönemde Erzurum'dan Diyarbakir'e gitmek için iki yol vardı. Birincisi Kiğı, Çapakçur, Hani ve oradan Diyarbakir merkezine ulaşan yol. Diğeri ise Kiğı'dan Maden-i Hümâyûn'a bağlı Palu, Harput, Maden merkezi ve Eğil'den geçerek Diyarbakir'e giden ikinci yoldu. Bu belgede Paşa'nın birinci yolu takip etmesi istenmişti. Aynı konuda benzer ifadeler için bkz. BOA, HAT. 632/31230.

Maden Emîni'nin, bazı mükellefiyetleri yerine getirmesi dolayısıyla kendisine bağlı olan Eğil ve Çermik beylerinin atamasında etkili olduğunu, keza Keban Madeni'ne kömür tedârik eden Palu hükûmeti hâkiminin de Diyarbekir valisi tarafından sefere götürülemediğini görüyoruz. Bu ise daha sonra karşımıza çıkan ve mâli açıdan olduğu kadar, idâri ve askerî yönlerden de birtakım ayrıcalıklar ve hususiyetler arz eden Maden-i Hümâyûn Emâneti'nin prototipinin yavaş yavaş oluşturulmaya başlandığı fikrini vermektedir. Bu arada daha önce Ergani Madeni'ne bağlı olan, yani bu madene kömür temin etmekle yükümlü olduğunu gördüğümüz Palu hükûmetinin bu defa Keban'a bağlanması dikkati çekmektedir.¹⁰⁶⁹

Maden-i Hümâyûn Emâneti'nin kuruluşu tarihi meselesine gelince, F. Tızlak'a göre 1775 yılında¹⁰⁷⁰ her iki maden birleştirilerek bu ad altında ve bir emin tarafından idâre edilmeye başlanmıştı. Ancak Ergani ve Keban Maden Eminliği'nin daha erken bir dönemde birleştirildiğini gösteren belgeler mevcuttur. Şubat 1764'te Hâfız Mustafa Paşa, Keban Maden Emîni olarak kaydedilmişken, Kasım 1764'teki kayıta Ergani-Keban madenleri emîni olarak görev yaptığı belirtilmişti.¹⁰⁷¹ Bu kayda göre Ergani ve Keban madenlerinin birleştirilerek tek elden yönetilme tarihi 1764 yılıydı. Nitekim 1764 tarihli vakfiyede görüldüğü üzere Keban-Ergani Maden Emîni olarak Hâfız Mustafa Paşa görev yapmaktaydı.¹⁰⁷² Maden Emâneti'nin kurularak Keban ve Ergani Madenlerinin birleştirilmesi ile buraya bağlı hükûmet, sancak, nahiye gibi yerleşim yerlerinin idâri ve iktisadî işleri maden emînleri tarafından görülmeye başlanmıştı. Zaten daha önce her iki maden ayrı vekil emînler eliyle Darphâne tarafından yönetilirken de buraya bağlanmış idâri ünitelerin işlemleri maden emînlerince yürütülmekteydi. Örneğin 1763 yılında da Keban Maden Emîni olan Hacı Mustafa Paşa'nın (İspanakçızâde), merkeze gönderdiği mektupta, Palu hâkimlerinin atama işlemi şu şekilde belirtilmekteydi:

¹⁰⁶⁹ Fahrettin Tızlak, **Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik**, TTK: Ankara 1997, s. 12-14; Hasan Yüksel, **Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Madenleri**, s. XI-XIII.

¹⁰⁷⁰ F. Tızlak, Emânetin kuruluşuyla ilgili bulunduğu en erken tarihli belgenin 1775 yılına ait olmasına rağmen bulunacak yeni bir belge ile bunun daha erken tarihe alınabileceğini belirtmişti. Tızlak, **Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)**, s. 16-18.

¹⁰⁷¹ BOA, A. DVNS. NŞT. d. 16, s. 123.

¹⁰⁷² "... Hâlâ Ergani ve Keban Madenleri Emâneti uhde-i âliyyelerine tefvîz olunan ser-çavuşan-ı sâbık ve ser-bevvâbin-i dergâh-ı âli el-Hac Mustafa Bey". 1764 tarihli vakfiye TSMA d. 7076.

*“Keban mülhâkâtından olup Palu dağlarından lâzım gelen bahâsıyla senevi on bin yük kömür hark ve maden-i mezbûre nakl ve tesyîr itdirmek şartıyla ber-vech-i ocaklık Palu hükûmeti hâkimliğinin ber-vech-i ocaklık azl ve nasbları emin bey irâde ve i'lâmlarıyla olageldiğine binâen bundan akdem hükûmet-i mezbûre isim yeri açık kimesneye tevcih olmak üzere sâbika darbhâne-i âmirem nâzırı olan el-Hac Mustafa Sıdkı dâme mecduhûnun iltiması ile tevcih emr-i şerifi isdâr ve madene irsâl olunduğundan ...”*¹⁰⁷³

Diyarbakir valisine ve kadısına 17 Aralık 1778’de yazılan hükümde, Keban ve Ergani madenlerinin imparatorluğun büyük mukataalarından biri olması dolayısıyla iyi idâre edilmesi gerektiği hatırlatılmıştı. Bu nedenle madene bağlı kazâların madenci ahalisinin bütün işlerine maden eminleri tarafından bakılması uygun görülmüştü. Zira Maden Emâneti “min külli’l-vücûh serbest/ber-vech-i istiklâliyet” şeklinde idâre edileceğinden bölgedeki hiçbir idârecinin maden eminin işlerine karışmaması kanundu.¹⁰⁷⁴ Dolayısıyla Diyarbakir beylerbeyi ve sancak idârecilerinin mevcut nizâma göre hareket ederek maden emininin işlerine müdahale etmemesi gerektiği gibi, ayrıca ona yardımcı olmaları da istenmişti. Bunun aksine davranılır ise madenciler ile bölge halkına haksızlık edilip kaçmalarına ve dolayısıyla maden üretiminin aksamasına sebep olunacaktı. Bu emir Sivas valisi ile kadısına, Ergani, Palu, Harput, Çarsancak ve bölgedeki diğer kazâların idârecilerine de gönderilmişti.¹⁰⁷⁵ Aynı konuda 10 Haziran 1807’de Diyarbakir ve Sivas valileri ile kadılarına yazılan hükümde, Maden Emâneti’ne bağlı bölgelerdeki halkın işlerine maden eminleri baktığından hiçbir sebeple müdahale edilmemesi bildirilmekteydi. Aynı emir Ergani, Palu, Harput, Çarsancak ve bölgedeki diğer kazâların idârecilerine de iletilmişti.¹⁰⁷⁶ 5 Mart 1811’de Keban-Ergani madenleri emini Ahmed Paşa ile Eğil, Palu ve Çermik idârecilerine gönderilen hükümde, daha önce Diyarbakir eyâletine bağlı iken Maden-i Hümâyûn Emâneti’ne bağlanan Palu, Eğil ve Çermik’in bütün işlerine maden emini bakarken Diyarbakir valisinin kanuna aykırı müdahalede bulunduğu bildirilmişti. Diyarbakir valisinin adamları bu sancaklara giderek halktan

¹⁰⁷³ BOA, A. DVNS. NŞT. d. 16, s. 124. Buradaki kayıttan da anlaşılacağı üzere Palu hâkimlerinin ataması 1758’den itibaren ismi açık gönderilen beratlarla maden eminlerince yapılmaktaydı.

¹⁰⁷⁴ F. Tızlak, Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik, s. 37-39.

¹⁰⁷⁵ BOA, C. DRB. 61/3014.

¹⁰⁷⁶ BOA, C. DRB. 19/926.

“imdâd-ı hazariye” adı altında vergi talep ettiklerinden halk tarafından şikâyet edilmişlerdi. Bunun üzerine bu şekilde müdahaleden kaçınmaları ve bu sancakların maden emniğine bağı olmalarından dolayı bu tür vergilerden muaf oldukları bildirilmişti. Ayrıca Diyarbekir valisi ve görevlilerinin, Maden-i Hümâyûn kazâlarına müdahale edemeyeceği de açıkça belirtilmişti.¹⁰⁷⁷

8 Mart 1781 tarihli takirde, yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklarda idârecilerin azl ve nasbına dair kural ve meydana gelen tartışma kaydedilmişti. Bu belgede belirtildiği üzere Palu ve Eğil hükûmetleri ile Çermik sancakları Maden Emâneti'ne bağı olduklarından mutasarrıflarının azl ve nasbı maden emininin uhdesine bırakılmıştı. Böylece bu hükûmetler ile sancakların idârecileri maden için gerekli kömürü yakmak, taşıyarak madene teslim etmek ve gerekli diğer vazifeleri düzgün şekilde yapmak şartıyla atanırlardı. Maden emini arzı üzerine merkezden “ismi açık” beratlar gönderilir ve maden emini veya emni vekilinin görüşüne göre uygun bulunan kişi bir yıllığına hâkim ve sancakbeyi atanırdı. Ancak 1781'de bu konuda ciddi bir tartışma meydana gelmişti. Palu, Eğil ve Çermik beyleri ile beyzâdeleri maden emininin atamasına ve yeni atama prosedürüne karşı gelmişlerdi. Bu kayıta beyler ile devlet arasındaki meydan okuma açıkça gün yüzüne çıkmıştı. Bunun sebebi yurtluk-ocaklık sisteminin yüzyıllardır devam eden yönetim geleneğine yapılan müdahaleydi. Zira Palu ve Eğil hükûmetleri ile Çermik sancakları yurtluk-ocaklık sancak olup uzun süre Diyarbekir beylerbeyliği tarafından idâre edilmişti. Ayrıca bu sancakların idârecileri kayd-ı hayat şartıyla seçilir ve ölüm ile sâir sebeplerle sancakbeyi değişimi gerekirse aile içinden birisi yine kayd-ı hayat şartıyla atanırdı. Ancak bu yeni sistem ile her yönetici bir yıllığına atanmakta ve sürekli devletin kontrolüne ve müdahalesine açık hale gelmekteydi. Bu durumu kabullenmekte zorluk çeken beyler maden emini tarafından bir yıllık olarak atanma işlemine karşı gelmiş ve maden hizmeti yapmayacaklarını ilan etmişlerdi. Belgede ifade edildiği üzere, “*Bu kazâlar ecdâdımıza yurtluk-ocaklık ihsan edilmiştir. Maden Emâneti'nin bu kazâlarla ne alakası vardır. Elviye-i mezkûreye hâkim nasb ettirmeyiz ve bizler dâhi hükûmet kabulüyle Maden-i Hümâyûn tarafına fîmâ-ba'd hizmet ve ita'at itmeyiz*” diyerek yeni sistemi kabullenmeyeceklerini belirtmişlerdi.

¹⁰⁷⁷ BOA, C. DRB. 14/692.

Yine belgede açıkça belirtildiği gibi devlet merkezi bu durumu “*bazı ashâb-ı fesâd iğfaliyle*” olan bir hareket olarak düşünmüştü. Bazı kişilerin fesadıyla bir araya gelen beyler, beyzâdeler ve kazâ ileri gelenlerinin merkezi hükûmetin emrine uymaları için maden eminine hüküm yazılarak bu kişilere “tembihte bulunması” istenmişti.¹⁰⁷⁸ Nitekim bu tarihe ait maden emini defterindeki kayda göre Çermik beyleri olumsuz hareketleri ve taahhütlerini yerine getirmemeleri nedeniyle “*Maden-i Hümâyûn’un ihtilâline ve fırınlarının ta’tiline*” sebep olmuşlardı. Bunun üzerine merkezden yazılan emirde Çermik beyinin yakalanarak Rumkale’ye kalebent edilmesi istenmişti. Vali, Çermik beyini Diyarbekir’e çağırıp yaptıklarından dolayı kendisini uyararak bundan vazgeçmesini salık vermişti. Böylece ağır şekilde cezalandırılacağını anlayan Çermik beyi, devlete ödemesi gereken vergi ve yapması gereken hizmeti eda edeceğine söz verip affını istemişti. Diyarbekir valisinin bu durumu merkeze bildirdiği sırada Çermik beyi memleketine firar etmişti. Bunun diğer beylere de örnek olduğunu gören devlet merkezi önlem almaya çalıştı.¹⁰⁷⁹

Bu gibi olayların bir süre daha devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim meydana gelen bu hadiseler nedeniyle madenler çalışmaz olmuş ve devlet hazinesine büyük zarar gelmişti. Durumu yeniden değerlendiren divân, maden eminine haber göndererek Palu, Eğil ve Çermik idârecilerinin uyarılarak mevcut düzene tabi olmaları, eğer yine de karşı gelirlerse bunların “yurtluk-ocaklıklarının kaldırılacağı ve sancaklarının ellerinden alınacağını” tehdidinin iletilmesini istedi. Ayrıca bu şekilde karşı gelmeye devam eden yönetici ve sâir kişilerin yakalanarak İstanbul’a gönderilmesi için ferman yazıldı.¹⁰⁸⁰ Meydana gelen siyasal ve iktisadî “meydan okumada” devlet merkezi ile yerel idâreciler karşı karşıya gelmişti. Ancak devlet merkezinin gücü ve tehdidi karşısında yerel yöneticilerin “dayatılan sistemi” kabul etmek zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır. Zira sistem, merkezin istediği gibi işlemeye devam etmiş ve bu sancakların idârecileri maden hizmeti yapmak şartıyla bir yıllık olarak maden emini arzı üzerine atanmaya devam edilmişti.

¹⁰⁷⁸ BOA, AE. SABH. I. 23/1199.

¹⁰⁷⁹ Hasan Yüksel, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Madenleri*, s. 114.

¹⁰⁸⁰ BOA, AE. SABH. I. 23/1199.

XVII. yüzyılda Aziz Efendi'nin vurguladığı üzere yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancak olarak idâre edilen Kürt beylerine, eyâlet valilerinin müdahaleleri neticesinde sistem bozulmuş, hem maddi hem de askerî fayda sağlanamaz olmuştur. Sınır vilâyetlerinde özellikle Safevilere karşı başarı elde edilemediğinden başka sınırda türlü problemlere de sebebiyet verilmişti. Aziz Efendi'nin şikâyetçi olduğu durumlar kendisinden sonra da devam etti. Devlet merkezi bu duruma bir türlü çözüm bulamadı. Neticede XVIII. yüzyıl ortasında şikâyetler ayyuka çıkınca yeniden düzenleme için girişimlere başlandı. Eyâlet valileri uyarılarak sancaklara ve idârecilerine müdahale etmemeleri istendi. Bunun bir örneği 26 Nisan 1740'ta Erzurum valisine ve Erzurum'daki sancak ile hükûmet beylerine gönderilen¹⁰⁸¹ fermana ifadesini bulmuştu. Bu fermana durum şöyle izah edilmişti:

“Ecdâd-ı ‘izâmım enârallahu te‘âla berâhinihi hazerâtı zamanlarında siz ki mumâ-ileyhsiz eba vü eslâfınız gerek ber-vech-i yurtluk ve ocaklık ihsan olunan ve gerek sancaklık üzre tevcih i‘tâ kılınan memleketlerin hâsıl olan menâfi‘ ve avârızı ile tertib ve dâire-i nizâm ve tensik-i ahvâl-i intizâmlarına ihtimâm ve müstevfi kapuları halkını ve levendleri ve etbâ‘larını tesvîye ve techîze ikdâm idüb virilen serbestiyetlerine ve azl u nasbları keyfiyetine eyâlet valileri tarafından taarruz olunmamaktan nâşi ...” ifadeleri ile eski dönemlerde eyâlet valileri yurtluk-ocaklık ve diğer sancakbeylerinin atamalarına karışmazken bütün işlerin yolunda gittiği, bunların devlete malî ve askerî konularda sınırsız hizmet ettikleri belirtilmişti. Ancak XVII. yüzyıldan itibaren eyâlet valilerinin sancakbeylerini atamaları için arz yazma yetkisi almalarıyla sistem değişmişti. Yine belgede durum şöyle ifade edilmişti:

“... Bir müddetden berü azl u nasbları¹⁰⁸² [sancakbeyleri ve hâkimlerin] eyâlet mutasarrıflarının arzıyla olup umûrlarına anlar tarafından taarruz olmak hasebiyle serbestiyet ve nizâm-ı kâdîmleri kayd ve akd-ı ser-rişte-i intizâmları münhâl olmağla ahd-ı kâribden berü gerek hudud u sunur muhafazasına ve gerek âhar me‘mur kılınan mahallerde çendân bir hidmet vücuda gelmediğin zâhir ve bu

¹⁰⁸¹ Bu fermanın birer sureti Van beylerbeyi ile Van'daki yurtluk-ocaklık ve hükûmet beylerine de gönderilmişti.

¹⁰⁸² Görevden alınma ve göreve atanmaları.

halde müceddeden ber-vech-i muharrer za'f-ı halinizden neş'et ettiği vâzih ve bâhir olmağla ...”.

Alıntıda ifade edildiği üzere eyâlet valileri, sancakbeyi ve hâkim atamalarında arz yazarak hâkimiyet elde etmeleriyle istedikleri şekilde bu sancakların ve hükûmetlerin idâresine müdahale eder hale geldiler. Hal böyle olunca yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancakların idârî ve iktisadî yapısı bozulmuştu. Böylece bu sancakların idârecileri devlet hazinesine para ödeyemedikleri gibi savaflara asker getiremez olmuşlardı. Bunlardan daha kötüsü ise sınır muhafazasının zayıf kalmasıydı.¹⁰⁸³ Bu durumda çözüm arayan devlet merkezi şöyle bir karar almış ve uygulanması için başta Erzurum olmak üzere diğer eyâlet valilerine göndermişti:

“... Fimâ-ba'd sizin eba vü eslâfa sadâkat ittisafânız eserine iktizânıza vesile olmak için serbestiyet-i kadîmden ibkâ ve nizâm-ı müstelzîminizin tecdid ve ihyâsına irâde-i câzime-i mülûkânem teâlluk itmeğın ba'del-'l-yevm serbestiyetinize ve azl u nasbınız hususlarına eyâlet valileri ta'arruz etmemek üzere müceddeden ahvâlinize nizâm verildiğü hâlâ eyâlet-i Erzurum mutasarrıfı vezirim Ahmed Paşa'ya dâhi başka emr-i şerifimle tenbîh-i hümâyûnum olmağla ...”.

Bu cümlede ifade edildiği üzere sistemin yozlaşmasını ve istenen faydanın elde edilememesinin sebebi yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancakların kuruluşan itibaren sahip oldukları “serbestiyetin” ortadan kaldırılmasıydı. Yani eyâlet valileri “kanun-ı kadîm” olan uygulamaları yok sayarak sancak ahvaline müdahale etmekte veya haksız para talep ederek rahatsız etmekteydiler. Buna önlem olmak üzere divândan çıkan emirde şöyle denilmekteydi:

“... İmdi mâdam ki içlerinizden birinizin hilâf-ı şer'-i şerîf her kangınız ve havzâ-i hükûmetinizde olan fukara-i ra'iyete zulm ve te'addiniz zuhûr etmeye hükûmet ve menâsıbınız inşaallahu teâla üzerinizde ve evlâd ve ahfâdınız üzerlerine kardâr[dade] olup ba'd-ezin bir tarikle vali arz ve âhar vecihle âhara verilmeyeceğî ve serbestiyet-i kadîmenize efrâd-ı âhardan bir ferd müdahale ve ta'arruz etmemek üzere müceddeden virilen nizâm-ı müstahak cümleminiz malumunuz oldukda...”.

¹⁰⁸³ BOA, C. DH. 275/13725.

Böylece eyâlet valilerinin bu tür sancakbeylerini ve hâkimleri ağır bir suç işlemedikçe veya halka zulüm etmedikçe görevden alma ve yerlerine başka bir kişiyi göreve atama yetkisi kaldırıldı. Yönetim yine aile içinde kalmaya devam edecek ve yurtluk-ocaklık ile hükûmet sancak idârecileri eskisi gibi serbestiyetlerini sürdürecektlerdi. Böylelikle beyler eskiden olduğu gibi maddi güçlerini arttırarak savaflara daha fazla adam götürebileceklerdi.¹⁰⁸⁴

Benzer durum daha sonraki idârî düzende ve atama işleminde ortaya çıkmıştı. Atamaların nasıl yapılacağına dair bir tartışma Bitlis hükûmetinde yaşanmıştı. 20 Temmuz 1783'te ortaya çıkan karışıklık üzerine merkeze başvurulmuş, divândan çıkan fermana göre eski kayıtların incelenmesi istenmişti. Defterhânedeki eski kayıtlara bakıldığında Van eyâletine bağlı Bitlis hükûmetine yapılacak tevcihin kimin inhâsıyla¹⁰⁸⁵ yapılacağına dair özel bir kural ve nizâmın olmadığı görülmüştü. Ancak önceki atamalarda şöyle bir yol izleniyordu: Bitlis kazâsı nâibinin arzı ve inhâsı, Bitlis ahâlisinin mahzârı veya arzuhalleriyle yurtluk-ocaklık olarak tevcih edilmekteydi. Bazen de Van ve Kars Muhâfızları ile Erzurum valisinin tahrir ve iltimaslarıyla atama yapıldığı olmuştur. Fakat Erzurum valisinin arzıyla atama yapıldığı vaki değildi.¹⁰⁸⁶ Bu şekilde bir incelemenin yapılmasının sebebi XVIII. yüzyıl ortasından itibaren Bitlis hükûmetinin, Gümüşhâne madenleri hizmeti için sorumlu tutulmasıydı. Bu nedenle Erzurum valileri Bitlis hükûmetine ve hâkim atamalarına müdahalede bulunmaktaydı. Zira bu sırada başka bir kayıta Bitlis hâkimlerinin ocaklık olarak atandıkları ve beyzâdelerden seçildikleri belirtildikten sonra eyâlet valileri ve diğer görevliler bu beyleri sık sık görevden alarak onları yüksek meblağlar karşılığında göreve atadıklarından, bu yüksek parayı veren hâkimlerin taahhüt ettikleri miktarı çıkarmak için halktan fazla vergi vs. alıyorlardı. Dolayısıyla bölge halkının bundan olumsuz etkilenerek etrafa dağıldığı ifade edilmişti. Neticede bu sırada atanan hâkimlerin bir yılı doldurmadan görevden alındığı oluyordu. Bu durum hem idârî hem de iktisadî bozulmaya neden olmaktaydı.¹⁰⁸⁷ Bu noktada hatırlanması gereken husus, merkezi idâre ile yerel

¹⁰⁸⁴ BOA, C. DH. 275/13725.

¹⁰⁸⁵ Resmî bir dâireden bir üst makama bir tâyin veya terfi için yazı yazma, teklifte bulunma.

¹⁰⁸⁶ BOA, A. DVNS. NŞT. d. 16, s. 184/1.

¹⁰⁸⁷ BOA, A. DVNS. NŞT. d. 16, s. 189.

idâreciler arasındaki vergi toplama meseleleri itibarıyla sistemde başlayan değişimlerin yol açtığı, sadece bu kesimi değil neredeyse imparatorluk genelini sarıp sarmalayan karışıklıkların zuhur etmiş bulunmasıdır. Konuyu bölge özelinden okumak yanlış kanaate sebep olabilir, başka benzeri örnekler sistemin ortaya çıkardığı problemlerin farklı statüdeki bölgelerde de değişik vesilelerle büyük sosyal olaylara sebebiyet vermiş olduğuna dair bir genel manzara sunar.

Bölge özelinde konuya dönecek olursak, tayin konusundaki tartışmalarla ilgili örnekleri çoğaltmak mümkün görünmektedir. Nitekim 27 Mart 1817 tarihli belgede Palu hükûmetinin idâresi ve hâkimlerinin azl ve nasbına dair kimi olayların kayda geçtiği hemen dikkati çeker. Palu hâkimlerine, mazul beylere ve beyzâdelere “medâr-ı maaş” kabilinden birkaç köy verilirdi. Ocaklık olarak verilen bu köylere dışardan müdahale edilmezdi. Buna göre Palu eski hâkimi İbrahim Bey tarafından mühürlü belge ile Sekrat, Uzunova, Haraba ile birlikte Yarımca, Tilk ve Tırhe köyleri Ahmed ve kardeşi Cemşid Bey’e verilmişti. Bu şekilde idârelerine verilen köylere kimsenin müdahale etmemesi gerekirken bazı kişiler buna yeltenmişlerdi. Bunun üzerine Ahmed Bey merkeze şikâyetle bulunarak durumunu arz etti. Darphâne ve maliye tarafından kayıtlar incelenmiş ve buna dair kaydın 1149/1736 senesine ait bir beratın derkenarında yer aldığı görülmüştü. Ancak böyle olmasına rağmen burası Keban Madeni’ne bağlı olduğundan “*Palu dağlarından lâzım gelen bahâsıyla on bin haml (yük) kömürü hark ve nakl etmek şartıyla Palu kazâsı hükûmeti öteden berü sadakât ve istikâmeti zâhir kimesneye ber-vech-i ocaklık verile geldiği ...*” ifade edilmişti. Bu sırada Hüseyin Bey, evlat bırakmadan öldüğü için Cemşid Bey evladının en büyüğüne tevcih edilmesi gerektiği, Maden Emîni Vezir Hacı Salih Paşa tarafından arz ve iltimas olunmuştu. Ayrıca bu hususta Darphâne Nâzırı “şürût-ı mer‘iyye ve kavâid-i kadîmesi” üzere arz etmiş ve ismi açık berat yazılmıştı. Maaş için tahsis edilen köylerde de eski kanun ve uygulamanın devam ettirilmesi bildirilmişti.¹⁰⁸⁸

24 Ağustos 1818 tarihli belgede Hüseyin Bey’in ölümünden sonra Palu hâkimliğinin kime ve nasıl verileceği konusunda ayrıntılı bir işlem süreci kayda geçmişti. Hüseyin Bey, evlat bırakmadan vefat ettiği için Palu’daki yurtluk-ocaklık

¹⁰⁸⁸ BOA, C. DRB. 11/536.

arazisi ve maaşı “akreb-i akrabası” denilen yakın akrabalarına bırakılacaktı. Buna göre belirtilen arazi ve maaşı İsmail Beyzâdelerden Yensur Bey, Hacı Ali Bey, Hacı Devletşâh Bey ve Mahmud Tahir Bey’e ber-vech-i iştirâk yani müşterek idâre etmek üzere tevcih edilmişti. Bu tevcih işlemine göre önce Maden Emîni Nurullah Bey’in arz ve inhâsı, Keban nâibi Ferit Bey’in ilâmıyla merkezden iktizâsı alınıp hazine-i âmire nâzırı es-Seyyid Abdurrahman Efendi’nin istid‘asıyla Maden-i Hümâyûn’a bağlı olmasından dolayı geçerli nizâm ile adı geçen kişilere iştiraken tevcih edilmiş ve baş muhasebeye kaydedilmişti.¹⁰⁸⁹

XIX. yüzyıl ortasında yurtluk-ocaklık sancakların nasıl tevcih edileceği ve beratlarının nasıl yazılacağına dair kurala 4 Mart 1840 tarihli varakada rastlanmaktadır. Buna göre yurtluk-ocaklık tevcihi için bir arzda bulunulduğunda önce muktezası yazılır ve daha sonra Defter Emîni tarafından ilâm edilirdi. Bu işlemin akabinde maliye nezaretinden tahrir olunarak irâde-i seniyyeye göre nâzırlar tarafından tahsis fermanı yazılırdı.¹⁰⁹⁰

Maden Eminliği, 1836 yılına kadar geniş bir idârî bir ünite olarak devam etti. Ancak bu sırada maden üretimin düşmesi ve yönetim problemleri nedeniyle statü değişimine uğradı. Madene bağlı sancakların bir kısmı 1836 yılında Sivas müşirliğine bağlandı. Birkaç yıl sonra 1839’da diğer bir kısmı da Diyarbekir müşirliğine aktarıldı. Bu sırada Eğil hükûmetinin Maden Emânetine bağlılığı da son buldu. Tanzimât uygulaması Diyarbekir eyâletinde ve Maden-i Hümâyûn Emâneti’nde 1845 yılında başlatılmıştı. Buna göre idârî değişikliğe gidilecekti. Böylece gittikçe küçülen Maden-i Hümâyûn Emâneti, 1845 yılında Harput eyâletinin kurulmasıyla buraya bağlandı.¹⁰⁹¹ Maden Emâneti’nin idârî ve iktisadî işlemleri Harput valilerinin uhdesine geçti.¹⁰⁹²

Netice itibarıyla burada belirtilmesi gereken, yurtluk-ocaklık idârî ünitelerden Palu ve Eğil hükûmetleri ile Çermik sancağı, XVIII. yüzyılın başında Ergani ve Keban Madenlerinin hizmetine bağlandı. Bu idârî değişiklikten sonra buraların hâkim ve sancakbeyi atamaları Maden Eminlerinin isteğine ve emrine bırakıldı.

¹⁰⁸⁹ BOA, A. DVNS. NŞT. d. 16, s. 121/1.

¹⁰⁹⁰ BOA, C. DH. 77/3816.

¹⁰⁹¹ F. Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik*, s. 34.

¹⁰⁹² A.g.e., s. 52.

Böylece bu sancakların yurtluk-ocaklık idâresi keskin bir değişime uğradı. Zira önceki dönemlerde hâkimler, yurtluk olarak ifade edilen “kayd-ı hayat şartıyla” yani yaşadıkları müddetçe görev yapabilmekteyken bundan sonra bir yıllığına ve maden hizmetini yapmak şartına bağlandı. Dolayısıyla devlet merkezinin ve onun yereldeki temsilcisinin direkt müdahalesine maruz kalmakta ve kısmi serbestiyetlerini kaybetmekteydiler. Doğal olarak Palu, Eğil ve Çermik beyleri bu sisteme karşı gelmiş ve kabullenmek istememişlerse de devlet merkezinin baskılarına boyun eğerek istenen görevleri ve nizâmı kabul etmek durumunda kalmışlardı. Tabiatıyla bu kabullenme aslında Tanzimât’tan önceki bir merkezîyetçiliği göstermektedir. Tanzimât idâresiyle birlikte daha radikal bir merkezileşme yaşanacak ve Tanzimât kanunlarının tam olarak uygulanmasıyla, zaten daha önce son verilmiş olan yurtluk statüsüne, ocaklıkların ilgâsı ile neticelenen süreç de başlayacaktı. Bu hususun teorik zeminde ne anlama geldiği konusunda burada bir tartışma açılmayacaktır. Ancak modern devletlerin zuhuru aşamasında merkezilik kavramının önemi ve çağımıza yansıyan yapılanmaların süreçleri itibarıyla bu bölgedeki uygulama, genel manzaraya ait bir küçük yapı taşı olarak kabul edilebilir

3.1.5. XVIII. Yüzyılda Palu Hâkimleri ve Atamalarına Ait Kayıtlar

Bu yüzyılın atama kayıtlarında bakıldığında 1698’de Palu hâkimi olarak göreve başlayan Halil Bey, 10 Ocak 1699 tarihinde görevinde devam etmek üzere tekrar atanmıştı.¹⁰⁹³ 1705 tarihinde İstanbul’a mektup gönderip fazla vergi alınmasından şikâyetçi olan Palu hâkimi Halil Bey olarak kaydedilmişti.¹⁰⁹⁴ Aralık 1703’te Halil Bey’in halka zulüm ettiği ve halkın kendisinden şikâyetçi olduğunu Baş Defterdar Vezir Hasan Paşa arz ederek görevden alınmasını istemişti. Böylece hâkimlikten alınmış ve yerine Yensur Bey’in oğlu Mehmed Bey atanmıştı.¹⁰⁹⁵ 1722 tarihli kayıttta belirtildiği üzere Palu hâkimi Mehmed Bey’di ve halk kendisinden memnun olduğu halde, kardeşi türlü oyunlarla kanuna aykırı şekilde beyliği almıştı. Ancak daha sonra durumun kanunsuz olduğu öğrenilerek kardeşinden yönetim alınarak 21 Ocak 1722’de tekrar Mehmed Bey’e verilmişti.¹⁰⁹⁶ Ancak Kasım ayında

¹⁰⁹³ BOA, A. RSK. 1551, s. 33.

¹⁰⁹⁴ BOA, Mühimme Zeyli Defteri, No: 12, s. 11/25.

¹⁰⁹⁵ BOA, AE. SMST. II. 93/10052.

¹⁰⁹⁶ BOA, KK. 523 Mukarrer, s. 49.

yazılan kayıta, Mehmed Bey'den halkın ve aşiretlerin şikâyetçi oldukları ve kendilerine zulüm ettiğini mahkemeye bildirmişlerdi. Bunun üzerine mübâşir tayin edilip konunun incelenmesi için mahkemeye davet edildiğinde gelmeyerek karşı durmuştu. Bu hareketleri nedeniyle görevinden alınmış ve Diyarbekir valisi Vezir Ahmed Paşa'nın arzıyla eski hâkim İbrahim Bey'e 11 Kasım 1722'de ocaklık tevcih edilmişti.¹⁰⁹⁷ 8 Ağustos 1723 tarihli atama kaydında ise Mehmed Bey'den hâkimliğin haksız alındığı belirtilerek İbrahim Bey'den alınıp Mehmed Bey'e geri verildiği belirtilmekteydi.¹⁰⁹⁸ Hatta bu sırada İbrahim Bey'in başka bir yere sürgün edilip bir daha görev verilmemesi için 15 Ekim 1723'te defter kenarına not da düşülmüştü.¹⁰⁹⁹ 29 Ekim 1723 tarihli hükümde, Palu eski hâkimi İbrahim Bey'in seferden kaçarak eşkıyalık yoluna girdiğinden Palu, Eğil, Atak, Tercil, Mihrani ve Hazzo beylerine hep birlikte işbirliğiyle İbrahim'i yakalayıp cezalandırmaları istenmişti. Ayrıca beylere yazılan hükümde kendilerinin de bu şekilde seferden kaçıp, eşkıya durumuna düşmeleri halinde “sancaklarının ellerinden alınacağı ve yurtluk-ocaklık statülerinin kaldırılacağı” tehdidinde bulunulmuştu.¹¹⁰⁰ Aynı tarihli diğer bir yazıda ise İbrahim Bey'in seferden firar etmesi nedeniyle bir daha görev verilmemesi, rüfekasının şekavete meyyal olmaması nedeniyle onların affı, maiyetindeki kişiler ve askerlerinin Diyarbekir valisi ve Rumeli seraskeri Ahmed Paşa'nın idâresinde sefere devam etmeleri istenmişti.¹¹⁰¹ 30 Nisan 1724'te Palu hâkimine, Diyarbekir valisi ve Revan canibi seraskeri Vezir Ahmed Paşa'nın bildirmesi üzerine “beylerbeyi payesi” verilmişti.¹¹⁰² Hâkimlik beylerbeyi payesiyle Mehmed Bey'de iken Seyfullah Bey, 11 Şubat 1725'te merkeze arzuhal yazarak, babasının da Palu hâkimliği yaptığını belirtip kendisinin de bu görev için müstahak olduğunu bildirmiş ve iki yüz asker ile sefere katılmak şartıyla beyliğin kendisine tevcihini istemişti. Bu arz üzerine devlet merkezinden ocaklık olarak ataması yapılmıştı. Ancak Mehmed Bey, bu atamaya itiraz edip kendisi Van Kalesi'nde sefer görevinde iken amcası oğlu olan Seyfullah'ın yalan beyanla beyliği aldığını ve kendisine haksızlık edildiğini belirtmesi üzerine Palu hâkimliği 10 Temmuz 1725'te tekrar Mehmed Bey'e geri

¹⁰⁹⁷ BOA, KK. 523 Mukarrer, s. 49.

¹⁰⁹⁸ BOA, KK. 523 Mukarrer, s. 49.

¹⁰⁹⁹ BOA, KK. 523 Mukarrer, s. 49.

¹¹⁰⁰ BOA, C. DH. 210/10496.

¹¹⁰¹ BOA, C. AS. 807/34287.

¹¹⁰² BOA, KK. 523 Mukarrer, s. 49.

verildi.¹¹⁰³ Temmuz 1725'te Diyarbekir eyâletindeki sancak ve hükûmet beyleri, Revan eyâleti mutasarrıfı Recep Paşa'nın yanına sefer için görevlendirilmişti. Bunların Revan Kalesi'nin muhafazasında görev almaları istenmişti.¹¹⁰⁴ Bu emre istinaden 8 Eylül tarihli hükümde, Keban-Ergani Maden Emini Sadullah tarafından, Palu bölgesinden tertip edilen iki bin askerin Revan Kalesi'ne vardığı bildirilmekteydi. Bununla birlikte yine Palu'dan gönderilmesi gereken iki bin askerin ya da yarısının Gence muhafazasına ulaştırılması istenmekteydi.¹¹⁰⁵

Bu dönemde hâkimlik mücadelesine devam eden Seyfullah Bey tekrar harekete geçti. Merkeze yazdığı ikinci arzda Desimlü ve Şeyh Hasan Kürt aşiretlerini, sığındıkları yerden dışarıya çıkarmamak ve bu bölgeyi bin adam ile muhafaza etmek taahhüdünü, Gümüşhâne Maden Emini Sunullah Ağa'nın merkeze bildirmesi üzerine Palu hâkimliği 14 Ocak 1727'de bu şartı yerine getirmek üzere Seyfullah Bey'e verildi.¹¹⁰⁶ Bir yıl sonra Seyfullah Bey görevini kaybetmişti, zira 28 Ocak 1728'de daha önce görev verilmeyeceği belirtilen İbrahim Bey hâkimlik görevini elde etmişti. Bu göreve tekrar geliş kaydı 29 Aralık 1727 tarihliydi.¹¹⁰⁷ Hatta İbrahim Bey'in görevini çok iyi yaptığı, halkın güvenlik ve refahını sağladığı, İran seferinde gerekli yardımı yaptığı gibi Keban ve sair madenler hususunda iyi hizmetlerde bulunduğu da bildirilmişti. Bu yaptıklarına karşılık 2 Temmuz 1728'de Palu hâkimliği "beylerbeyliği payesiyle" kendisine tevcih edilmişti.¹¹⁰⁸ İbrahim Bey, Keban Madeni için gerekli hizmeti yaptığından dolayı 11 Şubat 1729'da görevine tekrar atanmıştı. Ancak bir süre sonra İbrahim Bey hastalandı ve maden işlerindeki görevini yerine getiremez oldu. Bu nedenle Palu hâkimliği için kardeşi Mehmed Paşa uygun görüldü. Maden Emini Sunullah Efendi'nin istediği hizmeti yapmak üzere 28 Haziran 1729'da hâkimliğe atandı.¹¹⁰⁹

Temmuz 1744'te Palu ve Çemişgezek kadılarına yazılan hükümde Palu eski hâkimi İbrahim Bey'in vefat ettiğinde küçük yaştaki oğulları Seyyid İsmail ve

¹¹⁰³ BOA, KK. 523 Mukarrer, s. 49.

¹¹⁰⁴ BOA, İE, DH. 25/2286.

¹¹⁰⁵ BOA, C. AS. 583/24533.

¹¹⁰⁶ BOA, KK. 523 Mukarrer, s. 49.

¹¹⁰⁷ BOA, C. ADL. 75/4535.

¹¹⁰⁸ BOA, İE. TCT. 19/2116; KK. 523 Mukarrer, s. 49.

¹¹⁰⁹ BOA, KK. 523 Mukarrer, s. 49.

Seyyid Reşid'in mülk, maaş ve sâir haklarını korumak üzere İbrahim Bey'in hizmetkârlarından Osman Efendi vasi atanmıştı. Ancak bir süre sonra o da vefat edince yerine Abdullah Efendi görevlendirilmiş, lakin görevini layıkıyla yapmadığı gibi bu yetimlerin hakkını çiğnemişti. Bunun üzerine merkeze başvurulmasına müteakip Abdullah Efendi görevinden alınmış ve Darbhâne nâzırı Sadullah Bey vasi ve Keban Maden Emmini nâzır tayin edilmişti.¹¹¹⁰

1730 ile 1754 yılları arasındaki atamaları gösteren düzenli bir kayda rastlanmamıştır. Ancak 1750-1800 yılları arasında Palu hükûmetine yapılan atamaların düzenli şekilde takip edilebileceği bir defter elimizde mevcuttur. Fakat defterde 1758 yılından itibaren atamalar ismi açık şekilde yapıldığından bazı hâkimlerin ismi tespit edilememektedir. Buna göre Palu hâkimlerinin atanma tarihleri ve şartları şu şekilde kayda geçmişti.

27 Kasım 1754'te Palu hâkimliğine Darphâne Nâzırı Hüseyin'in arzıyla daha önceki Palu idârecisi Seyfullah Bey atanmıştı.¹¹¹¹ 16 Mayıs 1756'da Hüseyin Bey görevden alınmış ve yine Darphâne Nâzırı Hüseyin Bey'in arzıyla ve maden hizmeti şartlarıyla Abdulgafur Bey tayin edilmişti. 3 Kasım 1756'da Darphâne Emmini Hacı Ebubekir mektup gönderip, Abdulgafur Bey'in vefat ettiği ve Palu hâkimliğinin boş kaldığını belirtmişti. Bundan dolayı Palu hükûmeti daha önceki beylerden Seyfullah'a maden hizmetinde gerekli bütün işleri yerine getirmek şartıyla verilmişti. Bu atamada Keban Maden Emmini İbrahim Bey'in ilâm ve iltimâsının olduğu şöyle ifade edilmişti:

“Hâlâ Keban Maden Emmini olan İbrahim zîde kadrihû emin-i mumâ-ileyhin tarafına inhâ ve iltimâs etmekle hükûmet-i merkûme emin-i mumâ-ileyhin arzı mücebince kadîmden olageldiği üzere Palu dağlarından senevi on bin yük kömür hark ve maden-i mezbûre nakl ve tesyîr ve hıdemât-ı madene nezâret eylemek şartıyla tevcih edilmişti”.¹¹¹²

22 Temmuz 1757'de Palu hâkimi değişmiş ve Seyfullah Bey'in yerine maden hizmetlerini yerine getirmek ve on bin yük kömürü madene teslim etmek üzere

¹¹¹⁰ BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 1, s. 53.

¹¹¹¹ BOA, A. DVNS. NŞT. d. 16, s. 123.

¹¹¹² BOA, A. DVNS. NŞT. d. 16, s. 123.

Darphâne Emîni Mehmed Subhî'nin arzıyla Mustafa Bey atanmıştı.¹¹¹³ 14 Şubat 1758'de Mehmed Subhî, Seyfullah Bey'in atanması için arz etmişti. Arz üzerine bir yıllık ataması yapılmıştı.

1758'den itibaren Palu hâkimlerinin bir yıllığına atandığı ve atama şartlarında maden hizmetinin eksiksiz yerine getirilmesinin dikkate alındığı görülecektir. Nitekim 25 Ağustos 1758 tarihli kayıta, Seyfullah Bey'in maden için gerekli kömürü temin etmediği gibi diğer görevlerini düzgün yapmadığı bildirildiğinden Darphâne-i Amire Nâzırı Mehmed Subhî'nin arzı üzerine Seyfullah görevden alınarak yerine Mustafa Bey atanmıştı. Atama şartında belirtilen tarihe kadar on bin yük kömürü madene teslim etmesi istenmişti.¹¹¹⁴ 30 Nisan 1759'da Darphâne Nâzırı Hüseyin Bey'in arzında belirtildiği üzere Palu hâkimi Mustafa Bey, maden hizmetindeki görevini eksiksiz yerine getirdiğinden görevinde devam etmesi için bir yıllığına ibkâ edilmişti. 23 Aralık 1759'da ise Mustafa Bey'in görevini düzenli yapmadığı ve madeni zarara uğrattığından Darphâne Nâzırı Hüseyin'in arzıyla maden hizmetini iyi yapabilecek ve halkla barışık olan İskender Bey'in ocaklık olarak bir yıllığına atanması uygun görülmüştü.¹¹¹⁵ Darphâne Nâzırı Halil'in gönderdiği mektupta, Palu hâkimi Halil'in görevini yapmadığı belirtilmiş ve 17 Haziran 1760 yerine başka birisi atanmıştı. Ancak bundan sonraki birkaç yıllık kayıta ismi açık atama yapıldığı için kimin atandığı belirlenememektedir. Atama kayıtlarında belli bir form oluşturulmuş ve Palu hâkimliği atanmış kişinin adı boş bırakılmıştı. Hâfız Mustafa Paşa'nın Keban Maden Eminliği döneminde atama süreci şöyle yer almıştı:

“ ... Hâlâ Keban Maden Emîni olan el-Hac Mustafa dâme mecduhû mektup gönderüp Keban mülhâkâtından olup Palu dağlarından lâzım gelen bahâsıyla senevi on bin yük kömür hark ve maden-i mezbûre nakl ve tesyîr itdirmek şartıyla ber-vech-i

¹¹¹³ Atama şartında şöyle yazılmıştı: “... Kadîmden olageldiği üzere lâzım gelen bahâsıyla Palu dağlarından senevi on bin yük kömür hark ve maden-i mezbûre nakl ve tesyîr ve hidemât-ı mezbûre tekâsül ve tekâsür eylememek şartıyla”. BOA, A. DVNS. NŞT. d. 16, s. 123; Aynı konuda daha ayrıntılı bir arz üzerine buyruldu için bkz. BOA, AE. SOSM. III. 9/639.

¹¹¹⁴ “Umûr-ı madende bir türlü tekâsül ve tesâmüh emeyüp kadîmden olageldiği üzere lâzım gelen bahâsıyla Palu dağlarından senevi on bin yük kömür hark ve maden-i mezbûre nakl ve tesyîr eylemek şartıyla”. BOA, A. DVNS. NŞT. d. 16, s. 123.

¹¹¹⁵ “... Zabt u rabta kâdir ve reâyâ-perver ve maden-i mezbûr umûrunda ve meşrût üzere kömür tedârikinde dikkat eylemek üzere mütehhil olup ahali-i memleket ve fukara-i ra'iyeti hıfz ve hırsaset eylemek şartıyla...” BOA, A. DVNS. NŞT. d. 16, s. 123.

ocaklık Palu hükûmeti hâkimliğinin ber-vech-i ocaklık azl ve nasbları emin bey irâde ve i'lâmlarıyla olageldiğine binaen bundan akdem hükûmet-i mezbûre isim yeri açık kimesneye tevcih olmak üzere sâbika darbhâne-i âmirem nâzırı olan el-Hac Mustafa Sıdkı dâme mecdühûnun iltiması ile tevcih emr-i şerîfi isdâr ve madene irsâl olduğundan sâbika maden-i mezbûr emini el-Hac Hasan marifetiyle ber-vech-i ocaklık iş bu bin yüz yetmiş altı senesi Cemaziyel-evvel gâyâtında zabt itmek üzere şeref-yâfte-i sudûr eden emr-i celîlü's-şan sâbika Palu hükûmetine mutasarrıf olan İsmail dâme 'uluvvühuya teslim ...'.

Bu kayıtta görüldüğü üzere 10 Nisan 1763'te Palu hâkimliğine İsmail Bey tayin edilmişti.¹¹¹⁶ 21 Şubat 1764'te Hâfız Mustafa Paşa'nın isteği ve arzı üzere Palu'dan madene on bin yük kömür taşımak üzere İskender Bey görevlendirilmişti.¹¹¹⁷ Bundan sonraki kayıtlarda atamalar Ergani-Keban madenleri eminlerinin arzıyla yapılmıştı. Bazen emin vekilleri veya eminin adamlarının arzıyla da yapılabilmekteydi. Örneğin 23 Şubat 1770'te Palu hâkiminin ataması Maden Emini Hâfız Mustafa Paşa'nın kapı kethüdası Bayburdî Mustafa Ağa'nın arzuhaline göre yapılmıştı.¹¹¹⁸ 14 Eylül 1774'te Hacı İsmail, Palu hükûmetinin öteden beri kendi babası ve ceddi tarafından idâre edildiğini belirterek kendisinin de maden hizmetinde gerekli işleri eksiksiz yapacağına söz verdiğiinden 1775 Mart ayı başından itibaren maden şartlarını yerine getirmek üzere bir yıllığına Palu hâkimi atanmıştı.¹¹¹⁹ 16 Aralık 1775'te maden şartlarını yerine getirmek üzere Yensur Bey görev almıştı. Palu hâkimi iken bu sırada emir üzerine Bağdad seferine gitmiş ve yararlı hizmetlerde bulunmuştu. Bu hizmetine binâen Palu hükûmetinin tekrar kendisine verilmesi için Bağdad ve Basra valisi Hâfız Mustafa Paşa, arz ve iltiması ile madene on bin yük kömür getirmek üzere 1189/1776 Martı başlangıcından itibaren bir yıllığına görevlendirildi.¹¹²⁰ Bu tarihten 1780 yılına kadar olan atamalar ismi açık

¹¹¹⁶ BOA, A. DVNS. NŞT. d. 16, s. 123.

¹¹¹⁷ "...Palu hükûmeti öteden berü sadakât ve istikâmeti zâhir ve müstehâk bir kimesneyi nasb ve tayin etmek mu'tad-ı kadîme olup ve __ dâme 'uluvvühu İskender hudemat-ı madende sezâvar olduğundan hükûmet-i mezbûre ihsan buyrulması dergâh-ı âli kapıcıbaşılardan olup hâlâ Keban Madeni Emini olan Mustafa dâme mecdühu arzuhalıyla isti'da-yı inayet etmeğin isti'dası mücebince şurût-ı sâbıkı üzere Palu dağlarından lâzım gelen bahâsıyla senevi on bin yük kömür hark ve maden-i mezbûre nakl ve tesyîr itdirmek şartıyla ..." BOA, A. DVNS. NŞT. d. 16, s. 123.

¹¹¹⁸ BOA, A. DVNS. NŞT. d. 16, s. 123.

¹¹¹⁹ BOA, A. DVNS. NŞT. d. 16, s. 124.

¹¹²⁰ BOA, A. DVNS. NŞT. d. 16, s. 124.

olarak kaydedildiği için kimin hâkimlik yaptığı belli değildir. 28 Eylül 1780 tarihli atama kaydında, Palu hâkimi olan Hüseyin Bey'in garazkâr olduğu ve maden hizmetini akamete uğrattığı görüldüğünden görevden alınarak yerine Burhan Bey atanmıştı.¹¹²¹ Palu hâkimliği 1194/1781 senesi Mart başında, on bin yük kömürü madene teslim etmek şartıyla yurtluk-ocaklık olarak Hüseyin Bey'e verilmişti. Ancak Hüseyin Bey, yersiz ve olumsuz davranışlarda bulunup, maden hizmetini yerine getirmediğinden görevden alınmıştı. Onun yerine Burhan Bey, maden eminin arzı ve Pertek kadısının ilâmıyla maden hizmetini yapmak şartıyla 26 Haziran 1780'de atandı.¹¹²² 1780-1787 yılları arasındaki atamalar da maden eminlerinin arzıyla ismi açık yapıldığından hâkimlerin ismi yazılmamıştı. Fakat 10 Ocak 1782 tarihli maden emini defterine kaydedilen bir arzda Burhâneddin Bey'in Palu eski hâkimi olup, mubayaa malından dolayı devlete 5.000 kuruş borcu olduğu ve tahsili için mübâşir gönderildiği belirtilmişti.¹¹²³ Bu borcun sebebi ise başka bir derkenar kaydında geçmekteydi. Palu hâkimi olan Burhâneddin Bey, Sivas valisi Osman Paşa tarafından göreve çağrıldığında kendisine itaat etmeyip karşı gelmişti. Ancak bu sırada üzerinde üç aylık maden parası mevcuttu. Birkaç defa bu borcu ödemesi için emir yazılmıştı. Fakat bunları dikkate almayıp ödememekte ısrar etmişti. Ayrıca maden için gerekli hizmeti de yapmayarak dik başlılığını sürdürmüştü. Bu hareketlerinden dolayı maden emini tarafından görevinden azl edildi ve bu görevleri yerine getirecek başka birisinin Palu hâkimi atanması için merkeze arz yazılmıştı.¹¹²⁴ 10 Kasım 1787'de yazılan atama kaydında, madene on bin yük kömür teslim etmek üzere atanan Hüseyin Bey, söz verdiği yarısını bile teslim etmemişti. Bu nedenle madenin tatil edilmesine sebep olmuştu. Böylece azl edilmiş ve Darphâne Emini Yusuf Bey'in arzıyla yerine bir başkası maden hizmetinde gerekli şartları yerine getirmek üzere atanmıştı.¹¹²⁵ 24 Ocak 1788'de Palu hâkimi ataması Ergani-Keban Maden Emini Yusuf'un arzı ve Hazine-i Âmire Emininin takriiriyle ismi açık olarak yapılmıştı.¹¹²⁶

¹¹²¹ BOA, C. DRB. 58/2892.

¹¹²² BOA, A. DVNS. NŞT. d. 16, s. 124.

¹¹²³ Hasan Yüksel, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Madenleri*, s. 6-7.

¹¹²⁴ A.g.e., s. 88.

¹¹²⁵ BOA, A. DVNS. NŞT. d. 16, s. 124.

¹¹²⁶ BOA, A. DVNS. NŞT. d. 16, s. 124.

Palu hükûmeti buyrulduzu olarak kayda geçen belgede, 1781 yılında bir süre Palu hâkimliğine kimsenin atanmaması üzerine Palu kadısı ile Palu ümerâsından Seyyid Hüseyin Bey, Burhâneddin Bey, İshak Bey, Emin Bey, İdris Bey ve Mehmed Bey ile birlikte Palu'nun ileri gelenleri merkeze yazı yazarak Palu hâkimliğine ümerâdan müstahak olan kimseyi atamanın gerekli olduğunu bildirmişlerdi. Bunun üzerine Palu beylerinin büyüğü olan Mir Nasır hâkim olarak atanmıştı. Kendisinin halk ve aşiretler ile iyi geçinmesi onların refah ve güvenliğini temin etmesi istenmişti. Buna karşılık *ocak kanunu üzere* Palu beyzâdeleri ile halkın da onu idâreci ve hâkim bilip emrine uymaları ve yönetimde kendisine yardımcı olmaları bildirilmişti. Bu şekilde 1195/1781 senesi Mart'ından bir sonraki senenin Şubat sonuna kadar bir yıllığına atanan ve göreve başlayan Nasır Bey'in bir diğer temel görevi de maden hizmetini eksiksiz yapması ve gerekli olan kömürü hazırlayarak madene ulaştırmasıydı. Adaletle hareket etmesi ve kimseye zulüm etmemesi bildirilmişti. Ayrıca kendisine itaat etmeyip muhalefet edenlerin isimlerini de merkeze bildirmesi istenmişti.¹¹²⁷

3.1.6. XVIII. Yüzyılda Palu'da Şikâyetler, Aşiret ve Eşkîyalık

XVII. yüzyılda sıkça şikâyet edilen konulardan biri haksız şekilde fazladan vergi talep edilmesi idi. Bu haksız vergiler daha ziyade eyâlet valileri ve adamları tarafından talep edilmekteydi. Aşağıdaki örnekte görüldüğü üzere daha önce başlayan bu durum XVIII. yüzyılın başında da devam etmekteydi. Zira Ağustos 1705'te Amid kadısına yazılan hükümde, Palu hâkimi Halil Bey, İstanbul'a mektup göndererek kendisinden haksız vergi isteyen Diyarbekir idârecilerini şöyle şikâyet etmekteydi:

“Palu hâkimi olan Halîl südde-i sa'âdetime arzuhâl gönderüp hükûmet-i mezbûreye mezbûr yurtluk ve ocaklık üzere mutasarrıf olup hilâf-ı şer'-i şerîf ve bilâ-emr-i münîf rencide olunmak îcab etmez iken Diyârbekir vâlileri tarafından adamları gelüp kaftan bahâ ve zahîre baha ve pîşkeş bahâ nâmıyla senede onar on beşer kîse akçe talep ve sen hükûmetin karyeleri re'âyâsından cem' eyle deyu hilâf-ı şer'-i şerîf

¹¹²⁷ “Palu Hâkimi Hükûmet Buyrulduzu”nun tam metni için bkz. Hasan Yüksel, **Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Madenleri**, s. 47.

te'addî vü rencîdeden hâlî olmadıkların bildirip". Bu şikâyet üzerine Diyarbekir kadısına bu tür haksız vergi toplayanları cezalandırması emredildi.¹¹²⁸

1718'de Rakka'dan Ergani ve Palu'ya sürgün edilen Ömerkan Aşireti burada da sorun olmaya devam etmişti. Bundan dolayı tekrardan Rakka'ya gönderilmeleri için emir gönderilmişse de pek mümkün olmamıştı. Bu aşiretlerin bir kısmı yine Palu'da kalmıştı.¹¹²⁹ Daha sonraki tarihte görüldüğü üzere, Palu beyzâdelerinin mahkemeye gidip şikâyet etmeleriyle 25 Ocak 1777'de Palu kazâsına musallat olan ve halka eşkıyalık ile zarar veren Ömerkanlu Aşireti'nin bölgeden uzaklaştırılmaları bildirilmişti. Ancak ahaliden her kim bu aşiretleri getirip bölgeye yerleştirmede yardımcı olursa, Keban Madeni'ne 50.000 kuruş ödemek üzere nezre bağlanacaktı. Bunun hücceti hazine defterine de kaydedilmişti. Bu durumun ahaliye bildirilmesi ve bunun aksine davrananların cezalandırılacağı Palu hâkimi ve kadısına hatırlatılmıştı.¹¹³⁰

Temmuz 1743'te Palu halkı merkeze arzuhal gönderip kazâlarında ortaya çıkan "mütegâllibe ve cebâbireden" Kuyucuoğlu Mehmed Ağa, Sofuoğlu Arik Ağa, Bulanıklı Kasım Ağa olarak bilinen kimseler ile Minaoğlu Nikegos eşkıya şeklinde köyleri basarak halka zulüm etmekteydiler. Bunların yakalanarak cezalandırılması için Diyarbekir valisine mübâşir tayin edilmesi ve gerekli takibatın yapılması bildirilmişti.¹¹³¹ Burada eşkıyalık yaptığı belirtilen kişiler arasında gayrimüslimlerin adının olması dikket çekicidir. Dolayısıyla Müslim-gayrimüslim ilişkilerinin bu yönüyle de değerlendirilmesi gerekir.

Diyarbekir ahkâm defterindeki Temmuz 1743 tarihli kayda göre, Palu hâkimi olan Seyfeddin Bey, halktan fazla vergi aldığından dolayı şikâyet edilmekteydi. Bu kayıta önemli ayrıntılar bulunmaktadır. Aynı zamanda bu durumun daha önceki

¹¹²⁸ BOA, Mühimme Zeyli Defteri, No: 12, s. 11/25.

¹¹²⁹ BOA, C. DH. 6866.

¹¹³⁰ BOA, C. DH. 250/12482.

¹¹³¹ BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 1, s. 38.

hâkim Mansur Bey döneminde de yaşandığı belirtilmişti.¹¹³² Ardında hâkim olan Seyfeddin Bey'in daha da ileri gittiği şu ifadeler ile bildirilmişti:

“ Tamâ’-ı hâma teba’iyet ile hilâf-ı kanun ve defter beşde bir öşürlerin aldıktan sonra ona dahi kanâ’at etmeyip harmancılık ve sakalık ve seyislik deyü küllî akçelerin ve yine mahsûllerinden öşürlerin almağa kanâ’at etmeyip insan başına yirmişer paraların ve ziyâde aldığından gayrı içlerinden birkaçı, birkaç sene diyâr-ı âharda bulunup ba’dehû geldikde diyâr-ı âharda aldığı cizye evrâkına amel etmeyip birer kat ben dahi alırım deyü hilâf-ı emr ve defter onar, on beşer gurusların alıp ve bundan mâ’adâ celb-i mâl sevdâsıyla hevâsına tâbi’ ma’lûmetü'l-esâmî kimesneler ile yek-dil ve dürlü dürlü cevr u eziyet ve tarafından karyelerine âdemler ta’yîn edip tekliflerinden izdiyâd dört-beş yüz gurusların alıp ve nice ehl-i urzları hilâf-ı şer’-i şerîf ve bi-gayrı hakkın der-zincir ve habs ve ifk ü iftirâ ile tecrîm ve nicesin dahi ahz-ı mâl sevdâsıyla hilâf-ı şer’ darb-ı şedîd ile darb ve bunun emsâlî zulm ü ta’addîsinin nihâyeti olmadığından”.

Seyfeddin Bey'in bu ağır vergileri ve sâir adaletsizlikleri nedeniyle Palu halkı memleketlerini terk ederek başka diyarlara göç etmişti. Bu şekilde ortaya çıkan rahatsızlığı gidermek üzere Diyarbekir valisi Ali Paşa'ya emir yazılmıştı.¹¹³³ Benzer şekilde Ocak 1746'da Palu hâkimi Seyfullah Bey, halktan fazla vergi aldığı için şikâyet edilmişti. Gayrimüslimlerden yirmi dört kişinin imzasıyla yazılan arzuhalde, Palu hâkiminin kendilerinden “Tartha”¹¹³⁴ adı altında her kişiden beşer kuruş para talep ettiğini ve bunun Defter-i Hakanî'de kayıtlı vergilerden olmaması nedeniyle haksızlığa uğradıklarını bildirmişlerdi. Palu kadısından gereğini yapması emredilmişti.¹¹³⁵ Aynı tarihte gönderilen diğer bir hükümde Palu beylerinin Müslim ve gayrimüslim halktan fazla vergi talep etmemeleri, talep eden görevlilerin de cezalandırılmaları istenmişti.¹¹³⁶ Ocak 1748'de Palu ahali zâbitleri Seyfullah, Mustafa ve İskender Bey'in halktan kanunsuz olarak vergi talebinde bulunmamaları

¹¹³² “Ber-vech-i ocaklık livâ-i mezbûr hâkimi olanlara bir dürlü edâda kusûrları yoğiken mukaddemâ Palu Hâkimi Mansur'un zamân-ı hükûmetinde hilâf-ı emr ve defter ziyâde talebiyle ta’addîsi âşikâr oldukda”. BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 1, s. 38.

¹¹³³ BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 1, s. 38.

¹¹³⁴ Metinde (ت ر ت حه) şeklinde geçmektedir.

¹¹³⁵ BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 1, s. 77.

¹¹³⁶ BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 1, s. 77.

için arzuhal yazmıştı.¹¹³⁷ Mayıs 1749'da Palu halkından fazla vergi tahsil ederek kendisinin işleri için harcayan ve ahaliye zulmeden Palu halkından Halil, Murtaza vs. kimseler şikâyet edilmişti. Bunun üzerine gerekli muamelenin icrası için Palu hâkimi ve kadısına emir yazılmıştı.¹¹³⁸ Palu halkı üzerlerine düşen vergileri verdikleri halde Karaçorlu Osman Ağaoğlu Mustafa Ağa, Hacı Mustafaoğlu Hacı Murtaza, Palu beylerinden Abdülğafur, İskender, Seyfullah ve İsmail kanun haricinde vergi isteyerek halkı rencide etmekteydiler. Bunun engellenmesi için Ağustos 1752'de Palu kadısına emir yazılmıştı.¹¹³⁹ Aynı konuda bir şikâyette Palu kazâsı zimmî reâyâsından Azer v. İkob, Şahin, Vartan, Karabet ve diğerlerinden Palu hâkimi Abdülğafur Bey'in kanun dışı vergi talebinde bulunduğu bildirilmişti.¹¹⁴⁰ Kasım 1743 tarihinde Palu'da zimmî Daku ile Niko arasındaki alacak verecek meselesine dair hükümde kısa bir süre önce Palu'da zahire konusunda kıtlık yaşandığı ifade edilmişti.¹¹⁴¹

Palu kazâsı halkı Şubat 1747'de ayânlık iddiasındaki Mustafa Ağa'dan şikâyetçi olmuştu. Mustafa Ağa halktan haksız yere para toplamıştı. Bu şikâyet üzerine merkezden yazılan fermanda alınan paralarının geri verilmesi emredilmişti.¹¹⁴² Eylül 1750'de Milli Kürtlerinden bazılarını yanlarına alıp Palu kazâsının bazı köylerini basarak köylülerin mallarını yağmalayan Palu halkından İskender Bey, İsmail Bey ve Hacı Mustafaoğlu'nun yakalanarak Diyarbakir'e getirilip yargılanmaları ve gasp ettikleri eşyaların sahiplerine iadesi için hüküm yazılmıştı.¹¹⁴³

Ağustos 1758'deki kayda göre Keban Madeni eski emini Abdüllatif, Palu hâkimi Abdülğafur Bey'e 7.500 kuruş borç vermişti. Ancak Abdülğafur Bey bu parayı ödemekte sıkıntı çıkarmıştı. Bunun üzerine merkeze başvuran Abdüllatif Bey, alacağının mahkeme yoluyla tahsilini istemişti. Diyarbakir valisi ve Palu kadısına

¹¹³⁷ BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 1, s. 130.

¹¹³⁸ BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 1, s. 160.

¹¹³⁹ BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 1, s. 228, 233.

¹¹⁴⁰ BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 1, s. 234.

¹¹⁴¹ "Bundan akdem bunların vilâyetlerinde zahîre killet üzere olmağla". BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 1, s. 43.

¹¹⁴² BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 1, s. 107.

¹¹⁴³ BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 1, s. 188.

yazılan fermanla bu paranın şerle tahsili emredilmişti.¹¹⁴⁴ 30 Ekim 1760'ta Amid'de Küçük Bekir Efendi, Bekir ve şakirdi Kara Vaiz ile Palu'da sakin Alaeddin fesat ve fitne ile suçlanarak Mardin'e sürgün edilmişlerdi.¹¹⁴⁵ Ancak bir yıl sonra bunlar, merkeze suçsuz olduklarını bildiren mektup yazdıklarında konu araştırılmış ve bu kişilerin Amid ve Palu'da talebelere ders veren kişiler oldukları halde bazı kimselerin iftirasına maruz kaldıkları ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine Eylül 1760'ta af edilerek serbest bırakılmışlardı.¹¹⁴⁶

Haziran 1766'da Palu'nun gayrimüslim halkı cizye tahsili sırasında kendilerine fazladan para talep edilerek zulüm edildiğinden şikâyetçi olmuşlardı.¹¹⁴⁷ Benzer bir şikâyet 20 Ağustos 1777'de kayda geçmişti. Buna göre Palu kazâsı reâyâları vermeleri gereken muayyen cizye ve sâir vergilerini ödedikleri halde Palu hâkimlerinin kendilerinden haksız ve usulsüz vergi talep ettiklerinden şikâyet etmekteydiler.¹¹⁴⁸ Ağustos 1766'da Palu'daki gayrimüslimler vergilerini düzenli şekilde verdikleri halde zabıtları olan kişilerin fazladan vergi talep ederek kendilerini rahatsız ettiklerinden şikâyet etmişlerdi. Defterhâne-i Amire'de kayıtlara bakıldığında zımmîlerin ispenç vergilerini ödedikleri kayıtlıydı. Bunun üzerine yazılan fermanda fazladan vergi talep edilmemesi emredilmişti.¹¹⁴⁹ Şubat 1767 tarihli ahkâm defterinde Palu hâkimi İsmail, birçok adaletsizlik sebebiyle şikâyet edilmişti. Bunlardan biri Palu ahalisinden Seyyid Mehmed'in para ve kırsağını aldığı şeklindeydi. Bu şikâyet üzerine zulmüne izin verilmemesi için emir yazılmıştı.¹¹⁵⁰ Yine aynı tarihte Diyarbekir valisi ve Palu kadısına yazılan hükümde, Emetullah Hanım'ın Palu kazâsına bağlı İsa Bey köyünde mutasarrıfe olduğu arazideki mahsulünü zapt eden İsmail Bey'in müdahalesine engel olunması istenmişti.¹¹⁵¹

1767 Haziran sonlarına ait ahkâm kaydına göre, Ergani ve Keban Madenleri Emîni Hacı Hasan Ağa, Palu hâkimlerinin azl ve nasblarında uygulanan mutad yöntem ile kanaat etmeyip madene vardığında altmış kese akçe ile Hüseyin Bey'i

¹¹⁴⁴ BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 2, s. 29.

¹¹⁴⁵ 195 Numaralı Mardin Şer'îye Sicili, s. 72/136.

¹¹⁴⁶ 195 Numaralı Mardin Şer'îye Sicili, s. 85/162.

¹¹⁴⁷ BOA, AE. SMST. III. 128/9935.

¹¹⁴⁸ BOA, C. ML. 530/21750.

¹¹⁴⁹ BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 3, s. 140.

¹¹⁵⁰ BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 3, s. 155.

¹¹⁵¹ BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 3, s. 155, 167, 193.

hâkim atamıştı. Ancak altmış gün geçmişti ki onu azlederek elli sekiz kese akçe ile İsmail Bey'i Palu hâkimliğine getirdi. Otuz beş gün sonra onu da azletmişti. Bunun üzerine Hüseyin Bey, "beni atadı" diyerek harekete geçmiş Kiğı sakinlerinden Yazıcıoğulları ile ittifak ederek adam toplamış ve gelip Palu'ya bağlı Tepe köyüne yerleşmişlerdi. Hüseyin Bey ile İsmail Bey'in adamları arasında şiddetli çarpışmalar oldu. Bu muharebe sırasında altmış kişi hayatını kaybetti ve Tepe köyü de harap hale geldi. Bunun yanında bu beyler Palu hâkimliğini ele geçirmek için maden eminine verdikleri paraları çıkarmak için ağır vergileri Palu halkına yüklüyorlardı. Bu durumdan oldukça rahatsız olan Palu halkı, haksızlıkların artık çekilmez hale geldiğinden İstanbul'a şikâyetle bulundular. Şikâyet üzerine Palu mahkemesinde durumun açık şekilde incelenmesi için bütün taraflar mahkemeye çağrıldı. Bu sırada Palu beyliği için Hüseyin, İsmail ve Seyfullah Beyler arasında rekabet yaşanmaktaydı. Mahkeme sırasında Palu halkına sorulduğunda bu şikâyetten haberleri olmadığından başka, bu şikâyet arzuhalini İstanbul'daki bazı kişilerin olayı çarpıtmak üzere yazdıklarını ifade etmişlerdi. Ayrıca maden emininin Palu beyi olarak atadığı Hüseyin, İsmail ve Seyfullah Bey'den mutad olduğu üzere on bin kuruş aldığı ve fazlasını talep etmediğini hem halk hem de beyler ikrar ettiler. Palu nâibi de durumu olduğu gibi kaydetti. Fakat Palu halkı son birkaç yıldır artan mezalimden dolayı büyük sıkıntı içine düştüklerini bildirdiler. Bunun neticesinde Palu mahkemesinde ehl-i örf taifesi, ahali ve reâyânın bir araya gelip halkın birkaç seneden beri perişan olduğu dikkate alınarak vergi tevziinin herkesin hal ve tahammüllerine göre yapılması, beylerin kimseyi himaye etmemeleri, bir kimsenin diğeriyle davası olması durumunda kimsenin engel olmaması, beylerin levend taifesini yanlarında götürmemeleri, çeşitli adlar altında fazla vergi talep etmemeleri, Palu beylerinin Kiğı beyleri ile ittifak edip adam çağırılmaları ve "Ömerkanlı eşkıyasının" Palu'da kışlamaması vb. hususlarda kararlar alınması uygun bulundu. Bunun üzerine defterhâne ve divândan ferman yazılarak belirtilen şartlara uyulması emredildi.¹¹⁵²

Fazla vergiden şikâyetler ve sâir doğal afetler sebebiyle Diyarbekir eyâletinin de olumsuz etkilendiği belgelere yansımaktadır. Bu olaylar sebebiyle birçok kişi

¹¹⁵² BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 3, s. 169.

özellikle göçebe aşiretler bölgeyi terk ederek Erzurum, Kars, Çıldır ve İran sınırına kaçmıştı. Örneğin 4 Nisan 1724'te Diyarbekir voyvodalığı mukataasına dâhil Badıllı, Sadiyan, Şadilli aşiretleri bölgelerini terk ederek Erzurum, Kars ve Çıldır'a yerleşmişlerdi. Burada uzun süre kalan Kürt aşiretlerinin yıllık 658 kuruş olan vergilerini vermedikleri tespit edildiğinden gerekli işlemin yapılması bildirilmişti.¹¹⁵³ Diğer bir örnek 19 Mart 1754'te kayda geçmişti. Bu tarihte Diyarbekir'de meydana gelen kıtlık sebebiyle halkın ve aşiretlerin öteye beriye dağıldığı görülmekteydi. Bölgeden dağılanları geri toplayarak memleketin imar ve inşasına yoğun şekilde çalışan Diyarbekir valisi Numan Paşa'nın takdir edildiği. Ayrıca eyâletteki kadı ve sâir zâbitlerin de valiye yardımcı olmaları emredilmişti.¹¹⁵⁴ Daha sonra 22 Ocak 1765 tarihinde yazılan belgede, Diyarbekir gılmanlarının mevâciblerine ocaklık gelir olarak tayin edilen Silvan aşiretlerinden Zilan, Bocyen ve Pesyan'ın bölgelerini terk ederek kaçtıkları ve yetmiş senedir Erzurum eyâletinde Bayezid'in sancaklarında ikâmet ettiklerinden vergileri tahsil edilemediği bildirilmişti. Bunların vergilerinin Bayezid mutasarrıfı Mahmud Paşa tarafından tahsili istendiğinde Paşa'dan bu aşiretlerin İran tarafında bulduklarından tahsilinin mümkün olmadığı cevabı gelmişti. Bu şekilde Amid askerinin gelirleri tahsil edilemediğinden maaşları verilememişti. Bunun üzerine bu aşiretlere haksızlık edilmeden verginin tahsiline çalışılması emredilmişti.¹¹⁵⁵

Temmuz 1767'de Palu kazâsına bağlı Gökdere ve Bulanık kasabaları ahalisinden Hasan, Mustafa, Mehmed ve Haydar'ın Palu sancakbeyi Seyfullah Bey tarafından fazla vergi talebiyle rencide edilmemeleri emredilmişti. Yine aynı tarihte Palu kasabası ahalisinden Seyyid İbrahim'in sancak mutasarrıfı Halil Bey tarafından fazla vergi talebiyle rencide edilmemesi istenmişti. Ayrıca Palu kazâsına bağlı Bulanık kasabası ahalisinden Hasan, Osman, Ali ve Mehmed'in sancak mutasarrıfı Seyfullah Bey ile eski mutasarrıf Hüseyin Bey tarafından fazla vergi talebiyle mağdur edilmemeleri için emir yazılmıştı.¹¹⁵⁶ Diğer bir hükümde Palu kasabası ahalisinden Hasan ve Ali'nin Palu sancakbeyi Hüseyin tarafından kanun harici vergi

¹¹⁵³ BOA, AE. SAMD. III. 214/20754.

¹¹⁵⁴ BOA, C. DH. 19/910.

¹¹⁵⁵ BOA, C. AS. 899/38700.

¹¹⁵⁶ BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 3, s.171.

talebiyle rencide edilmemesi bildirilmişti.¹¹⁵⁷ Aynı tarihte Mir İsmail'in mutasarrıf olduğu Palu kazâsının Sivan nahiyesine bağlı Halidan, Kelhüseyin ve Elburun köyleri mahsul ve vergilerine Palu hâkimi vb. mahallî idâreciler tarafından müdahale edilmemesi merkez tarafından Palu kadısına bildirilmişti.¹¹⁵⁸ Bir diğer hükümde ise Palu kazâsı ahalisinden Mir İsmail ve Seyfi'nin müştereken mutasarrıf oldukları Sivan nahiyesine bağlı Halidan, Kelhüseyin, Feşan ve Elburun çiftliklerine Hüseyin, Mehmed ve Mustafa tarafından müdahale edilmemesi Diyarbekir valisi ve Palu kadısına emredilmekteydi.¹¹⁵⁹ Bu emirlere rağmen Sivan nahiyesinin çeşitli köylerinde Palu beylerinin arazi ve çiftliklere müdahale etmeleri birçok defa şikâyete konu olmuştu.¹¹⁶⁰

Çemişgezek sancağı Mazgirt nahiyesinde bulunan timara mutasarrıf olan Ahmed'e Palu hâkimi İsmail Bey, Mayıs 1769'da müdahale etmişti. Elindeki gelirine el konulmasından şikâyetle İsmail Bey hakkında adli işlemin yapılmasını talep etmişti.¹¹⁶¹

Ekim 1780'de Harput bölgesindeki Parçikan aşiretlerinin Rakka'ya iskân edilmesi için emir verildiği halde, aşiretler Murat Nehri'ni geçerek Palu taraflarına tecavüzde bulunmuşlardı. Bunun üzerine Çarsancak voyvodasının buraya asker göndermesi ve şakilik edenlerin yakalanarak Rakka'ya sürülmesi istenmişti. Daha sonra yazılan hükümde ise Palu'dan eşkıya üzerine gönderilen askere başbuğ olan kişinin Zeyve ve Parçikan Kürt aşiretlerini yakalayarak Sarıkamış üzerinden götürüp Gölbaşı semtinden Rakka'da iskânına yardımcı olması bildirilmişti.¹¹⁶²

Eylül 1789'da Maden-i Hümâyûn'a bağlı Harput kazâsı ağalarının ve yeniçerilerinin, sefere memur iken gitmeyip madenlere ve kazâlara zarar veren

¹¹⁵⁷ BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 3, s. 172.

¹¹⁵⁸ "Havâss-ı hümâyûnumdan ber-vech-i ocaklık mûmâileyhin berât-ı şerîfimle mutasarrıf olduğu hâssı karyelerinden Palu kazâsı muzâfâtından Sivan nâhiyesine tâbi' Halidan ve Kelhüseyin ve Elburun ve tevâbi' karyelerin mefrûzu'l-kalem ve maktû'ü'l-kadem min külli'l-vücûh serbest olup rûsûm-ı serbestîsine hâricden bir vechile müdâhale olunmak icâb etmez iken mîrimîrân ve mîrlivâ ve Palu hâkimi vesâir ehl- örf tâifesi taraflarından hilâf-ı kanun fuzûlî müdâhale ve re'âyâların birer bahâne ile ahz u tecrîm ve ol vechile perâkende vü perişân olmalarına bâ'is ü bâdî oldukların bildirip..." BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 3, s. 173.

¹¹⁵⁹ BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 3, s. 173.

¹¹⁶⁰ BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 3, s. 173/1,2,3,4.

¹¹⁶¹ BOA, AE. SMST. III. 119/9169.

¹¹⁶² Hasan Yüksel, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Madenleri*, s. 33-34.

hareketlerde buldukları, deprem sebebiyle Palu ve Çarsacak kazâlarının büyük bir kısmının zelzeleye uğradığı, kömür naklinin kesintiye uğraması sebebiyle Madeni Hümâyûn'un atıl kalmaması için maden emini olan dîvân-ı hümâyûn hocalarından Yusuf'un, Sarımeşe Dağı'ndan yaktırdığı kömürü taşımak için maden sermayesi parasıyla satın aldığı iki yüz katırın yollarını Harput'tan dört yüz eşkıyanın kestiği, katırları ve kömür yüklerini gasp ederek birkaç seyisi darp edip elbiselerini soydukları, bu katırların taşıdıkları kömürlerin bedelinin ve katırların çalındığı günden itibaren katırların taşıyacağı kömürlerle imal edilecek gümüşün tutarının, bu şâki kişilerden tahsil edilmesi bildirilmişti.¹¹⁶³

3.1.7. Palu Halkının Beylerine Siyasal ve Ekonomik Muhalefeti

Nisan 1699'da Diyarbekir valisine ve Palu kadısına yazılan hükümde, Palu hâkimi mahkemeye başvurup, Palu hükûmetinde olan reâyâsının ihtiyarlarına ödemeleri gereken vergi ve rüsumlarını kanun ve defter mücebince tahsil etmek istediklerinde “fesat ehli bazı kimseler” bir araya gelerek buna karşı çıkmışlardı. Bunlar Palu'nun Caro köyünden Çerkes oğlu Hüseyin, Hun köyünden Çendi oğlu Hüseyin, Seraçor köyünden Osman, Bağın nahiyesinden Veşinli Veli, Liskömlü Sehi, Hor nahiyesinden Zerikanlı Cebrail ve Maluklu Halil isimli kişilerdi ve vergi toplanmasına engel olmuşlardı. Bunun üzerine merkezden müdahale için izin istenmişti. Buna göre bu işe kalkışanların men edilerek tembih edilmeleri bildirilmişti. Eğer mahkemeye gelip gerekli uyarıyı kabul etmezlerse yakalanarak hapsedilmeleri ve buradan da İstanbul'a gönderilmeleri istenmişti.¹¹⁶⁴ Temmuz 1743 tarihli Diyarbekir Ahkâm Defteri'ndeki kayda göre Palu'nun Karaçor nahiyesi Kürüm köyünde halk, bazı kişilerin tahriki ile aşar ve sâir vergilerini vermemişti. Bunun üzerine yurtluk-ocaklık olarak Palu beyi Mehmed'in elinde olan bölgede gerekli takibatın yapılması ve işe karışanların cezalandırılması bildirilmişti.¹¹⁶⁵ Yukarıdaki iki şikâyetten anlaşılacağı üzere Palu hâkimi ile sancağındaki köylüler arasında vergi toplanması sırasında ciddi meydan okumaların olduğu ve çatışmaya

¹¹⁶³ BOA, Mühimme Defteri, No:190, s. 193/407.

¹¹⁶⁴ BOA, Mühimme Defteri, No: 110, s. 655. Aynı dönemde benzer olayın Genç hükûmetinde yaşanması bölgede devlet otoritesinin azaldığı, eşkıyanın yoğunlaştığı ve güvensiz bir ortamın oluştuğunu göstermektedir. Genç'te eşkıyalık için s. 657.

¹¹⁶⁵ BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 1, s. 34.

giden bir süreç yaşandığı anlaşılmaktadır. Bunun temel sebebi muhtemelen fazla vergi talep edilmesi ve köylülerin bu haksız vergilere itiraz etmesiydi.

Palu hâkimi İsmail Bey, halkın arazi ve çiftliğine müdahaleden dolayı birçok defa şikâyete konu olmuştu. Ancak Mir Mansur ve Mir İshak, Eylül 1774'te merkeze arz yazarak babaları Palu hâkimi İsmail'in eşkıyadan Çavuşoğlu Halid ve İsmail isimli kişiler tarafından öldürüldüğünü bildirmişlerdi. Buna göre İsmail Bey, Keloğlu Mustafa'nın evinde misafir iken bu eşkıyalar ve aveneleri tarafından katledilmişti. Bunun üzerine Keban Maden Emni ve Palu kadısına hüküm gönderilerek adı geçen eşkıyanın yakalanması ve ellerindeki mal ile parayı geri alıp, katil olayı sabit ise gerekli cezanın verilmesi emredilmişti.¹¹⁶⁶ Kısa bir süre sonra Mir Mansur ve İshak başka bir şikâyet ile divâna başvurmuşlardı. Buna göre Palu ahalisinden Mir Mansur ve Mir İshak'a babaları Mir el-Hâc İsmail'den kalan mal, eşya, zahire, nakit vb. terekesini zapt eden Palu hâkimi Mir Mehmed'den gasp ettiklerinin tamamen geri alınmasını talep etmekteydiler. Durumun araştırılması ve adaletin tesisi için Diyarbekir beylerbeyine ve Palu kadısına hüküm yazılmıştı.¹¹⁶⁷

3.1.8. Tanzimât Öncesinde Palu'da Arazi Tasarrufu ve Tapu¹¹⁶⁸

Tanzimât'ın uygulanmasına kadar Palu'daki araziler, Palu beylerinin mülkiyetindeydi. Beyler istedikleri arazilerin tasarrufunu arzu ettikleri kişilere verebilir veya satabilirlerdi. Bunlar kendi yakın akrabaları, köylerdeki ağalar, saadattan kimseler ve din adamları veya sipahi görevi yapacak askerî kişiler olurdu. Palu beyi kendi düzenlediği bir berat ile bu arazinin tasarruf hakkını devredebilirdi. Buna dair bir örnek 9 Temmuz 1646'da yazılan hükümde ifade edilmişti. İsmail ve Cebrail İstanbul'a gidip "*Palu sancağı ocaklık olmağla kurâ ve mezâri' ve nahiyeleri bi'l-küllîye hâric ez-defter olup Asitâne-i Sa'âdetümde mahfûz olan defter-i icmâl ve mufassalumda kaydı olmamağın, zikr olunan karyeleri mahlûl oldukça tâlib olanlara*

¹¹⁶⁶ BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 3, s. 225.

¹¹⁶⁷ "... Mir el-Hâc İsmail bin yüz seksen yedi senesinde fevt olup tereke-i emvâl ü eşyâdan ma'lûmü'l-keyl zahîre ve hayme ve tahtrevân ve katır ve nûkûd min haysü'l-mecmû' on yedi bin iki yüz gurusluk mâli irsen bunlara intikal etmiş iken sene-i mezbûrede Palu hâkimi olan Mir el-Hâc Mehmed nâm kimesne fuzûlî zabt u ahz ...". BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 4, s. 36.

¹¹⁶⁸ Burada tapu ile kastedilen şey, Tanzimât öncesinde beyler tarafından düzenlenen "mukavele/temessük" mahiyetindeki belgedir. Tanzimât sonrası devlet tarafından verilen "mülkiyet tapusu" ile karıştırılmamalıdır. Ayrıca Palu beylerinin verdikleri belgenin bir benzeri tımarlı sipahi tarafından arazinin tasarruf hakkı için "tımâr reâyâsına" da verilmekte ve bunun karşılığında "resm-i tapu" denilen vergi alınmaktaydı. Bkz. Halil İnalçık, *Klasik Çağ*, s. 113.

mîr-i livâ tarafından temessük ile virilüp, ol temessük mücebince eben an ceddin zabt olunagelmegin” diyerek babalarının Palu’da Etrak nâhiyesinde Uzunova, Kımız ve Kuşçu isimli karyeleri İbrahim Bey’den temessükle satın alıp işlettiklerini ifade etmişlerdi.¹¹⁶⁹ Diğer bir örnek ise Şubat 1746’da kayda geçmişti. Palu’nun Bulanık nahiyesinde Saadattan Seyyid Ali Efendi’nin ceddine bağışlanan topraklara Palu hâkimi müdahale etmişti. Bunun üzerine bu müdahalenin engellenmesi ve adı geçen arazinin Seyyid Ali Efendi’ye tasarruf ettirilmesi emredilmişti. Burada Palu beylerinin sahip oldukları “has” toprakları kendi düzenledikleri berat/temessük ile istedikleri bazı kişilere verdikleri görülmektedir. Ahkâm defterinde şu ifade kaydedilmiştir:

*“Palu hâkimlerine hâs ta’yîn olunan mahallerden Palu kazâsı muzâfâtından Bulanık nâhiyesinde Nahil ve Mer’a demekle ma’rûf ma’lûmetü'l-hudûd mahalleri bundan akdem ecdâdına Palu hâkimi bulunanlar “tapu temessükü ile tefvîz eylediklerin” ecdâdı dahi o mahalleri şen ve âbâdân edip zirâ’at ü hirâset olunagelmekle ...”.*¹¹⁷⁰

XVIII. yüzyıl kayıtlarında görüldüğü üzere Palu beyleri kendi hasları olan topraklardaki vergileri başka birilerine satabilmekte ve vergi toplama işlemini bu kişilere yaptırabilmekteydiler. Ağustos 1747’de yazılan fermanda Palu hükûmeti has köylerinden Bulanık nahiyesine bağlı Kırğıl köyüne mutasarrıf olan Salih’in ahaliden vergi toplamasına engel olunmaması emredilmişti.¹¹⁷¹ Benzer şekilde Temmuz 1750’de Abdullah adlı kişi ocaklık olarak sahibi bulunduğu Bulanık nahiyesine bağlı Haşirik köyü halkının öşürlerini talep ettiğinden köylüler ödemekte güçlük çıkarmıştı. Bunun üzerine durumu merkeze bildirmişti. Merkezden yazılan hükümde öşrün defterdeki orana göre toplanması ve halka zulüm edilmemesi emredilmişti.¹¹⁷² Benzer bir vaka Kasım 1754’te kayda geçmişti. Kapıcızâde Hacı Mehmed, Palu kazâsının Bulanık nahiyesi Haşirik köyünde mutasarrıf olduğu ve her sene ziraat edip

¹¹⁶⁹ BOA, Mühimme Defteri, No: 90, s. 195/231.

¹¹⁷⁰ BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 1, s. 79.

¹¹⁷¹ “Salih gelip Palu hükûmeti hâssı karyelerinden Palu kazâsı muzâfâtından Bulanık nâhiyesine tâbi’ Kırğıl nâm karyenin bin yüz altmış senesinin zabtı bunun uhdesinde olmağla ...”. BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 1, s. 122.

¹¹⁷² BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 1, s. 189.

öşür ve vergilerini verdiği yerlere Palu beyi Abdulgafur'un müdahale etmemesi için merkeze arzda bulunmuştu:

“Palu kazâsına tâbi‘ Haşirik nâm karye toprağında vâki‘ sâhib-i arz olan Palu Beyi sâbık İbrahim Bey ve Mehmed Bey demekle ma‘rûf kimesnelerin yedine verdikleri tapu temessükü mücebince mutasarrıf olduğu ma‘lûmetü'l-hudûd yerlerin beher sene zabt u zirâ‘at ve öşr ü resmin sâhib-i arza edâ edip dahl olunmak icâb etmez iken hâlâ sâhib-i arz olan Palu Beyi Abdulgafur zuhûr ve “ol yerleri zabt ederim” deyü hilâf-ı kanun müdâhale ve zabtına mümâna‘at ü gadr sevdâsında olduğun bildirip ...”. Hacı Mehmed'in şikâyeti üzerine Abdulgafur Bey'in bu şekilde tapulu araziye müdahale etmemesi için ferman yazılmıştı.¹¹⁷³

Palu arazilerinde XVIII. yüzyılda beyler tarafından iltizâm sistemi de uygulanmıştı. Mayıs 1761'deki ahkâm kaydında görüldüğü üzere, Palu halkından Seyyid Muhyiddin, Palu halkından Süleyman'dan iltizâm suretiyle aldığı mukâtaanın zaptına bazı kimselerin engel olması sebebiyle iltizâm bedelini geri istemişti.¹¹⁷⁴

Bayram, Emin ve Sadık'ın müştereken mutasarrıf oldukları Palu nahiyesine bağlı Tepe köyü vergilerine mahallî idârecilerin müdahale etmemeleri bildirilmişti. Şubat 1767'de gönderilen hükümde, bu arazinin statüsü için şu ifade kullanılmıştı:

*“Palu nâhiyesine tâbi‘ Tepe karyesi mefrûzü'l-kalem ve maktû‘ü'l-kadem min külli'l-vücûh serbest olup rüsûm-ı serbestiye vesâir bâd-ı hevâlarına mîrimîrân ve mîrlivâ ve mütesellim ve voyvoda vesâir ehl-i örf tâifesi taraflarından müdâhale olunmak icâb etmez iken ehl-i örf tâifesi taraflarından rüsûm-ı serbestiyelerine hilâf-ı kanun fuzûlî müdâhale ve re‘âyâsını ta‘addî vü rencîde vü remîdeden hâlî olmadıkların bildirip men‘ u def‘ olunmak bâbında ...”.*¹¹⁷⁵

Temmuz 1767 tarihinde benzer bir şikâyet vakası kayda geçmişti. Palu kasabası ahalisinden Seyyid el-Hâc İbrahim'in, Hüseyin ve Abdullah Bey'in yurtluk ve ocaklık mutasarrıf oldukları Palu kazâsına bağlı Demirci köyünü iltizâm usulüyle alıp parasını peşin verdiği halde köy mahsul ve vergilerini başkasına aldirdıkları ve

¹¹⁷³ BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 2, s. 5.

¹¹⁷⁴ BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 2, s. 237.

¹¹⁷⁵ BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 3, s. 154.

parasını da iade etmediklerinden haklarında kanunî muamelede bulunulması emredilmişti.¹¹⁷⁶ Diğer bir örnekte ise Seyfullah adlı kişi, Palu'nun Tepe köyünde yurtluk-ocaklık mutasarrıf olduğu malikâne köyüne Palu beyleri ve mahalli görevliler tarafından müdahalede bulunulduğunu ve vergilerini toplayamadığından şikâyet etmekteydi. Temmuz 1767'de yazılan hükümde bu şekilde müdahale edilmemesi için Palu kadısına emir yazılmıştı.¹¹⁷⁷ Bazı durumlarda kişiler arası tasarruf ve iltizâm hususunda da çekişme yaşanabilmekteydi. Örneğin Palu sakinlerinden Halid ve kardeşi İsmail'e köy iltizâmı vesilesiyle müdahale eden Palu kazâsı ahalisinden Abdülkadir'in zulmünün önlenmesi için Ağustos 1767'de Palu kadısına emir yazılmıştı.¹¹⁷⁸ Palu beylerinin müdahalesine dair diğer bir örnek Sivan nahiyesinde meydana gelmişti. Palu kazâsının Sivan nahiyesi ahalisinden Mustafa, Kasım ve İsa'nın müştereken mutasarrıf oldukları Fatrakom, Kesmer, Er Ali, Hebsur, Rızvan ve Netek mülk çiftliklerine Palu hâkimi ve garazkâr kimselerin müdahale etmemesi için Palu hâkimine hüküm yazılmıştı.¹¹⁷⁹

Palu hâkimi Yensur Bey'in vekili Musa, mahkemeye başvurarak Yensur Bey'e babası İbrahim Bey'den intikal eden Sarıkamış köyünde bulunan tarlalar ve zeminleri 1.306 kuruşa Mehmed Ağa'ya satmış ve mahkemede hüccet düzenlenmişti.¹¹⁸⁰

¹¹⁷⁶ BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 3, s. 171.

¹¹⁷⁷ “Havâss-ı hümayûnumdan ber-vech-i ocaklık bunun berât-ı şerîfimle mutasarrıf olduğu mâlikânesi karyelerinden Palu nâhiyesine tâbi ' Tepe karyesi mefrûzu'l-kalem ve maktû'ü'l-kadem min külli'l-vücûh serbest olup ...”. BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 3, s. 175.

¹¹⁷⁸ BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 3, s. 176.

¹¹⁷⁹ BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 3, s. 176. Bölgedeki diğer bazı köylere benzeri müdahale için bkz. s. 179.

¹¹⁸⁰ 362 Numaralı Harput Şer'îye Sicili, Belge No: 113.

3.2. Tanzimât ve Palu'da Modern-Merkeziyetçi Devlet

3.2.1. XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Palu İdâresi ve İdârecileri

XVIII. yüzyıl ortasında Maden-i Hümâyûn Emâneti'ne bağlanan Palu, XIX. yüzyıla kadar hükûmet sancak olarak tanımlandı. 1821 tarihindeki Anadolu Vilâyeti Taksimat Defteri'nde Diyarbekir eyâletine bağlı Palu ile Eğil hükûmet sancak olarak kaydedilmişti.¹¹⁸¹ Keza aynı tarihli Eyâlât Defteri'nde kadılık kaydında “Palu ma‘a Şure” olarak yazılmış ve yanına “kanunda kazâdır” kaydı konulmuştu.¹¹⁸² 1841 yılında Palu sancağı mülknâmesi yenilenirken yurtluk-ocaklık olarak ifade edilmişti. Bu tarihten itibaren artık yöneticisine hâkim denilmeyecekti.¹¹⁸³ Çünkü hâkimlik yerini kazâ müdürlüğüne bırakacaktı. Nitekim 1842'de teşkil edilen kazâ teşkilatına göre kazâ müdürlerinin başta gelen görevleri, kazâlarına bağlı köylerden aşar ve benzeri vergilerin zamanında toplanmasını sağlamak, halkın güvenlik içinde geçimlerini temin etmelerine yardımcı olmak ve Tanzimât'ın öngördüğü yeniliklerin uygulanmasını kolaylaştırmaktı. Kazâ müdürleri genellikle bölgenin ileri gelenlerinden seçilmekte ve eyâlet valisinin kontrolü altında görev yapmaktaydı. Vali istediğinde gerekçisini yazmak koşuluyla müdürü görevden alabilirdi.¹¹⁸⁴ Bu tarihlerde Palu, her ne kadar Diyarbekir eyâleti altında kaydedilse de Maden Emâneti'ne bağlılığı da devam etmekteydi. Nitekim 10 Aralık 1842'deki kayda göre Keban Madeni'ne bağlı olan Arapgir, Arguvan, Palu ve Çarsacak kazâlarıyla Ergani, Eğil ve Çermik kazâları da Keban Madeni'ne bağlanmıştı. Bu nedenle madene gerekli kömürün naklinde kolaylık ve maden üretimi ile hasılatında fazlalık peyda olmuştu. Dolayısıyla bu kazâların zaptiye işlerinin de maden tarafından idâre edilmesine karar verildi.¹¹⁸⁵

Palu hükûmetinin maden emniğine bağlı olduğu atama kayıtlarından takip edilebilmektedir. Nitekim Şubat 1803 tarihli ahkâm kaydına göre Palu hâkimliği yapan Mehveş Bey yaptığı olumsuzluklar nedeniyle görevinden alınmıştı. Bunun

¹¹⁸¹ **Anadolu Vilâyeti Taksimat Defteri**, TTK Kütüphânesi Yazmalar Kataloğu, No: 9, vr. 12b.

¹¹⁸² **Eyâlât Defteri**, TTK Kütüphânesi Yazmalar Kataloğu, No: 9, vr. 77a.

¹¹⁸³ **BOA, İ. MVL. 237/8388**. Benzer durum Hakkâri sancağında da geçerliydi. Bkz. Fatih Gencer, “19. Yüzyılın Başlarında Hakkâri Sancağına Dair Bazı Tespitler”, **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl 8, sy. XXIII, Eylül 2015, s. 412-413.

¹¹⁸⁴ Musa Çadırcı, **Tanzimât Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 240-248.

¹¹⁸⁵ **BOA, C. DRB. 37/1848**.

gerekeçisi Şu ifade ile aktarılmıştı: “*Bin iki yüz on altı senesine mahsûben Palu sancağına hâkim nasb u ta’yîn olunan Palu ümerâsından Mehveş Bey hilâf-ı Őerî‘at-ı garrâ ve mugâyir-i rızâ harekât-ı nâ-bercâyaya ibtidâr ve fukarâ vü re‘âyâyâ isâl-i hasâr eylediğinden mîr-i mûmâileyh azl ve yerine âharı nasb u ta’yîn olunmuş olup*”. Burada görüldüğü üzere, görevden alındıktan sonra cezalandırılacağını anlayan Mehveş Bey, Muş’a kaçmıştı. Ancak kendisinde Maden-i Hümâyûn Emâneti’nin 40.000 kuruştan fazla alacağı da bulunmaktaydı. Borcun tahsili ve Mehveş Bey’in takibi için Maden Emîni Abdi’ye, Palu hâkimine ve nâibine emir yazılmıştı.¹¹⁸⁶

27 Şubat 1808’de yazılan fermanda, Palu kazâsının Keban Madeni’ne bağı olduğı ve her yıl gerekli kömürü teslim edip ve vergilerini verdikleri takdirde dışardan hiçbir Şekilde tecavüz edilmemesi emredilmıŐti.¹¹⁸⁷ 13 Ağıustos 1816’daki atamada Madeni Hümâyûn Emîni Sadullah Paşa’nın arz ve iltiması, Darphâne Emîni Abdurrahman Bey’in ilâmıyla ismi açık fermanı yazılıp divân defterine kaydedilmıŐti.¹¹⁸⁸ 1818 yılından önce Palu hâkimi olan Hüseyin Bey evlat bırakmadan vefat etmişti. Geçerli kanuna göre Palu beyleri vefat edince yurtluk-ocaklık arazi ve maaşları evlatları arasından en büyüğüne, eğer evlatları yoksa yakın akrabalarına geçerdi. Hüseyin Bey evlat bırakmadan öldüğü için Palu hükûmetindeki yurtluk-ocaklık arazi ve maaşı yakın akrabasından olan İsmail Beyzâdelerden Yensur Bey, Hacı Ali Bey, Hacı Devletşâh Bey ve Mahmud Tahir Bey’e 24 Ağıustos 1818’de “ber-vech-i iştirâk” tevcih edilmıŐti. Bu döneme kadar tesadüf edilmeyen bir uygulamaya gidilmıŐti. Yani bu kişiler Palu’yu ortak olarak tasarruf edeceklerdi.¹¹⁸⁹

Temmuz 1825’te “yanlarına topladıkları İzoli Kürt eşkıyası ile Palu kazâsının etrafını ve istihkâmalarını kuvvetlendirip dışarıya kapatarak maden eminliğıne vermeleri gereken kömürü vermemekle birlikte diğeri sorumlulukları da redderek isyankâr bir hale girişen Hacıbeyzâdeler olarak bilinen Ahmed, İskender, Selim ve Feyzullah Beyler üzerine dört taraftan saldırılarak istihkâmaları ve kuvvetleri dağıtılmıŐ”, Palu kazâsı geri zapt edilmıŐti. Daha sonra bu kişiler yakalanarak hapsedilmıŐti. Maden Emîni Salih Paşa, yakalanan bu kişilerin yargılanıp cezalarının

¹¹⁸⁶ BOA, A. DVNS. AHK. DB. d. 5, s. 187.

¹¹⁸⁷ BOA, HAT. 1362/53668.

¹¹⁸⁸ BOA, A. DVNS. NŞT. d. 16, s. 124.

¹¹⁸⁹ BOA, A. DVNS. NŞT. d. 16, s. 121/1.

verilmesi için merkezden izin istemişti. Merkezden bu olaylara karışanların cezalarının verilmesi işinin Salih Paşa'nın bilgi ve uhdesine bırakıldığı belirtilmişti.¹¹⁹⁰

Palu kazâsında bazı köyler eşkıya tabir edilen kişilerin elinde ve idâresinde olduklarından hâkimiyet tesis edilememekte ve maden için gerekli kömür temini mümkün olamamaktaydı. Bu durumun düzeltilmesi için Bağın nahiyesine bağlı Veşin, Merzil, Hingüvit ve Serkis (Sermikis) isimli köylerin Palu beyzâdelerinden olup Palu çevresinde muktedir biri olarak bilinen İsmail Bey'e malikâne olarak verilmesinin uygun olacağına dair 28 Şubat 1834'te merkeze yazı yazılmıştı.¹¹⁹¹ 16 Nisan 1836'da Palu hâkimi¹¹⁹² olan İsmail Bey, yeniden oluşturulan üç tabur asâkîr-i mansûreye miralay olarak atanmıştı. Bu atama Reşid Paşa tarafından imzalanmıştı.¹¹⁹³ 1836'da Redif teşkilatının kurulmasına dair emrin çıkmasının akabinde Sivas eyâleti ile Sivas'a bağlı Maden-i Hümâyûn kazâlarında da redif teşkilatı hemen kuruldu. Vali Reşit Paşa'nın uygun görmesi ile Palu hâkimi İsmail Bey miralay seçildi. İsmail Bey'in teklifi üzerine de Çarsacak voyvodası Osman Ağa Redif Taburlarının kaymakamlığına, Harput âyanı reisi Dergâh-ı Âlî kapucubaşlarından Süleyman Bey'in kardeşi Ömer Ağa ile Arapgir'in ileri gelenlerinden olup aynı zamanda voyvodalık yapmakta olan Osman Ağa binbaşı olmuşlardı.¹¹⁹⁴ Redif teşkilatının düzenli çalışması için tek elden idâresi amacıyla müşirlikler kuruldu. Bu meyanda 1836'da Sivas müşirliği oluşturuldu ve Diyarbekir bu müşirliğe bağlandı. Daha sonra, 21 Ekim 1838 tarihinde Diyarbekir müşirliği kuruldu ve Maden-i Hümâyûn Emâneti, Diyarbekir ve Urfa eyâletleri Sivas müşirliğine bağlı iken, bu defa Diyarbekir müstâkil müşirlik oldu.¹¹⁹⁵

3.2.2. Modern Devlete Doğru

XVIII. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde imparatorluğun keskin bir değişim geçirdiği genel olarak kabul edilmektedir. Klasik tabir edilen yönetim

¹¹⁹⁰ BOA, HAT. 508/24975.

¹¹⁹¹ BOA, C. DRB 28/1385.

¹¹⁹² Ber-vech-i ocaklık mutasarrıf

¹¹⁹³ BOA, HAT. 1303/50802.

¹¹⁹⁴ Musa Çadırcı, "Anadolu'da Redif Askeri Teşkilatının Kuruluşu", **Tanzimât Sürecinde Türkiye: Askerlik**, İmge Kitabevi Yayınları: Ankara 2008, s. 34.

¹¹⁹⁵ İbrahim Yılmazçelik, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır**, s. 135.

anlayışından giderek merkezi bürokrasinin daha etkili olduğu bir devlet modeline geçiş hız kazanmıştı.¹¹⁹⁶ Zira klasik Osmanlı düzenindeki bozulma ve gerekli önlemlerin alınmasına duyulan ihtiyaç uzun zamandan beri dile getirilmiş ve bu konuda çeşitli eserler kaleme alınmıştı.¹¹⁹⁷ Bu literatürle eski yönetim sistemi ve toplumsal düzenin bir şekilde kendini yeniden üretmez ve yenileyemez hale geldiği görüldü.¹¹⁹⁸ Yüzyılın sonunda batı karşısında uğranılan yenilgiler, idârî ve sosyal krizleri beraberinde getirmiş ve değişimi kaçınılmaz kılmıştı.¹¹⁹⁹ Buna dair ilk çözüm adımı, III. Selim tarafından yeni bir devlet düzenimi hedefleyen Nizâm-ı Cedîd hareketiydi. Devletin yenilenme ve yeniden yapılanmasını ön gören bu devir 1792-1807 arasında icra edildi.¹²⁰⁰ III. Selim devrinde, sivil ve askerî bütün kurumların geniş kapsamlı olarak çağdaş ihtiyaçlara cevap verebilecek şekilde yenilenmesi, yeni bir düzene kavuşturulması amaçlanmıştı. Esasen Nizâm-ı Cedîd girişimi, Avrupa tarzında eğitilmiş talimli ordusu dâhil olmak üzere devletin çağın şartlarına göre düzenlenmiş bütün kurumlarını içine alan genel ve yapısal bir gelişme göstermiş, hatta devlet idâresinin belirli ve değişmez ilkeler içinde kişilerden bağımsız bir sisteme oturtulması ve yönetimin Avrupa'nın "saat gibi işleyen yeni nizâmı"nı örnek alması gerektiği fikrinden hareket etmekteydi. Ancak Nizâm-ı Cedîd reformları çeşitli sebeplerle eski düzenin korunmasını isteyen geniş kitlelerin tepkisini çekmiş ve yine başka tür bir ihtilalle sonuçlanıp III. Selim'in tahtına ve hayatına mal olmuştu.¹²⁰¹ III. Selim'in akim kalan girişimleri II. Mahmud devrinde (1808-1838) icra edilmeye çalışılacaktı. Nitekim en köklü hareketi, değişimin karşısındaki en

¹¹⁹⁶ İmparatorluğun XIX. yüzyıla kadarki klasik dönem yönetim sisteminin kısa değerlendirmesi için bkz. İlber Ortaylı, **Tanzimât Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)**, TTK: Ankara 2011, s. 11-15.

¹¹⁹⁷ Kemal Beydilli, "Nizâm-ı Cedid", **DİA**, c. 33, İstanbul 2007, s. 176.

¹¹⁹⁸ Tanzimât'ın köklerinin XVII. yüzyılın sonlarına uzanan değişim ve dönüşümde aranması gerektiğine dair yorumlar için bkz. Rıfâ'at Ali Abou-El-Haj, **Modern Devletin Doğası, 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu**, Çev. O. Özel-C. Şahin, İmge: Ankara 2000, s. 110, 116.

¹¹⁹⁹ Musa Çadırcı, **Tanzimât Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, TTK: Ankara 1997, s. 3-5, 11.

¹²⁰⁰ Konunun çeşitli yönleri için bkz. **Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi**, Edt. Seyfi Kenan, İsam: İstanbul 2010.

¹²⁰¹ Kemal Beydilli, "**Nizâm-ı Cedid**", s. 175; Meltem Toksöz, "Reform ve Yönetim: Devletten Topluma, Merkezden Bölgeye Osmanlı Modernleşmesi", **Tanzimât: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Yay. Haz. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul 2015, s. 211-212.

büyük engel Yeniçeri Ocağı'nın 1826'da kaldırılmasıydı.¹²⁰² Böylece II. Mahmud, kendinden önceki dönemlerde olmayacak derecelerde Osmanlı toprakları üzerinde merkezi otoritenin ağırlığını hissettirmeyi başardı. Avrupalı anlamda çağdaş bir devlet yapısını meydana getirmekle ilgili olarak girişilen ıslahatların dönüm noktasını, geleneksel yapının taraftarlığının ve yenilenmenin karşısında olmanın genel simgesi haline gelmiş olan yeniçerilik zihniyetinin ve bunun müşahhas varlığını teşkil eden Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılması oluşturdu.¹²⁰³ Bunun yanında Sened-i İttifâk ile âyanların statüsü karara bağlandı; ancak kısa süre sonra başta Rumeli'de olmak üzere birçok isyan çıktı. Tepedelenli Ali Paşa dâhil önemli âyanların ortadan kaldırılması ile 1832'de âyanlar devlet için sorun olmaktan çıktı. Lakin bu gelişmeler beklenen temel değişimleri mümkün kılamadı.

3.2.3. Tanzimât ve Uygulanması

III. Selim'in planladığı ve II. Mahmud'un kısmen hayata geçirdiği reformlar ancak 3 Kasım 1839'da ilan edilen Tanzimât fermanıyla gerçekleşebilecekti.¹²⁰⁴ Bununla modern mahalli idârelere ve bürokratik devlete geçilecekti. Böylece Tanzimât'ın aydın bürokrat grubu, İmparatorluğun işlevini yitirmiş kurumlarını ve sarsılan merkezi otoritesini kurmak, devleti malî, idârî ve adlî alanlarda düzenli bir yapıya kavuşturmak için egemenlik dizginlerini ele geçirdiler.¹²⁰⁵ Tanzimât Fermanı, kurulduğundan itibaren Kur'an hükümlerine ve şeriata uyulduğu için devletin güçlü, ülkenin mâmur ve halkın refah içinde olduğu, ancak 150 yıldan beri bunlara riayet edilmediğinden bu durumun zaaf ve fakirliğe dönüştüğünü; coğrafi konumu, arazilerinin verimliliği ve halkının çalışkanlığı göz önünde tutulduğunda gerekli tedbirlerin alınması halinde devletin beş on yıl içerisinde eski durumuna kavuşacağı tespitiyle başladı. Bunun için hazırlanması gereken yeni kanunların esasları can güvenliği, mal, ırz ve namusun korunması, vergilerin düzenlenmesi, asker alımının ıslahı şeklinde belirlendi.¹²⁰⁶ Ayrıca verginin herkesin gücü nispetinde tahsil edilmesi

¹²⁰² Engelhardt, **Tanzimât ve Türkiye**, Çev. Ali Reşad, Kaknüs: İstanbul 1999, s. 19-22.

¹²⁰³ Kemal Beydilli, "II. Mahmud", **DİA**, c. 27, İstanbul 2003, s. 352-357.

¹²⁰⁴ Halil İnalçık, "Tanzimât Nedir?", **Tanzimât: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, (Yay. Haz. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul 2015, s. 32; Musa Çadırcı, **Tanzimât Sürecinde Türkiye, Ülke Yönetimi**, İmge: Ankara 2007, s. 55-57.

¹²⁰⁵ İlber Ortaylı, **Tanzimât Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)**, s. 15-16.

¹²⁰⁶ Musa Çadırcı, **Tanzimât Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 190; Ali Akyıldız, "Tanzimât", **DİA**, c. 40, İstanbul 2011, s. 2.

ve kimseden fazladan bir şey istenmemesine vurgu yapıldı.¹²⁰⁷ Tanzimât'ın en önemli maddelerinden biri iltizâmın kaldırılmasına ve çeşitli isimler altında alınan vergilerin yerine herkesten geliri oranında bir verginin tahsiline yönelikti. Merkezde malî bir yönetimin kurulabilmesi, yani gelirlerin hazinede toplanıp harcamaların da buradan yapılabilmesi için merkez ve taşra teşkilâtının buna göre düzenlenip öncelikle halkın gelir seviyesinin belirlenmesi gerekiyordu.¹²⁰⁸ Malî alanda merkezileşmeyi amaçlayan bu girişim kısa süre sonra başarısızlığa uğradı. Zira iltizâm sistemi güya kaldırılıp yerine muhassıllık sistemi ikâme edilmişti. Ancak Tanzimât kadroları, kısa zamanda merkeziyetçi bir malî idâreyi gerçekleştirecek bürokratik altyapı ve yetişmiş eleman eksikliğinden tekrar iltizâm sistemine döndüler.¹²⁰⁹ İlerleyen dönemlerde iltizâmın kaldırılması için ilk fırsat kullanıldı ve muhassıllık sistemine geçildi. Vilâyetlerde muhassıl meclisleri kuruldu. Böylece yerel güçlerin ve gayrimüslim cemaatlerin vergi toplama işine karışması engellenmiş olacaktı. Bu kurumlar eliyle vergi miktarının tespit, tevzi ve peşin tahsili yapılacaktı. Yerelde gerekli ödemeler yapıldıktan sonra artan para merkez hazinesine aktarılacaktı.¹²¹⁰

Tanzimât'ın öngördüğü malî, idârî ve askerî yenilikler imparatorluğun bütününde uygulamaya konulamadı. Öncelik hükûmetin kesin denetiminde olan yakın eyâletlere tanındı. Başta Edirne olmak üzere, Hüdavendigâr (Bursa), Ankara, Aydın, İzmir, Konya, Sivas eyâletlerinde Tanzimât'ın öngördüğü şekilde mal-mülk, nüfus sayımı yaptırılarak uygulamaya geçildi. Trabzon eyâletine de öncelik verildiyse de, karşılaşılan tepki üzerine uygulama ertelendi.¹²¹¹ Hazine gelirlerinin mahallî idâreciler elinde telef olmasını önlemeyi amaçlayan yeni sistemden çıkarları zedelenen vali, mütesellim, eşraf, âyan, sarraf, mültezim, voyvoda gibi zengin zümreler Tanzimât'ı başarısızlığa uğratmak için halkı kışkırtıp çeşitli engellemelere başvurdular. Zira bunlar, vergi oranının gelire göre tespitiyle birlikte daha fazla vergi verecekleri gibi öteden beri kendilerine tanınan muafiyetleri de kaybedeceklerdi.

¹²⁰⁷ Ali Akyıldız, “Tanzimât”, s. 3.

¹²⁰⁸ Ali Akyıldız, “Tanzimât”, s. 3-4.

¹²⁰⁹ Halil İnalçık, “Tanzimât Nedir?”, *Tanzimât: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, s. 38-39; İlber Ortaylı, *Tanzimât Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, s. 18-19.

¹²¹⁰ İlber Ortaylı, *Tanzimât Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, s. 33.

¹²¹¹ Musa Çadırcı, *Tanzimât Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s. 190.

Buna tepki olarak gelişen hareketler neticesinde, Bulgarlar 1841 Nisan'ında Niş'te ciddi bir isyan çıkardı; Tokat'ta ise bir muhassıl öldürüldü.¹²¹²

Mart 1845'ten itibaren Erzurum ve Diyarbekir eyâletleri Tanzimât kapsamına alındı. Diyarbekir ile birlikte Maden-i Hümâyûn ve Sivas eyâletindeki istisna yerler de Tanzimât'a dâhil edildi. Harput kazâsı ile Maden-i Hümâyûn kazâlarının da Diyarbekir eyâletinden ayrı olarak mutasarrıflıkla yönetimi uygun görülmüştü.¹²¹³ Erzurum bölgesinde ise yeni düzenleme hiç iyi karşılanmadı. Özellikle Van ve dolaylarında valiye karşı ayaklanmalar baş gösterdi. Bu sırada Cizre'de Bedirhan Bey, Hakkâri'de Nurullah Bey ve Müküs sancağında Han Mahmud devletin merkezileştirme çabalarına karşı tepkilerini isyan ile gösterdiler. Babîâlî Topal Osman Paşa komutasında bir ordu hazırlayıp Cizre ve Van üzerine sevk etti. Sonuçta 1847 yazında başta Bedirhan Bey olmak üzere diğer önemli Kürt beyleri ele geçirilerek İstanbul'a getirildi ve daha sonra her biri ayrı bir yere sürgüne gönderildi.¹²¹⁴ Bunun üzerine durum Meclis-i Vâlâ'da görüşülmüş ve hoşnutsuzluğun sebebinin halkın Tanzimât'ın asıl amacını anlamaması gösterilmişti. Bunun üzerine meclis üyelerinden Kamil Paşa olayların incelenmesi ve Tanzimât'ın asıl amacının halkın refah ve mutluluğunu sağlamak olduğunu anlatmak üzere bölgeye gönderildi. Ayrıca bölgedeki vali ve defterdara uygulamanın ne şekilde yapılacağı dair ikinci bir talimatnâme gönderildi.¹²¹⁵ Neticede 1847 Temmuz'unda Cizre yöresinde baş gösteren Bedirhan Bey isyanı bastırılarak bölgenin idâresi yeniden düzenlendi. Bölgede Tanzimât'a tepkiler daha ziyade yurtluk-ocaklık sistemiyle toprağı tasarruf eden gruplardan kaynaklanıyordu. Diyarbekir'de bunlara maaş bağlandı ve ellerindeki topraklar hazineye aktarıldı, bir kısmı da kazâ müdürlüklerine getirildi.¹²¹⁶

Tanzimât reformları, bağlılık ve boyun eğmeye dayalı yönetim kavramları yerine, modern bürokratik yönetim ilkelerine dayalı kavramları hükûmet eliyle

¹²¹² Halil İnalçık, "Tanzimât'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", **Bellekten**, c. 28, sy. 112, Ankara 1964, s. 640; Ali Akyıldız, "**Tanzimât**", s. 4.

¹²¹³ Musa Çadırcı, **Tanzimât Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 192.

¹²¹⁴ Fatih Gencer, **Merkezîyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, s. 202.

¹²¹⁵ Musa Çadırcı, **Tanzimât Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 193.

¹²¹⁶ Ali Akyıldız, "**Tanzimât**", s. 5.

koyma girişimiydi.¹²¹⁷ Bu reformları İlber Ortaylı şöyle özetler: “Tanzimâtçı bürokratlar ülkede ne mahalli idâre meclisleri ne de belediyeler aracılığıyla yerel özerklik ve mahalli demokrasiyi yerleştirmek gibi bir niyete sahip değillerdi. Onlar bu gibi kurumlarla bir mahalli demokrasi denemesi yapmak değil; Metternich Avusturya’sı veya II. Aleksandr Rusya’sında olduğu gibi, eyâlet idâresinin düzeltilmesi, gelirlerin artması ve tutarlı bir yönetim sisteminin yerleşmesini sağlamak istiyorlardı. Üstelik bu tür bir örgütlenme ile merkezi hükûmet taşradaki egemen gruplar üzerinde otoriter bir kontrol da kurabilecekti”.¹²¹⁸ Nitekim 1830’larda Osmanlı yetkilileri, öncelikle Anadolu’daki ve sonrasında Balkanlar’daki derebeylerini kısıtlı ölçüde tasfiyeye giriştikten sonra sıra Kürt beylerinin elindeki yurtluk-ocaklık idârelere gelmişti.¹²¹⁹ Dolayısıyla bu süreç Tanzimât’ın ilanından kısa bir süre sonra işlemeye başlayacak; ancak öyle kolay olmayacaktı. Zira bölgede Tanzimât reformlarına karşı asıl direnme yurtluk-ocaklık olarak toprak tasarruf edenlerden gelmişti. Nitekim Diyarbakır’da bu şekilde toprak tasarruf edenlerden bazılarının toprakları hazineye devrilerek kendilerine maaş bağlanmış, bir kısmına ise kazâ müdürlüğü verilmişti. Genel itibariyle burada bir sorun yaşanmamıştı.¹²²⁰ Diyarbakır’da meselenin sorunsuz halledilmesi nedeniyle aynı uygulamanın Erzurum eyâletine bağlı yerlerde yapılıp yapılamayacağı vali ve defterdarlara sorulduğunda verilen cevapta; şimdilik böyle bir girişimin hem hazine hem de iç güvenlik bakımından sakıncalı sonuçlar doğuracağı, ancak Bayezid sancağında bulunan yurtluk-ocaklıkların kaldırılarak sahiplerine maaş bağlanması konusunda anlaşma sağlandığı, diğer yerlerde uygulamanın gelecek yıla bırakılmasının uygun olacağı belirtilmişti. Meclis-i Vâlâ, bu kararı uygun görerek durum Sadrazam tarafından Erzurum valisi ve defterdarına bildirilmişti.¹²²¹

¹²¹⁷ **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul 1540-1834**, s. 15.

¹²¹⁸ İlber Ortaylı, **Tanzimât Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)**, s. 24.

¹²¹⁹ Uğur B. Bayraktar, “Tanzimât’ta Devlet ve Aşiretin Ötesinde: Diyarbakır’da İktisadi Mücadele ve Aktörlere Bir Bakış”, **Toplum ve Kuram**, sy. 4, Güz 2010, s. 222.

¹²²⁰ **BOA, Ayniyat Defteri**, No: 392’den aktaran Musa Çadırcı, **Tanzimât Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 193.

¹²²¹ Musa Çadırcı, **Tanzimât Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 193.

3.2.4. Palu'yu “Dâire-i Tanzimât'a” Almak: Palu Beylerinin Yurtluk-Ocaklığının İlgâsı

Palu hükûmetinin idârî statüsüne vurgu yapan son kayıt 1841 yılında Abdullah Bey'in atamasında görülmektedir. Babası Hacı Ali Bey'in ölümüyle idâreci olan Abdullah Bey, Palu'nun son hâkimiydi. Zira Tanzimât idâresiyle birlikte 1845'te kazâ teşkilatı oluşturuldu ve Palu kazâsı müdürü olarak görev yaptı.¹²²² 1841 tarihli belgede, Sultan Selim'in 1515'te verdiği temliknâme, Kanunî'nin 1535'te verdiği nişan-ı hümâyun ve daha sonraki padişahlar zamanında da tekrarlanan belgelerde, Palu hükûmetinin “mülkiyet tarîkiyle Palu beylerince müstâkilen idâre edileceği” belirtilmekteydi.¹²²³ Ancak Sultan Abdülmecid'in 1841'de verdiği bu beratın hükmü pek uzun sürmeyecekti. Zira modern merkezîyetçi devleti kurmak isteyen Tanzimât kadroları reformlarını bütün ülke sathına yaymak üzere girişimlere başlamışlardı. İlk dönemlerde merkeze yakın yerlerde uygulanan Tanzimât, artık daha uzak eyâletlerde de hayata geçirilecekti. Bu minvalde Diyarbakir, Erzurum ve Çıldır önem arz etmekteydi. Zira buralar yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancakların varlığı nedeniyle devlet otoritesinin idârî ve malî olarak en az hissedildiği yerlerdi.¹²²⁴ 1845 Mart'ında evvela Diyarbakir'de yürürlüğe konulan Tanzimât'a kısmi muhalefet olsa bile tedricen devam edecekti. Hakikaten merkezi hükûmet yurtluk-ocaklık Palu ve Eğil sancaklarının tamamen kaldırmak yerine bazı değişiklikler ile sürece yaymayı tercih etti. Palu ve Eğil beyleri de bu duruma karşı herhangi bir muhalefette bulunmamışlardı. Çünkü ellerindeki ayrıcalıklarının bir kısmı alınmakla birlikte kazâ müdürlüğü veya mültezimlik gibi bazı idârî ve malî yetkiler onları sisteme dâhil olmaya ve muhalefet etmemeye yönlendirmişti.

Tanzimât'ı Palu'da uygulamak isteyen kadronun temel hedefi Palu beylerinin yaklaşık üç buçuk asırdır devam eden idârî ve malî serbestiyeti ile yönetim geleneğine son vermektir. Böylece bölgenin toprak mülkiyetinde hak sahibi olan ve bunun üzerinden iktisadî ve siyasî güç elde eden Palu'nun idâreci eliti bertaraf

¹²²² Abdullah Bey, aynı zamanda Harput'a bağlı Behisni sancağı kaymakamlığı görevinde de bulunmuştu. **BOA, A. TŞF.** 1/68. (9 Mart 1946)

¹²²³ Eyâletnâme, Temliknâme, Temessük veya Berat gibi kelimelerle ifade edilen belge türü tamamıyla aynıdır.

¹²²⁴ Musa Çadırcı, **Tanzimât Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 193.

edilecekti. Bu amacın ilk adımı olarak kendilerinden rapor istenen Diyarbekir müşiri ve defterdarı 1845'te Meclis-i Vâlâ'ya şunları yazacaklardı:

*“Palu ve Eğil kazâları yurtluk ve ocaklık vecihle bir takım Ekrad uhdesinde olup haylice kurayı dâhi şâmil olduğundan yurtluk ve ocaklığı ref' ve ilgâ ile hazine-i celîleden zabt olunur ise bedeli aşar vergüsü mürettebât-ı sâbıkasının üç katına bâliğ olacaktır ...”*¹²²⁵ Belgedeki ifadelerden anlaşıldığı üzere Palu'nun vergilerini direkt hazineye aktarılmasıyla devlete üç kat daha fazla gelir getireceği düşünülerek Palu'nun yurtluk ocaklığının kaldırılması tavsiye edilmekteydi. Ancak bu durum öyle kolayca yapılabilecek bir iş değildi. Zira yurtluk-ocaklık idâre edilen topraklar beylerin elindeki meşru belgelere dayanmaktaydı. Ayrıca beyler yüzyıllardır devam eden “aile yönetimleri” ile siyasal güç elde etmişlerdi. Bunların bir anda ortadan kaldırılması hem mümkün değildi hem de ortaya çıkacak muhalefet ve tepkiler nedeniyle merkezi hükûmet için makul görünmemekteydi. Nitekim bu durumun farkında olan Osmanlı idâreci elitleri bölgedeki yurtluk-ocaklık arazi sahibi yönetici aileler ile müzakere yolunu tercih etmişti. Öncelikle bunların yönetim geleneklerinin devamına izin vermekle birlikte mültezimlik kurumunu da onların uhdesine vererek verginin düzenli toplanması ve merkeze aktarılmasını hedeflemişlerdi. Bu amaç Tanzimât'ın malî politikaları ile uyumluydu. Belki de idârî, askerî ve sosyal reformlar için de tedrici bir deneme aşamasıydı.

1841'de atanan Palu beyi Abdullah, diğer akrabaları ile birlikte Palu'daki arazilerin mülkiyetini Sultan Abdülmecid'den aldıkları belge ile meşrulaştırmıştı.¹²²⁶ Abdullah Bey, siyasî ve malî hâkimiyetini tesis ederken kanunsuzluk yapmasından dolayı sıkça şikâyet edilmişti. Abdullah Bey'in halka kötü davranması ve fazla vergi talep etmesine dair ilk şikâyet dilekçeleri 1843'ten itibaren kayda geçmeye başlamıştı.¹²²⁷ Palu'nun 1845'te “daire-i Tanzimât'a” alındığı yıllardan itibaren yeni uygulamadan doğan boşluklardan faydalanarak Tanzimât'ın belirlediği miktardan fazla vergi talep etmekteydi. Zira bu dönemde artık herkes gelirine göre ve tek bir

¹²²⁵ BOA, İ. MVL. 66/1264. (20 Nisan 1845); Aynı konudaki diğer bir belge BOA, Ayniyat Defteri, No: 392, s. 145-148'den aktaran Musa Çadırcı, **Tanzimât Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 193.

¹²²⁶ BOA, İ. MVL. 237/8388. (16 Kasım 1841)

¹²²⁷ BOA, C. DH. 254/12658. (27 Temmuz 1843)

vergi ödeyecekti. Bu düzenlemeye göre Palu halkı aşar vergisini 1/10 olarak takdim edecekti. Ancak Palu beyleri ellerinde tuttıkları arazilerden eskiden daha fazla vergi talep ederek yüksek gelir elde etmişlerdi. Yeni sistem ile bu gelirlerinin bir kısmını kaybettiler. Bunu kabullenmeyen beyler ve ağalar, köylüler ile tarım ortaklarından bazen 1/5 veya 1/8 olarak aşar toplamaktaydılar. Bunun yanında kendilerine tohum satarak onları borçlandırmakta ve ürünlerinin neredeyse yarısından fazlasına el koymaktaydılar. Bu şekilde artık ürüne el koymanın yanında köylüleri ortakçı kullar veya maraba haline getirmişlerdi.¹²²⁸ Bu durum imparatorluğun diğer bölgelerinde de gözlemlenen merkezileşme ile birlikte toprak mülkiyeti ve vergi toplama usul ile miktarında meydana gelen değişimin neticesi olarak görülebilir. Nitekim Tanzimât reformları arasında yer alan kanunlardan biri de Müslim-gayrimüslim eşitsizliğinin giderilmesi ve kanun önünde eşit olarak vergi vermeleri idi. Bu durum Palu’da şikâyet konusu olmuş ve gayrimüslim Ermeniler, Müslümanlar ile eşit şekilde vergi alınmasını istemişlerdi.¹²²⁹ Benzer şekilde Palu halkı Tanzimât’ın getirdiği angarya yasağının da bilincindeydi. Nitekim Palu köylülerinin Sadaret’e yazdıkları dilekçede Palu beylerinden Abdullah’ın kendilerine zorla angarya hizmeti yaptırıp hiçbir ödeme yapmadığından şikâyet etmişlerdi.¹²³⁰

Her ne kadar yoğun şikâyetler olsa da devlet merkezi Palu’nun idârî durumunda değişim yapmayı ve yurtluk-ocaklık arazileri devlet hazinesine aktarma işlemini birkaç yıl erteledi. Ancak 1848 yılında Veşin köyünde meydana gelen olay bu süreci hızlandırdığı gibi devlete meşru bir müdahale hakkı da tanımıştı. Palu’daki arazilerin büyük çoğunluğuna mülkiyet ile sahip olan Abdullah Bey, Tanzimât’ın getirdiği vergi sistemini kendi çıkarlarına uygun bulmamış ve 1848’in ilk aylarında Harput valisine başvurarak aşar vergisi miktarında değişim talep etmişti. Palu beyleri ile tarım üreticisi köylüler, mahkemede karşı karşıya gelerek fikirlerini dile getirmişlerdi. Geçmiş dönem ile yeni düzenlemeleri karşılaştıran vilâyet heyeti, Palu beylerine hak vermiş ve 1/10’luk aşar düzenlemesinde Palu beyleri lehine bazı

¹²²⁸ BOA, A. MKT. 142/69. (Haziran 1848); Arsen Yarman, **Palu-Harpur 1878**, I. Cilt, Belge: İstanbul 2015, s. 83-90.

¹²²⁹ BOA, MVL. 28/21. (17 Eylül 1848)

¹²³⁰ BOA, A. DVN. 32/16. (1847); Benzer şikâyetler İmparatorluğun Rumeli tarafından da yapılmaktaydı. Ancak Tanzimât idâresi, gelecek muhalefetten çekindiğinden kesin değişim yerine köylüler lehine kısmi tadiller ile çözüm bulmaya çalışıyordu. Halil İnalçık, “Tanzimât Nedir?”, **Tanzimât: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, s. 53.

düzeltilmelerin yapılmasını uygun görmüştü. Yani beyler uygun gördüklerinde ek vergi (noksan-ı arz) koyabileceklerdi. Ancak köylüler zaten uzun zamandır bu tür fazla vergiden şikâyet etmekteydiler.¹²³¹ Tanzimât'ın getirdiklerinden haberdar olan halk, özellikle devlet merkeziyle daha sıkı ilişkilere sahip olan Ermeniler, fazla vergi konusunda yerel idârecinin dayatmasına karşı koymaktan geri durmamışlardı. Nitekim 14 Aralık 1847 tarihli belgede görüldüğü üzere, Palu'da yerleşik Ermeni halk Tanzimât'ın getirdiği değişimden faydalanmak istiyordu. Bunun en önemli göstergesi olarak Müslüman ile gayrimüslimler arasındaki vergi farklılığının giderilmesini talep etmeleri idi.¹²³²

Abdullah Bey'in yurtluk-ocaklık olarak mülkiyetinde olan ve mültezimi olduğu köylerden biri de Palu'nun güneydoğusundaki dağlar arasında yer alan Veşin köyüydü. 1845'te Tanzimât'ın ilanından sonra Abdullah Bey, dört yıldır bu köyden istediği miktarda aşar ve sâir vergiyi alamamıştı. Kendi otoritesine ve iktisadî çıkarlarına aykırı davrandıklarını düşündüğü Veşinlileri cezalandırmak ve gözlerini korkutmak üzere harekete geçmeye karar verdi.¹²³³ 1848 yılının sıcak Ağustos ayı Ramazan'a denk gelmişti. Ramazan'ı bitirmenin sevinciyle bayram namazını kılmak üzere köyün camisine toplanan Veşinliler, namaz kılmaya hazırlandıkları sırada uzaktan silah seslerinin geldiğini duydular. Kısa bir süre sonra sesler artarak camiye doğru yaklaşmaktaydı. Dışarı çıkıp baktıklarında gelenlerin Palu beyi Abdullah'ın vergi toplamaya gelen adamları olduklarını anladılar. Kendilerinin üzerine ateş açarak gelen beyin adamlarına silahlarıyla karşılık verdiler. Bu sırada meydana gelen çatışmayla Bayram sabahı kana bulandı. Veşin halkından üç kişi öldü ve dört kişi de çatışmada yaralandı. Ertesi gün Abdullah Bey, yanına topladığı yaklaşık 600 adamıyla köye geldiğinde köylüler korkudan dağlara kaçmıştı. Vergi olarak 144 hâneli¹²³⁴ Veşin köyünden 4.840 kıyye (yaklaşık beş ton)¹²³⁵ revgân-ı sade (tereyağı) isteyen Abdullah Bey, bu şekildeki kendisine karşı “meydan okuma” nedeniyle

¹²³¹ BOA, İ. MVL. 237/8388. (14 Şubat 1848); Arsen Yarman, Palu-Harpuz 1878, I. Cilt, s. 83.

¹²³² BOA, MVL 26/29.

¹²³³ Abdullah Bey, 1845 senesinden itibaren “Hısınmansur kaymakamlığına memur edildiğinden iki sene burada görev yapmış, ayrıca “Bedirhan Bey ve Dersim memuriyetlerinde” bulunduğundan, belirtilen vergileri toplayamamıştı. BOA, İ. MVL. 131/3491. (2 Şubat 1848)

¹²³⁴ 1841 tarihli Palu nüfus defterine göre Veşin köyünde 98 hânedede 308 Müslüman erkek kaydedilmişti. Bkz. Süleyman Yapıcı, **Palu 1841: Nüfus ve Toplum Yapısı**, s. 278-290.

¹²³⁵ 144 hâneli bir köyden istenen miktarın fazlalığı açıkça ortadadır.

öfkelenerek köyü ateşe verdi.¹²³⁶ Köydeki 144 evden 65'i yandı, bunun yanında köylülerin kendi yiyecekleri olan un, buğday ve sâir tahılları ile hayvanlarından bir kısmı ile hayvan yemleri de ateşte kül olup gitmişti. Ayrıca köydeki kavak ağaçları ile üzüm bağları da bu kundaklamadan payını almıştı. Geri kalan mallar da Abdullah Bey'in adamları tarafından alıkonuldu. Veşin köyünde meydana gelen şiddet haberi bölgenin her tarafına yayıldı.¹²³⁷

Bu olay belki Tanzimât öncesinde meydana gelmiş olsaydı pek büyümeden kapanabilecek ve failler cezalandırılmadan kalacaktı.¹²³⁸ Ancak Tanzimât sonrasında bunun böyle olmadığı görülmektedir. Nitekim olaydan sonra Veşin köy ahalisi derhal harekete geçerek şikâyetçi oldular. Köylerindeki bu saldırı hadisesi ile birlikte verilen maddi zararlarının tanzimini istediler. Öncelikle Harput'ta vilâyet meclisine şikâyetlerini bildirdiler ve mahkeme sürecini başlattılar. Köylüler bununla da kalmayarak durumu ayrıntıları ile anlatan bir yazıyı köyün ileri gelenlerinin imzalarını taşıyan bir mahzar ile İstanbul'a Meclis-i Vâlâ'ya gönderdiler. Bu şekilde Palu beyi Abdullah ile adamlarının yargılanmaları ve gerekli cezaya çarptırılmalarını talep ettiler.¹²³⁹ Harput vilâyet meclisinde dava görülürken Abdullah Bey, Harput'ta hapse atıldı. Mahkeme daha sonra Harput'a Abdullah Bey ile köylüler mahkeme huzurunda yüzleştirildi. Abdullah Bey hem mahkemede hem de Padişaha, sadarete ve Meclis-i Vâlâ'ya gönderdiği mektuplarda suçsuz olduğunu ve meşru vergi talebine karşı köylülerin direncini olayın müsebbibi olarak belirtti. Köyü yakının kendisi değil, Veşin ile düşmnağı olan Karabegan aşiretleri olduğunu iddia etti. Kendisinin haklı olduğunu ve köylülerin cezalandırılmasını talep etti. Her iki tarafın iddiaları dinlendikten sonra karar için Meclis-i Vâlâ'ya başvuruldu. Mahkeme süreci devlet merkezine taşındı. Abdullah Bey ve Veşin köyünden Molla İsmail ile Mehmed adında iki temsilci mahkemede yüzleşmek üzere İstanbul'a gönderildi.¹²⁴⁰ Neticede Meclis-i Vâlâ'da alınan kararlar Abdullah Bey suçlu bulunarak

¹²³⁶ Köy vekili olarak İstanbul'a giden imam Molla İsmail, Abdullah Bey'in bu miktar vergi talebine karşı "bunu vermeye kuvvetimiz yoktur" dediklerinde Abdullah Bey'in dokuz yüz adamıyla köyü yaktığını belirtir. **BOA, İ. MVL.** 139/3859. (15 Mart 1849)

¹²³⁷ **BOA, İ. MVL.** 139/3859. (10 Mart 1849); Veşin köyüne verilen zararın tam dökümü için bkz. **BOA, MVL.** 30/13. (17 Nisan 1849)

¹²³⁸ Abdullah Bey, bu olayın büyütülmesini Harput valisi Sabri Paşa ile aralarında yaşanan Çerkez cariye tartışması nedenine bağlayacaktı. **BOA, İ. MVL.** 139/3859-6. (18 Mayıs 1849)

¹²³⁹ **BOA, İ. MVL.** 131/3491. (27 Ekim 1848)

¹²⁴⁰ **BOA, İ. MVL.** 139/3859-4. (10 Mart 1849)

Tekfurdağı'na (Tekirdağ) sürgün edildi.¹²⁴¹ Kesin kararın alınması için bölgede Palu kazâ müdürü, Dersim sancağı Kaymakamı Ahmed Paşa ve Madeni-i Hümâyûn görevlilerinden bu konunun tarafsız bir şekilde ayrıntılı olarak incelenmesi istendi.¹²⁴² Bu sırada dava Abdullah Bey'in işlediği hukuksuzluklarının yargılanması boyutundan Tanzimât'ın yurtluk-ocaklık sancaklarda uygulanması gibi geniş bir alana kaydı. Zaten Tanzimât reformlarının uygulanmasından sorumlu olan Meclis-i Vâlâ, uzun süredir Palu ve çevresinde uygulamak istediği reformları tartışma ve buna kesin çözüm bulma fırsatı yakaladı. Bunun yanında Abdullah Bey'in Tekfurdağı'nda sürgünde bir yıl geçirdikten sonra erkek evlat bırakmadan ölmesi de merkezi hükûmetin Palu'da yurtluk-ocaklığın kaldırılması için meşru bir bahâne oldu. Çünkü kanuna göre yurtluk-ocaklık sancaklarda bey, varis bırakmadan vefat ederse mülkiyetindeki topraklar devlet hazinesine aktarılabilirdi. Fakat Abdullah Bey'in erkek evladı olmamasına rağmen varisi olan kardeşi Mehmed Necip Bey hâlâ hayattaydı. Yani merkezi hükûmetin varis bırakmadan öldüğünden arazilere el koyma planı aslında bir bahâneydi. Bu bahâneye dayanarak 1850 yılında devlet merkezi, Palu beylerinin elinde bulunan yurtluk-ocaklık arazilere el koydu ve bir süre sonra da bunları satışa çıkardı. Bu karar alınırken bir yıl önce engel olduğu söylenen güvenlik ve asayişin Palu'da temin edildiği ifade edilmekteydi.¹²⁴³

Veşin'de yaşananların devlet merkezine yansımalarıyla Palu'da Tanzimât'ın kati şekilde uygulanarak yurtluk-ocaklık statüsünün ilgâ edilmesi, Palu beylerinin elindeki arazilerin önce devlet hazinesine aktarılması ve daha sonra topraksız halka dağıtılması sürecini başlattı. Böylece devlet merkezi Palu beylerinin elinde bulunan büyük miktardaki verimli ve ekilebilir arazilere el koyarak iktisadî güçlerini zayıflatmak istiyordu. Bunun akabinde idârî görevlerine de son verilerek merkezi hükûmetin direkt idâresi tesis edilecekti. Çünkü merkezi hükûmet yurtluk-ocaklık olarak idâre edilen Palu'dan hiçbir şekilde vergi tahsil edemediği gibi, köylülerin beylerden şikâyetlerine de cevap vermekte zorlanıyordu. Bu durumda çözüm olarak yurtluk-ocaklıkların kaldırılması ile devlet arazilere el koyacak ve köylülere

¹²⁴¹ BOA, İ. MVL. 139/3859-7. (20 Nisan 1849)

¹²⁴² BOA, İ. MVL. 139/3859-6. (18 Mayıs 1849)

¹²⁴³ BOA, İ. MVL. 162/4721. (5 Şubat 1850); Nilay Özok-Gündoğan, "Ruling the Periphery, Governing the Land: The Making of the Modern-Ottoman State in Kurdistan, 1840-70", *Comparative Studies of South Asia Africa and the Middle East*, 34/1 (2014), p. 172.

dağıtarak daha düzenli şekilde vergisini toplayacaktı. Böylece hem beylerin halktan “kanunsuz” vergi almaları engellenecek hem de devlet hazinesi düzenli gelir akışını sağlamış olacaktı. Bu metot Tanzimât’ın asıl amaçlarından biriydi. Bu amacı gerçekleştirmek için sadece Palu beylerinin değil, diğer ekâbir ve ağaların elinde bulunan araziler de kamulaştırıldı. Toprak mülkiyetinde ve vergi toplama usulünde meydana gelen bu değişim, klasik ile modern dönem idârî anlayışı arasındaki temel farka işaret etmektedir. Nitekim merkezi hükûmet ekilebilir araziye topraksız ve fakir köylü halka sattı ve bunların eline devlet merkezince (Defterhâne-i Amire) onaylanan bir tapu senedi verdi. Hâlbuki daha önceki dönemlerde Palu arazisi yurtluk-ocaklık olarak beylerin elinde olduğundan Palu beyleri, herhangi bir yerin mülkiyetini satmak veya tasarrufunu başka birine devretmek istediklerinde kendileri bir berat düzenleyip işlemi gerçekleştiriyorlardı.¹²⁴⁴ Yani merkezi hükûmet hiçbir şekilde bu toprakların satış ve devir işlemine karışmıyordu. Ancak Tanzimât reformu ile beylerin elindeki bu ayrıcalığa da son verilerek toprak sahipliği için yasal bir düzenleme getirilmiş ve merkezden tapu verilerek standart bir düzene oturtulmaya çalışılmıştı.¹²⁴⁵

Toprakları merkezi yönetim altına alarak bir kısmını satan Tanzimât idâresi, çok geçmeden yeni bir itiraz ile karşılaştı. Yukarıda belirtildiği üzere Abdullah Bey, erkek evlat bırakmadan vefat etmiş; ancak varis olarak kardeşi Mehmed Necip Bey ailenin mülklerini kendi uhdesine almak üzere meşru ve Kanunî hakkını kullanmıştı. Merkeze başvurarak kardeşinin elindeki arazilerin miktarını belirterek kendisinin tasarrufuna verilmesini istemişti. Ayrıca bu durumun meşruiyetini belirtmek üzere 1535 tarihinde Kanunî Sultan Süleyman tarafından Cemşid Bey’e verilen nişan-ı hümayun ve en son Abdülmecid tarafından 1841’de Abdullah Bey’e verilen berat metninin birer kopyasını da eklemiştir. Bu durum karşısında devlet merkezi geleneksel idâre uygulamaları ile Tanzimât’ın yeni tarzı arasında kalmıştı. Fakat Necip Bey’in elindeki belgeler ile ifade ettiği klasik dönemden kalma anlaşma ve müzakere yöntemine de aykırı davranılamazdı. Nitekim bir süre sonra belirtilen araziler Necip

¹²⁴⁴ Konu önceki bölümde arşiv belgelerinden örneklerle anlatılmıştı.

¹²⁴⁵ Nilay Ö. Gündoğan, “Sınırı Vergilendirmek, “Gerikalmış”ı Yönetmek, Kürdistan’da Modern Osmanlı Devleti’nin İnşası, 1840-1860”, s. 97.

Bey'e geri verildi.¹²⁴⁶ Necip Bey'in bu bürokratik başarısı çok uzun sürmeyecekti. Zira Tanzimât reformcuları toprak mülkiyeti, tasarrufu ve vergilendirme konusundaki girişimlerini hızlandırarak yeni bir düzenlemeye gittiler ve bütün toprakları hazineye aktardılar.¹²⁴⁷ Fakat bu durum hiçbir kesimi memnun etmemişti. Öncelikle beyler ve ağalar ellerindeki arazileri kaybettikleri için karşı geldiler. Müslim ve gayrimüslim köylüler ise araziye satın alacak paraları olmadığından toprakların yine beyler ve ağalar tarafından alınacağından yakınmaktaydılar. Bu durum şiddetli tepki ve şikâyetlere neden olunca devlet merkezinden şöyle bir karar alındı: Arazilerin üçte biri herhangi bir bedel alınmadan beylere verilecek, üçte biri de Müslüman ahaliye ve geriye kalan üçte biri ise gayrimüslim ahaliye satılacaktı.¹²⁴⁸ Köylü halkın parası olmadığından toprak almakta sıkıntı yaşamış ve durumu merkeze bildirmişti. Bu şekilde arazinin tekrar beyler ve ağaların tasarrufu altına gireceğinden kendilerinin tekrar beylerin baskı ve hükümranlığına tabi olacaklarından şikâyet etmişlerdi. Durumun farkında olan devlet merkezi bunu önlemek üzere bu toprakların az bir peşinat vermek şartıyla Müslim ve gayrimüslim köylülere satılmasını bildirmişti. Elleri arazi olanlara da devlet merkezinden tapu verilerek mülkiyet hakları garanti altına alınmıştı.¹²⁴⁹

Bütün bu düzenlemeler Palu ve Eğil yurtluk-ocaklık sancaklarında uygulanmıştı. Ancak bunlar sistemin kesin dönüşümünden ziyâde beylerin elindeki iktisadî kaynakların alınması ve zayıflatılması amacını taşıyordu. Bunun yanında topraksız köylü halk da bundan istifade ile ortakçı olduğu ve maraba olarak çalıştığı toprakların sahibi olmak üzere kıyasıya bir mücadeleye girişmişti. Bu arada yerel idâreci elit ise geleneksel idâreleri ile topraklarını kaybetmemek için son kozlarını kullanarak mücadeleye devam etmekteydi. Tüm bu çekişmeler sırasında Tanzimât idâresi de beylerin elindeki büyük toprakları küçük parçalara bölerek hem beylerin iktisadî gücünü kırmak hem de topraksız köylülere arazileri tevdi ederek tarımsal

¹²⁴⁶ BOA, İ. MVL. 237/8388. (27 Nisan 1852)

¹²⁴⁷ BOA, İ. MVL. 237/8388. (27 Nisan 1852); Bu tarihte Palu'daki köylerden vakıflar da dâhil olmak üzere 88'i Palu beylerinin, 36'i ağaların elindeydi. Bey ve ağaların elinde olmayan köylerin sayısı ise 157 idi. Bkz. Nilay Ö. Gündoğan, "Sınırı Vergilendirmek, "Gerikalmış"ı Yönetmek, Kürdistan'da Modern Osmanlı Devleti'nin İnşası, 1840-1860", s. 101. Hâlbuki 1841 Palu Nüfus Defterine göre Palu'da 281 Müslim, 42 gayrimüslim olmak üzere toplam 323 köy kayda geçmişti. Bkz. **Palu 1841: Nüfus ve Toplum Yapısı**, s. 967.

¹²⁴⁸ BOA, İ. MVL. 245/8911. (6 Eylül 1852)

¹²⁴⁹ BOA, İ. MVL. 162/4721. (25 Şubat 1850)

üretimden vergi almayı kolaylaştırmak ve bunu bir düzene bağlamak niyetindeydi. Devletin yaptığı bu düzenlemeler askerî güç kullanmaktan ziyâde, müzakere ve karşılıklı anlaşma yoluyla icra edilmişti. Cizre, Hakkâri ve Mahmudî beylerinin aksine Palu, Eğil ve Çermik beyleri merkezi devlet aygıtıyla daha fazla bütünleşmiş ve merkezin dayatmaları karşısında isyan ve silahlı karşı koyma yolunu tercih etmemişlerdi. Zira buldukları coğrafya itibariyle merkezi hükûmetin askerî müdahalesine daha açık olduklarından kendileri açısından rasyonel olmayan bu yola başvurmazdılar. Bunun yerine kısmi muhalefet ve meşru haklarını ellerindeki belgeler ile devlet merkezine kabul ettirmenin yollarını aradılar.¹²⁵⁰

Netice itibariyle beylerin siyasal ve iktisadî güçlerini kırmayı hedefleyen bu girişimler nispeten başarılı oldu. Fakat Tanzimât reformcularının amaçladığı vergi ve arazi düzeni konusunda merkezileşme ve düzenli gelir denetimi sağlanamadı. Beylerin arazi üzerindeki hegemonyası birkaç on yıl daha devam edecekti.¹²⁵¹ Hatta bu sırada yerelden merkeze yansıyan yoğun şikâyetler nedeniyle idârî ve malî kontrolü sağlamak üzere bölgeye asker sevk edilmesi istendi.¹²⁵²

Buraya kadar daha ziyade olayın iktisadî ve sosyal boyutuna ışık tutuldu. Bunun yanında idârî değişime değinilerek Palu’da hükümler olan hânedanın nasıl ortadan kaldırıldığı izah edilmelidir.

Abdullah Bey’in sürgün edilmesinden sonra Palu kazâsı müdürlüğüne yine aileden Tahir Bey atanmıştı. Ancak Harput valisi merkeze yazdığı yazıda “Palu gibi yurtluk-ocaklık sahibi ümerâdan müdür atamak gerektiği halde, ümerâdan atanan müdürlerin zulüm ve adaletsizliklerinden halk şikâyetçi olduğunu, şikâyetlerin engellenmesi için ümerânın dışından birilerinin müdür atanmasının daha uygun olacağını” teklif etti. Bu teklife binaen halkın isteği ile ümerâdan Tahir Bey’in

¹²⁵⁰ Nilay Özok-Gündoğan, **The Making of the Modern Ottoman State in The Kurdish Periphery: The Politics Of Land And Taxation, 1840-1870**, p. 28-29; Ömer Toraman, **Tanzimât’ın Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet Sancaklarında Uygulanması (1839-1864)**, Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2010, s. 162-163.

¹²⁵¹ J. Klaine’e göre toprak mülkiyetinde değişimi öngören “Arazi Kanunnâmesi”, bölgede 1870 yılına kadar uygulanmamıştı. Janet Klein, **Power in the Periphery: The Hamidiye Light Cavalry and the Struggle over Ottoman Kurdistan, 1890-1914**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Princeton University 2002, s. 268. Kitabın Türkçesi: Janet Klein, **Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri**, Çev. Renan Akman, İletişim: İstanbul 2013.

¹²⁵² BOA, A. MKT. 166/99. (1 Ocak 1849)

azledilerek yerine Harput âyanından ve meclis üyelerinden Keşşafzâde Ahmed'in atanması uygun bulunmuştu.¹²⁵³ Ancak doğal olarak yerelde bu durum kabul görmediğinden Palu emir ailesi, topladıkları bazı ileri gelenler ile birlikte Keşşafzâde'nin konağına giderek bu karara muhalefet etmişlerdi.¹²⁵⁴ Buna karşın Palu beylerinin elindeki yurtluk-ocaklık arazilere el konularak hazineden idâre edilmesi ve arazilerden elde edilen hasıllata göre beylere belli bir ücret ödenmesi durumunda köylü ve halkın rahat edeceği gibi devlet hazinesine de yararlı olacağı vali tarafından bildirildi. Ancak bunun gibi çokça arazi bulunduğundan bu işlemin bir süre daha tehir edilmesi uygun bulunmuştu. Bunun yanı sıra Palu kazâsının büyük olması ve halkının "Ekrad ile aşiretlerden" oluşması nedeniyle bir tabur nizâmî askeri ya da o miktar başıbozuk askerin gönderilmesini de istemişti. Bu isteklere karşın durum Meclis-i Vâlâ'da görüşülmüş Palu'ya kazâ müdürü olarak ümerânın dışında "bendegândan" birinin atanması uygun bulunmuş ve Abdullah Bey'in ataması yapılmıştı. Böylece Palu beylerinin müdür atanmaları engellenerek idârî ve siyasî güçlerine son verilmişti. Asker sevki işi ise uygun bulunmamış, konunun Anadolu Ordu Müşiri'nden sorulması ve ona göre karar alınması gerektiği bildirilmişti.¹²⁵⁵

Palu beyleri tarafından sistemin kaldırılmasına dair yapılan şikâyetlere karşılık, devlet merkezinden yurtluk-ocaklık suretiyle toprak tasarrufunun sona ermesinin hukukî gerekçesi olarak, bu ümerânın tasarruf ve idârelerinin "cihad hizmeti" karşılığı olduğu, oysa yapılan yeni askerî düzenlemelerin faydalı olması ile bu usulün fesh ve terk edilmiş olmasını göstermişti. Bu husus son derece önemlidir. Zira devlet merkezi düzenli orduya geçişle birlikte artık beylerin aşiret güçlerine ve askerlerine ihtiyaç duymadığından sistemin işlevsizleştiğini açıkça belirtmiş ve bu tarz yönetim gereksiz bulunarak sisteme son vermişti. Dolayısıyla Palu beylerinin

¹²⁵³ **BOA, C. DHL.** 309/15450. (18 Ocak 1849)

¹²⁵⁴ "Ecnebiden (aile dışından) müdür atanmasından" rahatsızlıklarını belirtmişlerdi. **BOA, MVL.** 30/39. (6 Ocak 1849)

¹²⁵⁵ "... *Kazâ-i mezbûrda bu misillü yurtluk ve ocaklık sahibi olan ümerâdan müdür ta'yin olunageldiği derkâr ise de zulm ve te'addilerinden dolayı ahali mutazarrır olduklarından bu usûlün önü kestirilmek üzere istid'ayı ahaliye mebnî orada müdür bulunan Tahir Bey'in 'azliyle yerine Keşşafzâde Ahmed Ağa'nın iki bin beş yüz kuruş maaşla müdür ta'yin kıldığı ...*" **BOA, İ. MVL.** 131/3491. (22 Aralık 1848))

ellerindeki “berat/temessük/temliknâme” gibi belgelerin bir meşruiyeti de kalmamıştı.¹²⁵⁶

Bu sırada Harput valisi Tanzimât ile birlikte kurulan Palu meclis üyelerinin de değişmesini talep etmişti. Valiye göre meclis üyeleri hakkaniyet ve adalet çizgisinde hareket etmemiş ve olumsuz tutumlar takınmışlardı. Zira Abdullah Bey olayında güçlünün yanında durarak köylülerin haklarını gözetmemiş ve Tanzimât uygulamalarını yerine getirmemişlerdi. Bu durumu görüşen Meclis-i Vâlâ, gerekli değişim işleminin yapılması için talimat vermişti.¹²⁵⁷

Bir yıl önce tehiri için emir verilen yurtluk-ocaklıkların kaldırılması meselesini görüşen Meclis-i Vâlâ, artık Tanzimât’ın tam olarak uygulanmasının zamanının geldiğine kanaat getirmişti. Zira Palu kazâsı müdürlüğü yerli beylerden alınmış ve “bendegândan” Abdullah Bey’e verilmişti. Ayrıca sürgünden olan Abdullah Bey ise evlat bırakmadan vefat etmişti. Abdullah Bey’in ölümünü fırsat bilen devlet merkezi, şartların uygun olmasıyla kesin değişim için 25 Şubat 1850’de Meclis-i Vâlâ kararını vererek uygulama için Harput valisine ve Palu kazâ müdürüne emir yazıldı. Buna göre “*ümerâ ve ağalar tasarrufunda bulunan bu gibi yurtluk ve ocaklıkların sahiplerine münasibi vechile birer miktar ma’âş tahsisıyla hazine-i celileden zabtı*” istenmişti.¹²⁵⁸ Böylece Palu yurtluk-ocaklığı idârî ve malî olarak merkezi hükûmetin kontrolü altına alınmış oldu.

1848’den itibaren Palu ve Eğil kazâlarına atanan müdürlerin bölge dışından (ecnebiden) atanmasına oldukça dikkat edildi. Ayrıca müdür atamaları direkt padişah buyruldu ile yapılmaktaydı. Atama belgesinde şu ifade dikkat çekmekteydi: “ ... Atanan müdürün adaletsizliğe ve Tanzimât-ı Hayriyeye aykırı hal ve harekette bulunmaması ve zimmetine emval-i mîrîyeden akçe geçirmemesi için Harput valisi tarafından takip edilmesi ... ”.¹²⁵⁹

¹²⁵⁶ Ömer Toraman, **Tanzimât’ın Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet Sancaklarında Uygulanması (1839-1864)**, s. 164.

¹²⁵⁷ BOA, C. DHL. 309/15450. (18 Ocak 1849)

¹²⁵⁸ BOA, İ. MVL. 131/3491. (10/a -10/b).

¹²⁵⁹ Ömer Toraman, **Tanzimât’ın Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet Sancaklarında Uygulanması (1839-1864)**, s. 90-92.

Netice itibariyle Palu beylerinin üç yüz yıldan fazla süren yurtluk-ocaklık idâresi son buldu. Devlet merkezi hem arazilere hem de idârî geleneklerine el koydu. Arazilerin üçte birlik kısmı (1/3) kendi geçimlikleri için devlet tapusuyla beylere geri verilmişti. Bazılarına ise arazileri karşılığında maaş tahsis edildi.¹²⁶⁰ Bundan böyle Palu beyleri kazâ müdürü olarak da atanmayacaktı, onların yerine devlet merkezinden memurlar bu vazifeyi icra edecekti. Böylece İstanbul'dan doğrudan idâre edilen ve merkezi kontrolün sağlandığı modern yönetim biçimine geçilmiş oldu. Bu sistemle birlikte toprak mülkiyeti, vergi düzeni ve siyasî-askerî otorite rasyonel düzeye çekilmeye çalışıldı. Ancak bölgedeki yetersiz ve kalifiye olmayan devlet memurları, bölgenin coğrafi ve sosyal yapısı istenen performansın elde edilmesine engel teşkil ediyordu. Nitekim bölgeye dışardan gelen kazâ müdürleri belirlenen vergi miktarından fazlasını talep ederek halka baskı yapmaya devam ettiler. Yine kazâda kurulan meclislere halkın gerçek temsilcileri yerine bey ailesi ve ağalar başta olmak üzere malî gücü elinde bulunduran ekâbir doluşarak istenen nihâi hedefe ulaşılmasına engel oluyorlardı. Bu şekilde devam eden idârî ve iktisadî çekişmeler Cumhuriyet'e kadar devam edecekti. Palu emir ailesinin üyeleri ise ellerinde tuttukları araziler ile iktisadî varlıklarını devam ettirdikleri gibi fırsat bulduklarında yönetim kademelerini ele geçirmek üzere harekete geçmekten geri durmayacaklardı.

¹²⁶⁰ Çıldır, Hizan, Muş, Hakkâri, Mahmudî ve Cizre'deki uygulamalar için bkz. Fatih Gencer, "Merkezîleşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi". **Tarih Araştırmaları Dergisi**, sy. 49 (2011), ss.75-96.

SONUÇ

İmparatorluk merkezinin uzak bir köşesinde yer alan Palu'nun, idârî ve iktisadî bağlamda payitaht/yönetim merkezi ile ilişkilerine yakından bakıldığı bu çalışmada, tarihî süreçler itibarıyla meydana gelen değişimler, ilişki ağları, idârî fonksiyonun niteliği ve nasıl anlaşılması gerektiği gibi konular ele alınmıştır. Öncelikle Palu'da vuku bulan gelişmelerin, değişim ve dönüşümlerin imparatorluk politikalarıyla paralel seyir takip ettiği ana tezi burada öne çıkmıştır. İmparatorluğu etkileyen küresel dalgalanmalar ve krizlerin akisleri çok geçmeden taşraya da yansımaktadır. Bu düzlemde Palu “aynasına” yansıyan gelişmeler ile imparatorluğun taşrada örgütlenme biçimi ve gelişen olaylar karşısında kendini yeni durumlara uyarlamada esnekliği bu çalışmada açıkça görülmüştür.

Klasik dönen yönetim anlayışıyla imparatorluk coğrafyasının farklı yerlerinde uygulanagelen ve yerel güçlerin kendilerini ifade etmesini mümkün kılan, gönüllü veya zorunlu esnekliğin bir tezahürü olarak Osmanlı taşra teşkilatında yer bulan yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklar, imparatorluğun taşra idârî düzeninin temelini teşkil eden timar sisteminin aslında bir parçası olmakla birlikte, uygulamalar itibarıyla resmi temsil bakımından üç noktada farklılık arz etmekteydi. Bunların ilki, hem yurtluk-ocaklık hem de hükûmet sancaklarda idâreci tayinleri mahalli beyler veya aşiret liderleri içinden yapılmakta ve ölüm veya sair sebeplerle değişim gerektiğinde yine bey ailesinden birisi seçilerek “aile yönetimi” devam ettirilmekteydi. İkincisi ise hükûmet sancakların hâkimlerine ve ailesine mülkiyet tarîkiyle has olarak tevcih edilen arazilerde tahrir yapılmamaktaydı. Tahrir yapılmaması sancakbeyinin veya hâkimin bölgesinde vergileri kendi adına toplaması ve kısmen merkezi bürokrasinin dışında kalması anlamına geliyordu. Üçüncüsü de hükûmet sancaklarda “kul taifesi” denilen yeniçeri garnizonlarının bulunmamasıydı. Dolayısıyla yurtluk-ocaklıklar kısmi idârî serbestiyete sahip iken, hükûmet sancaklar diğerlerine nispetle hem idârî hem de malî serbestiyet içindeydi. Bu ayrıcalıklar dışında, imparatorlukta timar sistemi uygulanan diğer sancaklardan hiçbir farkları yoktu.

Birinci bölümde gösterildiği üzere, bunlar, kendilerine tanınan ayrıcalıklar karşılığında halkın refah ve güvenliğini temin etmenin yanı sıra teklif edilen askerî,

lojistik, haberleşme, sınırların korunması, kale inşası ve tamiri, aşiretlerin tedibi ve eşkıyalığın önlenmesi, maden üretimi ve sair görevleri yerine getirmek zorundaydılar. Bu görevleri yerine getirmemeleri halinde, merkezden atanan diğer sancakbeyleri gibi görevden alınırlardı. Ancak bunların yerine merkezden bir yönetici atanmaz, bey ailesi içinden uygun olan kişi tayin edilirdi. Ayrıca bu atanma süreci de sancağın bağlı olduğu eyâletin valisinin bilgi ve arzına göre yapılırdı. Dolayısıyla eyâlet valisi bu sancakların hem mülkî amiri hem de askerî komutanı olarak görev icra ederdi. Palu hükûmeti XVIII. yüzyıla kadar idârî, malî ve askerî açıdan Diyarbekir valisine bağlıyken, Maden-i Hümâyûn Emâneti'nin kurulmasıyla buraya bağlandı ve bürokratik değişikliğe uğradı.

Yurtluk-ocaklık ve hükûmet sancaklar ilk kuruluş döneminde birbirlerine benzer statü ve idârî uygulamalar gösterdi. Bu şekilde devam ederek Sultan Süleyman döneminde kanunî bir çerçeveye oturtuldu. Bununla beraber bir süre sonra uygulamada, hukukî düzenlemelerden farklı yollar izlendiği tespit edilmektedir. Nitekim bazı yurtluk-ocaklık sancaklar klasik Osmanlı sancağına çevrilmişken, kimi durumlarda timar sistemine dâhil bir sancak, yurtluk-ocaklık olabilmekteydi. Hükümet sancaklar, Bitlis hariç tutulursa, tahrir yapılmayan yerlerdi, ancak Genç hükûmetinde tahrir yapılmadan timar sistemi uygulanmıştı. Bu tarz sancaklarda tahrir yapılmadan bazı gelirler tahmini olarak hesaplanıp, sancakbeyine, ailesine veya sancaktaki görevlilere dağıtılabilmekteydi. Bazı yurtluk-ocaklık sancaklarda timar uygulanmayıp, tahrir yapılmadığı da vakiydi. Dolayısıyla sistemin işleyişinde bir yeknesaklık olmadığı belirtilmelidir. Bu nedenle sistem için genel yorumlar yapmak yerine her bir sancak ayrıca ele alınmalı ve kendi şartları içindeki gelişim dönemi ve değişim ile birlikte buna neden olan etmenler tespit edilmelidir. Zira Palu ile yakınında yer alan Eğil ve Çermik, benzer bir değişim ve dönüşüm süreci yaşarken, sınır hattında bulunan Hakkâri, Cizre ve İmadiye hükûmetleri ise farklı aşamalardan geçmişlerdi.

Statü ve ayrıcalıklarının belirtildiği 1520'li yıllara tarihlenen listelerde görüldüğü üzere Bitlis, Hısnıkef, Hakkâri, Cizre, İmadiye, Çemişgezek ve Soran eyalet olarak kaydedilmiş ve diğer eyaletlerden üstün olduklarından bunlara yazılan fermanlarda elkâblarının farklılığı belirtilmişti. Ancak ilerleyen yıllarda bu statü

farklılığı değişime uğradı. Çemişgezek, Hısnıkeyfa, Bitlis ve Soran eyaletleri klasik Osmanlı sancağı haline getirildiler. Dolayısıyla XVII. yüzyılda Diyarbekir’de idârî üstünlüğü ve statü farkı olanlar Cizre, Eğil, Palu, Hazzo ve Genç hükûmetleriydi. Nitekim bunlardan Palu hükûmetinin idârecileri 1640’lardan itibaren paşa rütbesi ile taltif edilerek idârî ve askerî önemlerine işaret edildi. Bunlardan İbrahim, Yensur ve Mehmed Kucur Bey hem paşa ünvanı kullanmış hem de Osmanlı seferlerinde asker sürücüsü görevi yapmışlardı. Bu dönemde Palu’nun yanında Cizre ve Hakkâri hâkimleri için paşa ünvanı kullanıldığı görülmektedir. XVIII. yüzyılda ise bu ünvanın diğer beyler için kullanılmaya ve yaygınlaşmaya başladığı tespit edilmektedir.

Klasik dönemde Palu hükûmetinin idârî ve iktisadî yapısının ayrıntılı incelenmesi sonucunda, 1515’te başlayan sistemin kendi içinde bazı değişim ve dönüşümler geçirse de idârî ve hukukî varlığını Tanzimat’ın kesin şekilde uygulandığı 1850 yılına kadar devam ettirdiği görülmektedir. Dolayısıyla bu aradaki dönemi “geleneksel” ya da “erken modern devlet anlayışı” olarak tasnif etmek mümkün olmaktadır. Zira Tanzimat uygulamalarıyla “modern” devletin gerekleri olan bürokratik devlet aygıtı devreye girmiş ve geleneksel yapıyı ifade eden “yerel idâreler/beylikler/hanedânlar” son bulmuştur. Böylece hem idârî mekanizma hem de vergi sistemi batıdaki örnekler gibi rasyonel bir düzeye çekilmeye çalışılmıştır.

Palu örneğinde görüldüğü üzere, geleneksel yapıyı ifade eden ve yerel beylerin hâkim olduğu sistemde Cemşid Bey ve kendisinden sonra gelen ardılları, Osmanlı padişahından aldıkları berat/temliknâme/temessükle yönetimlerini meşrulaştırmış ve gittikçe güçlenen “siyasal elite” dönüşmüşlerdi. Bu sistemin kurulmasında temel nedenler yine erken modern dönemin siyasal ve sosyal yapısında yatmaktaydı. Zira bu dönemin Palu’sunu oluşturan coğrafyada etnik, dinî ve sosyal yaşam düzeninde homojenlik mevcut değildi. Keza tarım topraklarının sınırlı ve sanayinin yok denecek kadar az olduğu bölgede temel geçim kaynağını hayvancılık oluşturmaktaydı. Palu’da, şehir merkezi ve burayı çevreleyen dağlık alanlar ve bunların vadilerindeki yayla alanlarında hayvancılık ile geçinen göçebe, yarı göçebe ve yerleşik köylü olmak üzere üç farklı kesim ortaya çıkmaktaydı. Nüfusun önemli bir kısmını oluşturan bu yapıyı idâre etmek için dönemin makul yolu, Osmanlı

öncesinde de bölgede var olan ve güçlü aşiretin reisi olarak yönetimi elde tutmuş olan karizmatik lider Cemşid Bey'e yönetimi vermektir. Çaldıran Savaşı'na katılarak Osmanlı yönetimini tercih eden Cemşid Bey, devlet merkezinin onayı ve desteğini alarak bu şekilde dağınık ve yönetilmesi zor olan yapıyı idârî kontrol altına alabilecekti. Merkezi hükûmet için bu şekilde bir yönetim tarzı pratik ve pragmatikti. Zira merkezden gönderilecek bir yönetici yörenin toplumsal yapısına ve geleneklerine yabancı olduğundan aşiretleri ve bölge halkını hâkimiyet altına almakta zorlanacaktı. Zaten erken modern imparatorluklarda, genellikle merkezden uzak bölgelerde üst hâkimiyeti tanımak, vergi ve asker vermek şartıyla yerel idârelerin devamına izin verilirdi. Osmanlılarda benzer uygulamanın uzunca bir dönem tercih edildiği görülmektedir. Devlet merkezinin yanında, yerel güçler de merkezi kontrolün esnetildiği bir alanda yönetim sürdürmeyi tercih ediyorlardı. Böyle bakıldığında bu durum hem merkez hem de yerel için karşılıklı pragmatizme dayanmaktaydı. Palu beylerinin kendi idârî geleneklerinin devamı için devlet merkezi ile yaşadıkları ciddi tartışmalarda hemen ellerindeki "temliknâme ve beratları" ibraz ederek haklarının meşruiyetini iddia etmeleri ve müzakereye girişmeleri tam da bunun göstergesidir.

Daha önce işaret edildiği üzere Palu hükûmetinde, hiçbir zaman tahrir yapılmadı ve bölgenin gelirleri devlet merkezince tespit edilmedi. Bu durum belgelerde geçen "*Palu sancağı ocaklık olmağla kurâ ve mezâri' ve nahiyeleri bi'l-külliyeye hâric ez-defter olup, Asitâne-i Sa'âdetümde mahfûz olan defter-i icmâl ve mufassalumda kaydı olmamağın*" ifadesiyle belirtilmekteydi. Dolayısıyla Palu'nun cizye haricindeki vergilerini Palu beyleri toplamaktaydı. Palu'da halktan alınan vergiler ilk dönemde Akkoyunlu Uzun Hasan Kanunları ve âdet-i Ekrad denilen Osmanlı öncesi yerel uygulamalara dayanmaktaydı. Osmanlı idâresinin kurulmasından sonra halka büyük bir maddi külfet yükleyen bu tür vergiler peyderpey kaldırılarak, yerine Osmanlı vergi rejimi ikame edildi. Palu beyleri kendilerine has olarak verilen bu gelirleri toplayıp, mükellefiyetlerini yerine getiriyorlardı. Bunlardan en önemlisi seferlere asker götürmektir. Palu hâkimleri, devlet tarafından kendilerine has olarak verilen arazilerin bir kısmını sipahi olacak kişilere verip, savaş zamanı hizmet almaktaydılar. Bunun yanında topraktan ve

hayvancılıktan elde edilen vergi gelirlerini, hem kapı halkı hem de aşiret kuvvetlerinden oluşan küçük bir orduyu beslemekte kullanıyorlardı. Ayrıca askerlik yanında merkezi hükûmete bazı maddi mükellefiyetleri de vardı. XVI. yüzyıl sonuna kadar bey atanan kişi devlet merkezine tahvil akçesi öderken, XVII. yüzyılda her yıl belirli bir meblağ vergi ödenmeye başlandı. Bunun yanında XVII. yüzyıl ortasına kadar alınmayan avârız, nüzûl ve sürsat türü vergiler de alınmaya başlandı. Bu durum iktisadî serbestiyetin sınırlarının gittikçe daraldığını göstermektedir.

XVI. yüzyılda istikrarlı bir yönetime sahne olan Palu hükûmeti, Safevi sonrası bölgenin savaş alanından ve sınır hattından uzaklaşması ile ekonomik, demografik ve fiziksel gelişme gösterdi. Cemşid Bey'in altmış yıl süren uzun ve istikrarlı yönetimi ile Palu'da birçok kamusal bina inşa edildi. Mekânsal gelişme yanında, ticaretin ve sanayinin de artışı gösteren birçok emare bulunmaktadır. Bu gelişme eğrisi Osmanlının diğer şehirleri ile paralellik arz etmektedir. Ancak XVII. yüzyılda Osmanlı idârî ve iktisadî düzenindeki sarsılmanın neticesinde ortaya çıkan Celâlî isyanları, Orta ve Doğu Anadolu'daki diğer birçok şehirde olduğu gibi Palu'da da ağır şekilde hissedildi. Palu şehri olumsuz etkilendiği gibi, bu dönemin yönetsel yapısında da istikrarsızlıklar yaşandığı görülmektedir. Zira aile içinde meydana gelen rekabet ve beyliği ele geçirme mücadelesi, birçok probleme sebebiyet vererek önceki yüzyıldan uzak bir panorama oluşturdu. Başarısız ve uzun seferlerin Osmanlı ordu gücüne olumsuz etkisi hem Palu hem de diğer yurtluk-ocaklık sancaklarda hissedildi. Zira bir taraftan Avusturya serhaddine diğer taraftan Bağdad ve Basra'ya uzanan savaşlar kötü etkiler yarattı. Ayrıca buna Diyarbekir eyâlet valilerinin sıkça yönetime müdahale etmesi, para karşılığı yönetici değiştirmesi, ağır vergiler ile hem beyleri hem de halkı bezdirmesi de eklendiğinde sonucun daha da ağırlaştığı anlaşılabilir.

XVII. yüzyılın ilk yarısı bu şekilde seyrederken, ikinci yarısında nispeten bir düzelme olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim istikrarlı ve uzun süre yöneticilik yapan Palu hâkimi İbrahim'in Zeve'de büyük bir camii inşa etmesi, Çarşıbaşı Mahallesi'nde bir hamam, çarşı içinde tüccarlar ve yoksullar için iki katlı bir han ile Murat Nehri üzerinde on kemerden oluşan taş bir köprü yaptırması bu cümleden sayılabilir. Bunun yanında yine bu dönemde görev yapan Yensur Bey, 1681 yılında Palu Kalesi'nin doğu tarafındaki Murat Nehri'ne bakan yamaçta şehre hâkim bir

saray bina ettirdi. Bu saray Osmanlı idârî bürolarını örnek olarak inşa edilmişti. Zira içinde divânthane, şahnişin, görevli odaları, bey köşkü ve çeşitli bürolar bulunmaktaydı. Belirtilen gelişmelerden anlaşılacağı üzere bu dönemdeki kısmi istikrar ve maddi refah, şehrin mekânsal gelişimine katkıda bulunmuş görünmektedir.

Palu hükûmetinin kuruluşundan sonra yaşadığı en büyük değişim, şüphesiz XVIII. yüzyıl ortasında Maden-i Hümâyûn Emaneti'ne bağlanmaktı. Zira statüsünü Osmanlı öncesindeki varlıkları ve Osmanlı'ya iltihâk ederek savaşlarda yararlılık göstermeleri ile kazanan Palu, Eğil ve Çermik beyleri, artık şartlı olarak atanacak ve maden emininin istediği hizmetleri yapmak mecburiyetinde kalacaklardı. Bu değişim sistemde keskin bir farklılaşma anlamına gelmekle birlikte, esas statüleri olan ocaklık yani “yöneticinin aile içinden atanması” devam edecekti. Fakat yurtluk kavramında ifade edilen “kaydı hayat şartıyla” tayin dönemi sona eriyordu. Yani bürokratik değişimle artık Palu hâkimleri maden eminleri tarafından bir yıllığına atanacak ve kendilerinden istenen maden hizmetini başarı ile yaparlarsa tekrar görevlendirileceklerdi. Aksi takdirde görevden alınarak Palu beyzâdelerinden bu iş için uygun olan başka birisi tayin edilecekti. Bu sistem esasen madenlerin daha iyi işletilmesi için kullanılan bir nevi özelleştirme anlamına gelen “ber-vech-i emanet” uygulamasının sonucuydu. Ayrıca daha iyi verim alınması amacıyla maden hizmeti karşılığı kimi vergilerden ve seferlerden de muaf tutulacaklardı. Palu beyleri bu sisteme ilk başta karşı gelerek “yurtluk-ocaklık” topraklarının madenle ilgisinin olmadığı belirtmişlerdi. Ancak merkezi hükûmet ile yaşanan meydana okuma sonucu devletin baskısına boyun eğmek zorunda kalmışlardı. Böylece iki yüzyıldır devam eden kısmi serbestiyetlerinin bir bölümünü kaybettiler. Nitekim bu yeni düzenleme ile devlet merkezi maden eminleri eliyle idârî ve malî kontrolünü arttırdı. Hatta bazı maden eminleri bu hizmetlerle yetinmeyip Palu'nun vergi gelirleri ve mukataalarına da göz dikecek kadar ileri gitmişlerdi. Bunun karşılığında ellerindeki meşru beratlarını göstererek gelirlerine uzanan bu eli ancak savuşturabilmişlerdi.

Palu'da sesi pek duyulmayan “sessiz çoğunluk”, ancak XVII. yüzyılda eyâlet valilerinin ve Palu idârecilerinin ağır vergileriyle karşılaşınca tepkilerini dile getirerek şikâyetlerini devlet merkezine ulaştırmaya başladılar. Malî krizin had safhaya çıktığı bu dönemde sık sık değişen Palu hâkimleri ödemek zorunda oldukları

ücretleri ve devlet merkezine ödeyecekleri vergileri fazlasıyla halktan çıkarmanın yolunu arıyorlardı. Sınırlı bir gelir kaynağına sahip çoğunluğu kırsal alanda yerleşmiş halk, bu haksız vergilere sessiz kalmayıp kimi zaman beylere muhalefet ederek kimi zaman da maruz kaldıkları durumları devlet merkezine şikâyet yazarak bildiriyorlardı. Halkın sesi XVIII. yüzyılda daha da artmış ve XIX. yüzyılda Palu beyleri ile girdikleri mülkiyet mücadelesinde daha net şekilde duyulmuştu. Bu durum hem dönemim iletişim ve ulaşım şartlarının gittikçe gelişmesine hem de merkezi devletin ve bunun uzantısı olan yerel idârenin, vergi ve sair sebeplerle kırsal alana daha fazla nüfuz etmesine bağlanabilir.

Sessiz çoğunluk olarak belirtilen halkın sesini duyurmasını sağlayan kurumlardan biri de kadılıktı. Zira Palu kadısı, devlet merkezinden atanmakta ve Palu hâkimlerinden bağımsız hareket ederek onların idâresini dengelemekteydi. Devlet merkezi ile yazışma yetkisi bulunan Palu kadısı, bölgedeki bireysel veya toplu şikâyetler ile rahatsızlıkları merkeze bildirmekteydi. Kadıların merkezle yazışmalarından ve merkezden Palu kadısına yazılan ferman ve sair belgelerden halkın şikâyetleri, problemleri ve diğer toplumsal gerilimler izlenebilmektedir. Devlet merkezi kırsal alandaki gelişmeleri kadılar eliyle takip etmekte ve gerektiğinden yine onlar üzerinden müdahale etmekteydi. Nitekim halka olumsuz tutumlar sergileyen, görevini yapmayan veya Palu hâkimliğini haksız ele geçiren kişiler kadıların yazışmalarıyla öğrenilmekteydi. Bunun yanında halkın toplu olarak yazdığı arz-ı mahzar veya bireysel arzla divana başvurdukları da oluyordu. Kadı kanalıyla ve bireysel şikâyetlere konu olanlar sadece Müslüman ahali değildi, gayrimüslim Ermeniler de adalet mekanizmasını sıklıkla kullanmaktaydılar. Kadıların kolluk kuvvetini daha ziyade Palu beyleri temin etmekteydi, ancak Palu beylerinin suç işlemesi ve şikâyete konu olması halinde Diyarbekir valisi ve kadısı müdahalede bulunarak mahkemeyi yapmakta ve adaletin tesisine yardımcı olmaktaydılar.

Palu'nun da dahil olduğu yurtluk-ocaklık sistemi, XV. yüzyıl Osmanlı fetih ve entegrasyon politikasına ne kadar uyuyordu? Mevcut literatürde İnalçık'ın kavramsallaştırdığı “önce vassal idâre ile yerel özelliklerin kendini ifade etmesine müsaade edilir, daha sonra tedricen timar sistemi uygulanarak bölge Osmanlı idârî

rejimine alınmaya çalışılırdı”. Peki, bu durum Palu’da nasıl seyretmişti? İncelenen belgelerden anlaşıldığı üzere, XIX. yüzyıla kadar Osmanlı merkezi Palu’da sistemi tamamen değiştirmek amacıyla yerel beyleri ortadan kaldırıp onların yerine merkezden yönetici atamayı hiç düşünmedi. Fakat yaşanan ciddi problemlerde birkaç defa “yurtluk-ocaklıklarının kaldırılacağı” tehdidini içeren fermanlar yazılmıştı. Yani devlet merkezi “padişahın yetkisi ile verilmiş bu ayrıcalık hakkını” saklı tuttuğunu, Palu ve çevresindeki diğer yurtluk-ocaklık beylere hatırlatıyordu. Ayrıca bölge kısa bir süre sonra sınır hattından uzaklaşıp merkeze yakınlaşmaya başlamasına rağmen, tahrir yaparak gelirlerin devlet merkezine aktarma yolunu da tercih etmemişti. Yani bu sistem kurulduğu andan itibaren geleneksel yapısını muhafaza etti. Bu durum geleneğin devamından yana tavır koyan Osmanlı yönetim zihniyetiyle de uyumludur. Ancak Osmanlı’nın idârî ve iktisadî yapısında meydana gelen değişimler bölgede de düzeni değişime uğratacak kararlar alınmasına neden olmaktaydı. Nitekim XVIII. yüzyılda ağır yenilgilerin getirdiği tazminat ödemeleri ve diğer giderler devletin nakit ihtiyacını arttırdı. Seferlerden umduğu gelirleri elde edemeyen merkezi hükûmet, kendi öz kaynaklarına eğilmeye başladı. Bunlardan biri madenlerin işletilmesiydi. Keban ve Ergani madenlerinin özelleştirilmiş bir tarzda “emanet” yoluyla işletilmesi bu gerekçelere dayanmaktaydı. Maksimum gelir elde etmeyi amaçlayan maden eminleri, Palu ve diğer yurtluk-ocaklık beylerin statülerini ve serbestiyetlerini dikkate almadan kendi hizmetlerine koşturmanın yolunu aradılar. Bu durum esasen önceki yüzyıllar dikkate alındığında merkezileşmeyi ifade eder.

Palu’nun Osmanlı yönetim sistemine entegrasyonu meselesine gelince, yine İnalçık’ın Balkanlar için ifade ettiği fetih yöntemlerinden biri “yerel idârelere doğrudan müdahale edilmez, buralar kısmi yönetim altına alınıp peyderpey Osmanlı düzeni içinde asimile edilirdi”. Dolayısıyla Osmanlı bürokrasisi içinde kendine yer arayan “yerel elitler” bir süre sonra sisteme entegre olurlardı. Bu durum Palu’da gerçekleşmiş görünür. XVII. yüzyıla gelindiğinde Palu beylerinin, devlet merkezi ile sıkı ilişki içine girdikleri, kısa sürelerle yönetici değişimleri için saraya gidip divana başvurdukları veya bürokratik işlerini takip eden adamlar görevlendirdikleri ve İstanbul’da yerleşik güç hizipleri ile temas kurdukları görülmektedir. Ayrıca devlet bürokrasisinin dili olan Türkçeye aşina oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim XVII.

yüzyılın ikinci yarısında Palu hâkimi olan Yensur Bey'in kâtibi olan Şem'î, Palu beylerinin okuyup anlaması için Şerefnâme'yi Farsçadan Osmanlı Türkçesine çevirmişti. Palu kısmına yeni bilgilerle bir Zeyil (ek) de eklemişti. Burada kullanılan duru Türkçe bölgede konuşulan dilin de göstergesi olabilir. Palu hâkimi Yensur Bey'in 1680'lerde Palu Kalesi'nde inşa ettiği bey sarayında, Osmanlı sarayının bürolarını taklit etmişti. Dolayısıyla Palu beylerinin gittikçe Osmanlı siyasal ve bürokratik sistemine entegre oldukları anlaşılmaktadır. Zira XIX. yüzyılın ikinci yarısında Palu'ya gelen Ermeni rahip Natanyan, herkesin Türkçe konuştuğunu ve şehir merkezindeki Müslümanların Türklerden oluştuğunu ifade edecekti. Köylerin bu değişimden etkilenmediğini de belirterek, kırsal kesimi oluşturan köylerin genellikle Zaza ve Kırmanci ırkından oldukları ve Zazaca konuştuklarını kaydedecekti.

XVIII. yüzyılda Maden-i Hümâyûn'a bağlanmayla serbestiyetlerinin bir kısmını kaybeden Palu beylerinin sonunu hazırlayan olaylar zinciri 1845'te Tanzimat'ın Diyarbekir'de uygulanması ile başladı. Erken modern dönemin uygulaması olan "yerel idârecileri" kullanma yöntemi XIX. yüzyıla gelindiğinde "merkezileşme" eğiliminde olan modern devletin bürokrasisine ve vergilendirme yöntemine uymamaktaydı. Dolayısıyla vergilerin toplanması ve harcanması bu sistem ile rasyonel işlememekteydi. Ayrıca Palu beylerinin sahip oldukları "îrsî hanedân" idâresi klasik dönemin asker toplama ve bunları seferber etme yöntemine dayanmaktaydı. Ancak Nizâm-ı Cedid ve daha sonra Tanzimat uygulamaları ile profesyonel orduya geçildi. Bu durumda Palu beylerinin "hîn-i gazada gösterdikleri yararlılık" artık geride kalmıştı. Yani artık beylerin elindeki düzensiz aşiret güçlerine gerek yoktu. Ayrıca devlet merkezi, profesyonel ordular için nakit para harcamaktaydı. Bu paranın temini ise vergi gelirlerinin doğrudan devlet memurları tarafından toplanarak merkezi hazineye aktarılmasını gerektiriyordu. Böyle bir sistemin Palu'da işlemesi de idâreyi ve vergi toplama sürecini elinde tutan "aracılar" olarak Palu beylerinin ortadan kaldırılmasını elzem hale getiriyordu.

1845'te Tanzimat Diyarbekir'de uygulanmaya koyuldu ve tedrici olarak değişimlere başlandı. İlk dönemlerde sosyal tepkilere mahal vermemek için beylerin direkt ortadan kaldırılmasını değil, bunları sistemin içine alarak değişim yapılması

öngörüldü. Böylece eski hâkimler, kazâ müdürü ve vergi toplayan muhassıllar olarak görevlendirildi. Ancak bir süre sonra Palu'da meydana gelen Veşin olayı bu süreci tamamen değiştirdi. 1848'de Palu beyi Abdullah'ın aşar vergisi ödemeyen Veşin köyünü silahlı adamlarıyla basıp önce birkaç köylüyü öldürmeleri ve sonraki gün de köyü ateşe vererek tamamen yakmaları büyük bir infiale yol açtı. Bu olay önce Harput mahkemesine, daha sonra da Tanzimat'ı uygulamak için kurulan Meclis-i Vâlâ'ya taşındı. Bu sırada Palu'nun yurtluk-ocaklığını kaldırmak isteyen devlet merkezi aradığı fırsatı da bulmuştu. Zira Abdullah Bey, Tekirdağ'da sürgünde iken erkek evlat bırakmadan öbür âleme göç etmişti. Bunun üzerine Palu'nun idâresi ve arazileri devlet merkezince kontrol altına alındı. Böylece Palu'nun üç yüz yıldan fazla süren yurtluk-ocaklık “aile idâresi” son buldu. Devlet merkezinin bu şekilde karar alması karşısında Palu beyleri tepkilerini isyan şeklinde değil, ellerindeki belgelerin meşruîyetiyle müzakere yolunu seçtiler. Ancak bu belgelerin “geleneksel yapı” dönemine ait olduğu cevabıyla karşılaşınca, Tanzimat idâresinin verdikleri ile yetinmek zorunda kalmışlardı.

Bundan sonra Palu, merkezden atanan kazâ müdürleri tarafından yönetilecekti. Palu beylerinin elinde olan “mülk araziler” önce devlet kontrolüne alındı. Daha sonra üçte biri, geçimleri için Palu beyzâdelerine ücretsiz verildi, üçte biri Palu'nun Müslüman ahalisine, kalan üçte biri de gayrimüslim ahalisine satıldı. Böylece toprağa dayanan Palu beylerinin ekonomik ayrıcalığı da kaldırılmış oldu. Devlet merkezi bu şekilde arazileri küçük parçalara bölerek vergi tahsilini kolaylaştırmayı düşünüyordu. Lakin Tanzimat uygulamaları beklenen sonucu vermeyecek, sistemin kati şekilde tatbiki uzun bir döneme yayılacaktı. Elllerinde önemli miktarda arazi ve maddi güç bulduran Palu beyleri ve ağaları, köylü halkın tarımsal alana ve toprak mülkiyetine erişimini kısıtlayacaklardı. Nitekim XIX. yüzyılın ikinci yarısında Palu'ya gelen yerli ve yabancı gözlemciler, beylerin ve ağaların, hâlâ sosyal ve iktisadî alana hâkim olduklarını ve tarımsal üretimi ellerinde tuttuklarını vurgulayacaklardı.

BİBLİYOGRAFYA

I. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

A. DVN. (Bâb-ı Asâfi Divânı Hümayûn Kalemî Dosyaları): 3/9, 5/27, 10/13, 12/24, 13/50, 62/42, 3/95, 12/85, 32/16.

A. DVNS. AHK. DB. d. (Diyarbakır Ahkâm Defterleri): 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9.

A. DVNS. HADR. d. 1.

A. DVNS. NŞT d. 16.

A. MKT. 142/69, 166/99.

A. RSK d. 209, 1452, 1496, 1512, 1551.

A. TŞF. 1/68.

A. DFE. RZ. d.: 12, 14, 33, 34, 195, 501.

Atık Şikâyet Defterleri: 6, 8, 10, 11, 13, 18, 21, 25, 28.

Ali Emiri Tasnifi: AE. SABH. I. 161/10734, 46/3323, 23/1199, 23/1199; AE. SAMD. III. 214/20754; AE. SOSM. III. 9/639; AE. SMRD. IV. 4/395; AE. SMST. III. 251/20060, 128/9935, 119/9169; AE. SMST. II. 93/10052.

BEO, Ayniyat Defteri, No: 392.

Cevdet Tasnifi: C. DH. 6095, 73/3647, 245/12242, 62/3088, 77/3816, 275/13725, 210/10496, 6866, 250/12482, 19/910, 254/12658; C. ADL. 75/4535; C. AS. 181/7862, 900/38762, 999/43682, 807/34287, 583/24533, 899/38700; C. DHL. 309/15450; C. DRB. 59/2912, 11/536, 43/2106, 48/2395, 58/2859, 60/2987, 29/1416, 32/1597, 36/1767, 47/2312, 59/2912, 58/2860, 62/3082, 63/3148, 35/1725, 4/179, 62/3075, 3/124, 61/3014, 19/926, 14/692, 11/536, 58/2892, 28/1385; C. İKTS. 26/1296, 26/1259, 22/1071, 13/623; C. MF. 29/6406; C. ML. 778/31762, 25/1174, 61/2752, 9/368, 162/6827, 143/6069, 321/13214, 530/21750; C. NF. 16/797.

Büyük Ruznâme Kalemî Defterleri (D. BRZ. d.) 20614.

İbnü'l-Emin Tasnifi: İE. AS. 64/5842, 24/2161, 37/1848; İE. DH. 14/1262, 28/2518, 2/148; 25/2286; İE. HR. 2/166; İE. MDN. 3/19; İE. TCT. 19/2116;

Kamil Kepeci Tasnisi (KK. d.): 75, 208, 241, 242, 262, 266, 523 Mukarrer.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD d.): 32, 208, 563, 2742, 3260, 3909, 8475, 15452, 17938, 17937, 18397.

Mühimme Defterleri: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 10, 12, 14, 15, 18, 22, 23, 24, 25, 28, 29, 32, 33, 38, 40, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 52, 53, 59, 60, 67, 71, 72, 73, 74, 76, 78, 79, 86, 90, 92, 95, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 110, 149, 177, 190.

Mühimme Zeyli Defterleri: 4, 9,12.

Müteferrik Evrak: **D. MKF.** 58/136; **İ. MVL.** 28/21, 237/8388, 66/1264, 237/8388, 237/8388, 131/3491, 139/3859, 162/4721, 237/8388, 245/8911, 162/4721; **MVL** 26/29, 30/13, 30/39; **HAT.** 4/135, 632/31230, 1362/53668, 508/24975; **YB. 04.** 4/42.

Palu Nüfus Defterleri (NFS. d.): 2710, 2711, 2687, 2688, 2690, 2691, 2692.

Tahrir Defteri (TD): 16, 60, 64, 735, 840, 998, 558.

Kuyud-ı Kadîme Arşivi (KKA) TT 188.

II. VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ (VGMA)

Defter No: 581/1, 582/1, 582, 582/2, 584, 583, 592, 984, 55/77, 602, 606, 608, 609, 633, 2108, 3013/44, 942/1535.

Dolap Kutusu: 50, No: 4064.

III. ŞER'İYE SİCİLLERİ

Diyarbakır Şer'îye Sicilleri, Âmid Mahkemesi, Ed. Ahmet Z. İzgöer, c. 5 ve 7. Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları: Diyarbakır 2015.

Harput Şer'îye Sicili, No. 218, 386, 362.

H.1036-1037/M.1627 Tarihli Harput Şer'îye Sicili (Ankara İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi 38244-III demirbaş numarada kayıtlıdır).

H. 1048-1049/M.1638-1639 Tarihli Harput Şer'îye Sicili (Ankara İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi 3844-II demirbaş numarada kayıtlıdır).

195 Numaralı Mardin Şer'îye Sicili.

IV. TOPKAPI SARAYI MÜZESİ ARŞİVİ

TSMA d. 9772; 10057; 5246; 8303, 7076.

TSMA, e. 1019, 8333/1-2-3, 1071, 747/3, 11969 (Yeni numara: 1012), 5818.

Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri, Haz. Halil Sahillioğlu, İRCİCA: İstanbul 2002.

Abid Yaşaroğlu, **Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Koşullar 888 Numaralı Mühimme Defteri [1a-260a Tahli ve Transkripsiyon],** İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.

V. İSTANBUL MÜFTÜLÜĞÜ MEŞİHÂT ARŞİVİ

Anadolu Kazasker Ruznamçe Defterleri, Meşihât Arşivi, No: 435, 436, 437, 438.

Anadolu Kazasker Ruznamçe Defterleri, Süleymaniye Kütüphânesi, Nuruosmaniye, No: 5193/16-17-18-19-21-27-31.

KAYNAK ESERLER

1550 Tarihli Tahrir Defterine Göre Çapakçur Livâsı Nüfus ve İskân, Haz. M. Mahfuz Söylemez-Abdullah Demir, Bingöl 2010.

8 Numaralı Mühimme Zeyli-Celâlî Mühimmesi (Mehmet Şahin, **Kuyucu Murad Paşa'nın Celâlî Seferi Mühimmesi (1607)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitülüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002; Dilek Şahin, XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu'da Celâlî Hareketleri (8 Numaralı Mühimme Defteri Zeyli'ne Göre) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitülüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.

Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'-nâmesi, Haz. Fahri Ç. Derin, Çamlıca: İstanbul 2008.

Ali Cevad, **Memâlik-i Osmaniyenin Tarih ve Coğrafya Lügâtı**, Kısmı Evvel Lügât-ı Coğrafya, Dersaadet 1313.

Ali Saîb, **Coğrafya-i Mufassal Memâlik-i Devlet-i Osmanî**, Konstantiniye 1304.

Anonim Osmanlı Kroniği [Osmanlı Tarihi (1299-1512)], Haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yayınları: İstanbul 2015.

Âsafî Dal Mehmed Çelebi, **Şecâ'atnâme, Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şark Seferleri (1578-1585)**, Haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 2007.

Avni Ömer Efendi, "Kânûn-ı Osmanî Mefhûm-i Defter-i Hâkanî", (Nşr. İ. Hakkı Uzunçarşılı), **Bellekten**, XV/59, Ankara 1951, s. 381-399.

Ayn-ı Ali Efendi, **Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divan**, Haz. M. Tayyib Gökbilgin, Enderun Yayınları: İstanbul 1979.

Aynî Ali Efendi, **Kavânin Al-i Osman Der-Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân**, İstanbul 1280.

Beyazıt Devlet Kütüphanesi, **Kanunnâme Mecmuası, Veliyüddin Efendi**, No. 1969.

Celâlzâde Mustafa Çelebi, **Selim-nâme**, Haz. Ahmet Uğur-M. Çuhadar, Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara 1990.

- Celâlzâde Mustafa Çelebi, **Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik**, Haz. Funda Demirtaş, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2009.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Zübde-i Vekaiyât, Tahlil Metin (1066-1116/1656-1704)**, Haz. Abdülkadir Özcan, TTK: Ankara 1995.
- Dikran S. Papazian, **History of Havav Village, Palu**, (in Armenian)'Mshag' Press, Beirut 1960.
- Ebu Bekri Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, Çev. Mürsel Öztürk, TTK: Ankara 2014.
- el-Belâzurî, **Fütûhu'l-Buldân**, Çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.
- el-Vâkidî, **Tarihü'l-Fütuhu'l-Cezire ve'l Habur ve'd-Diyar-ı Bekr ve'l Irak**, Thk. Abdülaziz Feyyad Harfuş, Dımaşk 1996.
- Evlîyâ Çelebi b. Dervîş Mehmed Zıllî, **Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, I. Kitap (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini), Haz. R. Dankoff-S. A. Kahraman -Y. Dağlı, YKY: İstanbul 2006.
- Evlîyâ Çelebi b. Dervîş Mehmed Zıllî, **Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, III. Kitap (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini), Haz. S. A. Kahraman -Y. Dağlı, YKY: İstanbul 2006.
- Fatih Sultan Mehmed, Kanunnâme-i Âl-i Osman (Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin)**, Haz. Abdülkadir Özcan, Kitabevi: İstanbul 2007.
- Feridun Ahmed Bey, **Münşeâtü's-selâtin**, c. II, İstanbul 1274.
- Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), **Abû'l Farac Tarihi**, c. 1, Çev. Ömer R. Doğrul, TTK: Ankara 1945.
- Harutiun Tsakhsurian, **History of the Valley of Palu from Ancient Times to the Present** (in Armenian), published by Donigian, Beirut 1974.
- Hasan bin Mahmûd-ı Bayâtî, **Câm-ı Cem-âyîn**, (Nşr. Ali Emîrî), Dersaadet Kader Matbaası: İstanbul 1331.
- Hezarfen Hüseyin Efendi, **Telhîsü'l-Beyân fî Kavânin-i Âl-i Osmân**, Haz. Sevim İlgürel, TTK: Ankara 1998.
- Hoca Saadeddin Efendi, **Tacü't-tevârih**, c. 2, İstanbul 1280.
- İdris-i Bidlîsî, **Selim Şah-nâme**, Haz. Hicabi Kırlangıç, Hece: Ankara 2016.

Kanûn-nâme-i Sultânî Li Aziz Efendi, Haz. Rhoads Murphey, Harvard University Press: Cambridge 1985.

Kâtip Çelebi, **Fezleke (Osmanlı Tarihi (1000-1061/1591-1655))**, c. II, Haz. Zeynep Aycibin, Çamlıca: İstanbul 2017.

Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtip Çelebi, c.1, Tıpkıbasım, Haz. Fikret Sarıcaoğlu, TTK: Ankara 2009.

Kitabu Mesâlihi'l-Müslimin ve Menâfi'il-Mü'minin, Haz. Yaşar Yücel, TTK: Ankara 1980.

Köprülüzâde Abdullah Paşa'nın Şark Seferi Seraskerliği Esnasında Tutulan Sefer Mühimmesi (Kemal Erkan, **Mühimme Defteri (1734-1735 Osmanlı-İran Savaşı)**, Çamlıca: İstanbul 2011.)

Oruç Beğ Tarihi (Osmanlı Tarihi 1288-1502), Haz. Necdet Öztürk, Çamlıca: İstanbul 2008.

Ömer Efendi, **Kânun-ı Osmanî Mefhûm-ı Defter-i Hakanî**, Süleymaniye Kütüphanesi, Yahya Tevfik, No. 278.

Polonyalı Simeon Seyahatnâmesi, Haz. Hrant Andreasyan, İstanbul 1964.

Râşid Mehmed Efendi, Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, **Târîh-i Râşid ve Zeyli (1071-1114/1660-1703)**, Yay. Haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, A. Zeki İzgöer, c. 1, Klasik: İstanbul 2013.

Rev Harutiun Sarkisian (Alevor), **Palu: Its Customs, Educational and Intellectual State and Dialect** (in Armenian), Sahag-Mesrob Press, Cairo, tsz.

Selânikî Mustafa Efendi, **Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)**, Haz. Mehmet İpşirli, TTK: Ankara 1999.

Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar, Haz. Tufan Gündüz, Yeditepe: İstanbul 2012.

Seyyid Lokman, **Zübdetü't-tevârih**, Türk İslam Eserleri Müzezi, No. 1973.

Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, **Nusretnâme, Tahlil ve Metin (1106-1113/1695-1721)**, Haz. Mehmet Topal, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001.

Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi: Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Tasarruf Sisteminin Hukuki ve Mali Müeyyede ve Mükellefiyetleri, Haz. Mithat Sertoğlu, M.Ü. Yayınları: İstanbul 1992.

Şâni-zâde Mehmed 'Ata'ullah Efendi, **Şâni-zâde Târîhi [Osmanlı Tarihi (1223-1237/1808-1821)]**, Haz. Ziya Yılmaz, Çamlıca: İstanbul 2008.

Şem'î, **Şerefnâme Tercümesi ve Zeyli**, British Library Add. 18547.

Şem'î, **Tercüme-i Tevârih-i Şeref Han**, TSMK, Revan 1369.

Şemseddin Sâmî, **Kamusu'l-A'lam**, c. II, İstanbul 1306/1888.

Şeref Han Bitlisî, **Şerefnâme**, c. 1, Çev. Abdullah Yegin, c. 1, Nubihâr: İstanbul 2013.

Târih-i Na'îmâ, Haz. Mehmet İpşirli, c. II, III, TTK: Ankara 2007.

Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil), c. II, Yay. Haz. Ziya Yılmaz, TTK: Ankara 2003.

TTK Yazmalar Kataloğu, Anadolu Vilâyeti Taksimatı, No: 35; Eyâlat Defteri, No: 9.

Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), Türkçe'ye Çev. Hrant D. Andreasyan, TTK: Ankara 2000.

V. Bardizaktsi-B. Natanyan-K. Sırvantsdyants, **Palu-Harpüt 1878: Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler, II. Cilt/Raporlar**, Yay. Haz. Arsen Yarman, Belge: İstanbul 2010.

Yakut el-Hamevî, "Şimşat Maddesi", **Mü'cemü'l-Büldân**, Beyrut 1995.

ARAŞTIRMA VE İNCELEME ESERLER

ABOU-EL-HAJ, Rıfa'at Ali: **Modern Devletin Doğası, 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu**, Çev. O. Özel-C. Şahin, İmge: Ankara 2000.

ACAR, Abdurrahman: "Amid (Diyarbakır) Şehrinin Fethi", **D.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Diyarbakır 1999, ss. 195-203.

ADONTZ, N.: **Armenia in the Period of Justinian, The Political Conditions Based on the Naxarar System**, Trs. N. G. Garsoian, Lisbon 1970.

AFYONCU, Erhan: "Ruznamçe", **DİA**, c. 37, İstanbul 2008, s. 277.

ÁGOSTON, Gábor:

“A Flexible Empire: Authority And Its Limits On The Ottoman Frontiers”, **International Journal of Turkish Studies**, Summer 2003, Volume 9, Nos. 1&2, pp. 15-30.

Osmanlı'da Savaş ve Serhad, Çev. ve Haz. Kahraman Şakul, Timaş: İstanbul 2013.

AKBAL, Fazıla:

“1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus”, **Bellekten**, XV/60, Ankara 1951, ss. 617-628.

AKDEMİR, Mustafa A.:

Hâmid b. Abdülfettah el-Paluvî: Hayatı, İlmî Şahsiyeti, Eserleri ve “Zübdetü'l-İrfân” Adlı Eserinin Metodolojik Tanıtımı ve Tahkiki, M.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1999.

AKGÜNDÜZ, Ahmet:

Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, 9/1 Kitap, I. Ahmed Dönemi Kanunnâmeleri, 9/II. Kitap II. Osman Dönemi Kanunnâmeleri, Osmanlı Araştırmaları Vakfı: İstanbul 1996.

Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, 4. Kitap Kanunî Devri Kanunnâmeleri, I. Kısım Merkezî ve Umumî Kanunnâmeler, Fey Vakfı: İstanbul 1992.

AKSAN, Virginia H.-
GOFFMAN, Daniel:

Erken Modern Osmanlılar, İmparatorluğun Yeniden Yazımı, Çev. Onur Güneş Ayas, Timaş: İstanbul 2011.

AKTAŞ, Necati:

“Atik Şikâyet Defterleri”, **DİA**, c. 4, İstanbul 1991, s. 68.

AKYILDIZ, Ali:

“Tanzimât”, **DİA**, c. 40, İstanbul 2011, ss. 1-10.

- ALANOĞLU, Murat: “Zazalar”, **DİA**, EK. 2, İstanbul 2016, s. 696-698.
- AMBRASEYS, N. N. – FİNKEL, C. F.: **Türkiye’de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler**, Çev. M. Umur Koçak, Tübitak: Ankara 2006.
- ATASAĞUN, Şerife Şule: **Konya Mevlana Müzesi İhtisas Kütüphânesi 5278 Numaralı Münşeât Mecmuası (İnceleme-Metin)**, M. Ü. SBE, Yayınlanmamış YLT, İstanbul 2013.
- AYDIN, Mehmet A.: “Hükûmet”, **DİA**, c. 18, İstanbul 1998, ss. 468-470.
- AYDIN, Nusret: **Diyarbakir ve Mirdasîler Tarihi, Piran-Gil-Çermog-Pale**, Avesta: İstanbul 2011.
- BAJALAN, Djene: “Erken Modern Dönem Etno-Politikası: Şerefhan’ın Şerefnâme’si ve Kürt Beyleri”, **Toplum ve Kuram**, sy. 1, Mayıs 2009, ss. 239-249.
- BARBARO, Josaphat: **Anadolu’ya ve İran’a Seyahat**, Çeviri ve Notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe: İstanbul 2009.
- BARKAN, Ö. L.: “Timar”, **İA**, c. XII/1, İstanbul 1979, ss. 286-333.
- _____ “Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey’e Ait Kanunlar”, **Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler I**, Gözlem: İstanbul 1980.
- _____ “Türk Toprak Hukukunda Tanzimât ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnâmesi”, **Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler I**, Gözlem: İstanbul 1980.
- _____ **XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları: Kanunlar**, c. 1, İstanbul

- Üniversitesi Yayınları: İstanbul 1943.
- BARKEY, Karen: **Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Perspektiften Osmanlılar**, Çev. Ebru Kılıç, Versus: İstanbul 2011.
- BAŞ, Yaşar: “Çapakçûr Köprüsü Geçiş Mukataası Üzerine Bazı Tespitler”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 12, sy. 47, Güz 2013, ss. 297-309.
- BAŞAR, Fahameddin: **Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)**, TTK: Ankara 1997.
- BAYRAKTAR, U. B. – Cora, Y. T.: “Sorunlar” Gölgesinde Tanzimat Döneminde Kürtlerin ve Ermenilerin Tarihi”, **Kebikeç**, 42 (2016), ss. 7-48.
- BAYRAKTAR, Uğur B.: “Tanzimât’ta Devlet ve Aşiretin Ötesinde: Diyarbakır’da İktisadi Mücadele ve Aktörlere Bir Bakış”, **Toplum ve Kuram**, sy. 4, Güz 2010, s. 219-236.
- _____ **Yurtluk-Ocaklıks: Land, Politics of Notables and Society in Ottoman Kurdistan, 1820-1890**, Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015.
- BEYDİLLİ, Kemal: “II. Mahmud”, **DİA**, c. 27, İstanbul 2003, ss. 352-357.
- _____ “Nizâm-ı Cedid”, **DİA**, c. 33, İstanbul 2007, ss. 175-178.
- BEYSANOĞLU, Şevket: **Anıt ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi**, c. 1-2, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları: Ankara 1996.
- BİZBİRLİK, Alpay: “16. Yüzyılda Kulp Sancağı Hakkında Sosyal ve Ekonomik Bir Araştırma”, **Osmanlı Araştırmaları**, 13 (1993), s. 137-162.

- _____

BRANT, James: “16. Yüzyılda Tercil Sancağı Üzerine Notlar, **Osmanlı Araştırmaları**, 16 (1996), s. 85-120.
“16. Yüzyılın Ortalarında Atak Sancağı ve Sancak Beyleri Üzerine Notlar, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, sy. 14, İzmir 1999, s. 109-133.
16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği’nde Vakıflar, TTK: Ankara 2002.
1838 Yazında Kürdistan, Çev. A. Celil Kaya, Rupel: İstanbul 2014.
- BRİNESSEN, Martin van: **Ağa, Şeyh, Devlet**, Çev. Banu Yalkut, İletişim: İstanbul 2003.
Kürdolojinin Bahçesinde: Kürdologlar ve Kürdoloji Üzerine Söyleşi ve Makaleler, Çev. Mustafa Bal, İletişim: İstanbul 2012.
- _____

-H. Boeschoten, **Evliya Çelebi Diyarbekir’de**, Çev. Tansel Güney, İletişim: İstanbul 2009.
- BRUMMETT, Palmira: **Osmanlı Deniz Gücü, Keşifler Çağında Osmanlı Deniz Gücü ve Doğu Akdeniz’de Diplomasi**, Çev. Nazlı Pişkin, Timaş: İstanbul 2009.
- BRYER, Anthony: “Excursus on Mananalis, Samosata of Armenia and Paulician Geography”, **Iconoclasm: Papers Given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies**, University Of Birmingham, (March 1975), Bimingham 1977, pp. 83-85.
- CANATAR, Mehmet: “Kethüdâ”, **DİA**, c. 25, İstanbul 2002, ss. 332-334.
- ÇADIRCI, Musa: “Anadolu’da Redif Askeri Teşkilatının Kuruluşu”, **Tanzimât Sürecinde Türkiye: Askerlik**, İmge Kitabevi Yayınları: Ankara 2008.
Tanzimât Döneminde Anadolu Kentlerinin
- _____

- _____
- ÇELİK, Nevzat: **Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, TTK: Ankara 1997.
- _____
- ÇELİK, Nevzat: **Tanzimât Sürecinde Türkiye, Ülke Yönetimi**, İmge: Ankara 2007.
- DEMİR, Abdullah: **Şebeteria: Batı Urartu'da Bir Kent ve Kaya Anıtları**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1987.
- DEMİR, Abdullah: "16. Yüzyılda Safevi ve Osmanlı Hâkimiyetinde Bitlis Beyleri", **I. Uluslararası Dünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri**, Ed: M. Bilen-V. Gürhan-E. Gümüş, Beyan: İstanbul 2008.
- DEMİR, Ahmet: **İslâm'ın Anadolu'ya Gelişi (Doğu ve Güneydoğu Anadolu)**, Kent Yayınları, İstanbul 2008.
- DEMİRTAŞ, Feyzullah: **Mirdasi Hükümdarları, "Palu ve Eğil Hükûmetleri" ve Çermik Beyleri**, Sena Ofset: İstanbul 2005.
- DOĞAN, Cabir: **Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802-1869)**, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar 2010.
- EMECEN, Feridun M.: "Beylikten Sancağa: Batı Anadolu'da İlk Osmanlı Sancaklarının Kuruluşuna Dair Bazı Mülâhazalar", **Bellekten**, c. LX/227 (1996), ss. 81-92.
- _____
- _____,-İlhan Şahin: "Sultan Süleyman Çağı ve Cihan Devleti", **Türkler**, Ed. H. C. Güzel, c. 9, Yeni Türkiye: Ankara 2002, ss. 501-520.
- _____,-İlhan Şahin: "Osmanlı Taşra Teşkilatının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri I", **Belgeler**, c. XIX, s. 23, Ankara 1998, ss. 53-122.

- FAROQHÎ, Suraiya: **Mecmuası**, IV/3, İstanbul 1980, ss. 3-15.
- GENCER, Fatih: **Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul 2003.
- “19. Yüzyılın Başlarında Hakkâri Sancağına Dair Bazı Tespitler”, **Tarih Okulu Dergisi**, 8/XXIII, Eylül 2015, ss. 409-431.
- _____
- _____
- Merkezîyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.
- “Merkezîleşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi”. **Tarih Araştırmaları Dergisi**, sy. 49 (2011), ss.75-96.
- FİLİPOVIÇ, N.: “Ocaklık Timars in Bosnia and Herzegovina”, **Prilozi Orientalnu Filologiju**, 36 (1986), ss. 149-180.
- FODOR, Pál: **İmparatorluk Olmanın Dayanılmaz Ağırlığı**, Tercüme: Özgür Kolçak, Yeditepe: İstanbul 2016.
- GENÇ, Mehmet: “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş” **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken: İstanbul 2000.
- GENÇ, Vural: **İranlı Tarihçilerin Kaleminden Çaldıran Savaşı (1514)**, Bengi: İstanbul 2011.
- _____
- _____
- “Acem’den Rum’a”: **İdris-i Bidlîsî’nin Hayatı, Tarihçiliği ve Heşt Behişt’in II. Bayezid Kısmı (1481–1512)**, İ.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2014.
- “İdris-i Bidlîsî’nin II. Bayezid ve I. Selim’e Mektupları”, **Osmanlı Araştırmaları**, XLVII (2016), ss. 147-208.
- _____
- GHHEREGHLOU, Kioumars: “Cashing in on Land and Privilege for the Welfare

- of the Shah: Monetisation of Tiyül in Early Safavid Iran and Eastern Anatolia”, **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**, 68/1 (Budapest 2015), pp. 87-141.
- GOFFMAN, Daniel: **Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700**, Çev. Ülkün Tansel, Kitap Yayınevi: İstanbul 2008.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip: **XV-XVI Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı, Vakıflar Mülkler ve Mukataalar**, Üçler Basımevi: İstanbul 1952.
- _____ “Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa’nın İrakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhâtı”, **Bellekten**, 83/XXI, Ankara 1957, ss. 449-483.
- GÖRDÜK, Yunus E.: “Eğil Emirliği’nin Kısa Tarihçesi ve Eğil Emirlerine Ait Şecere Metninin Tercümesi”, **OTAM**, 35/Bahar 2014, ss. 89-120.
- GÖYÜNÇ, Nejat: “Diyarbakir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı”, **İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi**, c. 23, sy. 23, İstanbul 1969, ss. 23-34.
- _____ **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, İ.Ü Edebiyat Fakültesi Yayınları: İstanbul 1969 ve TTK 1991.
- _____ “Ocaklık Deyimi Hakkında” **XI. Türk Tarih Kongresi (5-9 Eylül 1990), Kongreye Sunulan Bildiriler**, c. III, TTK: Ankara 1994, ss. 873-877.
- _____ “Yurtluk-Ocaklık Deyimi Hakkında”, **Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan**, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları: İstanbul 1991, ss. 269-278.
- _____ “Osmanlı Devleti’nde Taşra Teşkilâtı (Tanzimât’a Kadar)” , **Osmanlı**, c. 6, Yeni Türkiye Yay: Ankara 2002, ss. 77-88.
- _____ “Timar Ruznamçe Defterleri’nin Biyografik Kaynak Olarak Önemi”, **Bellekten**, LX/227, Ankara

- 1996, ss.127-138.
- GÜÇER, Lütfi: **XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler**, İstanbul Üniversitesi Yayınları: İstanbul 1964.
- GÜL, Muammer: **Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti**, Yeditepe: İstanbul 2005.
- GÜLTEKİN, Orhan: **İstanbul Müftülüğü Meşihat Arsivi Tarihi Belgelerinin Dijital Ortama Aktarılması ve Kullanıma Sunulması**, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul 2006.
- GÜMRÜKÇÜOĞLU, S. O.: “Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Teb’asının Şikâyetleri”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, c. 61, sy. 1, Ankara 2012, ss. 175-206.
- HADŽİBEGİĆ, Hamid: “Rasprava Ali Čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII stoljeću”, **Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu II**, 1947, pp. 139-206.
- HALAÇOĞLU, Yusuf: **XIV ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, TTK: Ankara 2003.
- HATHAWAY, Jane: **Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları**, Çev. Gül Ç. Güven, Türkiye İş Bankası: İstanbul 2016.
- “Problem of Periodization in Ottoman History: Fifteenth through the Eighteenth Centuries”, **The Turkish Studies Association Bulletin**, vol. 20/2 (Fall 1996), pp. 25-37.
- HONİGMANN, Ernst: **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, Tercüme: Fikret İşıltan, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.
- İLGÜREL, Mücteba: “İstimâlet”, **DİA**, c. 23, İstanbul 2001, ss. 362-

363.

İLHAN, M. Mehdi:

Amid (Diyarbakır) 1518 Tarihli Defter-i Mufassal, TTK: Ankara 2000.

“XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar” **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, XVI/26, ss. 45-113.

“Diyarbakır Fatihî ve Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa” **Atatürk ve Diyarbakır**, Diyarbakır 1981, ss. 137-162.

“Diyarbakır Tarihi Hakkında Kaynak ve Araştırmalar” **Bellekten**, LIII/206, Ankara 1989, ss. 232-236.

“Onaltıncı Asırda Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Mahallelere Dağılımı” **Ziya Gökalp**, 62 (1991), ss. 49-72.

İNALCIK, Halil:

“Osmanlı İmparatorluğu’nda Kültür ve Teşkilat”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara 1976, ss. 974-990.

“Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar”, **Osmanlı Araştırmaları**, 7-8 (1988), ss. 33-54.

“Tanzimât’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, **Bellekten**, c. 28, sy. 112, Ankara 1964, ss. 623-690.

Devlet-i ‘Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I, Türkiye İş Bankası Yayınları: İstanbul 2009.

Devlet-i ‘Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar II, Türkiye İş Bankası: İstanbul 2016.

Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi,

Eren: İstanbul 1996.

Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak: Kuruluş,
Hayykitap: İstanbul 2010.

“Autonomous Enclaves in Islamic States: Temlîks,
Soyurghals, Yurdluğ-Ocaqlıks, Mâlikâne-
Muqâta‘as and Awqâf”, **History and
Historiography of Post-Mongol Central Asia and
the Middle East: Studies in Honor of John E.
Woods**, Eds. Judith Pfeiffer and others,
Harrassowitz: Wiesbaden 2006, ss. 112-34.

“Eyâlet”, **DİA**, c. 11, İstanbul 1995, ss. 548-550.

“Mehmed II”, **İA**, c. VII, ss. 507-535.

“Tanzimât Nedir?”, **Tanzimât: Değişim
Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, (Yay. Haz.
Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu), Türkiye İş
Bankası Kültür Yayınları: İstanbul 2015, ss. 29-57.

“Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası”,
Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, sy. 2-
3, İstanbul 1974, ss. 101-152.

“Ruznamçe Defterlerinin Osmanlı Sosyal Tarih
Çalışmaları Açısından Yeri ve Önemi”, **SÜEFD**,
sy. 14, Konya 2003, s. 297-299.

“Klasik Dönem Devlet Teşkilâtı”, **Osmanlı
Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Ed. E. İhsanoğlu, c.
1, IRCICA: İstanbul 1994.

“Hükûmet (Osmanlı Devleti’nde
Hükûmet/Tanzimât Öncesi)”, **DİA**, c. 18, İstanbul
1998, ss. 470-471

**XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Sefelerinin İâşe,
İkmâl ve Lojistik Meseleleri**, İstanbul

İNCİCİYAN, P. L.–
ANDREASYAN, H. D.:

İPÇİOĞLU, Mehmet:

İPŞİRLİ, Mehmet:

İŞBİLİR, Ömer:

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996.

KARABULUT, Serdar:

Zazalar Tarihi Kültürel ve Sosyal Yapı,
Altınkalem: İzmir 2013.

“Palu’nun Siyasi/Ekonomik Tarihi (XIV-XVIII. Yüzyıllar Arası) ve Palu Çarşısı’na Dâir Vakıfnâme Belgesi’nin Tercümesi”, **OTAM**, sy. 41, Bahar 2017, s. 145-168.

KAZICI, Ziya:

“Hisbe Tarihçe/Osmanlı Devleti”, **DİA**, c. 18, İstanbul 1998, ss. 143-145.

Khoury, Dina Rizk:

Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Taşra Toplumunu: Musul 1540-1834, Çev. Ülkün Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul 1999.

KILIÇ, Orhan:

“Muş Sancağı Dirlikleri (1604-1605)”, **OTAM**, 9 (1998), ss. 241-261.

“Van Eyâleti’ne Bağlı Sancaklar ve İdarî Statüleri (1558-1740)”, **Osmanlı Araştırmaları**, 21 (2001), ss. 189-210.

“Yurtluk”, **DİA**, c. 43, İstanbul 2013, ss. 416-417.

“Ocaklık”, **DİA**, c. 33, İstanbul 2007, ss. 317-318.

“Adana Hükûmeti’nden Adana Eyâleti’ne”, **Tarihte Adana ve Çukurova**, c. II, Ed. Y. Kurt-F. Sansar, Akademisyen Kitabevi: Ankara 2016, ss. 11-46.

“Klasik Dönem Osmanlı İdari Sisteminde Hükûmet Sancaklar: Hakkâri Hükûmeti Örneği”, **XIV. Türk Tarih Kongresi (9-13 Eylül 2002), Kongreye Sunulan Bildiriler**, c. II, I. Kısım, TTK: Ankara 2005, ss. 703-720.

“Klasik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilâtı:

Beylerbeyilikler/Eyâletler, Kaptanlıklar, Voyvodalıklar, Meliklikler (1362-1799)”, **Türkler**, c. 9, YTY: Ankara 2002, ss. 887-897.

“Kürdistan Tabirinin Osmanlı Uygulamasındaki Muhtevası Üzerine Bazı Tespitler (16-18. Yüzyıllar)”, **Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu Bildirileri (09-10 Ocak 2014)**, c.1, TTK: Ankara 2014, ss. 167-208.

“XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyâlet ve Sancak Teşkilatlanması”, **Osmanlı**, c. 6, YTY: Ankara 1999, ss. 89-110.

“Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler”, **OTAM**, sy. 10, Ankara 1999, ss. 119-137.

18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı -Eyâlet ve Sancak Tevcihâtı-, Elazığ 1997.

730 Numaralı Van, ‘Adilcevaz, Muş ve Bitlis Livâları Tımar İcmal Defteri: I. Ahmed Dönemi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1989.

XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van, Van 1997.

Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri, Çev. Renan Akman, İletişim: İstanbul 2013.

“Osmanlı İdaresinde Kürdlerin Statüsü”, **Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu Bildirileri (09-10 Ocak 2014)**, c.1, TTK: Ankara 2014.

“1691 Tarihli Cizye Defterine Göre Pertek, Mazgirt, Çemişgezek ve Sağman Kazaları”,

KLEİN, Janet:

KODAMAN, Bayram:

KOÇAK, Zülfiye:

- OTAM**, sy. 41, Bahar 2017, ss. 191-218.
- KÖROĞLU, Kemalettin: **Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul 1996.
- KUNT, İ. Metin: **Sancaktan Eyâlete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi**, Boğaziçi Üni. Yay: İstanbul 1978.
- _____ **The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650**, Columbia University Press: New York 1983.
- _____ **Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir-Gideri Diyarbekir (1670-71)**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 1981.
- KURU, Levent: **Kazasker Ruznâmçelerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Rumeli'de Kadılık Müessesesi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2016.
- MARCIAK, M.: "The Historical Geography of Sophene", **Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae**, 2012/52, pp. 295-338.
- MAJER, H. G.: **Das osmanische "Registerbuch der Beschwerden" (Şikâyet Defteri) vom Jahre 1675**, Österreichische Nationalbibliothek Cod. Mixt 683, Wien 1984.
- MARDİN, Ebu'l-ula: "Kadı", **İA**, c. VI, ss. 42-46.
- MERÇİL, Erdoğan: "Mirdâsiler", **DİA**, c. 30, İstanbul 2005, s. 149-151.
- MİNORSKY, Vladimir: "A Soyurghal of Qasim b. Jahangir Aq-qoyunlu (903-1438)", **Bulletin of the School of Oriental Studies**, 9 (1939), pp. 927-960

- MİROĞLU, İsmet: **Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)**, TTK: Ankara 1990.
- MURPHEY, Rhoads: **Ottoman Warfare 1500-1700**, Routledge: London 2003.
Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi, Edt. Seyfî Kenan, İsam: İstanbul 2010.
“Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat” **İ.Ü. Tarih Dergisi**, c. 13, sy. 17-18, İstanbul 1968, ss. 77-102.
- ORHONLU, Cengiz–
IŞIKSAL, Turgut: “Osmanlı Devleti’nde Kadı”, **DİA**, c. 24, İstanbul 2001, ss. 69-73.
Tanzimât Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880), TTK: Ankara 2011.
- ÖGÜN, Baki: “Haraba Kazıları 1969”, **Keban Projesi 1969 Çalışmaları**, TTK: Ankara 1971.
- ÖZ, Mehmet: “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, **Vakıflar Dergisi**, sayı XXII, Ankara, 1991, ss. 429-439.
“XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağı: Yönetim, Nüfus ve Vergilendirme”, **IXth International Congress of Economic and Social History of Turkey Dubrovnik-Croatia, (20-23 August 2002)**, Türk Tarih Kurumu: Ankara 2005, ss. 31-54.
“Ottoman Provincial Administration in Eastern and Southeastern Anatolia: The Case of Bidlis in the Sixteenth Century”, **International Journal of Turkish Studies**, IX/1-2/2003, pp. 144-156.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim: “Sâlih b. Mirdâs”, **DİA**, c. 36, İstanbul 2009, s. 41.
- ÖZBARAN, Salih: “Some Notes on the Salyane System in the Ottoman Empire as Organised in Arabia in the

- Sixteenth Century”, **Osmanlı Araştırmaları**, sy. 6, İstanbul 1986, ss. 39-45.
- ÖZEL, Oktay: “Avârız ve Cizye Defterleri”, **Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik**, Haz. Halil İnalçık - Şevket Pamuk, TODEİ: Ankara 2000, ss. 35-50.
- “Modern Osmanlı Tarih Yazımında “Klasik Dönem”, **Dün Sancısı, Türkiye’de Geçmiş Algısı ve Akademik Tarihçilik**, Kitap Yayınevi: İstanbul 2009, ss. 91-116.
- ÖZOĞLU, Hakan: **Osmanlı’da Kürt Milliyetçiliği Kimlik, Evrim, Sadakat**, Çev. N. Ö. Gündoğan-A. Z. Gündoğan, İletişim: İstanbul 2016.
- ÖZOK-GÜNDOĞAN, Nilay: “Ruling the Periphery, Governing the Land: The - Making of the Modern-Ottoman State in Kurdistan, 1840-70”, **Comparative Studies of South Asia Africa and the Middle East**, 34/1 (2014), pp.160-177.
- “Sınırı Vergilendirmek “Gerikalmış”ı Yönetmek: Kürdistan’da Modern Osmanlı Devleti’nin İnşası 1840-1860”, **Diyarbakır Tebliğleri**, Çev. Altuğ Yılmaz, Hrant Dink Vakfı: İstanbul 2013, ss. 92-101.
- The Making of the Modern Ottoman State in the Kurdish Periphery: The Politics of Land And Taxation, 1840-1870**, Unpublish Doctoral Dissertation, Binghamton University, New York 2011.
- ÖZVAR, Erol: “Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü”, **Divân**, 1999/2, sy. 7, ss. 35-151.
- PAKALIN, M. Zeki: **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**,

- c. 3, MEB: İstanbul 1983.
- PAYDAŞ, Kazım: “Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Soyurgal Uygulaması”, **Bilig**, 39 (2006), ss. 195-218.
- RAYMOND, André: **Osmanlı Döneminde Arap Kentleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul 2000.
- RİPPER, Thomas: **Diyarbakir Mervanileri, İslami Ortaçağ’da Bir Kürt Hanedanı**, Avesta: İstanbul 2012.
- SAHİLLİOĞLU, Halil: “Ahkâm Defteri”, **DİA**, c. 1, İstanbul 1988, ss. 550-551.
- SAİTO, Kumiko: “Ottoman Governing System in Eastern Anatolia from 16th to 17th, the Case of Two Province”, **AJAMES**, No.22/1 (2006), s. 63-86. (Japonca)
- “Establishment of the Yurtluk ve Ocaklık and the Hükûmet in Eastern Anatolia from 16th to 17th”, **Bulletin of the Society for Near Eastern Studies in Japan**, 48/2 (2006), s. 47-65. (Japonca)
- SERTOĞLU, Mithat: **Osmanlı Tarih Lügati**, Enderun: İstanbul 1986.
- SEVGEN, Nazmi: **Doğu ve Güneyoğu Anadolu’da Türk Beylikleri: Osmanlı Belgeleri ile Kürt Türkleri**, TKAE: Ankara 1982.
- SEVİN, Veli: **İmikuşağı I (6. ve 1. Yapı Katları)**, TTT: Ankara 1995.
- SÜMER, Faruk: **Karakoyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah’a kadar)**, c.1, TTK: Ankara 1992.
- “Akkoyunlular”, **DİA**, İstanbul 1989, ss. 270-274.
- SOBERNHAIM: “Mirdâsîler”, **İA**, c. 8, İstanbul 1979, s. 360.
- SOYER, Emel: **XVII. yy. Osmanlı Divan Bürokrasisi’ndeki Değişimlerin Bir Örneği Olarak Mühimme Defterleri**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler

- Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.
- SUDESKA, Avdo: “Evolucija u nasledivânju odžakluk timara u Bosnii Hercegovini” (Bosna ve Hersek’te Ocaklık Timarlarının İntikalinin Evrimi), **Bosna ve Hersek Tarih Kurumu Yıllığı**, 19, Saraybosna 1973, ss. 31-43.
- ŞAHİN, İlhan: “Timâr Sistemi Hakkında Bir Risâle”, **İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, sy. 32, İstanbul 1979, ss. 905-935.
- “Sancak” **DİA**, c. 36, İstanbul 2009, ss. 97-99.
- “XV ve XVI. Yüzyılda Osmanlı Taşra Teşkilatı”, **XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler**, Ensar Neşriyat: İstanbul 2003.
- ŞİMŞİR, Nahide: “Ahkâm Defterleri’nin Tarihi Kıymeti ve 107 No’lu Anadolu Ahkâm Defteri’ndeki İzmir İle İlgili Hükümler”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, sy. 9, İzmir 1994, ss. 357-390.
- TEKİNDAĞ, Şehabeddin: “Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim’in İran Seferi”, **Tarih Dergisi**, sy. 22, XVII, İstanbul 1968, ss. 49-78.
- TEZCAN, Baki: “The Development of the Use of Kurdistan as a Geographical Description and the Incorporation of the Region into the Ottoman Empire in the 16th Century”, **The Great Turk Civilisation**, Ed. Kemal Çiçek, The Great Ottoman-Turkish Civilization, Vol 3, Yeni Türkiye: Ankara 2000, pp. 540-553.
- TH. BIANQUIS: “Mirdas”, **EI2**, VII, pp. 114-122.
- TIZLAK, Fahrettin: **Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde**

- Madencilik (1775-1850)**, TTK: Ankara 1997.
- TOKSÖZ, Meltem: “Reform ve Yönetim: Devletten Topluma, Merkezden Bölgeye Osmanlı Modernleşmesi”, **Tanzimât: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Yay. Haz. Halil İncılık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul 2015, s. 209-227.
- TORAMAN, Ömer: **Tanzimât’ın Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet Sancaklarında Uygulanması (1839-1864)**, Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2010.
- TURAN, Osman: **Doğu Anadolu Türk Devletleri**, Turan Neşriyat: İstanbul 1973.
- _____ **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Boğaziçi: İstanbul 1971.
- TURAN, Şerafettin: “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İdarî Taksimâtı”, **Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı**, Ankara 1963, ss. 201-232.
- UMAR, Bilge: **Türkiye’deki Tarihsel Adlar**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1993.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı: **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, TTK: Ankara 1988.
- ÜNAL, M. Ali: “İstimalet Siyaseti Çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu’nun Kürt Politikası”, **Tarihte Türkler ve Kürdler Sempozyumu Bildirileri (09-10 Ocak 2014)**, c.1, TTK: Ankara 2014, ss. 141-159.
- _____ “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyâletine Tâbi Sancakların İdarî Statüleri”, **X. Türk Tarih Kongresi’ne Sunulan Bildiriler**, (1986), Ankara 1994, ss. 2211-2220.

-
- “Osmanlı Devleti’nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı”, **Osmanlı**, c. VI, YTY: Ankara 1999, ss. 111-122.
-
- “XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı -İdari Yapısı”, **Osmanlı Araştırmaları**, 12 (1992), ss. 367-390.
-
- XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, TTK: Ankara 1989.
-
- XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı**, TTK: Ankara 1999.
-
- “XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı’nda Aşiretler ve Cemaatler”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 6 (1991), ss. 303-317.
-
- “XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek, Sağman Sancakbeyileri Pir Hüseyin Bey Oğulları”, **OTAM**, sy. 2, Ankara 1991, ss. 239-265.
-
- “XVI. Yüzyılda Palu Hükûmeti”, **XI. Türk Tarih Kongresi (5-9 Eylül 1990), Kongreye Sunulan Bildiriler**, c. III, TTK: Ankara 1994, ss.1071-1095.
-
- Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Fakülte Kitapevi: Isparta 2007.
-
- Osmanlı Tarih Sözlüğü**, Paradigma: İstanbul 2011.
-
- VARLIK, M. Çetin: “Anadolu Eyâleti Kuruluşu ve Gelişmesi”, **Osmanlı**, c. 6, Yeni Türkiye Yayınları: Ankara 1999, ss. 123-129.
-
- VEYNE, Paul: **Tarih Nasıl Yazılır?**, Çev. Nihan Özyıldırım, Metis: İstanbul 2014.
-
- VLADİMİRSTSOV, B. Y.: **Moğolların İçtimâi Teşkilâtı, Moğol Göçebe Feodalizmi**, Çev. Abdülkadir İnan, TTK: Ankara

- 1987.
- WIESNER-HANKS, Merry E.: **Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789**, Çev. Hamit Çalışkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul 2016.
- WOODS, John E.: **300 Yıllık Türk İmparatorluğu: Akkoyunlular**, Çev. Sibel Özbudun, Milliyet Yay: İstanbul 1993.
“Akkoyunlu Devletini Meydana Getiren Aşiretler”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Çev. İlhan Erdem, c. 6, İzmir 1991, s. 243-265.
- YAPICI, Süleyman: **Palu, Tarih-Kültür-İdari ve Sosyal Yapı**, Elazığ 2004.
Palu 1841: Nüfus ve Toplum Yapısı, Elazığ 2016.
- YARMAN, Arsen: **Palu-Harput 1878**, I. Cilt, Belge: İstanbul 2015.
- YILDIRIM, Mehmet: “Désimli Aşiretinden Dersim Sancağına”, **Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, sy. 1 (2012), ss. 23-37.
- YILMAZÇELİK, İbrahim: “Amid Sancağı (1567 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre)”, **Osmanlı Araştırmaları**, XVI (1996), ss.121-162.
“Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eyâleti Valileri (1516-1838)”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c.10, sy. 1, Elazığ 2000, ss. 233-287.
“Tarihi Dönemler İçerisinde Kürt Tarihinin Gelişimi Üzerine Bazı Tespitler”, **Türkler**, c.10, YTY: Ankara 2002, ss. 406-412.
“XVIII. Yüzyılda Diyarbakır Eyâletinin İdari Yapısı”, **Askeri Tarih Bülteni**, 36 (1994), ss.135-142.
XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır 1790-

1840 (Fizikî, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapı),
TTK: Ankara 1995.

“Diyarbakır Eyâletinin Yeniden
Teşkilatlandırılması (1848-1864)”, **Osmanlı**, c. 6,
Yeni Türkiye Yayınları: Ankara 1999, ss. 221-237.

“Malî ve İdarî Bir Birim Olarak Diyarbakır
Voyvodalığı”, **XIII. Türk Tarih Kongresi, 4-8
Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler**, c. III,
Kısım: 3, Ankara 2002, ss. 1209-2047.

YİNANÇ, M. Halil:

“Akkoyunlular”, **İA**, c. 1, MEB: İstanbul 1978, ss.
251-270.

“Diyarbakır”, **İA**, c. 3, İstanbul 1979, ss. 605-625.

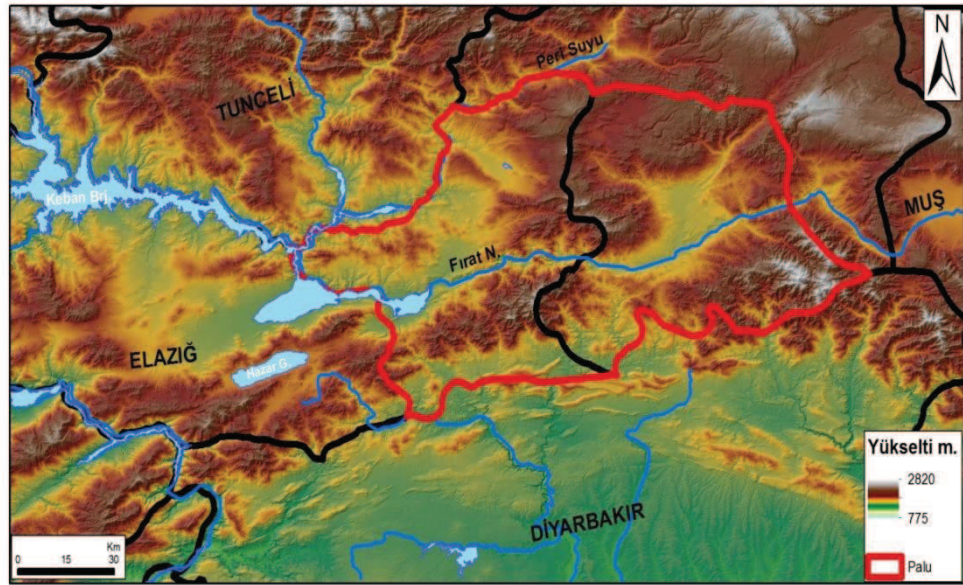
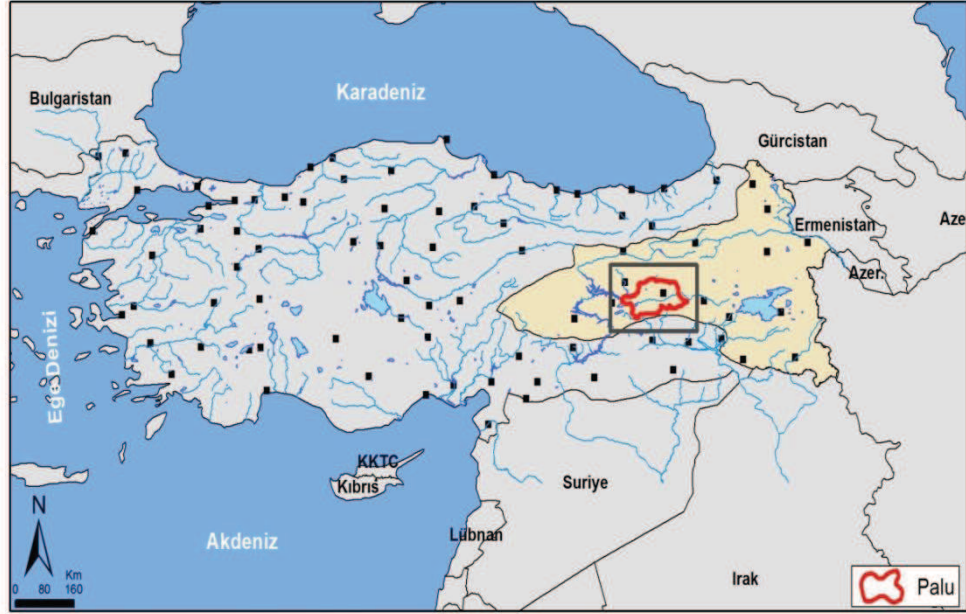
Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, TTK: Ankara
1944.

YÜKSEL, Hasan:

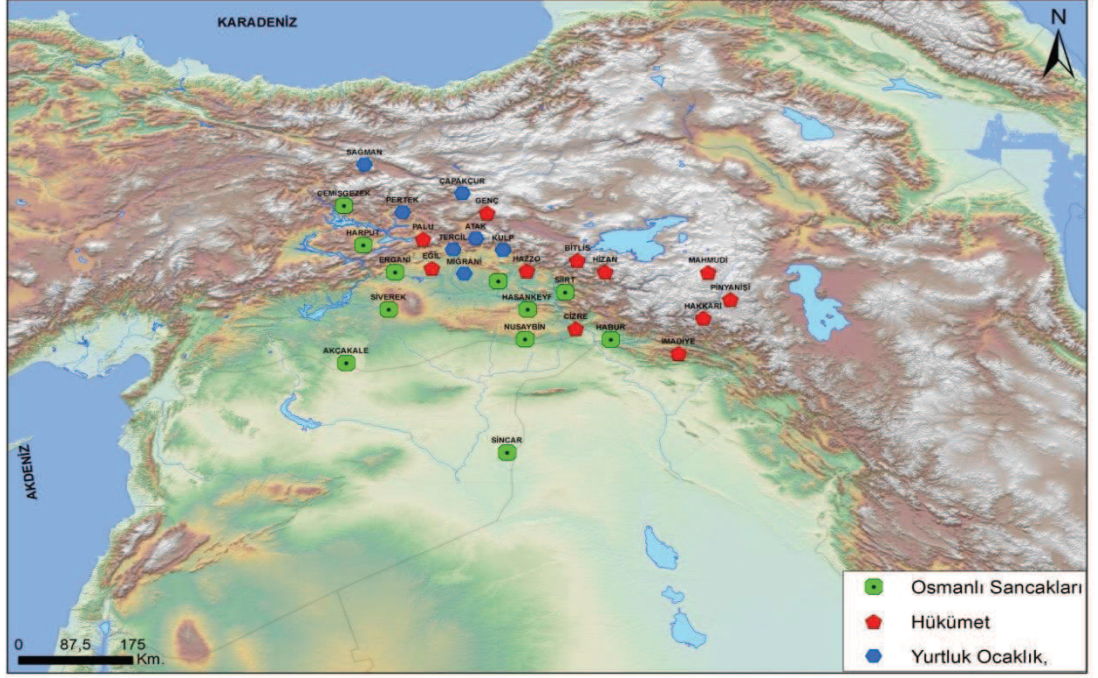
**Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Madenleri
(1776-1794 Tarihli Maden Emni Defteri)**, Dilek
Matbaası: Sivas 1997.

EKLER

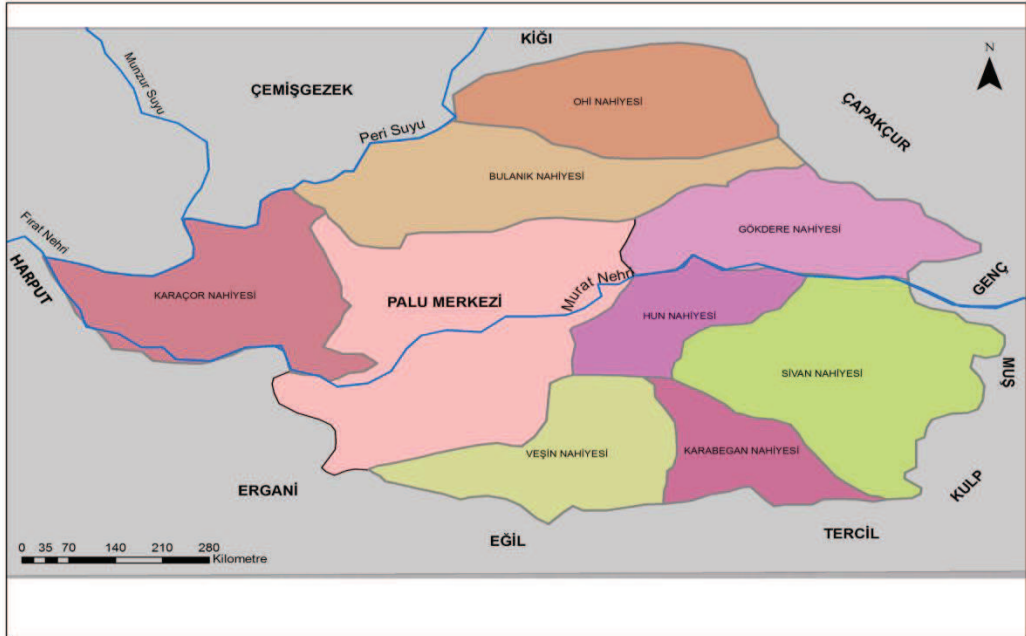
EK-1: Türkiye Haritasında Palu Yerleşimi

EK-2: Diyarbekir Eyâletinde Sancakların Dağılımı

EK-3: Nahiyelere Göre Düzenlenmiş Palu Haritası (XVI. Yüzyıl)

EK-4: XIX. Yüzyıl Palu Haritası (BOA, HRT. 1705)

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

EK-5: Sultan Selim Tarafından 1515'te Verilen "Eyaletnâme-i Cemşid Bey Mirlivâ-i Palu" (Kanunnâme Mecmuası, Veliyüddin Efendi, No: 1969, vr. 107b)

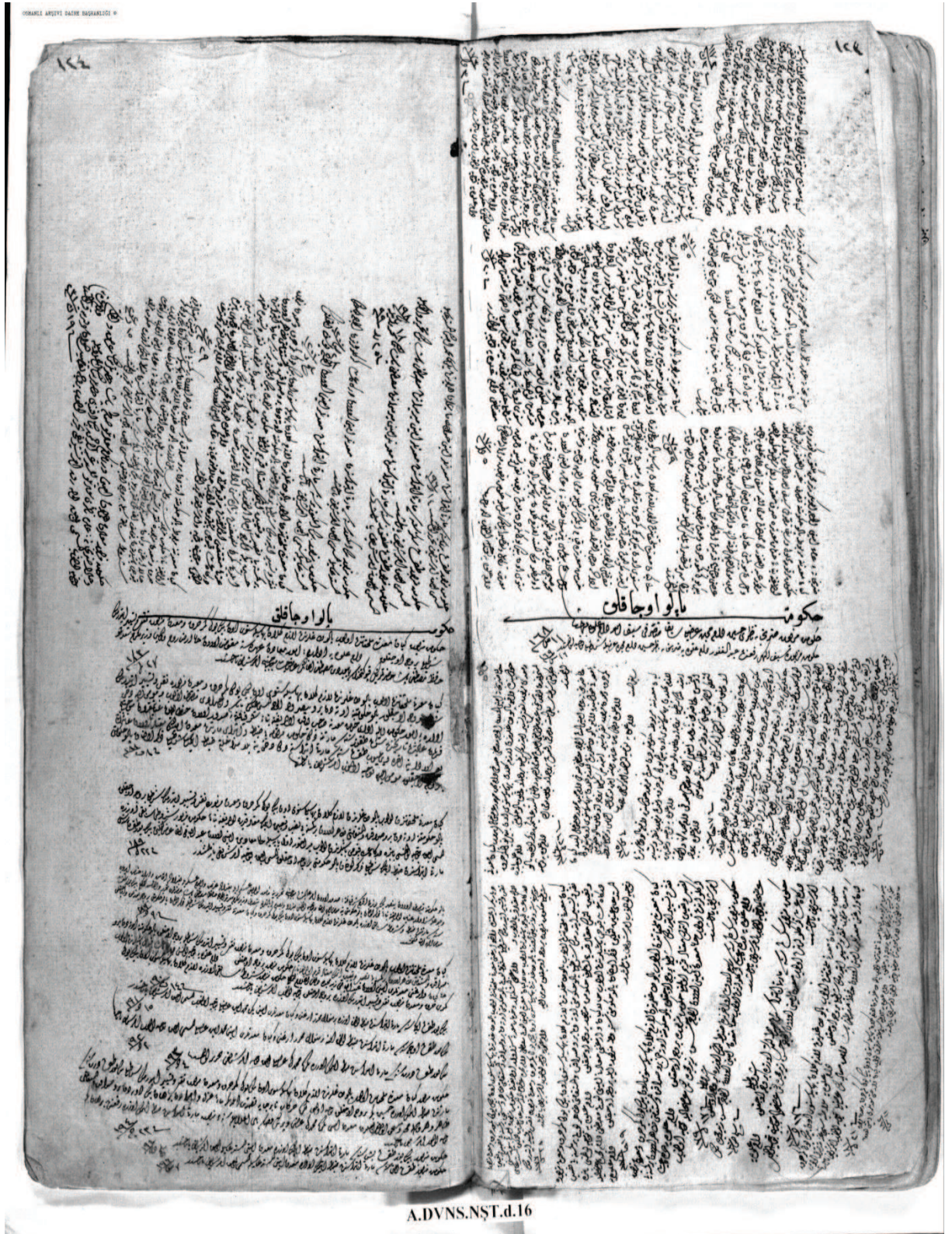

واخلاق واعقاب سعادت قایدن و وزیر اعظام و امر نظام
 و ارکان و آهنگام و اعیان ذوی الاحترام و سایر خدام انجم
 احتشامین و باقی خواص و عوام و مقربین اموال و ممالک و غیره
 و تعلق اجناس نامدن هیچ فرد آفریندن کایا مرکز آن بجز
 من الوجوه و سبب من الاسباب و نوع من الالوان مانع و مانع
 و مانع در افع اولیه و دخل و عرض قلبیه و هر کم تغییر و تبدیلی
 و تحریف و تقویا امت اسیه فانه تعالی خصمه یوم لا ینفع مال
 و لا بنون الا من اتى الله بقلب سلیم و نصیحکم تتزین من بینه ^{ابیه}
 ما سمعناه فاما انه علی الذین ینذرونه ان الله سميع عليم ^{عنه}
 عدا مجرمین معدود اولی شویله بلال و بوجکم کتور کتور
 ظفر ای سعادت فرایله محلو و محلی کور بیلو مضمون محقق و محقق
 هاینون معنون بلوب اعقاد و اتق واعقاد و صاد و قتل
 ایالت نامه جمشید بک میرلویا پالو
 نشان شریف الحکمی و لده که شمد کجیلان دانه نشان
 بینال و اجالتانتال قدره الامراء الکرام اسق الکبر
 الختام ذوالقدر و الاحترام و الحمد و الاحتشام المختص بنزید
 عواطف الملک المجید جمشید بک دام علقه نیک درگاه کردون

ارغاع

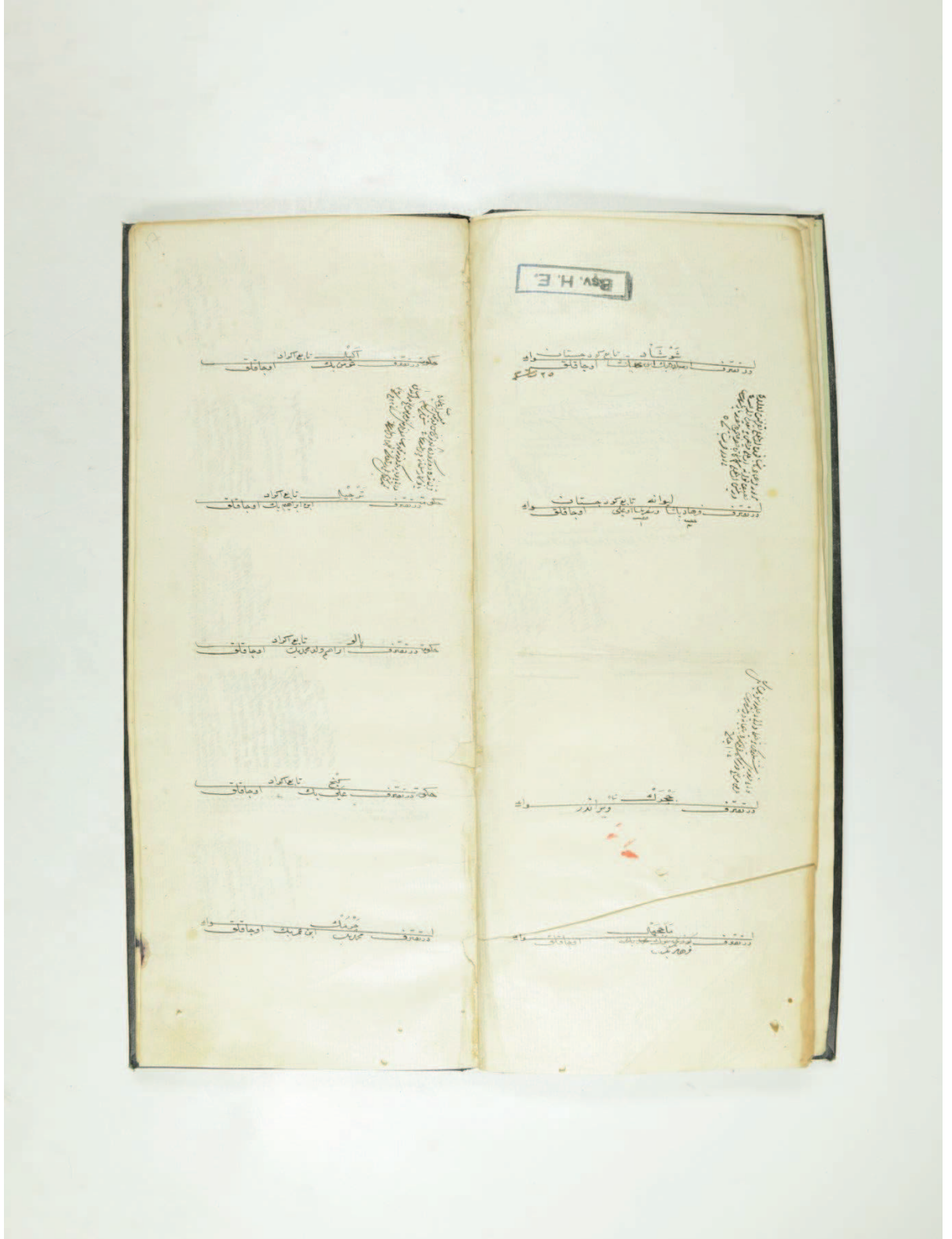
ارتفاع و بارگاه ثریا اجتماعه کال اخلای و تمام اختصاص باج و لایح
 اولوب محال بنایت و مستحق عاطفتا و معین نشیات عتایا تر و وصفا
 آما که منتسب اولوب قریبا باش لده اولان اولکاه سیوان ایله
 ولایت بالون جمله اعلام ظفر ایچا مبدن ادوب سجا قهر بینه ^{ابیه} مشا
 قیمن و توجیه الیوب سده سعادت رتسامان الیق و اولان
 و لهری کورب تقلید و تفویض قلوب و یوم و یوردوم که بعد ایوم
 تحت یدین و حومه حکومتند اولوب نصرت قلوب شوکله لم
 اخلای و هواداری و لوازم اختصاص و جان سپاریدر کما حقها
 ادا ایله اولان ولایت مطلق و ضعی و رفیع صغیری کبریا لجه
 جمیع عتایا قایلند اولان کافه خواص و عامه عوالم جمیع
 مشا الیه کیند و لره سجا قریبوس اعزاز و اکرام و توفیر
 و احترامند دقیقه فوت الیوب سام بدن بخا و زانیموب سوب
 مخالفت ایله لرو کر که بوجا بنه راجع بر مهمه واقع
 اولجانند اولان سجا فکر م طرفلندن تنیه اولنه آلوسیله
 و یا یاسیله حاضر و مهیا بلنر حسن اتفاقه امیر الامراء الکرام و یا
 بکوب کور کون ام اقاله و صبر کور و کور و ذرا کور کور معاوت و
 ایله و شویله که آلت جانندن داخل بولدا شلف احتیاج اولناجا

EK-7: 1755-1800 Yıllarında Palu Hükûmetine Yapılan Atama Kayıtlarında “Hükûmet-i Palu Ocaklık” (A. DVNS.NŞT d. 16, s. 124.)

A.DVNS.NŞT.d.16

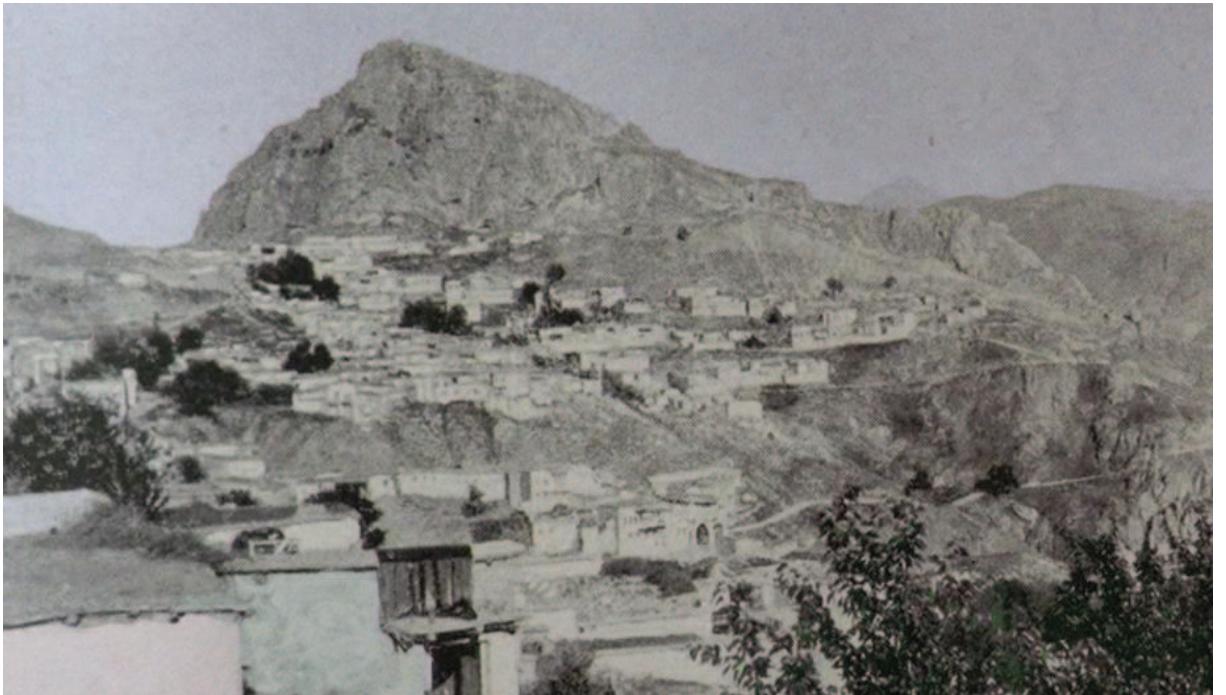
EK-8: 1631-1632 Tarihli İdari Taksimat Defterinde “Hükûmet-i Palu” (C. DH. 6095, s. 17)

EK-10: 1900'lerin Başında Palu Çarşıbaşı Mahallesi (V. Pietschmann, Durch kurdische Berge und armenische Städte, Wien 1940, s. 152.)

EK-11: Aşağı Mahalle (V. Pietschmann, Durch kurdische Berge und armenische Städte, Wien 1940, s. 152.)

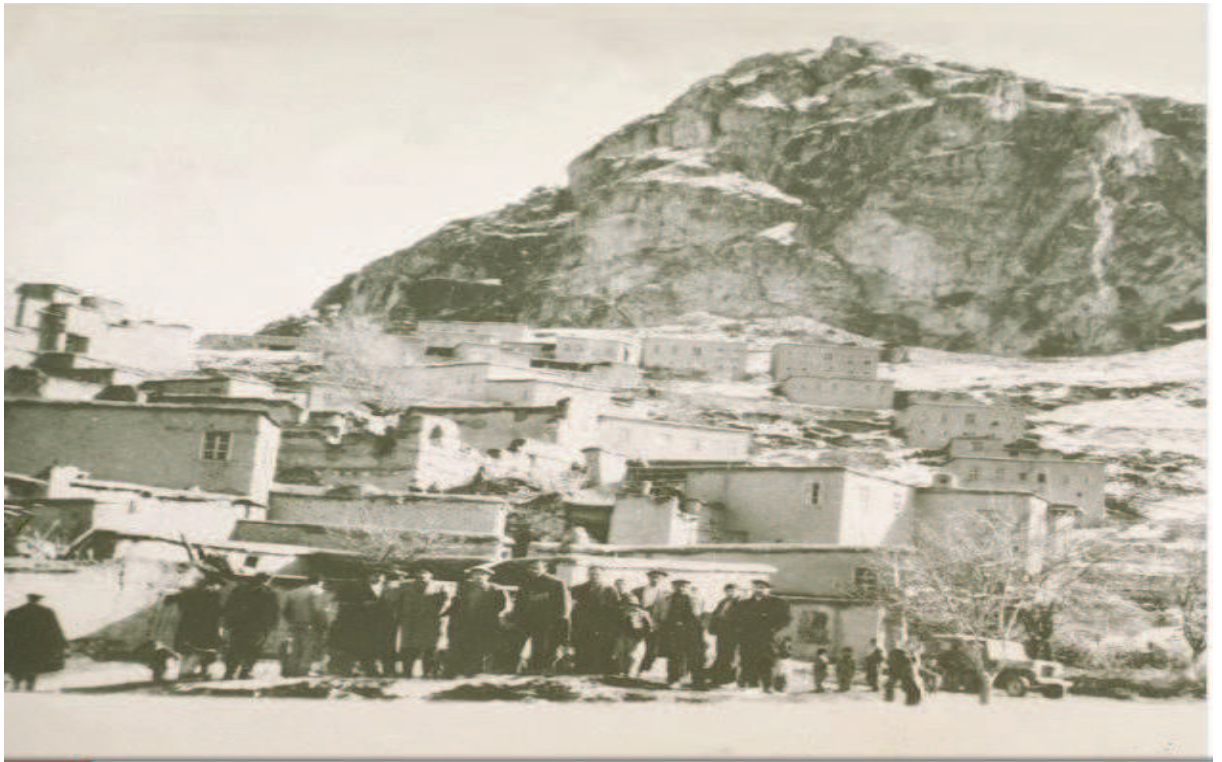

EK-12: Zeve Mahallesi (Garo Sultanian, Palahovid, published by the Catholicosate of Cilicia, Antilias, Lebanon 1973; www.househamadyan.org.)

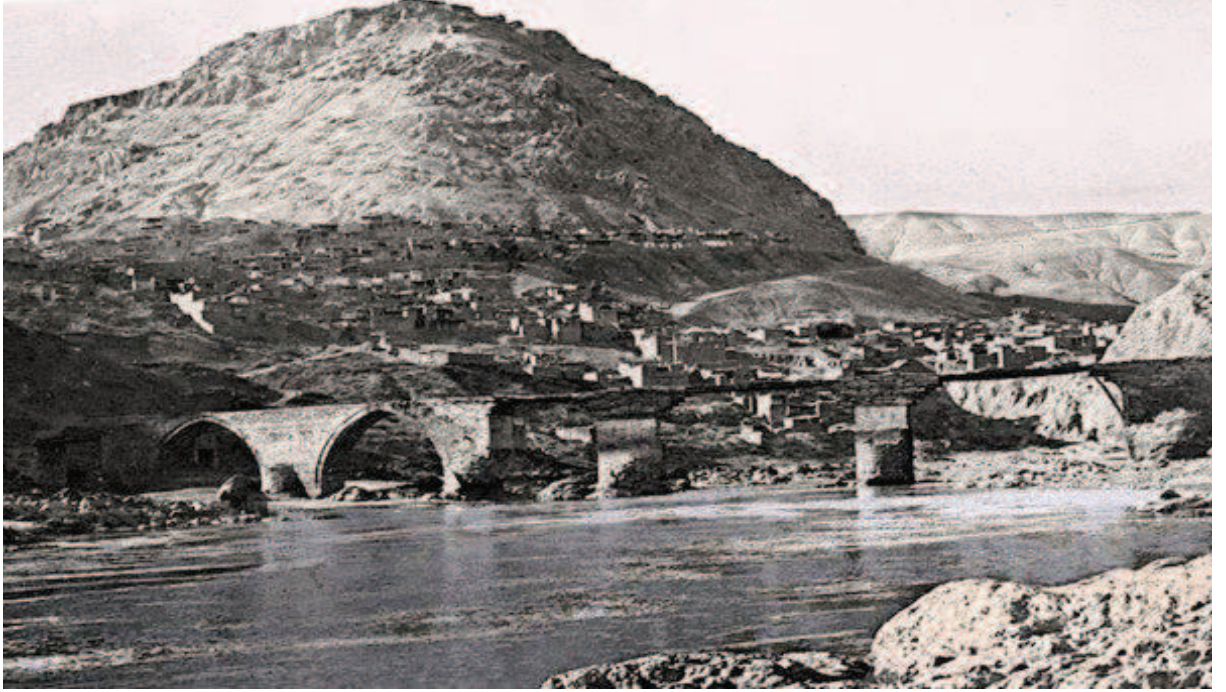

Ս. ՄԵՍՐՈՊԻ ԲԵՐԴ-ԱՊՈՍՏՈՒԼԵ

EK-13: 1974 Yılında Zeve Mahallesi

EK-14: Murad Köprüsü ve Palu Kalesi (Earl Percy, **Highlands of Asiatic Turkey**, London 1901, s. 126.)

EK-15: Köprüden Aşağı Mahalle ve Kale (Victor Pietschmann, s. 160)

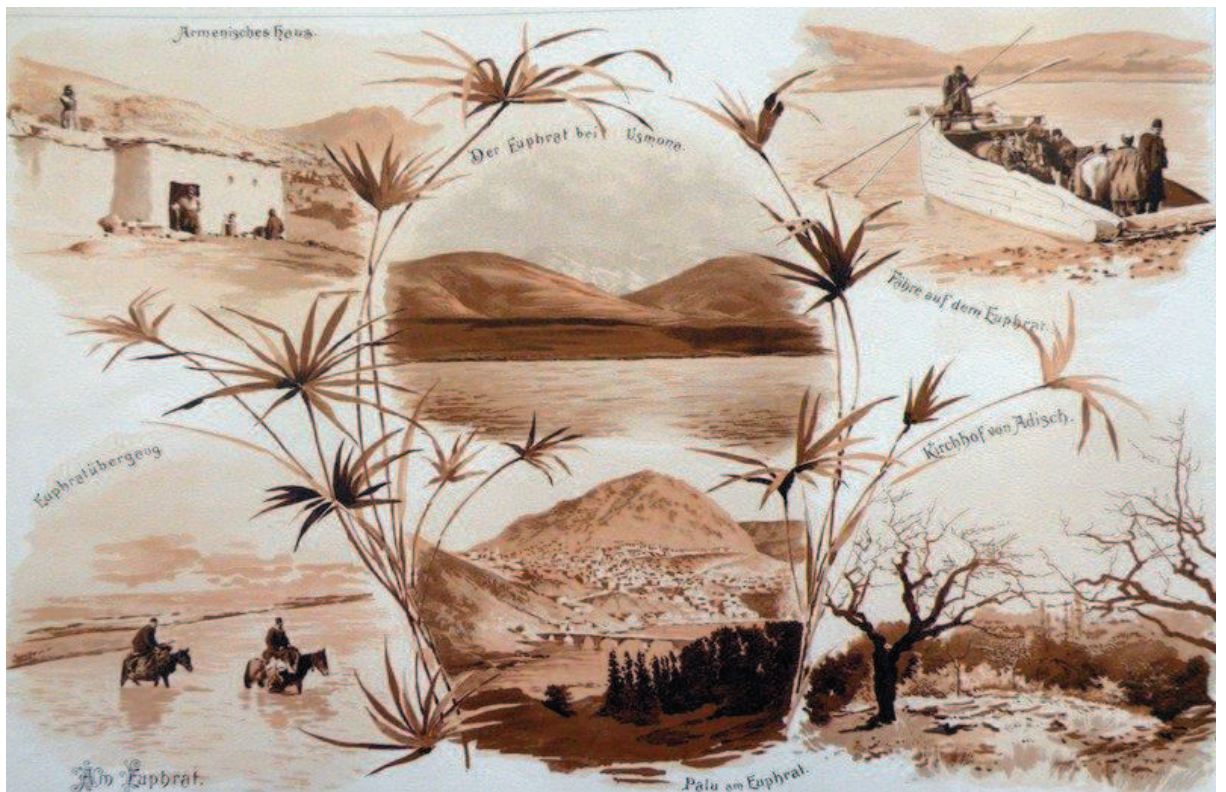
EK-16: Palu Kalesi'nden Günümüz Şehir Yerleşiminin Boş Hali (Victor Pietschmann, s. 160.)

EK-17: Günümüz Palu Yerleşimi

EK-18: Murat Nehri Üzerinde İşleyen Kayık ve Diğer Manzaralar (Ernst Lohmann, Skizzen und Bilder aus dem Orient, Frankfurt 1899.)

EK-19: Cemşid Bey Külliyesi ve Türbesi (Restorasyon Sonrası)

EK-20: Palu Ulu Camii'nin Harap Hali

ÖZGEÇMİŞ

1983 yılında Palu/Elazığ'da doğdu. 2007'de Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden bölüm birincisi olarak lisans mezun oldu. Aynı üniversitede 2008 yılında başladığı yüksek lisans eğitimini “86 Numaralı Mühimme Defteri (Transkripsiyon ve Değerlendirme)” başlıklı tezi ile 2010 yılında tamamladı. Mayıs 2009 itibariyle Muş Alparslan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne araştırma görevlisi olarak atandı. 2011 Eylül'ünde İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı'nda doktora eğitimine başladı. Aynı yıl kadrosu 35. Madde kapsamında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne aktarıldı. Burada doktora sürecini devam ettirirken Eylül 2013-2014 arasında bir yıllık akademik çalışmalarını İngiltere'de Birmingham Üniversitesi'nde sürdürdü.

Çalışmalarını erken modern dönem Osmanlı taşra teşkilatı üzerine yoğunlaştıran araştırmacı, Osmanlı-İran serhadi ve Doğu Anadolu'nun idârî-sosyal yapısına dair yayınlar yapmaktadır. 2016 yılında yayımlanan Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi “Zazalar” maddesini kaleme almıştır. Bunun yanında yayımlanmış makale ve kitap bölümleri bulunmaktadır. Halen Muş Alparslan Üniversitesi Tarih Bölümü'nde görev yapmaktadır.